

**Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ**

ІСТОРИЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Підручник

(Друге видання, доповнене та змінене)

За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора,
академіка НАПрН України, заслуженого юриста України
О. М. Бандурки

Харків – 2021

УДК 340.15(100)(075.8)

I-90

Рецензенти:

І. Й. Бойко – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка;

В. В. Россіхін – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри філософії, Заслужений працівник освіти України, проректор з інноваційно-корпоративної роботи та адміністрування Харківського національного університету радіоелектроніки;

О. В. Кресін – доктор юридичних наук, доцент, член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права, керівник Центру порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Рекомендовано Вченою радою

*Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 9 від 24.11.2020 р.)*

Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / I-90 О. М. Бандурка, О. М. Головка, І. А. Логвиненко та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки ; вступ. слово О. М. Бандурки. – 2-ге вид., допов. та змін. – Харків : ХНУВС, 2021. – 596 с.
ISBN 978-966-610-240-2

Підручник підготовлено відповідно до стандартів вищої професійної освіти України. Автори, враховуючи новітні здобутки як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, зосередили свою увагу на тих подіях та фактах державно-правової історії, які чинили визначальний вплив на загальний розвиток інститутів держави і права. Також розглянуто державо та правотворення тих країн, які тією чи іншою мірою у різні епохи й періоди значно вплинули на розвиток людської цивілізації, зокрема на становлення та розвиток державно-правових інститутів інших країн. У підручнику містяться теми, де розкриваються особливості історії держави і права зарубіжних країн в різні періоди їх виникнення, становлення та функціонування. Окремий розділ присвячено історико-правовому аналізу процесів становлення та розвитку Європейського Союзу, а також його відносинам з Україною.

Для науковців, викладачів, аспірантів, ад'юнктів, студентів, юристів-практиків і широкого загалу читачів.

УДК 340.15(100)(075.8)

ISBN 978-966-610-240-2

© Авторський колектив, 2021
© Бандурка О. М. загальне редагування, 2021
© Харківський національний університет
внутрішніх справ 2021

Авторський колектив:

Вступ – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України **О. М. Бандурка**;

Розділ 1 – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України **О. М. Бандурка**; доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України **О. М. Головка**;

Розділ 2 – кандидат історичних наук, доцент **І. А. Логвиненко**; кандидат юридичних наук, доцент **Є. С. Логвиненко**;

Розділ 3 – доктор юридичних наук, професор **О. А. Гавриленко**; доктор юридичних наук, професор **Т. Л. Сироїд**; кандидат юридичних наук, доцент **Л. О. Фоміна**;

Розділ 4 – кандидат юридичних наук, доцент **Ю. О. Загуменна**; кандидат історичних наук, доцент **С. Ю. Іванов**;

Розділ 5 – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України **О. М. Головка**; доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України **В. А. Греченко**;

Розділ 6 – кандидат історичних наук, доцент **Б. Г. Головка**; кандидат юридичних наук, доцент **Ю. А. Холод**; доктор юридичних наук, доцент **С. Ю. Обрусна**;

Розділ 7 – доктор юридичних наук, професор **М. Ю. Бурдін**; кандидат історичних наук, доцент **Г. Г. Дедурін**;

Розділ 8 – доктор юридичних наук, професор **В. Є. Кириченко**; кандидат історичних наук, доцент **Л. О. Зайцев**;

Розділ 9 – доктор юридичних наук, доцент **Д. В. Швець**; кандидат юридичних наук, доцент **А. В. Войціховський**; кандидат юридичних наук, доцент **О. С. Устименко**.

ЗМІСТ

Вступ.....	8
Розділ I. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	12
§ 1.1. Історія держави і права зарубіжних країн: загальна характеристика	12
§ 1.2. Предмет історії держави і права зарубіжних країн	16
§ 1.3. Історія держави і права зарубіжних країн як наукова спеціальність і навчальна дисципліна	22
§ 1.4. Історія держави і права зарубіжних країн серед юридичних та інших суспільних наук.....	26
§ 1.5. Функції науки історії держави і права зарубіжних країн	31
§ 1.6. Методологія історії держави і права зарубіжних країн.....	33
§ 1.7. Принципи історії держави і права зарубіжних країн	38
§ 1.8. Джерела історії держави і права зарубіжних країн	43
§ 1.9. Періодизація історії держави і права зарубіжних країн.....	45
§ 1.10. Місце історії держави і права зарубіжних країн у системі юридичної освіти.....	49
Контрольні питання	53
Рекомендована література	54
Розділ II. ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	55
§ 2.1. Утворення держави на Стародавньому Сході. Іригаційна теорія	55
§ 2.2. Єгипет	56
§ 2.3. Месопотамія	67
§ 2.4. Індія.....	78
§ 2.5. Китай.....	86

Контрольні питання.....	95
Рекомендована література	96
<i>Розділ III. ДЕРЖАВА І ПРАВО АНТИЧНОГО СВІТУ</i>	98
§ 3.1. Становлення та розвиток давньогрецької держави і права	98
3.1.1. Спарта	98
3.1.2. Афіни	104
§ 3.2. Стародавній Рим.....	122
Контрольні питання.....	145
Рекомендована література	147
<i>Розділ IV. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ І ПРАВО</i>	
КРАЇН ЄВРОПИ ТА АЗІЇ	149
§ 4.1. Загальна характеристика феодальної держави і права.....	149
§ 4.2. Держава франків.....	151
§ 4.3. Франція.....	160
§ 4.4. Німеччина.....	168
§ 4.5. Англія	177
§ 4.6. Арабський халіфат.....	184
Контрольні питання.....	188
Рекомендована література	189
<i>Розділ V. ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА</i>	
У ПЕРІОД НОВОЇ ІСТОРІЇ	191
§ 5.1. Англія – Велика Британія	191
§ 5.2. Німеччина.....	210
§ 5.3. Франція.....	226
5.3.1. Велика французька революція, держава і право.....	227
5.3.2. Держава і право Франції у ХІХ –	
на початку ХХ століття	256
§ 5.4. Сполучені Штати Америки	295
5.4.1. Передумови утворення Сполучених Штатів	
Америци	295
5.4.2. Держава і право у північноамериканських колоніях	
Великої Британії до утворення Сполучених Штатів	
Америци (початок ХVІІ – 70-і рр. ХVІІІ ст.).....	299
5.4.3. Конституційно-правовий процес становлення	
Сполучених Штатів Америци	
як незалежної держави	311

5.4.4. Особливості розвитку держави і права США у перші дві третини XIX століття.....	323
5.4.5. Громадянська війна 1861–1865 років і розвиток держави та права США у кінці XIX – на початку XX століття	333
Контрольні питання.....	340
Рекомендована література	342

*Розділ VI. **НОВІТНІЙ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК
КРАЇН ЄВРОПИ***..... 345

§ 6.1. Росія (Російська Федерація)	345
6.1.1. Державно-правове становище Росії в 1917–1920 рр.....	345
6.1.2. Державний устрій і право Російської Федерації в складі Радянського Союзу в 20–40 роки XX століття.....	353
6.1.3. Державно-правовий розвиток радянської Росії в 50–80 роки XX століття.....	364
6.1.4. Державно-правовий розвиток Російської Федерації як незалежної держави	374
§ 6.2. Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії	377
§ 6.3. Німеччина (Федеративна Республіка Німеччина).....	387
§ 6.4. Франція (Французька Республіка)	397
§ 6.5. Держава і право країн Східної та Південно-Східної Європи	406
6.5.1. Чехословаччина	407
6.5.2. Польща.....	413
6.5.3. Південнослов'янські держави	417
6.5.4. Основні риси права країн Східної і Південно-Східної Європи.....	424
Контрольні питання.....	428
Рекомендована література	429

*Розділ VII. **ДЕРЖАВА І ПРАВО ОКРЕМИХ КРАЇН
АМЕРИКИ В НОВІТНІЙ ЧАС***..... 431

§ 7.1. Сполучені Штати Америки	431
§ 7.2. Канада.....	442

§ 7.3. Бразилія (Федеративна Республіка Бразилія)	445	
Контрольні питання.....	449	
Рекомендована література	449	
<i>Розділ VIII. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО</i>		
РОЗВИТКУ ОКРЕМИХ КРАЇН АЗІЇ		
В НОВІТНІЙ ЧАС	452	
§ 8.1. Іран (Ісламська Республіка Іран).....	453	
§ 8.2. Ізраїль (Держава Ізраїль).....	467	
§ 8.3. Китай (Китайська Народна Республіка).....	475	
§ 8.4. Японія (Держава Японія).....	487	
§ 8.5. Індія (Республіка Індія).....	497	
Контрольні питання.....	509	
Рекомендована література	510	
<i>Розділ IX. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД УТВОРЕННЯ</i>		
ТА РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ		512
§ 9.1. Європейська інтеграція, передумови створення єдиної Європи	512	
§ 9.2. Основні етапи формування Європейських Співтовариств і Європейського Союзу	522	
§ 9.3. Європейський Союз як нова організація політичної влади в Європі	529	
§ 9.4. Організаційна структура Європейського Союзу	538	
§ 9.5. Україна в процесах євроінтеграції	545	
Контрольні питання.....	558	
Рекомендована література	558	
ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ	562	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ		
ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	583	

ВСТУП

Історія держави і права зарубіжних країн як складова загальної історії держави і права є базовою науковою і навчальною дисципліною історико-теоретичного і правового профілю.

Історія держави і права зарубіжних країн має своїм предметом вивчення виникнення, розвитку та зміни типів і форм держави і права конкретних зарубіжних країн минулого і сучасності, їх державних органів і правових інститутів у певні історичні періоди на основі виявлення і пізнання властивих їм закономірностей.

Історія держави і права зарубіжних країн вивчає загальні й особливі закономірності еволюції держави і права зарубіжних країн у хронологічній послідовності та в конкретно-історичних умовах.

Підручник «Історія держави і права зарубіжних країн» підготовлено у відповідності до освітніх стандартів вищої професійної освіти. У ньому розглянуто основні інститути держави і права, найважливіші історико-правові події окремих зарубіжних країн Стародавнього світу, середньовічних держав Європи й Азії, еволюцію держави і права окремих країн у період нової історії, новітній державно-правовий розвиток країн Європи та Америки, державно-правові особливості розвитку країн Сходу, а також подано історико-правовий аналіз розвитку Європейського Союзу як регіональної міждержавної організації.

У зв'язку з цим наука історії держави і права зарубіжних країн надає можливість не лише відтворити послідовний розвиток державних форм і правових основ окремих країн у всій їх конкретності й хронологічній послідовності, а й урахувати

закономірності, які визначили їх виникнення та функціонування, врахувати історичний досвід та за необхідності застосувати в сучасних умовах.

«Історія держави і права зарубіжних країн» як підручник не може бути всеохоплюючою – такою, що враховує всі країни і народи та всі епохи. Відбір матеріалу в цьому виданні обумовлено державним освітнім стандартом і доцільністю ознайомлення студентів і курсантів з історією держави і права зарубіжних країн, які мають чи мали в минулому вагомий державно-правовий досвід. Запропонований підручник з історії держави і права зарубіжних країн містить перелік навчальних тем, які мають допомогти здобувачам вищої освіти отримати цілісне уявлення і достатньо детальні знання про державно-правовий устрій основних історичних типів держави і права, які сьогодні впливають на розвиток людської цивілізації.

Варто зазначити, що в підручнику розглядається не всесвітня історія держави і права (в такому разі довелось б розглядати понад двісті країн, що нині існують), а історія держави і права, яка має справу з найбільш загальними законами історії держави і права. Завдяки такому підходу авторам вдалося скоротити кількість країн, які є предметом вивчення, і водночас забезпечити об'єктивний розгляд історії держави і права зарубіжних країн у цілому.

Історія держави і права зарубіжних країн є тісно пов'язаною із загальною історією розвитку держав, історією держави і права, історією політичних і правових учень, політологією, теорією управління соціальними системами й іншими галузями науки.

Держава і право – різні соціальні явища, органічно поєднані між собою та взаємозалежні, вони обумовлюють одне одного. Держава є немислимою без права, вся будова держави і її діяльність регламентуються правовими нормами, які нею ж видаються і гарантуються. Історія держави і права зарубіжних країн показує, що успіху і розвитку досягали ті країни, в яких було ефективне законодавство, діяли правові норми, забезпечуючи інтереси людини, суспільства та держави.

Якщо баланс правових відносин між цією тріадою порушувався, то держава, де таке ставалося, була приречена на загибель.

Основними завданнями навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн» є сприяння широкій загальній підготовці майбутніх юристів, отримання ними знань з питань історії держави і права, розвитку у них правового мислення, необхідного для теоретичного засвоєння і практичного застосування норм законодавства, створити передумови для вивчення інших юридичних дисциплін, зокрема історії і теорії держави і права України, історії політичних і правових учень, конституційного права й міжнародного права та глибоке засвоєння знань зі спеціальних галузей права, потрібних для успішної діяльності правоохоронця і правозахисника.

Історія держави і права прямо стосується як історичної науки, так і науки про державу і право. Але історія держави і права зарубіжних країн вивчає не окремі історичні події, а їх місце і значення в діяльності держави і розвитку права, в їх взаємопов'язаній структурі державно-правових явищ, у яких найбільш яскраво відображаються суттєві ознаки чи специфічні особливості конкретних держав та їх правових систем упродовж певного історичного часу.

Матеріал підручника «Історія держави і права зарубіжних країн» розташовано в хронологічній послідовності. В історії людського суспільства заведено розрізняти такі основні періоди: давній світ, середні віки, новий час і новітню історію. Втім, категоричної періодизації історії держави і права, обов'язкової для всіх дослідників, немає.

Автори підручника вибрали періодизацію, яку відображено в змісті цього навчального видання і яка відповідає програмі навчальної дисципліни з історії держави і права зарубіжних країн.

Кожний розділ побудовано на основі чіткої двоєдиної схеми, у них містяться питання, що висвітлюють виникнення, становлення та розвиток державності, та питання правової системи тієї чи іншої країни.

Підручник складається з передмови, дев'яти розділів, у яких міститься 45 підрозділів, контрольних запитань і списку рекомендованої літератури до кожного розділу, глосарія та загального списку рекомендованої літератури.

Оскільки історія держави і права зарубіжних країн, як правило, вивчається студентами і курсантами на першому курсі, автори підручника врахували рівень підготовки вчорашніх школярів, що обумовило деякі спрощення, уникнення складних наукових формулювань, а пояснення окремих термінів, використаних у підручнику, подано в спеціальному глосарії.

Розділ I

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

(О. М. Бандурка, О. М. Головка)

§ 1.1. Історія держави і права зарубіжних країн: загальна характеристика

Людині властиво мати відчуття часу. Сьогодні – це винятково стислий проміжок часу між минулим і майбутнім. Кожна людина, родина чи соціальна група мають власне минуле, свою історію. Не дивно, що з доволі раннього віку всі діти у загальноосвітніх школах усіх країн і всіх народів вивчають історію.

Професійні юристи під час підготовки до майбутньої фахової діяльності у прагненні зробити її успішною, у тому числі в кар'єрному і матеріальному плані, потребують логічного усвідомлення, яким саме чином склалася неймовірна різноманітність правових явищ, яка існує в сучасному світі. Без розуміння генетичних основ цих явищ і процесів та проявів державно-правового розвитку неможливо збагнути сучасне і передбачити майбутнє.

На всі ці питання відповісти, спираючись лише на здобутки загальної історії, вже неможливо. З давніх-давен, переходячи від міфологічного усвідомлення навколишнього середовища до його розумового, логічного (раціоналістичного) осмислення,

людство поставало перед завданням збагнути, що таке право і що таке держава, чому у різних народів вони є подібними, але водночас не тотожними, бо вони мають суттєві відмінності. Виявилось, що право, а багато в чому і держава, є явищами (феноменами, як це часто називають, користуючись латинською мовною основою), які винятково глибоко і «ретельно» приховують від пізнання людини свій справжній зміст.

Ще за кілька століть до нашої ери почало складатися філософсько-правове розуміння світу й буття в ньому людини. Відтак, зі становленням філософської та теоретичної юриспруденції ставало дедалі зрозумілішим, що існують державно-правові явища і процеси – як конкретні, пов'язані з певною життєвою ситуацією, так і абстрактні, такі, які стосуються всіх схожих випадків.

Людина в сучасному світі є дійовою особою певної правової системи. Спеціально це поняття вивчається у курсі теорії держави і права, однак без загального уявлення про нього неможливо навіть підходити до правової проблематики. Як правило, кожне суспільство має свою правову систему, а територіально вони збігаються із певною державою. Що ж це таке? Це сукупність різноманітних правил поведінки, які, на відміну від інших, є не такими, що обумовлюються особистими вподобаннями, вихованістю, внутрішнім світом, переконаннями чи вірою (це такі регулятори поведінки і відносин як мораль чи релігія) – суспільство визнає їх такими, що є обов'язковими до виконання. Для оцінювання відповідності дій людини встановленим у суспільстві (й визнаним усіма у ньому) правилам поведінки (нормам права) всі народи світу створили спеціальну інституцію – суд чи інші подібні до нього органи (їх, як правило, називають квазісудовими органами). Ці норми повинні бути впорядкованими і не суперечити одна одній, охоплювати всі ті сфери, які люди вважають найважливішими для свого повсякденного існування і взаємодії один з одним. Отже, і складна логічна система правових норм, і люди з їх можливостями (правами) і зобов'язаннями (обов'язками), і відносини, регламентовані вказаними нормами, і цілі їх використання, і уявлення людей про них –

коротше, все, що тим чи іншим чином пов'язано із правом, – це правова система суспільства.

А ще ж існують особливо складно структуровані суспільства (з федеративним чи конфедеративним устроєм) і наддержавні правові системи – як-от право Європейського Союзу. Сьогодні у світі існують щонайменше понад двісті правових систем і близька до того кількість держав, які надають силу нормам права і примусово забезпечують їх виконання.

Існує і проблема перекладу, мовного розуміння таких понять. Достатньо навести доволі простий приклад. У підґрунті розуміння права (на відміну від моралі й пов'язаної з нею релігійної свідомості, де основними категоріями є «добро» і «зло»), лежать категорії «справедливість» і «несправедливість» (чи, якщо зазирнути вглиб часів у народну свідомість – «правда» і «кривда»). Легко побачити однокореневість понять «правда», «справедливість», «правило», «правий» і «право». Дивовижно, але і в інших народів між цими поняттями є така змістова і смислова подібність.

Візьмемо, для прикладу, вочевидь найпоширенішу мову в світі – англійську. Справедливість тут позначають слова «fairness», «justice», «equity», «validity» та низка інших понять. Ясна річ, що розуміння текстів юридичного спрямування у різних випадках буде також різним. І це – лише базове поняття, а що тоді говорити про більш спеціальні визначення!

Правова система держави виглядає для непідготовленої людини як жахливий хаос норм, фактів, висновків, відносин тощо. Людська допитливість призвела до пошуку й успішного знайдення найбільш загальних і глибинних закономірностей функціонування кожної зі згаданих правових систем. Для цього і створилася протягом процесу пізнання юридична наука. Вона є складною, структурованою і поділяється на декілька наук. Про це більш детально йтиметься нижче.

Для того щоб усвідомити і навчитись використовувати весь цей світ у повсякденній діяльності (чи то професійній, чи такій,

що пов'язана з власним бажанням людини забезпечити себе від негативних суспільних впливів), треба пізнати закономірності. Вони складаються не лише із взаємодії великих взаємопов'язаних груп правових норм, їх типологічних спільних рис і відмінностей, але й того, як відбувалося становлення правових систем.

Скажімо, у розвинених правових системах порядок укладення договорів і шлюбу, покарання винних тощо мають і відмінності, й подібності. Найкраще зрозуміти структуру, елементи, взаємні зв'язки та національну особливість того чи іншого права можна лише дослідивши, як ці правові системи виникали, в яких умовах та обставинах розвивалися, яким загальним особливостям та відмінностям підпорядковувалися. Отже, логічно стверджувати, що сучасний стан кожної правової системи обумовлюється її історичним розвитком. Тобто скільки ми маємо в сучасному світі правових систем, стільки і їх історій. Оскільки держава і право є тісно пов'язаними між собою, мають взаємообумовлений характер, низка теорій вважає, що саме держава не лише санкціонує, а й творить право (до відома на майбутнє – ці теорії об'єднано поняттям юридичного *позитивізму*), тож, спонукають у багатьох випадках досліджувати минуле правових систем у зв'язку із конкретними державами. При цьому держава розглядається не у географічно-територіальному сенсі, а як інституція, яка забезпечує суспільний порядок, здійснює визначений у суспільстві (легальний) примус і досягає загальнообов'язковості норм права.

Логічно вважати, що і вивчення всіх «приватних» історій держави і права – теж винятково складний і трудомісткий (а на практиці й невиконуваний) пізнавальний процес. Подібність правових явищ і будови державних інститутів у різних кінцях світу спонукала шукати найбільш загальні закономірності розвитку держави і права, які виходять за межі конкретних державних утворень і конкретних правових систем.

Особливість буття права та нерозривна пов'язаність із ним держави обумовили виділення окремої наукової спеціальності –

історії держави і права (сьогодні частіше зустрічаємо словосполучення «права і держави», оскільки дедалі більше науковців підтримує теорію додержавного, первинного виникнення права; детальніше див. у підготовленому в Харківському національному університеті внутрішніх справ підручнику з теорії держави і права). Ця наука формувалася і розвивається уже впродовж майже трьох століть.

§ 1.2. Предмет історії держави і права зарубіжних країн

Держава і право розвиваються впродовж усієї письмово зафіксованої історії людства. Держава і право – це справжнє багатство людей, можливість раціонально організувати їх співжиття, забезпечити безпеку, мир і добробут. Вони сприймаються у двох вимірах, за двома сходинками по щаблях абстрактності.

По-перше, це та держава, в якій конкретно живе людина, з якою вона має правовий, тобто формально визначений як сукупність прав та обов'язків, зв'язок у вигляді громадянства. Це ті суб'єктивні права, які має людина і які гарантуються їй державою. Це та правова система, сукупність законів та інших джерел права, яка забезпечується і санкціонується цією державою. Тобто йдеться про конкретну державно-правову реальність буття людини.

По-друге, це держава і право як абстрактні категорії, як узагальнення, як соціальні феномени й інститути взагалі.

За обсягом фактичного матеріалу історія держави і права є найбільш масивною та інформаційно насиченою серед усіх юридичних наук, адже вона охоплює виникнення, становлення, занепад і зникнення всіх державних інститутів, усіх галузей права, які будь-коли існували на нашій Землі. Зрозуміло, що ні проаналізувати, ні повністю впорядкувати цей неймовірний масив інформації неможливо, тим більше, що величезна частка її не дійшла до наших днів, зникла під руїнами міст і держав. Тому склалася наукова традиція, поширена в усьому світі:

досліджується історія держави і права кожної конкретної країни і, відповідно, всіх інших. Зрозуміло, що у другому разі можна узяти до уваги лише найбільш значущі факти, інший матеріал і відомості, пов'язані з історією держави і права, тобто найбільш загальні закономірності. Друга і перша історія співвідносяться як окреме (часткове) і загальне. Зустрічаються різні назви цієї наукової спеціальності та навчальної дисципліни: як більш амбітні «Всесвітня історія держави і права (або права і держави)», «Всезагальна історія держави і права», «Загальна історія держави і права», так і більш скромні – «Історія держави і права зарубіжних країн». Саме цей випадок є найбільш поширеним, тож, дотримуються цієї традиції і автори цього підручника. Є науковці, які вважають, що історія держави і права зарубіжних країн є загальною частиною історії держави і права, а історія держави і права конкретної країни – особливою частиною. У будь-якому випадку постає завдання з точки зору наукових підходів гармонізувати історію держави і права зарубіжних країн та історію держави і права України.

Відколи виникла наука історії держави і права (впродовж тривалого періоду вона мала назву «історія права», а те, що з радянських часів розглядається як історія держави, у ХІХ – на початку ХХ століть називалося історією державного права), одним із найголовніших завдань її було знайти спрямованість і зміст всесвітнього історико-правового процесу. Для його вирішення наполегливо і невтомно працювали найрозумніші представники людського розуму. Отже, найбільш привабливими і масштабними для науки історії держави і права зарубіжних країн є пошук, з'ясування та аналіз найбільш загальних, універсальних закономірностей розвитку державно-правових явищ і процесів у світі впродовж історії людства. Але те, що йдеться про історію держави і права зарубіжних країн, які змінювали одна одну впродовж століть, означає, що дослідники повинні виділити найбільш значущі й важливі факти, події і тенденції у розвитку країн, які у різні часи визначали державно-правові процеси.

Так, у Стародавньому світі це були античні держави. Греція стала місцем, де сприйняття права і держави перейшло з релігійно-містичного й етичного розуміння (як це було на Стародавньому Сході) до інтелектуально-раціоналістичного. Стародавній Рим показав дивовижні взірці політичного і правового розвитку, поєднання централізму з децентралізацією, створив державні інституції, які за своєю розвиненістю та функціональністю набагато випередили свій час. Але особливо видатним у римському суспільстві став розвиток цивільного обігу, торгівлі, відносин власності та її переходу, все те, що лягло у підґрунтя унікального культурного феномену в історії всього людства – римського права, розвиненість і вплив якого неможливо перебільшити і переоцінити.

Середньовічний світ мав кілька центрів розвитку регіональних типів і систем держави і права. Насамперед це Європа (де починається поділ типів права на континентальний та англосаксонський) та арабський Схід; водночас тривав поступовий і самобутній розвиток державності та права в Індії та Китаї і на Далекому Сході (передусім в Японії).

Відкриття Америки і нових шляхів на Схід у кінці XV століття кардинально змінили світ, посилили вплив економічних чинників, а всесвітня торгівля і колоніалізм змусили людство повернутися до здобутків римського приватного права. Розпочався новий час, який виділив європейські держави і право серед усього світу. Європа набула домінуючого статусу, тут розвивалася державно-правова думка, ускладнювалося позитивне (писане) право, створювалися нові законодавчі акти, укладалося дедалі більше угод, які вимагали складних юридичних конструкцій забезпечення їх виконання. Кожна епоха формувала нові типи державності та права. У XIX столітті відбувся поділ світу між колоніальними імперіями. Видатного розвитку і впливу на суспільні процеси набули демократичні й ліберальні теорії, у підґрунті яких лежала формальна юридична рівність усіх громадян. На практиці було по-різному. Так склалася найбільш ефективна модель держави як інституту виборної демократії і

розвиненого права. Передові правові системи почали об'єднуватися у межах романо-германської (континентальної) та англо-американської (англо-саксонської) правових сімей.

Отже, обмеженість можливостей науки історії держави і права зарубіжних країн (загальної історії держави і права) обумовлює необхідність звертатися до вивчення досвіду передусім найбільш значних, впливових і водночас типових держав і правових систем в історії людства.

Кожна наука виділяє об'єкт дослідження, а сторони і властивості його, які беруться до уваги у цій науці, становлять його предмет. Візьмемо найпростіший приклад. Будинок. Геометра цікавить його форма, фізика – з яких матеріалів і завдяки яким законам він був споруджений, економіста – скільки коштують його будівництво й утримання, а юриста – хто є власником, на чий землі він розташований, які є дозвільні документи. Для всіх цих сфер об'єктом буде будинок, але предмети вивчення є різними. Звичайно, цей приклад є дуже грубим і примітивним, але наочним.

Об'єктом історії держави і права зарубіжних країн є вся сукупність суспільних відносин, які розвивалися впродовж історії людства. ***Предметом історії держави і права зарубіжних країн*** є найбільш загальні й специфічні закономірності виникнення, розвитку, занепаду, змін і трансформацій зарубіжних держав та їх права.

Це робить предмет історії держави і права надзвичайно широким, різноманітним і багатограним, адже будь-яка історія – це передусім історія фактів. Вони зберігаються і не зберігаються, тому важливо не лише аналізувати правовий матеріал, що зберігся, а й уміти заповнювати фактологічні порожнечі (чи то лакуни, як їх часто називають у науці) шляхом не домислювання, а науково обґрунтованої реконструкції, відновлення шляхом розуміння тенденцій і закономірностей.

Загальновідомо, що поняття «історія» має два розуміння. Так само має два розуміння і історія держави і права. З одного боку, це державно-правова реальність, що існувала впродовж

тисячоліть: політика, законодавчі акти, формування органів держав, їх об'єднання і розпад, судова практика, правові відносини, різноманітні обставини і події, що тягнуть за собою юридичні наслідки, а ще розуміння права, тобто право як ідея та право як особливості правової свідомості. Усе це вже відбулося і значною мірою зникло безслідно (архіви, папери, законодавчі акти й судові рішення гинули в пожежах, війнах і під час стихійних лих). Історія держави і права у цьому сенсі є незмінною. Друге розуміння історії – це власне знання про вказані події, явища і процеси, розуміння закономірностей, наука.

Визначення предмета науки історії держави і права зарубіжних країн спонукає до викладення певної інформації щодо складання і генезису цієї сфери наукових знань. Історичні аспекти цікавили багатьох видатних мислителів у державно-правовій сфері з давніх-давен, але на особливу увагу тут заслуговує вчення одного з наймасштабніших французьких мислителів Шарля Луї Монтеск'є (1689–1755). Саме він підкреслив історичну обумовленість держави і права. І якщо політичні форми держави, на його думку, розвивалися циклічно, хоча і вони залежали від історичних (зокрема, загальнокультурних і фізично-географічних та кліматичних) умов, то право взагалі є явищем історичним.

Ця ідея отримала розвиток у вченнях видатних німецьких істориків права, які сформуvalи таке помітне явище у світовій історії правової думки, як Німецька історична школа права. Найбільш видатними її представниками були Густав Гуго (1764–1844), Фрідріх Савіньї (1779–1861) та Георг Пухта (1798–1846). Вони прискіпливо поставилися до історико-правової мислившини й виробили системну наукову методологію, завдяки чому змогли першими дослідити історично первинний тип джерела права – звичаєве право і правовий звичай як суспільне явище, а також фундаментально дослідити римське право. Історична школа права запропонувала концепцію щодо історичної обумовленості права, його формування «самочинним» шляхом подібно до інших культурних феноменів, наприклад мови.

У ХІХ столітті загальна історія держави і права (історія права) спершу входила спільно з теорією права у синтетичну наукову дисципліну, яка називалася «Енциклопедія права». Саме під впливом Німецької історичної школи права, а також філософських обґрунтувань спрямованості історичного процесу такими видатними мислителями, як Іммануїл Кант (1724–1804), Георг Гегель (1770–1831), Карл Маркс (1818–1883), Герберт Спенсер (1820–1903) історико-правова наука відчула й реалізувала свою окремішність. Значна роль у її розвитку належить підходам юридичного позитивізму, зокрема соціологічного спрямування¹. По суті, історія держави і права як наука стала головним «постачальником» емпіричних фактів для інших фундаментальних юридичних наук.

Знання історії держави і права, її висновки й уважне ставлення до них дозволили б людству запобігти багатьох міждержавних конфліктів і навіть воєн. Упродовж історії людства історичною ареною пройшло чимало народів, держав і систем права. Абсолютної більшості держав та їх політичних і правових систем на правовій мапі світу не існувало дві (і більше) тисячі років тому, переважної більшості – тисячу років, а багатьох – навіть і сто років тому. Мінливість державно-правових утворень призводить до безглуздості та шкідливості апелювання до

¹У процесі розвитку людства склалося два основні розуміння права. Перше – природно-правове, згідно з яким у підґрунті чинного, санкціонованого державою позитивного права лежить ідеальне право, довершене, природне, обумовлене за різними підходами Богом, суспільною чи розумною природою людини. Друге – позитивістське, яке не визнає існування будь-якого ідеального, морального і справедливого права. Формування норм права і їх санкціонування державою є достатнім, закон і право є тотожними, і право не може бути хорошим чи поганим. Є легістський юридичний позитивізм, який ґрунтується на праві як породженні довільної волі держави як нормотворця, і соціологічний юридичний позитивізм (юридичний позитивізм соціологічного спрямування), який вказує, що право є породженням обмежень, інтересів і потреб суспільства. Ці базові категорії юридичної науки і юридичного мислення будуть глибоко вивчатися в курсах теорії держави і права, історії вчень про державу і право та філософії права.

історичних фактів (як правило, тенденційно підібраних і нерідко перекручених) для перекроювання кордонів, повернення «ісконних» земель чи територій. Саме історія держави і права зарубіжних країн, на нашу думку, переконливо доводить повну абсурдність ідей відновлення, скажімо, імперій Олександра Македонського чи Римської, повернення Греції всіх міст і територій, колонізованих стародавніми греками, або відтворення кордонів імперії Карла Великого чи Наполеона тощо.

Ще один невеликий приклад – середньовічні кордони між Англією і Францією. Чи можна вважати, що вся Англія – норманська (тобто французька), або що дві третини Франції (Аквітанія, Анжу, Бургундія та ін.) – «питомо» англійська земля? А як тоді «історично обґрунтувати» кордони між державами Латинської Америки, чи на неї знову можуть претендувати іспанці? А США – це надбання Великої Британії? І таких сюжетів для театру абсурду всесвітня історія держави і права запасла чимало.

На жаль, на практиці нерозуміння цього безглуздя іноді призводить до жахливих трагедій. І сьогодні ще нуртують у нездорових головах ідеї про відновлення Росії у межах СРСР, а то й Російської імперії, Польщі «від можа до можа» (від моря до моря, тобто від Балтики до Чорного моря), «Великої Румунії» тощо. І, як ми бачимо із власної сучасності, вони часом далеко не є безпечними. Про мінливість світу та його політико-правової мапи, про складність і мінливість юрисдикцій, а головне про безальтернативну необхідність жити на підставі приписів права, зорганізовуватися в гуманні й демократичні інститути держави, про роль у її існуванні суспільства і свідчить історія держави і права зарубіжних країн.

§ 1.3. Історія держави і права зарубіжних країн як наукова спеціальність і навчальна дисципліна

Історична традиція сучасних університетів закладалася ще в середньовічній Європі. І поступово, коли схоластика і теологія

у своїй догматиці й релігійній демагогії почали поступатися науковому знанню про світ, в університетському бутті склалися дві взаємозалежні й невід'ємні складові: освіта і наука. У першу чергу такий підхід сформувався у тих галузях, де панує «його величність» експеримент: у фізиці, хімії тощо. Математика як точна наука постала перед необхідністю розділити сфери пошуку нових знань та їх передання новим поколінням ще раніше. Поступово науковці виділилися в окрему професію. Професор мав підготувати не лише професора, який змінить його у майбутньому і продовжить наукову традицію, а й висококваліфікованого практичного працівника: лікаря, інженера, державного чиновника, педагога, юриста тощо.

Класичну сучасну університетську модель, розроблену і втілену у Німеччині (Пруссії) на початку XIX століття, саме і побудовано на органічному поєднанні освітнього процесу та наукового пошуку. Студенти мають навчатися на базі новітніх досягнень науки, її положення і гіпотези набувають «обкатки» у процесі навчання, а із студентського середовища рекрутуються майбутні науковці, здатні просунути ту чи іншу сферу людського знання ще далі. У цьому, зрештою, і полягає значною мірою зміст суспільного прогресу.

Таким чином, кожній галузі науки відповідає певна навчальна дисципліна: наприклад, є наука теоретична фізика, а є навчальна дисципліна, яка викладається не лише на фізичних, а і, скажімо, на інженерних факультетах, є галузь науки вища математика, а є відповідна навчальна дисципліна, яка викладається в усіх вищих технічних закладах освіти. Головна відмінність – у меті функціонування.

Для галузі науки це прирощення нових знань, висунення гіпотез, їх критична перевірка, підтвердження або спростування. Наука є *контраверсійною* (суперечливою у баченнях, підходах і трактуваннях) і *дискурсивною* (виступає способом наукового діалогу, обговорення, спорів і дискусій). Учені поділяються на школи й угруповання, і це природно, адже ще стародавні греки

влучно зауважили, що у спорі народжується істина. Звідси – завдання науки, які є глобальними, а часом і безмежними, мов світ (у прямому й переносному сенсі, якщо ми говоримо, скажімо, про астрономію чи філософію): це не лише отримання нових *достовірних* (це обов'язкова умова наукового пізнання) знань, а й пошук причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей (тобто причинно-наслідково обумовлених повторюваностей) та законів природи і суспільства. Тут можуть існувати неймовірно складні інтелектуальні конструкції, обстоюватися з великою кількістю аргументів діаметрально протилежні позиції (наприклад, розширюється чи звужується Всесвіт).

Відповідна навчальна дисципліна має інші, більш скромні завдання. Вона повинна виділити з величезного масиву знань, добутих ученими впродовж століть і навіть тисячоліть, базовий обсяг – той, що дає уявлення про цю галузь науки і дозволяє людині, яка її вивчає, набути знань, умінь і навичок, потрібних для майбутньої професії, що вимагає вищої освіти. Якщо ж студент обере в подальшому наукову кар'єру, освітній матеріал навчальної дисципліни стане фундаментом для його просування в світ науки. Таким чином, завдання навчальної дисципліни є передусім дидактичним – це навчання певним знанням, умінням і навичкам. Крім цього, навчальні дисципліни, як і галузі науки, є взаємопов'язаними між собою. Так, здійснювати дослідження з фізики неможливо без знання математики, і більш конкретно: займатися ядерною фізикою можна, лише ґрунтуючись на знаннях теоретичної фізики.

Відповідним чином, кожній юридичній науці відповідає навчальна дисципліна. Науці історії держави і права відповідають дві навчальні дисципліни – загальна історія держави і права (історія держави і права зарубіжних країн) та спеціальна історія держави і права (для кожної країни вітчизняна, у нашому випадку – історія держави і права України).

Подібно до того, як правова дійсність має галузі, юридична наука також має свої галузі (у тому числі українська). Умовно її можна поділити на чотири частини.

Перша – це фундаментальні юридичні науки. До них можемо віднести філософію права, історію держави і права, теорію держави і права й історію політичних і правових учень. Це найбільш абстраговані від конкретної правової дійсності галузі юридичного наукового знання, до завдань яких належить виявлення найбільш загальних закономірностей, історико-теоретичного фундаменту пізнання всіх державно-правових явищ та розвитку всіх інших галузей як юридичної науки, так і галузей права.

Друга група напрямів юридичної науки відповідає галузевій структурі системи права. Це наукові спеціальності конституційного права, муніципального права, цивільного права і цивільного процесу, сімейного права, господарського та господарсько-процесуального права, трудового права, права соціального забезпечення, земельного права, аграрного права, екологічного права, природоресурсного права, адміністративного права і процесу, фінансового права, інформаційного права, кримінального права, кримінально-виконавчого права і кримінального процесу.

Третя група має специфічні прикладні характеристики і методи, її наукове пізнання спрямовано на забезпечення пізнання теоретичних і галузевих правових явищ, на практику юридичної та правоохоронної діяльності. Це кримінологія, криміналістика, судова експертиза й оперативно-розшукова діяльність.

Окремі науковці виділяють ще й *четверту групу* – науку міжнародного права (це дві галузі – міжнародне публічне право і міжнародне приватне право).

Відповідно, історико-правова наука досліджує як державно-правові явища в цілому, в системному вигляді, у тому числі проблеми формування і розвитку правової культури, так й історію конкретних держав і правових систем. Навчальна дисципліна історія держави і права зарубіжних країн формує професійну правову свідомість і правову культуру майбутнього юриста.

Навчальну дисципліну «Історія держави і права зарубіжних країн» у своїй логічній будові курсу, поєднанні лекційних та

семінарських занять і позааудиторної роботи спрямовано на формування навчальних і професійних компетентностей майбутнього юриста – фахівця з вищою юридичною освітою. Вона має міждисциплінарні зв'язки з іншими юридичними і неюридичними (загальногуманітарними) дисциплінами: філософією права, теорією держави і права, історією держави і права України, історією політичних і правових учень, міжнародним правом і державним правом зарубіжних країн, які належать до першої групи, й історією України, що належить до другої. Ці зв'язки обумовлюються місцем науки історії держави і права зарубіжних країн серед юридичних і суспільних наук.

§ 1.4. Історія держави і права зарубіжних країн серед юридичних та інших суспільних наук

Історія держави і права – передусім юридична наука. Вона аналізує й узагальнює розвиток державно-правової реальності в усьому її різноманітті. Це і матеріальні носії права, суб'єктивне й об'єктивне право, виникнення і розвиток правових систем, галузей та інститутів права, підсистем та елементів механізму держави, правозастосування правовідносини і їх результати (соціальні наслідки правової діяльності) та розвиток правової культури та зміни правової свідомості.

Існування людини і суспільства є пов'язаними із дуже важливими явищами суспільного життя. Людське буття відбувається в умовах постійної нагальної необхідності пізнання навколишнього світу та його явищ і проявів – як природних, так і суспільних. Людина живе в системі координат, де відносини між людьми й інтеграція особистості до спільноти відбуваються у вимірі моралі та права, а суспільний організм накладається на механізм держави і співіснує з ним. Ці питання є найбільш загальними, базовими, світоглядними.

Їх досліджує *філософія права*. Це наука, яка вивчає світоглядні, онтологічні (*буттєві*), аксіологічні (*ціннісні*), антропологічні

(людинавимірні) та гносеологічні (пізнавальні) основи права як регулятора суспільних відносин у їх взаємодії з індивідом, суспільством і державою². Таким чином, філософія права надає історії держави і права методологію дослідження, розуміння найбільш загальних закономірностей розвитку держави і права як таких у світовому вимірі.

Сьогодні у світі вже можна вважати сформованим і такий напрям філософсько-правових досліджень, як *історіософія права*. Це – спеціальна філософія історії, що займається правом, де порушуються філософсько-історичні питання щодо права, а всесвітня історія права виступає об'єктом філософського розвитку. Інакше кажучи, історія права як всесвітньо-історичний процес аналізується з філософських позицій³. Зі свого боку, історія держави і права надає для філософії права величезний емпіричний (дослідницький) і фактичний матеріал, який надає можливість робити найбільш загальні філософсько-правові висновки та знаходити універсальні закономірності розвитку людини і суспільства.

Найбільш тісними і системними є зв'язки історії держави і права та науки *теорії держави і права*. Недарма навіть організаційно ці навчальні дисципліни у значній частині юридичних вищих навчальних закладів та юридичних інститутів і факультетів викладаються на одній кафедрі. Обидві ці науки і навчальні спеціальності охоплюють усі правові явища, всі сфери дії права та діяльності державних органів. Теорія держави і права має справу з усіма закономірностями будови і функціонування правових систем і державного апарату. Предметом теорії держави і права є основні загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування державних і правових явищ (сутність держави, форма держави, тип держави,

² Максимов С. І. Філософія права // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. Т. 2: Філософія права. С. 927–933.

³ Дамірлі М. А. Історіософія права // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол. С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. Т. 2: Філософія права. С. 320–324.

функції держави, механізм держави, сутність права, форма права, система права, правові відносини, суб'єктивні права, правопорушення, застосування норм права, механізм правового регулювання тощо), а також наукове розроблення та обґрунтування понять і категорій, спільних для всіх юридичних наук і практики. Основні загальні закономірності є фундаментальними і загальними закономірностями, оскільки вони однаково притаманні різним державам та їх правовим системам⁴.

Отже, загальна теорія держави і права створює передумови для сприйняття правових систем і держави в цілому в єдності та взаємодії показує їх системно-структурні взаємозв'язки і взаємовплив. Вона забезпечує історію держави і права як науку понятійно-категорійним апаратом, дозволяє відділити під час аналізу історичних фактів правові факти від економічних, соціальних, культурних тощо, забезпечує можливість досліджувати державно-правову реальність минулого, спираючись на сучасні доктринальні (теоретичні) досягнення. Історична дистанція дає змогу зрозуміти об'єктивні суспільні процеси державно-правового характеру з точки зору наявного на момент роботи дослідників теоретичного фундаменту, бачити й усвідомлювати тенденції та закономірності, які не були доступні сучасникам державно-правових подій.

Своєю чергою, всі теоретичні поняття у праві мають власну історію, вони не склалися такими, якими є сьогодні, одразу. Це – узагальнення великого розвитку правових і державних явищ, який тривав і триває впродовж багатьох століть і навіть тисячоліть. У нашій державі теорія держави і права передусім узагальнює і доктринально осмислює притаманну їй правову реальність, а отже, системний фактичний матеріал, який надає історія держави і права.

Слід зауважити, що такі механізми інтелектуальної діяльності застосовуються і у викладанні навчальних дисциплін історії

⁴Див.: Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2004. Т. 6. С. 36–37.

держави і права зарубіжних країн, і теорії держави і права. Вони, як правило, вивчаються паралельно: історія держави і права зарубіжних країн – у першому семестрі, а теорія держави і права – протягом перших двох семестрів. Для ефективності засвоєння студентами саме теоретико-правового матеріалу його доцільно викладати з використанням висновків і прикладів із загальної історії держави і права (історії держави і права зарубіжних країн).

У градації юридичних наук і юридичного знання дуже близько до теорії держави і права стоїть **порівняльне правознавство**, або юридична компаративістика. Предметом порівняльного правознавства як науки в узагальненому його вигляді охоплюється, по-перше, теорія порівняльно-правового методу, а також загальні принципи та закономірності виникнення, функціонування і розвитку різних правових систем⁵. Наука історія держави і права широко використовує порівняльно-правовий метод. Без нього вона, по суті, не спроможна відтворити картину історико-правового минулого. Разом із тим порівняльне правознавство ні як наука, ні як навчальна дисципліна не в змозі обійтися без історичного аналізу об'єктів порівняння, починаючи від окремих норм (кожна з яких має своє походження) і закінчуючи правовими системами. Саме історія обумовлює їх сучасний стан, у ній кореняться спільні та відмінні риси правових систем і державно-правових явищ другого і подальших підпорядкованих порядків. Недарма перші вітчизняні фахівці з порівняльного правознавства – Максим Максимович Ковалевський (1851–1916) та Федір Васильович Тарановський (1875–1936) – застосовували порівняльно-правовий метод саме до історико-правових досліджень. Один із двох основних способів порівняння («вертикальний» і «горизонтальний»), а саме перший, ґрунтується на історико-правових підходах.

Наступною за переліком, але не за значенням є **історія держави і права України**. Загалом, обидві репрезентують одну

⁵Порівняльне правознавство : підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2012. С. 14.

науку. Історію держави і права зарубіжних країн поєднують з історією держави і права України як предмет, так і методологія та джерельна база дослідження. Вони співвідносяться як загальне й окреме. Крім цього, державно-правова реальність на українських землях розвивалася під впливом, а протягом тривалих і драматичних періодів бездержавності – і з прямим втручанням і дією іноземних держави і права: Великого Князівства Литовського, Польського Королівства, Речі Посполитої, Російської та Австрійської (Австро-Угорської з 1867 р.) імперій.

Фундаментальні юридичні науки та навчальні дисципліни мають ще одну історичну спеціальність. Сьогодні вона називається *історія політичних і правових учень*. Ця спеціальність має ще кілька найменувань, які по суті є синонімічними: «історія учень про державу і право», «історія учень про право і державу» й «історія політико-правової думки». Цілком справедливою була б і назва «історія загальної теорії держави і права». Найдавнішою назвою цієї галузі науки є «історія філософії права». Предметом науки історії вчень про державу і право (історії політичних і правових учень) є державно-правові ідеї та цілісні вчення (доктрини, теорії), їх виникнення, історичний розвиток, зв'язки із сучасністю та суспільною практикою⁶.

Таким чином, історія політичних і правових учень досліджує не власне розвиток правових систем і державного механізму, а їх відображення в ідеях, концепціях, доктринах ученнях, створених людьми, мислителями. На царині політико-правової думки узагальнювалися та осмислювалися явища правової реальності, вироблявся понятійно-категорійний апарат, що своєю чергою давало потужний поштовх для розвитку права і держави.

З одного боку, розвиток ідей про державу і право та формування на їх основі цілісних учень відбувалися у певних конкретно-правових умовах. Кожен мислитель був сином своєї епохи, жив у певній державі, був суб'єктом певного права і розумів

⁶Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. Г. Г. Демиденка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2008. С. 8.

його у повсякденні так само, як і його співгромадяни. Він був власником майна, жив в обставинах потенційної юридичної відповідальності (у разі вчинення того чи іншого протиправного діяння). Таким чином, історія вчень про державу і право відображає ідеологічну складову тих правових систем, суб'єктами яких були ті чи інші мислителі: правову ідеологію, правову культуру, правову свідомість, тобто всі можливі риси і характеристики уявлень про право як про належну поведінку людей.

З іншого боку, уявлення людей, передусім освіченої частини суспільства, про справедливість формувалися значною мірою під впливом праць мислителів, об'єктом інтелектуального процесу для яких стали держава і право. Правові доктрини створювали підґрунтя для розвитку позитивного права, вся історія конституціоналізму ґрунтується на основі політико-правових учень нового часу.

Історія держави і права зарубіжних країн є пов'язаною також із неюридичною суспільною наукою. Ідеться про загальну, або так звану цивільну *історію*. Їх об'єднує спільність підходів до формування джерельної бази, використання притаманних історичній науці спеціально-наукових методів (про це більш детально йтиметься нижче). Історична наука допомагає з'ясувати загальноісторичний, соціально-економічний та суспільно-політичний контекст становлення і розвитку державно-правової реальності. І навпаки, історія держави і права зарубіжних країн надає можливість цивільній історії зрозуміти розвиток найбільш структурованих систем суспільства, які багато в чому є визначальними – держави і права.

§ 1.5. Функції науки історії держави і права зарубіжних країн

Образно кажучи, наука історії держави і права є єдиною. Тому функції історії держави і права зарубіжних країн та історії держави і права України є фактично тотожними. До них належать такі.

Пізнавальна функція – властива всім без винятку наукам, як юридичним, так і взагалі гуманітарним, і всім точним. Наука історії держави і права постійно збагачується новим фактичним та аналітичним матеріалом про минуле права та держави.

Методологічна функція – завдяки їй, зокрема застосуванню історико-правового, історико-порівняльного, історико-генетичного й історико-системного методів, історія держави і права надає можливості для теорії держави і права дослідити генезу тих чи інших понять, інститутів, галузей права і складових державного апарату; для історії політичних і правових учень – простежити розвиток політико-правових ідей, концепцій, доктрин і вчень, а для галузевих юридичних наук – дослідити процеси їх становлення і розвитку.

Евристична функція – (науково-творча) полягає в сприянні пошуку нових закономірностей, тенденцій та особливостей розвитку державно-правових явищ.

Прогностична функція – (наукового прогнозу) дозволяє на ґрунті тривалого в часі й фактично різноманітного історико-правового матеріалу визначити сталі тенденції і закономірності, які дозволяють із значною часткою вірогідності прогнозувати розвиток правових систем та державних інститутів.

Практично-прикладна функція – розвиток і вдосконалення чинного законодавства, системи права в цілому й державних інститутів має здійснюватися на підставі постійного творчого і критичного використання історичного досвіду розвитку правових явищ, запровадження дій, заходів, ідей та інститутів, які позитивно зарекомендували себе в історико-правовому контексті, а також уникнення помилок і вад минулого.

Ідеологічна функція – полягає у формуванні вітчизняної правової культури та правосвідомості членів суспільства, у першу чергу професійних правників і правоохоронців, розумінні національних державно-правових цінностей, усвідомленні багатства історії держави і права, її тягlosti з часів виникнення права і держави на її території, цивілізаційної єдності в історії та органічної близькості з європейською історією держави і права.

§ 1.6. Методологія історії держави і права зарубіжних країн

Методологія будь-якої науки, у тому числі історико-правової, складається із системи методів, що не суперечать один одному (загальних принципів, засобів, прийомів) для послідовного, повного і всебічного дослідження її предмета.

Методи пізнання суспільних явищ, у тому числі правових та історико-правових, поділяються на три великі групи: **філософські** (філософсько-правові) підходи (методи), **загальнонаукові** і **спеціально-наукові** методи. Перші з них є засадничими, світоглядними. Вони виробляються фундаментальною наукою, «наукою наук» – філософією. У нашому випадку йдеться передусім про *філософію права*.

Аналізуючи методологію досліджень з історії держави і права, слід спиратися передусім (і це природно) на досвід вітчизняної науки. Найбільш поширеним філософським підходом до досліджень з історії держави і права є **діалектичний**. Він розкриває історію як розвиток, пояснює його причини, своєрідний «двигун». Таким «двигуном» є протилежності у їх протидії і єдності та шляхи їх вирішення, вони є джерелом розвитку і його напрямками. Накопичення кількісних змін призводить до якісної трансформації, а рух природних і суспільних явищ, у тому числі державно-правових, здійснюється спіралеподібно. Діалектичний метод, якщо застосувати його до історико-правового розвитку, надає можливість побачити явища в їх зв'язку, взаємодії, русі, розвитку й саморозвитку. Діалектика з'явилася як метод ще на зорі людської думки, у Стародавній Греції. Наукова діалектика як єдина методологічна система була сформована видатним німецьким мислителем Г. Ф. В. Гегелем. Основними трьома *законами діалектики* є боротьба і єдність протилежностей, перехід кількості в якість і заперечення заперечення.

Якщо діалектичний підхід охоплює динаміку розвитку державно-правових явищ, то їх зміст та інтелектуальне осмислення лежать у підґрунті іншого підходу – **метафізичного**. За радянських часів домінуючим і єдино правильним вважалося

марксистське вчення, що ґрунтувалося на *діалектичному матеріалізмі*, який протиставлявся метафізиці як відсталому, віджилому, закоснілому методі. Однак це не відповідає сутності метафізичного методу. Його основа – у позаекспериментальному інтелектуальному розумінні буття, пізнанні світу й духовної сфери. Це дозволяє розкривати державно-правові явища і процеси у їх сутності, умовно відриваючи від навколишнього середовища, відмовитися від динамічного розгляду предмета дослідження, виявити в умовах методологічно статичного аналізу ознаки явищ і процесів та їх властивості. Так, наприклад, завдяки метафізичному підходу можна реконструювати державно-правову картину світу в певний проміжок часу (умовно кажучи, в період виникнення християнства: римське право завойовувало світ услід за римськими ж легіонами, цивілізований світ перетворювався інституційно на космополітичну імперію, на околицях її діяло власне право, в Ізраїлі та Іудеї – старозавітне і талмудичне, а за межами Римського світу – в середовищі так званих варварів – уже нуртували процеси державотворення, сформувалися відповідні системи звичаєвого права).

Іншим філософським підходом, який можна застосовувати передусім до юридичних явищ, є *феноменологічний*. Його назва походить від слова «феномен» – явище, він вимагає підходити до правових і державних фактів і дійсності як до єдиного цілого, у всебічності, єдності й нерозривності її рис та ознак, внутрішньої суті й зовнішніх проявів. Крім цього, історико-правові явища є пов'язаними із спілкуванням (*комунікацією*) людей, з їх *свідомістю* і сприйняттям навколишнього світу правової дійсності.

Між філософськими підходами та **загальнонауковими методами** важко провести однозначну межу, оскільки останні також напрацьовуються філософією і філософією права. Загальнонаукові методи пізнання ґрунтуються на відповідних філософських (філософсько-правових) підходах, чим обумовлюється їх класифікація, і є застосовними до всіх, більшості або низки наук.

Особливе місце посідає *логічний метод*. При тому що він є найдавнішим із використовуваних людиною в мисленні, адже власне мисленнєвий процес побудовано на законах логіки, визначення його місця є дискусійним. По-перше, логіка є розділом філософії. По-друге, логічне мислення, діалектична чи формальна логіка (або обидві) використовуються в усіх без винятку загальнонаукових та спеціальних наукових методах. Більш того, тексти, які визначають сутність філософських підходів до наукових досліджень, також є логічними за своїм змістом. Умовно, для спрощення розуміння з указаними вище застереженнями будемо вважати логічний метод загальнонауковим. Часто його розщеплюють на окремі складові. Це *дедукція, індукція, аналіз синтез, абстрагування та порівняння*.

Дедукція (дедуктивний метод) – спосіб пізнання, за якого окремі положення логічно виводяться із загальних положень (аксіом, постулатів, законів). *Індукція* (індуктивний метод) – спосіб пізнання, який надає можливість одержати загальний висновок на підставі аналізу окремих фактів. *Аналіз* – метод дослідження, який вивчає предмет, уявно чи реально розчленовуючи його на складові елементи, як-от частини об'єкта, його ознаки, властивості, відносини, а потім розглядає кожен із виділених елементів окремо в межах єдиного цілого. *Синтез* – метод дослідження, який вивчає предмет і його абстраговані сторони як конкретну цілісність, у єдиному взаємозв'язку частин і сторін предмета. *Абстрагування* – філософський і логічний метод «відволікання», що дає змогу переходити від конкретних предметів (елементів) до загальних понять і законів розвитку. *Порівняння* – метод наукового пізнання дійсності, покликаний установити спільні й відмінні ознаки між процесами, явищами чи об'єктами.

Системно-структурний (системний) метод дозволяє розглядати державу і право в їх історичному розвитку як складні взаємопов'язані системи, які перебудовуються, взаємодіють, мають внутрішню структуру і складаються із підсистем та

окремих елементів. Кожна система має дві ознаки: *наявність елементів* та *зв'язки* між ними. Тут ідеться про соціальні системи (якими є окремі історично конкретні суспільства), про правові системи (сукупність усіх правових суб'єктів, об'єктів, явищ і процесів), системи права (взаємозалежна і взаємопогоджена сукупність всіх норма права, які діють чи діяли у конкретному історичному суспільстві). Кожна система має власну будову та структуру. Її елементи самі при цьому є системами, часто складними. Так, система права Наполеонівської імперії містить як елемент (підсистему) цивільне право. Воно ж, у свою чергу, само було системою, підсистемами (елементами) якої були інститути цивільного права тощо, аж до елементарної частки – норми права. Системи знають розвиток і трансформації, зазнають зовнішнього впливу, а отже, є *розімкненими* (незамкненими).

Останніми десятиріччями науковці дедалі більше звертають увагу на модифікацію (різновид) системного методу, яка вже стала сьогодні самостійним загальнонауковим методом пізнання – *синергетичним*. Цей метод показує соціальні та природні явища (у нашому випадку – історико-правові) у вигляді не просто складної і розімкненої динамічної системи, а *системи нестійкої*, здатної не лише до зовнішніх впливів, а до *саморозвитку*, самовпорядкування. У синергетичних системах закономірності не є жорстко визначеними, вони проявляються по-різному за різних умов та обставин, при цьому зазнаючи великих впливів випадковостей. Подібно до представників природничих наук, прихильники синергетичного методу називають ці випадковості *відхиленнями* (*флуктуаціями*).

Сьогодні дедалі більше науковців звертає увагу на використання загальнонаукового *герменевтичного методу*. Низка вчених, зважаючи на існування філософсько-правової герменевтики, вважає цей метод філософським (філософсько-правовим). Його назва походить від давньогрецького «мистецтво тлумачення тексту». У світі існує багато сотень мов, і співвідношення понятійного апарату хоча б в українській та англійській, як нам

видається, переконливо показано вище. Продовжимо цей ряд. «Право», «правовий» і «закон» українською співвідноситься з англійською так: право – Law, закон – теж Law, але і Statute; правовий, законний – legal, адвокат – attorney і barrister, прокурор – prosecutor та attorney, єдиного терміна для позначення крадіжки немає тощо. У внутрішньому праві важливо, щоб різні суб'єкти (учасники) правових відносин вкладали в певні слова той самий сенс. Роз'яснення і розуміння права, його норм і приписів – це тлумачення права. Воно поділяється на офіційне і неофіційне (цьому присвячено окрему тему в курсі теорії держави і права). Як ми бачили вище, формування і розвиток понятійного апарату юридичної науки – важлива складова предмета загальної теорії держави і права.

Цей перелік не є вичерпним. **Спеціальними науковими методами** заведено вважати такі, які притаманні тій чи іншій науці (галузі знань).

Специфічним для дослідження саме правових явищ є **формально-юридичний** або формально-догматичний, чи формально-логічний **метод**. Він полягає в аналізі правових конструкцій, їх розвитку, появі, зміні й трансформації. Цей метод, як жоден інший, має справу з юридичною технікою та її особливостями на кожному історичному етапі. Спорідненим з ним є **порівняльно-правовий метод**, який застосовується за двома принципами – **горизонтального** (порівнюються однотипні й одночасні явища, системи, інститути чи норми) і **вертикального порівняння** (шукається спільне й особливе в однорідних та однотипних явищах у різні епохи – наприклад інститут кримінальної відповідальності у Франції у XVII і XIX століттях).

В історико-правових дослідженнях широко застосовується **соціологічний метод**. Він дозволяє показати зв'язок державно-правових явищ із суспільною ситуацією в цілому, соціальне тло розвитку держави і права й водночас – соціальну результативність норм права та діяльності державних органів.

Спеціальними науковими методами, притаманними науці історії держави і права (і це цілком логічно), є ті, що об'єднуються

поняттям «*історичний*»: це *історико-юридичний*, який доповнюється *історико-генетичним методом*. Часом його називають просто *історичний*.

Історія держави і права зарубіжних країн застосовує й інші спеціальні наукові методи. Це *антропологічний метод*, який досліджує людину в історії, її думки, світогляд і цінності, у нашому випадку – ставлення до права та держави, поняття справедливості, свободи, прав тощо. Наступним є *статистичний метод*, що застосовується як в юридичних науках (правова статистика), так і в історичних. Статистичні відомості свідчать про суспільну результативність діяльності держави та застосування норм права.

В історії держави і права застосовуються і інші спеціально-наукові методи.

§ 1.7. Принципи історії держави і права зарубіжних країн

Як і інші галузі науки, історія держави і права розвивається у відповідності до певних принципів. Юридична енциклопедія визначає поняття «принцип» (франц. *principe*, від латин. *principium* – начало, основа) як основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо)⁷.

Принципи встановлюють межі, обсяги, спрямованість і зміст досліджуваного явища, вони мають властивість незалежного відображення закономірностей соціальної дійсності, що зумовлює їх особливу роль у структурі широкого кола політичних, правових і державних явищ, які, зокрема, вивчає історія держави і права зарубіжних країн.

⁷ Юридична енциклопедія : в 6 т / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5. С. 110.

У будові, структурі та функціонуванні сучасних країн світу і систем права особливого значення набуває **принцип верховенства права**.

Принцип верховенства права означає панування права у суспільстві, те, що вся суспільна діяльність відбувається в правових нормах.

Принцип верховенства права повністю реалізується у правових державах, в яких умови життєдіяльності всього соціального організму, тобто порядок створення, існування і функціонування державних органів і громадських організацій, соціальних спільнот, ставлення до них, а також відносини між собою окремих громадян, реалізуються в умовах законності.

Принцип верховенства права, зокрема в історії держави і права зарубіжних країн, означає, що зрештою не держава створює право, а навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів, посадових осіб та інших організацій, не держава надає права і свободи людини, а народ створює їх, щоб ними користувалися, а права створюються також для того, щоб обмежити ним державну владу.

У державі, в якій панує **принцип верховенства права**, визнається, що людина має певну сферу самовизначення і самовиявлення, в яку держава не має права втручатися. У демократичних прогресивних країнах принцип верховенства права закріплено в основних законах – конституціях. Так, наприклад, в частині I ст. 8 Конституції України проголошено, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права»⁸.

Загальна декларація прав людини, що є основним міжнародним правовим актом, який визнають усі сучасні країни світу, проголошує **принцип верховенства права**, підкреслюючи абсолютну цінність людської особистості, її пріоритет над державою, невід’ємний, природний характер прав і свобод людини.

⁸ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254 к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

Особливе значення в історії держави і права зарубіжних країн має принцип забезпечення прав і свобод громадян, або принцип непорушності прав і свобод людини.

Принцип забезпечення прав і свобод громадян є основою правопорядку. Він може бути реалізований за наявності досконалої правової системи, високої юридичної культури державних посадових осіб і громадян, соціальної активності людей, політичної толерантності та віротерпимості.

Давньогрецький філософ Платон вважав, що держава, в якій закон не має сили і перебуває під чиеюсь владою, приречена на загибель, а інший давньогрецький філософ, Аристотель, зазначав, що там, де відсутня влада закону, не буде справедливої форми державного устрою. Ідея правової держави прийшла до нас із глибини історії, хоч і не була реалізована в минулих століттях у жодній країні.

Упродовж усієї історії держави і права зарубіжних країн, як і в Україні, прогресивне суспільство добивалось реалізації **принципу рівності прав**. **Принцип рівності прав** передбачає порядок, за якого «потреби всіх без винятків індивідуумів мають однакове важливе значення, ці потреби повинні бути основою планування в суспільстві і всі засоби необхідно використовувати таким чином, що б кожен індивідуум мав рівні можливості для участі в житті суспільства»⁹. Інакше кажучи, принцип рівності прав полягає в тому, що перед законом всі є рівними і всі однаковою мірою відповідальними.

Невід'ємним принципом в історії прогресивного розвитку держави і права є **принцип взаємної відповідальності держави і громадянина**, зміст якого полягає в тому, що громадянин, який вчинив правопорушення, притягується державою до відповідальності. У цьому проявляється відповідальність перед державою. Але в правовій державі і держава несе відповідальність перед своїми громадянами. Правова держава не лише

⁹ Сучасна юридична енциклопедія / за заг. ред. О. В. Зайчука. Київ : Юрінком Інтер, 2009. С. 279.

декларує права і свободи громадян, а й гарантує їх забезпечення, захищає їх від будь-якого беззаконня та порушення, якими б вони не були. Держава несе відповідальність перед своїми громадянами й у разі завдання шкоди чи порушення прав людини її посадовими особами чи органами влади. Водночас держава здійснює захист своїх прав та інтересів від посягань на них окремих громадян.

Закони ухвалюються державою, але вони не є «власністю» держави. У цьому проявляється **принцип пов'язаності держави правом**. Закон є обов'язковим для держави і всіх посадових осіб. Ніхто із посадових осіб держави, жоден державний орган влади, будь-яка громадська організація не звільнюється від обов'язку дотримуватись закону і діяти в його межах.

Історія держави і права зарубіжних країн знає численні випадки проголошення **принципу соціальної справедливості**, який, як правило, потім не виконується. **Принцип соціальної справедливості** полягає у забезпеченні соціальної підтримки малозабезпечених верств, справедливого розподілу національного багатства, запровадження обґрунтованих податків і належного пенсійного забезпечення.

Як уже зазначалось, історія держави і права зарубіжних країн розглядає перш за все виникнення, становлення та розвиток держави і права зарубіжних країн у хронологічній послідовності та в конкретних історичних умовах.

Принципи історії держави і права зарубіжних країн визначають її як правову дисципліну, оскільки вона вивчає специфічні соціальні явища: право і державу. Водночас історія держави і права зарубіжних країн є історичною дисципліною, оскільки розглядає історію виникнення і розвитку держав і їх правових систем у конкретних історичних ситуаціях.

Державно-правові форми в той чи інший історичний період виникали, розвивалися, як бачимо, за певними принципами, вони відображали рівень соціального розвитку, культури, цивілізації та інших особливостей тогочасного і нинішнього суспільства.

У зв'язку з цим історія держави і права зарубіжних країн є суспільною дисципліною. Оскільки історія держави і права зарубіжних країн як наука і навчальна дисципліна виступає в різних ролях, вона використовує *принципи різних галузей науки* – як загальні, так і спеціальні.

Історія держави і права зарубіжних країн спирається на принципи *науковості, системності, комплексності, об'єктивності, плюралізму й історизму*.

Принцип історизму полягає в тому, що державні та правові явища досліджуються в історичній послідовності та взаємозв'язку.

Плюралізм розкривається через вивчення головних державно-правових явищ з урахуванням різних точок зору на юридичні факти й оцінок державно-правового розвитку зарубіжних країн.

Принцип об'єктивності розкривається шляхом застосування в дослідженні загальних закономірностей функціонування держави і права незалежно від політичних, правових, ідеологічних і світоглядних уподобань.

Принцип комплексності в історії держави і права західних країн проявляється в урахуванні всіх умов для вивчення особливостей розвитку окремих країн, комплексного розгляду єдності держави і права.

Історія держави і права зарубіжних країн вивчає їх виникнення, розвиток і функціонування як суспільної системи, як цілісні, взаємопов'язані між собою системи державних органів і чинного законодавства, і в цьому реалізується *принцип системності*, оскільки ця дисципліна вивчає не окремі події, явища, закони, історичних постатей та умови, в яких вони діяли, а саме їх систему.

Принцип науковості в історії держави і права зарубіжних країн реалізується шляхом використання всіх необхідних наукових досягнень, прийомів і методів та *принципів дослідження* тих чи інших суспільних явищ у функціонуванні державних

інститутів і розвитку права, зокрема *принципу рівноправності народів і самовизначення народів, принципу пріоритетності і прямої дії міжнародного права, принципу обов'язку держав співробітничати одна з одною відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, принципу незастосування державою сили або погрози силою, принципу невтручання у внутрішні справи держави, принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань та інших.*

Історія держави і права зарубіжних країн показує, що згадані вище та інші принципи функціонування держав не є чимось новим, але важко назвати, коли б вони неухильно дотримувались державою. Варто наголосити, що ***принципи історії держави і права зарубіжних країн*** набувають особливого значення в умовах глобалізації, широкого розвитку міждержавних відносин, політичної, економічної і технічної конкуренції.

§ 1.8. Джерела історії держави і права зарубіжних країн

Поняття «джерело» в історико-правовій науці відрізняється від загальноприйнятого в юриспруденції. У теорії права під джерелом розуміється його зовнішній вираз. Це спосіб зовнішнього вияву правових норм, який засвідчує їх загальнообов'язковість¹⁰. Таким чином, в юридичній науці та практиці джерело права є джерелом чинного права. Наука (і відповідна навчальна дисципліна) історія держави і права зарубіжних країн має справу з правом колишнім. Таким чином, джерела права для неї перетворюються на *пам'ятки права*. Вони стають ***юридичними джерелами*** історії держави і права.

Отже, історія держави і права спирається на *два типи джерел*. *Перший* – це джерела права, які діяли в той чи інший період і, як правило, на сьогодні не є чинними: це конституції, законодавчі й

¹⁰ Рабінович П. М. Джерело права // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1999. Т. 2. С. 171.

інші нормативно-правові акти та договори, у тому числі міждержавні, судова практика, записи звичаєвого права тощо. Другий тип пов'язано з характеристикою суспільної ситуації, будови державних органів та органів місцевого самоврядування, обставин нормотворення, політичних, економічних і загальнокультурних чинників, які, з одного боку, обумовлювали право, впливали на нього, а з іншого – самі регулювалися і керувалися у своєму розвитку його приписами. Ці джерела також відображають правову культуру, структуру й особливості правової свідомості минулих поколінь у різних кутках Землі, конкретні правовідносини та їх результати, правову дійсність, соціальні відносини внаслідок дії права тощо. До таких джерел можуть належати передусім юридичні наукові праці (доктрини), викладені в трактатах, монографіях тощо. Важливу роль має офіційна документація державних органів, зокрема судових, акти правозастосування, періодична преса, публіцистика, спогади, офіційне та приватне листування, протоколи і стенограми засідань державних органів тощо. Для давньої і середньовічної історії держави і права зарубіжних країн джерелами можуть бути й різні хроніки, літописи та історичні праці тогочасних авторів. Так, історичні праці Йосифа Флавія «Іудейська війна» та «Іудейські старожитності» належать не лише до історіографії (історії історичної науки) історії держави і права, а й до джерел відомостей про суспільний лад, державні органи і право у підкореній римлянами Іудеї.

Велику складність для дослідника становить та обставина, що первісне право – *звичаєве* – було усним і передавалося із покоління в покоління. Для його дослідження використовуються, зокрема, етнографічні джерела, текстологічний аналіз міфів і легенд давніх народів, які відображали не лише вірування, а й тісно пов'язані з ними правила людського співжиття, «закони». Додаткове (*факультативне*) значення мають і пам'ятки матеріальної культури (знаряддя, споруди тощо). Однак у зв'язку з тим, що право «живе» у знаковому світі, формулюється словами

і ніяк інакше (навіть конклюдентна угода, яка укладесться не письмово й не усно, наприклад з використанням певних знаків і жестів, містить у собі певний зміст, який можна виразити словесно) речові джерела не можуть надати повної і достовірної інформації про регулювання суспільних відносин, вони можуть лише доповнити відомості, що надійшли з інших джерел. Нова і новітня історія характеризується в економічно, політично і юридично розвинених країнах діяльністю політичних партій. Документація, пов'язана з політичними партіями, також відображає події та факти історії держави і права зарубіжних країн.

І з першим, і з другим типом історико-правових джерел слід здійснювати кропітку аналітичну роботу, використовувати їх критику – зіставлення, перевірку достовірності, вірогідність самих джерел (нерідкими є випадки фальсифікацій, пізніших вставок тощо).

§ 1.9. Періодизація історії держави і права зарубіжних країн

Історія держави і права зарубіжних країн та історія держави і права України є науками і навчальними дисциплінами, сформованими *хронологічно* за викладенням матеріалу. Людство об'єктивно існує й завжди існуватиме у просторі й часі, отже, будь-які події та явища обов'язково перебувають у певній часовій, або хронологічній послідовності. Для спрощення і підвищення якості аналізу та посилення наочності порівнянь історико-правова наука може інколи відходити від послідовно-хронологічного методу (*діахронного*), користуючись *синхронним* (аналіз різних правових явищ в один момент часу) підходом, більш притаманним порівняльному правознавству. Однак хронологічну послідовність викладення фактичного й аналітичного матеріалу не лише не можна ігнорувати, вона залишається основною і домінуючою. Це обумовлено природним станом речей і здоровим глуздом.

Мисляче людство і науковці зокрема далеко не одразу дійшли висновку про розвиток в історії, про *історичний прогрес*. За аналогією з життєвим циклом людини вважалося, що історія має власні «дитинство», «юність», «зрілість», «старість» тощо. Давньогрецький поет Гесіод у VIII столітті до нашої ери вважав, що людство занепадає, а «золотий вік» його давно позаду. Для людської психології це взагалі є притаманним. Кожен стикався з ідеалізацією минулих часів (особливо з погляду літніх і не надто освічених людей). За аналогією з порами року пропонувалися теорії циклічного розвитку суспільства і держави. Так, у III ст. до н. е. давньогрецький історик Полібій запропонував вчення, згідно з яким існує шість форм держави, які циклічно змінюють одна одну. При цьому він також співвідносив їх з віковими особливостями людського життя.

Ідея прогресу пов'язується з настанням епохи Просвітництва (середина XVII – XVIII ст.), коли почали розвиватися різні науки, й виникло відчуття всесильності людського розуму (знаменитим став вислів англійського мислителя Френсіса Бекона (1561–1626) «Знання – сила!»). Паралельно почали активно зростати товарно-грошові відносини, посилювався науково-технічний прогрес.

Час почав «стискатися» і «спресовуватися», з'явилися парова тяга, потім електрика, радіо, телефон, авіація, різноманітні машини – все це переконувало освічених людей у безмежності можливостей людського розуму. Першим, хто відкрив спрямованість розвитку держави і права, був великий німецький філософ І. Кант. Він визначив вектор історичного процесу як досягнення справжньої свободи людини (і це не дивно, адже за його вченням право – це не лише міра справедливості, але й міра свободи людини).

Структура історичного процесу називається в науці його *морфологією*. Вона отримує свій формальний вираз у *періодизації*.

Звичайно, визначити *періодизацію* всесвітньої (загальної) історії держави і права надзвичайно складно – надто відмінною вона є у різних країнах і в різних народів. Тому визначити її як сукупність періодизацій історії держави і права кожної із зарубіжних

країн неможливо. Однак у єдності та різноманітності історичних форм держави і права і полягають їх культурне значення та багатство.

Традиційним для вітчизняної історії держави і права є **формаційний поділ**, запропонований видатним філософом, теоретиком економіки, засновником теорії наукового соціалізму та комунізму К. Марксом. У його підґрунті лежать економічний розвиток, особливості стану засобів матеріального виробництва та пов'язаних із ним виробничих відносин. Це обумовлює відносини власності, соціальну сутність політичного панування, вираженого в змісті державної влади та правового регулювання. Згідно з цим підходом послідовно розглядаються держава і право рабовласницького, феодального, капіталістичного (буржуазного) та соціалістичного ладу.

Крах радянської моделі соціалізму породив модифікації формаційної періодизації. Сьогодні також говорять про доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільство (в епоху останнього людство вже ввійшло) і відповідні державно-правові форми.

Альтернативою формаційному підходу виступає **цивілізаційний**. Він був започаткований видатними істориками та філософами Арнольдом Тойнбі (Англія, 1889–1975), Освальдом Шпенглером (Німеччина, 1880–1936), Фернаном Броделем (Франція, 1902–1905) та іншими і розглядає історію людства, а отже, й історію держави і права у контексті виникнення, розвитку, занепаду і трансформації, зміни *цивілізацій* – внутрішньо однорідних за основними ознаками суспільних систем, пов'язаних спільним устроєм та соціальними цінностями, такими як культура, релігія, моральні цінності, економічний устрій, політичний лад і соціальна регулятивність, зокрема правова. Подібним до нього і певною мірою більш широким є **культурологічний** підхід до періодизації історії держави і права.

Для підвищення ефективності сприйняття навчального матеріалу курсу історії держави і права зарубіжних країн ми

пропонуємо максимально деідеологізований і несуперечливий підхід до вибору критерію її *періодизації*. Специфіка предмета вивчення науки та навчальної дисципліни історії держави і права зарубіжних країн вимагає покласти в її підґрунтя правове становище людини, його найбільш загальні характеристики, співвідношення з державою та її призначенням. При цьому природно, що додержавний і доправовий період історії людства (первіснообщинний, родовий лад) як предмет дослідження загальної історії не є таким для історії держави і права.

Відповідно до цього доцільно поділити історію держави і права (у тому числі всесвітню, загальну) на *такі періоди*:

- давні часи;
- середні віки;
- новий час;
- новітній час.

Давні часи – це історія Стародавнього Сходу й античних держав, для нього притаманним є поділ на особисто вільних, більш чи менш повноправних громадян і людей, абсолютно позбавлених таких прав і навіть статусу людини, – рабів. Відповідно, право твориться лише для повноправних громадян, але у вигляді системи римського права воно набуває видатних, унікальних, небачених цивілізаційних рис. Це IV тисячоліття до нашої ери – V століття н. е.

Середні віки – домінування теократичних підходів, широкий вплив церкви і канонічного (мусульманського, індуського права, конфуціанства в країнах Азії) права, розуміння суб'єктивного права як права-привілею, залежного від належності до суспільної ієрархії; держава набуває рис феодалної. Цьому періоду відповідають VI – XVI століття.

Новий час – цей період є найважливішим для побудови *сучасного права* у світі. Поступово набирають сили ідеї про рівність людей перед законом, про їх невід'ємні права, про демократичний державний устрій і парламентаризм, про особисту свободу й ринкові відносини. Усе це втілюється в реальній соціальній практиці.

При цьому зберігаються нерівність людей за гендерною і расовою ознаками та колоніалізм, і проявляється необмеженість приватного капіталу. Правова рівність супроводжується практично повним нехтуванням соціальними питаннями. Цей період умовно можна подовжувати від XVII – до початку XX ст. Чимало науковців вважає, що новий час триває і сьогодні.

Новітній час. Радянська історія держави і права, як і загальна історія, побудовані на ідеологічних мотивах побудови безкласового комуністичного суспільства після революційного руйнування буржуазної демократії, вважали початком цього періоду 1917 рік – Жовтневу революцію. Час довів суб'єктивність і надуманість такого підходу. Сьогодні вважається, що початок новітнього часу припадає на Першу світову війну (1914–1918), після якої розпочався процес побудови справедливого світового порядку, виникли національні держави, отримали визнання права людини, були сформовані нові їх покоління, а провідні, найбільш демократичні держави світу (незважаючи на трагедію Другої світової війни) почали розвиватися не лише як правові, а і як соціальні держави. Зруйновано колоніальні імперії, люди стали рівноправними незалежно від статі, раси і національності.

Варто визнати, що ця періодизація, як і будь-яка інша, є *умовною*. Однак, на думку авторів, вона найбільш точно відображає історико-правові процеси і є найбільш придатною для викладення матеріалу з навчальними цілями. Зауважимо також, що світ розвивається не одноманітно, не рівномірно, тому для кожної конкретної державно-правової системи початок і закінчення згаданих періодів є індивідуальними.

§ 1.10. Місце історії держави і права зарубіжних країн у системі юридичної освіти

Підготувати висококваліфікованого правника в умовах сучасного світу – складне завдання. *По-перше*, він повинен бути

здатним до самоосвіти, професійного розвитку, самовдосконалення та навчання впродовж усього життя. Правова дійсність змінюється дуже динамічно. Щороку в кожній державі створюється велика кількість нових, змінюються і скасовуються чинні закони та інші нормативно-правові акти. Світ об'єднується і глобалізується, відбувається зближення різних правових систем.

Існує два основні типи розвинених правових систем. Перший, *романо-германський* (континентальний), до якого належить і правова система України, характеризується домінуванням нормативно-правового акта як джерела права і провідною роллю закону. Судова практика не є основним джерелом права. Другий, *англо-американський* (англо-саксонський), – це тип прецедентного права. Основними джерелами права є закон (статут) і судова практика (*прецедент*) – попередні рішення судів за аналогічними справами. Лише в Англії кількість чинних прецедентів наближається до мільйона. Щороку їх додається близько 20 тисяч.

Відрізняються галузі та інститути права у правових системах романо-германського й англо-американського типів. Для перших відмінною ознакою є створення кодексів (кодифікація) практично у кожній галузі; для других кодифікація є мало поширеною. Відмінності є і в будові та функціонуванні державних органів. Так, англо-американське право і держава не знають спеціальних органів конституційної юстиції. У державах, правові системи яких належать до романо-германського типу, створюються спеціалізовані конституційні суди.

Отже, німецькому юристу доволі складно зрозуміти специфіку роботи англійського, і навпаки. Однак інтеграційні процеси у світі мають об'єктивний (незалежний від волі людей) характер. Так, у континентальному праві дедалі більшу роль відіграє судова практика, хоча вона і не є офіційним джерелом права. Судді все одно звертаються до досвіду попередників у схожих, а тим паче в аналогічних випадках, використовують аргументацію колег щодо справ, рішення з яких набрало законної чинності.

У нашій державі дедалі більшу роль починають відігравати рішення Європейського суду з прав людини. Цей судовий орган офіційно керується прецедентами під час вирішення справ. Водночас і в англо-американському праві відбуваються зміни. Зростає роль законів у США й Англії, а в штатах Північної Америки кримінальне право кодифіковано.

Тому юрист-професіонал має розуміти специфіку правових систем і одного, й іншого типу. Повинен він знатися і на особливості регулювання правових відносин в Азії, Африці та Латинській Америці. Усі правові системи мають власну *історію*, і саме вона *обумовлює їх різноманітність і специфіку*. Збагнути її без знання історії держави і права зарубіжних країн неможливо.

По-друге, вивчення історії держави і права зарубіжних країн надає можливість зрозуміти загальну спрямованість історико-правового процесу в світі. Завдяки цьому формуються особистість юриста, його світогляд і система цінностей, адже впродовж тисячоліть утверджувалися цінність людини та її права й формувалися демократичні інститути. Від ставлення до людини як до худоби чи речі, коли ця людина була рабом, до визнання людини головною соціальною цінністю в сучасному світі – ось шлях і ось напрям розвитку історії держави і права. Сприйняття і розуміння найбільш масштабних закономірностей суспільного розвитку, пов'язаних із державою і правом, допоможе знаходити у вивчених більш окремих за предметом вивчення і практично спрямованих дисциплін закономірності більш окремого порядку.

Вивчення історії держави і права зарубіжних країн не лише робить майбутнього юриста ерудованим, наповнює його знаннями і досвідом століть державно-правового розвитку людства, а й формує юридичне мислення, здатність виділяти серед суспільних відносин та історичних подій юридично значущі. Ми можемо простежити, як склався сучасний державно-правовий світ, які етапи розвитку він пройшов, і чому він саме такий.

Сьогоднішній юрист – це не лише фаховий суддя, прокурор, слідчий, працівник поліції, адвокат, юрист фірми чи підприємства.

Це – будівельник правової держави і переконаний прихильник і захисник верховенства права, людина, яка, спілкуючись з громадянами за родом своєї службової діяльності, виконує постійно правовиховну функцію, підвищує рівень правової свідомості та правової культури в суспільстві.

Як наслідок, він повинен мати дві головні риси, без яких є неможливою правнича і правоохоронна діяльність. Це наявність, по-перше, *фахового юридичного мислення*, а по-друге, *розвиненої професійної правової свідомості*. Вони є взаємопов'язаними. Без розуміння причинно-наслідкових зв'язків, історичної генези державно-правових явищ неможливо зрозуміти їх походження і сучасний стан, орієнтуватися у справжньому морі правових норм і правовідносин, якими сповнене сучасне життя.

По-третє, вивчення історії держави і права зарубіжних країн щільно вмонтовано у систему підготовки юристів. Ця дисципліна студіюється в університетах практично всіх країн світу. Завдяки розумінню загальних закономірностей історичного розвитку держави і права у світі стає можливим розуміння особливостей вітчизняного історико-правового розвитку. Таким чином, історія держави і права зарубіжних країн та історія держави і права України є тісно пов'язаними. Поняття і закономірності, які вивчаються у курсі теорії держави і права, склалися і сформулювалися у процесі історичного розвитку правових систем зарубіжних країн. Безперечною є і роль курсу історії держави і права зарубіжних країн для опанування дисциплінами «Державне право зарубіжних країн», «Римське приватне право», «Міжнародне право», «Міжнародне приватне право», «Порівняльне правознавство», «Історія вчень про державу і право» та інших.

Для опанування практично орієнтованими дисциплінами, такими як курси цивільного, кримінального, адміністративного й різних видів процесуального права також необхідно володіти знаннями з історії держави і права зарубіжних країн. Тут вона нерідко має не лише пізнавальний і фундаментальний характер,

а і практичне спрямування. Так, курс цивільного права використовує велику кількість понять, інститутів та юридичних конструкцій римського цивільного права.

По-четверте, переважну частину курсу історії держави і права зарубіжних країн становить історико-правова мінувшина європейських країн, які відігравали в історії держави і права світу провідну роль. І з погляду європейської інтеграції України, знання історії становлення і розвитку держави і права країн Європи має особливе значення.

Отже, вивчення та успішне опанування курсом історії держави і права зарубіжних країн є невід'ємним чинником і складовою підготовки висококваліфікованих юристів не лише в Україні, а й у Європі, та й у всьому світі.

Контрольні питання

Що є предметом науки історії держави і права зарубіжних країн?

На які групи (блоки) поділяються юридичні науки?

Що є притаманним історії держави і права як науці та навчальній дисципліні, як останні співвідносяться?

Яким є співвідношення історії держави і права з іншими юридичними науками?

Якими є функції історії держави і права як науки?

З яких методів складається методологія історії держави і права як науки?

Які вам відомі філософські підходи до дослідження історії держави і права зарубіжних країн? Охарактеризуйте їх.

Які вам відомі загальнонаукові методи дослідження історії держави і права зарубіжних країн? Охарактеризуйте їх.

Які ви знаєте спеціально-наукові методи дослідження історії держави і права зарубіжних країн? Охарактеризуйте їх.

Якими є джерела історії держави і права зарубіжних країн?

Що таке пам'ятки права?

У чому полягає сутність формаційного підходу до періодизації історії держави і права зарубіжних країн?

У чому полягає сутність цивілізаційного підходу до періодизації історії держави і права зарубіжних країн?

Як співвідносяться історія держави і права зарубіжних країн та історія держави і права України?

Яким є місце історії держави і права зарубіжних країн як навчальної дисципліни у системі юридичної освіти?

Рекомендована література

1. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-е вид. перероб. і допов. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 730 с.
2. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства : учебник / В. Г. Графский. – М. : Норма, 2000. – 744 с.
3. Кузьминець О. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник) / О. В. Кузьминець, Є. С. Дурнов, Ю. В. Сокур. – Київ : НАВС, 2012. – 242 с.
4. Маймескулов Л. Н. История государства и права зарубежных стран / Л. Н. Маймескулов, В. В. Россихин, Д. А. Тихоненков. – Изд. 4-е, доп. и перед. Харьков : ФИНН, 2010. – 816 с.
5. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – Вид. 4-те, допов. – Київ : Атіка, 2004. – 616 с.
6. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / М. М. Страхов. – Харків : Право, 1999. – 416 с.
7. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / Г. І. Трофанчук. – Київ : Юрінком Інтер, 2018. – 448 с.
8. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Н. М. Хома. – 3-те вид., стереотип. – Львів : Новий світ-2000, 2008. – 480 с.
9. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права : учебник / З. М. Черниловский. – М. : ТК Велби, 2002. – 592 с.
10. Юридична енциклопедія України : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Київ : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2. – 744 с.

Розділ II

ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

(І. А. Логвиненко, Є. С. Логвиненко)

§ 2.1. Утворення держави на Стародавньому Сході. Іригаційна теорія

Перші держави в історії людства утворилися в регіоні, який в історіографії традиційно називається Стародавнім Сходом. Стародавній Схід – історико-географічний регіон, який містить у собі території Західної, Південної та Східної Азії, Північної та Північно-Східної Африки в період від виникнення перших держав в IV–III тис. до н. е. до початку середніх віків. Саме в цьому регіоні відбувся перехід від первісного ладу до цивілізації, тобто відбулося утворення держави і права. Першими державами були Єгипет, Шумер, Месопотамія, Сирія, Палестина, Фінікія, Персія, Індія та Китай.

В історіографії немає єдиної думки з приводу того, які чинники сприяли перетворенню первісного суспільства на цивілізоване. Для пояснення виникнення перших цивілізацій на Стародавньому Сході (серед іншого і таких складових, як держава і право) вочевидь може застосовуватися так звана *іригаційна (гідролічна) теорія*. Учені звернули увагу, що перші держави виникли в долинах великих річок: Нілу, Тигру, Євфрату, Інду, Гангу, Хуанхе та Янцзи. Регулярні повені, родючі ґрунти і теплий клімат сприяли розвитку рільництва в долинах цих річок. Урожаї, як повідомляє давньогрецький історик Геродот, сягали

сам-двісті, сам-триста (напевно, ці дані перебільшено, скоріш за все врожаї становили сам-двадцять, сам-тридцять)¹¹. Одна людина могла примітивними знаряддями праці виробити за рік 500–600 пудів (пуд – 16 кг) зернових із гектара. Це створювало достатньо великий надлишковий продукт, який зосереджувався в руках управлінської верхівки. Разом із тим долини річок мали складний рельєф: болота, хащі, та й самі річки були неспокійними (головне – непередбачувані повені). Задля успішного проведення землеробських робіт необхідно було дотримуватися декількох умов. По-перше, щоб приборкати стихію та отримати великий врожай треба було провести широкомасштабні іригаційні роботи, як-то побудувати греблі, канали і штучні водоймища, осушити болота та звести інші споруди з чітким контролем та режимом функціонування. Завдяки таким роботам можна було надати річковим долинам придатний для рільництва рельєф. По-друге, організація широкомасштабних іригаційних робіт потребувала відповідних знань, насамперед астрономії, щоб календарно обчислювати час розливів річок, періоди найбільш сприятливих умов для землеробства і технічних знань, необхідних для возведення складних інженерних іригаційних об'єктів. По-третє, організація будівництва великих іригаційних споруд була можлива лише за умов існування в суспільстві групи людей з навиками управлінської діяльності щодо великих мас населення, тобто керівної верхівки, яка мала діяти цілком легітимно, спираючись на апарат примусу і силу закону. Наявність зазначених факторів гарантувала успішну життєдіяльність суспільства. В іншому разі суспільство було приречене на глибоку демографічну й економічну катастрофу.

§ 2.2. Єгипет

Одна з найдавніших держав світу – Єгипет – утворилася на північному сході Африканського континенту, в долині нижньої

¹¹ Сам-двісті, сам-триста – кількість врожаю, коли з одного посадженого зерна отримували двісті або триста зерен.

течії Нілу. У першій половині IV тис. до н.е. в Стародавньому Єгипті було побудовано систему іригаційних споруд, яка забезпечувала стабільно високі врожаї. Єдина держава складалася поступово: спочатку сформувалося 40 областей – номів, тобто самостійних общин. Усі номи мали свою територію, яка обмежувалася автономною іригаційною системою, були єдиним господарським цілим, мали свій адміністративний центр – місто, де перебували правитель нома та його оточення. Кожний ном мав свій релігійний культ і власних богів-покровителів. У другій половині IV тис. до н. е. почався процес об'єднання номів, який завершився утворенням спочатку Нижнього (північного), а пізніше і Верхнього (південного) Єгипту. Союз південних номів був більш консолідованим. На відміну від півночі, де Ніл розливався на сім рукавів, на півдні він мав єдину течію, що обумовлювало необхідність спільної співпраці. Саме Верхній Єгипет розпочав боротьбу за об'єднання всіх територій, яка завершилася близько 3100 р. до н. е. утворенням єдиної держави.

Історія Стародавнього Єгипту поділяється на декілька періодів:

- 1) Раннє царство (3100–2800 рр. до н. е.), або період царювання перших трьох династій єгипетських фараонів;
- 2) Давнє (Старе) царство (бл. 2800–2250 рр. до н. е.), яке охоплювало час царювання III–IV династій;
- 3) Середнє царство (бл. 2250–1700 рр. до н. е.) – царювання XI–XII династій;
- 4) Нове царство (бл. 1575–1087 рр. до н. е.) – царювання XVIII–XX династій єгипетських фараонів;
- 5) Пізнє царство (1085–332 рр. до н. е.) – час царювання XXI–XXX династій.

Також виділяють перехідний період між Середнім і Новим царствами – час політичного та господарського занепаду Єгипту, спричиненого визвольною боротьбою єгиптян проти іноземців, яка закінчилася створенням єдиної централізованої держави. Отож, Єгипет Нового царства – це велика імперія, до складу

якої увійшли Нубія, Лівія, Палестина, Сирія та інші багаті на природні ресурси області.

У період Пізнього царства Єгипет поступово занепадає і не може стримувати завойовників. Спочатку асирійці, а потім перси нападали та розорювали країну. У 332 р. до н. е. Олександр Македонський захопив Єгипет і приєднав його до своєї держави.

Суспільний устрій відрізнявся консерватизмом і практично залишався незмінним упродовж усієї історії Стародавнього Єгипту. Це обумовлювалося особливістю економіки країни, де панувало державно-храмове господарювання, в яке було залучене все населення країни.

Умовно все населення можна поділити на дві великі соціальні групи: *вільних* (єгипетська аристократія, жерці, селянство (мерети), ремісники тощо) та *залежних* («слуги фараона», «власність фараона», раби тощо) людей. На вищому щаблі соціальної ієрархії перебувала *аристократія*. До аристократії належали сім'я фараона, придворні й чиновники, які обіймали високі державні посади, що надавалися фараоном. Посади були такими ж об'єктами власності, як земля, тварини чи речі. Посади присвоювались і відчужувались, як і інше майно, а разом з ними і реальне забезпечення посади, до якого входили і люди. Єгиптяни розрізняли приватне і посадове майно. Відмінність ця полягала зовсім не у тому, що приватне майно було, так би мовити, постійною, а посадове – тимчасовою власністю, адже оскільки тримання посади було спадковим, ця різниця не помічалась. Суттєвим було лише те, що посадове майно було невід'ємним від посади і могло відчужуватися лише разом із нею. Службова кар'єра чиновника, по суті, являла собою «накопичення посад», які той обіймав протягом своєї діяльності. А з посадами збільшувалось і державне майно, яке передавалося йому у власність¹².

Жерці розподілялись відповідно до численних культів, які існували в ті часи в Єгипті. На чолі кожного культу стояв

¹² Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. С. 193–194.

верховний жрець, якому підпорядковувались інші жерці. Верховний жрець здійснював управління храмовими землями та майном, а під час війни командував військовими силами храму. Титул жерця здебільшого передавався у спадок.

Селяни (мерети) жили общинами, які очолювали сільські старости, що несли відповідальність за виконання повинностей. Саме тому селяни-общинники щорічно залучалися до виконання різноманітних державних робіт. Зважаючи на те, що у періоди Раннього та Давнього царств рабство не було поширене, мерети стали основною робочою силою, на яку покладался весь тягар виконання державних повинностей.

За часів Середнього царства *рабство* набуло масового характеру. Воно мало свою специфіку. Так, термін «*джет*», який доволі часто зустрічається в давньоєгипетських джерелах, буквально трактується як «люди власності». До *джет* належали як звичайні раби, так і «раби фараона». У приватних господарствах «раб фараона» йменувався «*неджет*» (букв. – «той хто належить до власності»). «Раби фараона» зазвичай виступають у документах під тією чи іншою професійною назвою. Наприклад, у Бруклінському папірусі (35.1446), який датовано кінцем епохи Середнього царства, складено список 80 рабів, де вказано їхні професії: домашній слуга, повар, пивовар, садівник, ткаля, робітник, цирульник, землероб тощо¹³.

Трактуючи давньоєгипетські терміни, якими позначаються залежні верстви населення, єгиптологи вирізняють слова «*б'к*» і «*хем*», оскільки вони не вичерпуються у своєму значенні поняттям «раб». На їхню думку, умовно, «заради зручності», «*б'к*» можна перекласти як «раб», а «*хем*» – як «слуга»¹⁴.

Стати «*б'к*» – рабом або «*хем*» – слугою можна було внаслідок покарання, наприклад за посягання на храмову або царську власність. Отже, давньоєгипетське право передбачало таке покарання, як віддання в неджети (*віддання у власність*), тобто

¹³Там само. С. 152–153.

¹⁴Там само. С. 152.

фактично перетворення вільного або на *хема* (слугу), або на «*б'к*» (раба). У першому випадку цей стан був тимчасовим, у другому – це довічне позбавлення всіх прав. Раби (*б'к*) перебували на нижчому щаблі суспільної ієрархії. Залежно від форм власності раби (*б'к*) поділялись на:

- державних (власність фараона);
- храмових (власність храмів);
- общинних (власність общини);
- приватних (власність конкретного рабовласника).

Основними джерелами рабства були військовий полон, народження від рабині та покарання за злочин. Боргове рабство не було поширене.

Хоча раби були найбільш безправною верствою населення Стародавнього Єгипту, проте вони мали право мати свої особисті речі та сім'ю. За скоєні злочини рабів судили не їхні господарі, а державні органи. У разі надмірно жорстокого поводження вони могли шукати притулку в храмах, що могло стати причиною обернення їх господарів на *хема* (слугу) храму. Раб, відпущений на волю, отримував усі права єгиптянина.

Державний лад. Стародавній Єгипет протягом майже трьох тисячоліть був централізованим, за винятком нетривалих перехідних періодів. Главою держави був *фараон*. Він був носієм вищої юрисдикції. Фараон ототожнювався з богом. Він призначав усіх вищих чиновників, був верховним власником землі та наділяв чиновників земельними наділами за службу. Влада фараона передавалася у спадок. Однак в історії Стародавнього Єгипту були випадки, коли зміна династій відбувалась унаслідок династичної кризи. Як правило, трон наслідували старший син або ж брати фараона. Допускалося престолонаслідування жінками.

Найближчим помічником фараона був *джаті* (*чаті*) – великий управитель. Спочатку джаті (чаті) міг стати лише родич фараона, але з часом на цю посаду почали призначати осіб, які не мали з ним родинного зв'язку, за їхню відданість правителю.

Джати мав широкі повноваження: видавав закони, вершив суд, установлював прикордонні знаки та межі кожного володіння і храмових господарств, призначав на посади чиновників, здійснював вищі поліцейські функції, встановлював податки, розпоряджався земельними ресурсами, контролював виконання наказів та розпоряджень фараона тощо. Починаючи з Давнього царства джати вважався жерцем «Істини». У період Нового царства джати фактично контролював управління державою.

Високими посадовцями в державі були головний скарбник та «начальник робіт». Головному скарбнику підпорядковувалися два помічника – два «скарбника бога». Вони управляли всім рухомим та нерухомим майном, контролювали виконання всіх наказів, що стосувалися економічних інтересів фараона, збирали податки, контролювали своєчасне надання та перевіряли фінансову звітність місцевих сановників. «Начальник робіт» здійснював контроль за своєчасним та якісним виконанням будівництва іригаційних, міських і культових споруд, доріг тощо.

До управлінської еліти належав також «начальник будинку зброї», який очолював військове відомство, відповідав за озброєння армії, забезпечення її продовольством, будівництво фортець тощо. Нижчі щаблі службової ієрархії обіймала численна армія *сановників*, яка отримала назву «слухняні призову»: управителі гробниць, писарі, садівники, птахівники, цирульники, спостерігачі за косметичним олівцем фараона тощо. «Слухняні призову» – це ті, хто мав безпосередньо вислухати та виконати наказ свого господаря. Та ж сама особа могла мати «слухняних призову» та сама перебувати у групі «слухняних призову» свого господаря.

Чиновництво «слухняне призову» мало такі особливості:

- воно не було чітко диференційованим (тобто до однієї окремо взятої групи сановників входили як вільні, так і залежні, як вихідці із знатного роду, так і простолюдини);

- доволі часто чиновники обіймали декілька посад, за які отримували винагороду;

- винагорода за посаду здебільшого надавалася земельним наділом, і сановник, отримуючи більш високу посаду, як правило, не позбавлявся попередньої, тому його кар'єра складалась з «акумулявання» посад та винагород;

- посади переважно передавалися у спадок, проте формально призначення чиновника затверджував фараон.

Як уже згадувалося, територіально Стародавній Єгипет поділявся на номи – округи на чолі з номархами-намісниками, які здійснювали вищу судову й адміністративну владу та збирали податки. *Номи* склалися з кількох сільських общин, кожна з яких управлялася общинною радою (*джаджат*) та общинним старостою (*ксерон*). Спершу сільська община обслуговувала іригаційні споруди на своїй території, виконувала деякі судові функції та вирішувала цивільні суперечки, які стосувалися прав власності чи спадщини. Однак за часів Нового царства члени общинних рад були підпорядковані центральній владі та перетворилися на державних чиновників.

Важливе значення у давньоєгипетській державі мала *армія*. Спочатку вона не була регулярною і складалася з ополченців та особистої охорони фараона. Також армія виконувала *поліцейські функції*. У період Нового царства виникла постійна армія, системною стала практика використання найманого війська. Поліцейські функції вже виконували спеціально створені для цього загони. Професійність і боєздатність війська значно зросли. Проте постійне збільшення найманого війська призвело до послаблення єгипетської армії. Наприкінці Нового царства імперія втратила свою військову могутність.

Право Стародавнього Єгипту мало свої особливості. Джерелом права спершу був звичай, тісно пов'язаний із релігією та міфами. З розвитком держави посилилася законодавча діяльність фараонів. Хоча цілісних текстів давньоєгипетських законів не збереглося, проте з інших джерел відомо, що фараони складали законоположення з різних галузей управління.

Відомо чимало згадок в історичних джерелах про зовнішньополітичну діяльність правителів Стародавнього Єгипту.

Вони підписували міжнародні договори про створення військових союзів, припинення війн і встановлення миру, визначення кордонів, видачу злочинців тощо. Договори супроводжувалися обміном подарунками між правителями й укладанням династичних шлюбів.

Мирний договір 1272 р. до н. е. між єгипетським фараоном Рамсесом II та хетським царем Хетасаром є першим відомим в історії міжнародним договором. Він складався із вісімнадцяти параграфів, що були написані на срібній таблиці. Документ закріплював «мир та багатство на віки» між Єгиптом та Хетським царством і закінчувався прокляттям на адресу того, хто порушить угоду.

Закони, декрети й накази фараонів містили детальні приписи про право власності, його форми (власність фараона, храмова, приватна, общинна), володіння та розпорядження нерухомим майном. Зокрема, існував особливий порядок передання землі, який передбачав оплату, вступ у володіння, а також проведення сакрального обряду.

Існувало декілька видів договорів, зокрема міни, займу, найму, купівлі-продажу, оренди та поклажі. Зобов'язання також виникали через спричинення шкоди особі або майну (делікт).

У Стародавньому Єгипті жінки мали високий правовий статус. У більшості випадків вони мали однакові права з чоловіками. Шлюб складався на підставі договору між чоловіком і дружиною. Придане дружини (посаг) залишалося її власністю. У деяких випадках все майно сім'ї могло перейти у власність дружини. Продати або подарувати вона мала право лише свою частку – у такий спосіб ураховувалися інтереси дітей, які претендували на батьківську спадщину.

В Єгипті існувала свобода розірвання шлюбу з ініціативи обох сторін. Якщо розлучення відбулося за ініціативою чоловіка, то дружині поверталось її придане та виплачувалося відшкодування збитків. У разі розлучення за вимогою дружини вона нічого не отримувала.

Успадковувалося майно як за заповітом, так і за законом. Заповіт могли скласти як чоловік, так і дружина. Спадкоємцями за законом були діти обох статей. Першим спадкоємцем визначався старший син, а в разі відсутності дітей – дружина.

Разом із тим закони та звичаї вказують на деяку зверхність чоловіків над жінками. Так, голова сім'ї міг побити у «розумних межах» палицею дружину, а брат – сестру. Якщо побиття спричинило каліцтво, то чоловіку загрожувало покарання. Чоловіку дозволялося мати наложниць і за подружню зраду він не ніс відповідальності. Навпаки, якщо зрадила дружина, то для неї передбачалася смертна кара.

У давньоєгипетських джерелах можна зустріти опис різних юридичних символів і правових процедур. Так, зокрема, саме в Єгипті терези богині *Маат* стали символом правосуддя і справедливості. На розвиток кримінального права великий вплив мала релігія. Оскільки фараон ототожнювався з богом, будь-який соціальний протест або бунт проти нього сприймався як тяжкий злочин і підлягав суворому покаранню.

«Книга Мертвих» – важливе джерело права Стародавнього Єгипту – описує сорок два найтяжчі гріхи-злочини за які невідворотно наставало найсуворіше покарання. Серед перших у переліку визначались злочини проти фараона, держави та релігії.

У «Повчанні гераклеопольського фараона Хеті III сину Мерикара» були визначені загальні принципи й основи системи покарань. Серед них можна виокремити такі постулати: не варто карати людину, не розібравшись; страта – це крайнє та жорстоке покарання; люди, яким вона загрожує, можуть використуватися інакше. Краще покарати тілесно чи ув'язненням, оскільки це збереже життя тим, хто в подальшому може сприяти добробуту країни та дітонародженню. Водночас повчання містило застереження: якщо є загроза правителю, то організатора заколоту, всю його родину та прибічників треба вбити. Також треба викоренити із пам'яті народу його ім'я. Тобто, крім принципів справедливості, невідворотності та рівнозначності

покарання вчиненому злочину, у «Повчанні Мерикара» йдеться також про можливість застосування колективних покарань.

Історія Стародавнього Єгипту не залишила єдиного зводу законів, а тому злочини та покарання тих часів дослідники вивчають з інших джерел: матеріалів судових засідань, текстів клятв учасників судового процесу – свідків та звинувачених, де визначалося покарання за такі злочини, як лжесвідчення, порушення царських декретів, указів та охоронних грамот, які надавались храмам.

Характерним є те, що у кримінальному праві Стародавнього Єгипту не набув поширення принцип таліона. До періоду Нового царства злочин сприймався скоріш як омана, психічна хвороба, що спричинює неадекватну поведінку людини. Таке розуміння злочину обумовлювало стримане, обережне ставлення давньоєгипетських правителів до жорстоких видів покарання, зокрема до смертної кари. Зі становленням деспотії більшість злочинів розцінювалась владою як такі, що торкалися інтересів держави або правителя, і суворо каралися. Смертна кара стала доволі поширеним видом покарання (як проста, так і кваліфікована). Найбільш жорстока страта загрожувала тому, хто зазіхнув на владу. На одній із давньоєгипетських погребальних стел було розміщено текст такого змісту: «Не існує могили тому, хто здійснив злочин проти його величності: його тіло кинуте в річку».

Смертне покарання розглядалося у Стародавньому Єгипті як страта не лише тіла, а й душі. Відсутність могили виключала для злочинця будь-яку можливість урятуватися у потойбічному світі. Могила мала особливе значення в давньоєгипетській релігійній ідеології. Людина, яка за життя дотримувалася *маат*, не помирала, а роздвоювалася на духовну й тілесну частину своєї сутності. Могила розумілася як простір існування тіла людини окремо від її душі. При цьому вважалося, що за певних умов душа може повернутися в тілесну оболонку, де колись жила, і відбудеться воскресіння померлої людини до нового життя.

Карали смертю не лише за державні злочини, а й, наприклад, за крадіжку з гробниць, порушення клятви тощо. Навіть за вбивство раба могла бути застосована смертна кара.

Широко застосовували тілесні покарання, обернення в рабство, штрафи, направлення в спеціальні поселення, де злочинець фактично позбавлявся волі й виконував фізично важкі роботи. Поширеною була практика призначення декількох покарань: калічення і направлення на каторжні роботи в Ефіопію; призначення 100 ударів, нанесення 50 поранень і насадження на кіл; призначення 100 ударів і позбавлення прав на частину спадщини або на всю спадщину; відрізання язика, позбавлення звання та віддання в ремісники тощо. Під час визначення покарання враховувалися ступінь вини звинуваченого або його співучасть у злочині, соціальний статус постраждалого та об'єкт злочину. Найбільшою мірою законом захищалися власність фараона та храмова власність. Тут передбачалися суворі покарання: стократний штраф, побиття палицями, понівечення, віддання в рабство, заслання на важкі роботи і смертна кара. За крадіжку власності приватної особи злочинцю, як правило, загрожувало тілесне покарання (відрізання руки), повернення вкраденого та штраф. У давньоєгипетському законодавстві зустрічається таке поняття, як «тяжкий злочинець», що передбачало призначення найсуворішого покарання.

Побиття палицями, понівечення або відрізання носа та вух загрожували за лжесвідчення, а також тим, хто в процесі судового розгляду підтверджував слова лжесвідків. Покарання їм виносилося таке, як і звинуваченому. Тяжкі тілесні покарання передбачалися за згвалтування. Гвалтівника кастрували, оскільки вважалось, що цей злочин містить у собі три великих зла: образу, занепад моралі та невизначеність походження дитини. За адюльтер без насилля чоловіку присуджували до тисячі ударів різками, а жінці відрізали носа. Цим покаранням тогочасний законодавець намагався зробити так, щоб жінка втратила свою красу, а отже, здатність зваблювати чоловіків.

Таке покарання, як відсікання вух, в уяві давньоєгипетського суспільства мало не лише фізичні, а й трагічні релігійні наслідки. Саме через органи слуху людина могла сприймати настанови

бога й підготувати себе до переходу в Потойбічний світ. Відрізання вух фактично позбавляло можливості знайти шлях до вічного життя.

Тілесні покарання в Стародавньому Єгипті були звичним явищем, і особливою гордістю єгиптянина була можливість сказати про себе, що його «ніколи не били в присутності посадової особи».

Суд (кенбет) протягом усієї історії Стародавнього Єгипту не був відокремлений від адміністрації (вищим суддею був фараон). Чиновник, який відповідав за конкретну справу, вершив суд своїм підлеглим. Суд був головним чином колегіальним. Вищий суд від імені фараона чинив візир. У добу Нового царства діяла верховна судова колегія, що складалася із 30 суддів, до якої обиралися представники знаних громадян різних міст.

У номах діяли свої суди. Судовий розгляд здійснювали номархи. Нижчою ланкою судової системи були місцеві суди, функції яких виконували ради обшин.

Релігійні злочини розглядали жрецькі суди. Склад жрецького суду «присутності» був непостійним. У Фівах, наприклад, він змінювався щодня. Рішення жреця-оракула не підлягало оскарженню.

Фараон як вища судова інстанція, міг особисто вирішити справу та скасувати рішення будь-якого суду. За наказом фараона створювалися надзвичайні судові комісії з розгляду таємних справ.

§ 2.3. Месопотамія

Міжріччя Тигру й Євфрату створювало сприятливі умови для проживання людської спільноти. Родючі ґрунти і теплий клімат дозволяли збирати декілька врожаїв на рік, що сприяло збільшенню населення у цьому регіоні. Однак, на відміну від Єгипту, де розливи Нілу були систематичними, ріки Тигр та Євфрат розливалися в різний час, часто не передбачуваний, що потребувало більших зусиль на створення іригаційної системи й

підтримання її в належному робочому стані. Виникла необхідність упорядкування та управління великими масами людей задля більшої ефективності праці на будівництві та обслуговуванні іригаційних споруд, що стало визначальним чинником розвитку цивілізації на цих землях.

Історія держави і права Стародавньої Месопотамії поділяється на чотири періоди:

- 1) шумерський (бл. 3000–2360 рр. до н. е.);
- 2) шумеро-аккадський (бл. 2360–2024 рр. до н. е.);
- 3) період занепаду та роздробленості єдиної держави (бл. 2024–1894 рр. до н. е.) та утворення кількох самостійних (Ісин, Ларса, Марі, Ешнунна);
- 4) вавилонський (бл. 1894–538 до н. е.).

Найважливішим за своїм політичним впливом у регіоні стало наприкінці XIX ст. до н. е. Давньовавилонське царство (1894–1595 рр. до н. е.). Найбільшого соціально-економічного та політичного розвитку Вавилон досяг за часів правління Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.), який об'єднав на нових адміністративних засадах (створив області й округи, що управлялися вищими саноуниками) величезні території від Перської затоки до Сирії. Була створена могутня імперія з державною ідеологією – культом єдиного бога, «найголовнішого над богами» – Мардука.

Суспільний устрій. Усе населення Вавилону поділялося на вільних і невільних (рабів). Вільне населення складалося з повноправних та неповноправних громадян. Повноправні громадяни – *авілуми* (у перекл. – «люди», «сини людини», «мужі») відрізнялися один від одного насамперед за професійною ознакою. Вищими вважалися чиновники двору володаря – радники, міністри правителя, його охоронці, верховні жерці та військові начальники. Нижчу сходинку соціальної ієрархії посідала храмова знать, услід за нею йшла общинна знать (управлінці в провінціях, багаті та впливові чиновники й ті, хто займався розумовою працею). Більшість общинників і міських мешканців – селяни, ремісники, дрібні торговці та інші, хто займався фізичною працею, – становили нижчу категорію повноправного населення.

Неповноправні громадяни – *мушкенуми* (у перекл. – «дрібний люд», «покірні», «ті, хто б'є чолом») – особи, які становили окрему групу вільних людей. Порівняно з авілумами соціальний статус мушкенумів був нижчим. У науковій літературі зустрічаються різні пояснення їх походження, зокрема:

- мушкенуми – це колишні раби, яких господар відпустив на волю;
- мушкенуми – це дворові слуги, які обслуговували знать;
- мушкенуми – це населення міст та областей, що були підкорені Вавилоном;
- мушкенум – вільна людина, що не була членом общини й у зв'язку з чим була обмежена в правах.

Життя і здоров'я цієї категорії громадян хоча й захищалися законодавством, проте не так суворо, як в авілумів. Так, наприклад, у разі спричинення тілесних ушкоджень авілуму винний мушкенум відповідав за принципом таліона (тобто рівної відплати – «око за око», «зуб за зуб»), якщо ж з вини авілума постраждав мушкенум, то останній, як правило, сплачував штраф.

Нижчу верству населення становили раби – *вардуми*. Вони могли бути власністю правителя, храму або приватної особи. Джерелами рабства в Стародавній Месопотамії були полон, народження від рабині, продаж дітей у рабство батьками, потрапляння в рабство за невідплатні борги (т. зв. боргове рабство) й обернення в рабство як покарання злочинця за скоєний злочин.

Раб ототожнювався з майном, яке мало свого власника. Отож, зазіхання на раба як на державну, приватну чи храмову власність жорстоко каралося законодавцем. Раби не мали права на власне майно, прав звертатися до суду, укласти шлюб тощо. Вони вирізнялися серед іншого населення, оскільки носили клеймо. Клеймувалися раби у два способи: перший – коли рабу стригли волосся і залишали лише локон (*абуттум*), а другий – нанесення клейма розпеченим залізом. У першому випадку позбавитися знака раба було доволі просто – достатньо змінити зачіску або поголити волосся повністю. Проте самовільне

позбавлення *абуттуму* жорстоко каралось. Цирульнику, який збивав без дозволу хазяїна знак раба, відрізали пальці. Якщо це було зроблено несвідомо, то того, хто ввів його в оману, карали смертю, а тіло закопували біля воріт будинку (ЗХ, ст. 226, 227).

Державний лад. У Вавилоні, одному з найбільших міст стародавньої Месопотамії, правитель уособлював верховну релігійну, законодавчу, виконавчу та судову владу. Він мав великий штат чиновників, за допомогою якого здійснював управління господарством: керував будівництвом іригаційних споруд і храмів, установлював ціни на товари, визначав розмір винагород будівникам, ремісникам і лікарям тощо. З розвитком лихварства була пов'язана діяльність особливих чиновників – державних контролерів.

Владу правителя не можна було назвати безумовно деспотичною. Навіть за часів Хаммурапі існували общинні органи управління: ради старійшин, сходи общини, які здійснювали адміністративну та судову владу на місцях, виконували деякі поліцейські функції, розподіляли податки, визначали розміри зборів тощо.

Можновладець призначав намісників на Північ і Південь країни. Уся держава поділялася на області й округи, якими управляли державні чиновники. Вони організовували збір податків, відповідали за порядок на підлеглий території і скликання ополчення та контролювали діяльність призначених голів общин.

Взаємовідносини між центральною владою та храмами, у власності яких перебували великі масиви землі, були складними. Храми намагалися бути економічно незалежними. Це завважало централізації царської влади. Лише за Хаммурапі храми були підпорядковані центральній владі. Правитель призначав жерців та адміністраторів храмів і вимагав надання звітності за господарську діяльність.

Зміцненню влади володаря сприяло створення постійної армії. До вавилонського періоду основною військовою силою було общинне ополчення. За Хаммурапі відбувся відрив постійної армії від общинного землеволодіння. Воїн (*редум, баірум*)

отримував наділи землі, якими забезпечував усю свою сім'ю. Водночас з метою зміцнення дисципліни та боєздатності армії значно посилювалась відповідальність за порушення наказу. Жорстоко карались військові начальники, які використовували майно підлеглих у власних цілях або віддавали солдата у найм. Служба воїна вважалася «вічною». У Вавилоні професійні військові виконували також поліцейські функції.

Право. У ранній період історії Шумера ще не було писаного права. Найдавнішим джерелом права народів Стародавньої Месопотамії були звичаї, які ґрунтувалися на релігійних нормах.

Цінними джерелами права Стародавньої Месопотамії є Закони Ур-Намму (2112–2094 рр. до н. е.), родоначальника III династії Ура, Закони Ліпід-Іштара (1934–1923 рр. до н. е.) правителя царства Ісини, Закони царя Білалами царства Ешнунни (бл. 1770 р. до н. е.) та найбільш відомі Закони царя Хаммурапі.

У законодавчих пам'ятках давньосхідних деспотій простежуються схожі риси: визнання божественного походження правителя, його справедливості під час визначення навіть найсуворішого покарання; відсутність чіткого поділу між моральними та правовими нормами; мораль і право являли собою цілісну єдину нормативно-регулятивну систему, яка в цілому витісняла кровну помсту; покарання ґрунтувалися на принципах справедливості, невідворотності та відплати. Однак, незважаючи на схожість низки норм і базових принципів будови давніх кримінальних законів, вони мали й суттєві відмінності, оскільки кожен правовий акт так чи інакше відображав реалії свого часу, особливості державної влади тощо.

Перше відоме науковцям давнє законодавство – Закони Ур-Намму. Володар Шумера й Аккада на продовження своєї політики централізації загальнодержавної влади вдався до уніфікації права країни. Було складено перелік судових рішень (*дітілл*) відповідно до окремих випадків правопорушень, які розглядалися у судовому порядку в номах-провінціях. Тому переважну більшість законодавчих норм складено в казуїстичній манері.

Закони Ур-Намму починаються з передмови, де розповідається про добрі діяння правителя та божественне походження його влади. Після передмови викладаються правові положення. Основна частина законів передбачала як покарання за правопорушення штрафні санкції. Принцип таліона в цьому законодавстві не став базовим і замінювався штрафами, що є характерною особливістю цієї пам'ятки права. Казуїстична структура викладення, «якщо (скоєно такий-то злочин), то (має бути таке-то покарання)», була в подальшому застосована в законодавчих пам'ятках інших стародавніх держав.

Найбільшого розвитку законодавство Стародавнього Вавилону досягло за часів Хаммурапі, який провів кропітку кодифікаційну роботу. Уже на другому році його перебування при владі з'явився звід законів. На жаль, текст цього документу не зберігся. Наприкінці правління Хаммурапі були складені нові закони, зміст яких відомий сучасним науковцям.

Текст Законів Хаммурапі був знайдений французькими вченими у 1901–1902 рр. під час археологічних розкопок міста Сузи (столиці давнього Елама). Закони були викарбовані клинописом на базальтовій стелі заввишки 2,25 м. На верхній частині стели розташоване зображення царя Хаммурапі, який стоїть перед богом Сонця, правосуддя та пророцтва Шамашем. Зображення могутнього бога повинно було надати сакральності законам. Під зображенням розташовується текст законів. Останні 35 статей були зіпсовані ще в давнину і відтворені сучасними дослідниками на підставі численних копій та посилань на оригінал документа. Їх було знайдено досить багато.

Закони Хаммурапі складаються з трьох частин: 1) вступна частина 2) основна частина, що містила власне правові норми; 3) епілог. У вступній частині зазначено, що закони повинні захищати населення від кривд та викоринити беззаконня. Найбільшу наукову вагу має друга частина законів, яка складається з 282 статей. Оригінальний текст документа не поділявся на окремі статті, поділ на них був зроблений дослідниками пізніше.

Статті 1–5 присвячено процесуальним питанням, ст. ст. 6–126 – майновим відносинам, ст. ст. 127–195 – шлюбно-сімейним відносинам, ст. ст. 196–214 – покаранням за тілесні ушкодження, ст. ст. 215–282 – операціям з рухомим майном, пов’язаними з цим порушеннями, та розмірами оплати праці.

Закони Хаммурапі чітко окреслюють специфічні риси права Стародавнього Сходу, зокрема:

- 1) юридичне закріплення станової нерівності й рабовласництва;
- 2) казуїстичність, оскільки кожна норма регулює конкретне правопорушення, а загальні норми відсутні;
- 3) наявність значної кількості прогалин у праві, тобто відсутність об’єктивно необхідних норм;
- 4) через низький рівень юридичної техніки багато норм сформульовано нечітко;
- 5) тісний зв’язок права з релігією;
- 6) у праві використовується принцип *таліона*, тобто рівної відплати;
- 7) кримінально-правові приписи домінують над цивільно-правовими.

У вступній частині Хаммурапі іменем богів закликає дотримуватися положень законів і погрожує карами за порушення їх приписів.

Законами закріплювався поділ суспільства на стани. Передбачались різні форми особистої залежності і, як наслідок, за представниками різних соціальних груп закріплювалися неоднакові за своїми юридичними можливостями права та обов’язки, хоча всі вони (більшою чи меншою мірою) мали правоздатність як у майнових, так і особистих правах.

Цілком повноправною особою (суб’єктом права) вважався самостійний чоловік-господар, глава патріархальної родини *авілум*. Він міг належати до вільних общинників, бути власником наданої йому общинної землі, мати всі права, пов’язані з майновими і сімейними відносинами. До іншої категорії вільних людей належав *мушкенум*. Він на умовних соціальних

сходах перебував нижче авілумів, оскільки закон «дешевше» оцінював його майно, заподіяні йому тілесні ушкодження тощо. Однак земельна власність мушкенумів охоронялася поряд із храмовою і палацовою. У разі розлучення з дружиною вони сплачували лише третину суми, яку мали сплачувати у такому разі повноправні общинники. Вочевидь, це було пов'язане з тим, що мушкенуми були одноосібниками, тоді як авілуми зберігали зв'язки з общиною і могли розраховувати на підтримку сусідів і родичів у разі виникнення конфліктів.

Найнижче на соціальних сходах перебували раби. Рабство було патріархальним і палацовим. Рабів могли мати як авілуми, так і мушкенуми. Поширеною формою особистої залежності була боргова кабала, якій присвячено чимало статей Зводу. Боржник, який відпрацьовував свій борг, більше не вважався рабом. Термін відпрацювання боргу встановлювався у три роки. Передбачалися умови утримання боржника та обставини, за яких боржник обертався на раба. Смерть через неналежне поводження закладеного за борги сина боржника каралася смертю сина кредитора.

Значна увага приділялася нормам *цивільного права*. Закони Хаммурапі охороняли різні форми права власності, зокрема монархічну, храмову, общинну і приватну.

У Вавилоні існувало умовне держання майна. За виконання служби, передусім військової, правитель надавав у користування ділянку землі або інше майно. При цьому власником землі залишався володар. Такий правовий режим називається *ільк* або *ілку*.

Доволі детально виписано у Законах Хаммурапі норми *зобов'язального права*. Для виникнення зобов'язань визначалися дві підстави: укладення договору та делікт (завдання шкоди). Видами договорів були оренда, купівля-продаж, позика, зберігання, доручення та особистий найм. Договір продажу найбільш цінних предметів (землі, раба, будівлі, тварини) складався у письмовій формі на глиняних табличках у присутності свідків. Продавцем мав бути лише власник майна. Звертає увагу намагання

Хаммурапі врегулювати норми оплати праці. Напевно, це перша в світі спроба регулювання трудових відносин.

Провідним способом забезпечення виконання договору був заклад. Заклад (застава) – це забезпечення угоди майном. Кредитор у разі невиконання договору задовольняв свої вимоги за рахунок закладених речей.

Значна кількість приписів Законів Хаммурапі стосується порядку відшкодування майнових претензій унаслідок заподіяної шкоди.

Договірні відносини у Вавилоні поширювалися і на *шлюб*. Визначалися умови та порядок укладення шлюбу, підставою якого ставав договір між нареченим і батьком нареченої. При цьому відсутність бажання нареченої не ставало перешкодою до укладання шлюбу. Наречений мав внести викупну плату сім'ї нареченої. Траплялися випадки укладання шлюбу між представниками різних категорій населення, навіть між рабами та вільними.

У Законах Хаммурапі досить детально регламентувалися особисті та майнові відносини подружжя. У сімейних відносинах домінував чоловік. Дружина за перелюбство жорстоко каралася. У разі безпліддя дружини чоловік міг привести додому наложницю чи рабіню для народження дитини. Передбачалося розлучення за ініціативою як чоловіка, так і дружини.

Дитина була не лише об'єктом, а й суб'єктом права. Вона могла бути предметом закладу (застави). Разом із тим батько не міг довільно позбавити дитину спадщини, а рівність дітей встановлювалася, навіть якщо вони народились від матері-рабіні. Успадкування могло здійснюватись за законом та за заповітом.

Загальне поняття злочину у *кримінальному праві* давньо-східних держав було відсутнім. Давнє право не розмежовувало приватноправове правопорушення (делікт) і злочин, а також гріх та злочин. Закони Хаммурапі (далі – Закони), як і інші кодифікації Давніх часів, не містять переліку всіх діянь, що визнавалися злочинними. У цих законах можна віднайти лише три групи злочинів: проти особи, майнові та злочини проти сім'ї та моральності.

До майнових злочинів Закони відносять крадіжку худоби та рабів. Приховування рабів і зняття з них клейма також вважалися злочинними діями. Відмінним від крадіжки злочином Закони вважають пограбування. Усі майнові злочини каралися надзвичайно суворо – стратою, каліченням (відрубанням руки, наприклад) або величезним штрафом, що у багато разів перевищував вартість вкраденого й заплатити який міг далеко не кожен. Несплата такого штрафу загрожувала злочинцю смертю.

Серед злочинів, що підривали сімейні основи, Закони називали перелюбство (лише з боку дружини), кровозмішення (наприклад, зв'язок матері із сином, батька з дочкою та іншими близькими родичами). Називаються злочинами й дії, що підривали батьківську владу (син, що вдарив свого батька, позбавлявся руки).

Покарання відзрізнялися жорстокістю (смертну кару застосовували більш ніж у 30 випадках), під час їх призначення керувалися принципом рівної відплати. Так, якщо завалився будинок і під завалами загинув господар, то будівельник, який його побудував, мав бути покараний смертю.

У деяких випадках відповідальність за злочин несли не прямі винуватці, а їх рідні, зокрема діти за батьків. Отож, син будівельника, з вини якого обвалилася споруда і вбила чи покалічила сина господаря, відповідав за працю свого батька: його слід було теж убити чи покалічити. У разі смерті від побоїв вагітної жінки мали вбити дочку звинуваченого. Очевидно, у Вавилоні навіть у розвинуту епоху зберігалися ще залишки сімейної, родової та колективної відповідальності.

Широко застосовувалися різноманітні тілесні покарання, зокрема калічення: ушкодження ока, зуба чи кісток. В усіх випадках під час визначення покарання діяв принцип таліона: на винного чекає та ж доля, що й у потерпілого. У разі заподіяння побоїв зі злочинця мав стягуватися певний штраф.

Отже, злочинця не намагалися перевиховати – лише помститися і по змозі відшкодувати збитки.

Особливо широко застосовувався принцип таліона під час визначення покарання злочинцю, який мав рівний соціальний

статус із постраждалим. Нижчому за соціальним статусом, як правило, призначався штраф. Закони Хаммурапі містять звичайний (матеріальний) таліон (наприклад, стаття 200), дзеркальний таліон (стаття 230) та символічний таліон (стаття 195).

Суд і судовий процес. У Стародавній Месопотамії правосуддя здійснювалося переважно храмовими й общинними судами. Судовими органами були ради храмів, общинні збори або колегії общинних судів. У найдавніших джерелах згадуються і суди правителя. Так, ще в шумерському місті-державі Лагаші існував особливий верховний суддя, який здійснював судочинство від імені володаря.

З посиленням царської влади судові повноваження общин і храмів обмежили. Колегіальні суди, як і раніше, склалися з членів ради старійшин, проте очолювали їх голови общин. Юрисдикція таких судів не поширювалася на царських осіб та справи, що стосувалися царського майна. За Хаммурапі в усіх великих містах були створені особливі суди, де здебільшого розглядалися справи вищих сановників. Правитель мав право помилування в разі винесення смертного вироку. Він розглядав скарги на судову тяганину, зловживання суддів і відмову у здійсненні правосуддя. Скарги передавалися володарем відповідним адміністративним або судовим органам – общинним чи державним, причому будь-яке рішення цих органів було в принципі остаточним. Намісники майже всюди могли здійснювати виклик до суду, розшук та арешт злочинців.

Поряд із посадою судді існували судові посади оповісників, поліцейських і судових виконавців, гонців та писарів. У вавилонський період деякі судові повноваження залишалися і за храмами.

Судові рішення у свідомості вавилонян здавна пов'язувалися з уявленнями про справедливість. Ще за царя Ур-Намма (2112–2094 рр. до н. е.) розуміння справедливості, по суті, отожднювалося із царським божественним правосуддям і законами правителя, а всі покарання сприймалися як богами дані.

Судовий процес за Законами Хаммурапі мав обвинувально-змагальний характер. Порушення справи відбувалося за заявою потерпілої сторони. Судді мали особисто розібратися у суті

справи. Аргументами доведення служили свідчення свідків, клятви й ордалії (здаються випробування водою). Суддя не мав права змінити своє рішення. Якщо він це робив, то сплачував штраф у 12-кратному розмірі від суми позову та позбавлявся свого місця без права судити коли-небудь у подальшому.

У Вавилоні не всі покарання здійснювалися за вироком суду. Так, за пролом у стіні спійманого злочинця вбивали біля нього, а за крадіжку під час пожежі злодія мали кинути у вогонь. Найімовірніше, це був самосуд, який у таких випадках допускався Законами Хаммурапі. Він свідчив про те, яке велике значення надавалося захисту приватного майна та можливості негайно помститися злочинцеві.

§ 2.4. Індія

Процес утворення єдиної держави в Індії був складним і тривалим. Перші держави у долині ріки Ганг утворилися у II тис. до н. е. Відтоді розпочався ведичний¹⁵ період, пов'язаний із проникненням в Індію арійських племен та утворенням ними державності. З часом племінні вожді (*раджі*) підпорядкували собі старі органи общинного самоврядування та зосередили значну владу. Органи племінної адміністрації поступово перетворилися на державні, було створене єдине постійне військо, яке очолював начальник (*сенані, сенapati*).

Наступний період – магадхо-маурійський (друга половина I тис. до н. е. – I тис. н. е.) – характеризується занепадом ролі інститутів племінного управління, посиленням монархічної влади та утворенням єдиної централізованої держави, яка досягла найвищого розвитку за царювання Ашоки (272–232 рр. до н. е.).

Суспільний устрій. Усе давньоіндійське суспільство поділялося на чотири замкнені групи – варни: брахманів, кшатріїв, вайшів і шудр.

¹⁵ Веди – літературні твори релігійного змісту, які з часом стали священними книгами індусів.

Варна (санскр. – якість, колір, категорія) – термін для позначення чотирьох основних станів суспільства в Стародавній Індії. Варни з'явилися ще в докласовому суспільстві. Поступово, у міру розпаду первісної демократії, суспільство поділилося на категорії, нерівноправні за своїм суспільним статусом, правами та обов'язками. Установилася сувора ендогамність (укладання шлюбів у межах своєї варни), професія закріплювалася спадково.

Панівне становище посідали *брахмани* та *кшатрії*. Дві інші варни – *вайш'ї* та *шудри* – були більш обмеженими у своїх правах і мали обслуговувати вищі варни. Приналежність до певної варни визначалася за народженням та освячувалася релігією. Вважалося, що бог Брахма – творець усього сущого – створив брахманів зі своїх уст, кшатріїв – з рук, вайш'їв – зі стегна, а шудр – із ступні. Права й обов'язки кожної варни закріплювалися в законах – *дхармах*.

Брахмани – вища варна, яка складалася з жерців. Головним завданням брахманів було виконання релігійних культів і тлумачення Вед. Вони також брали участь в управлінні державою. За участю брахманів було складено Закони Ману.

Кшатрії (санскр. – влада, панування, сила) – друга вища варна у Стародавній Індії, що склалася з представників військово-племінної верхівки. З кшатріїв походили правителі, воїни та чиновники державного апарату. Згідно із Законами Ману головним завданням кшатріїв була охорона брахманів. Тільки їм дозволялося носити зброю і брати участь у війнах. За вбивство кшатрія встановлювався штраф вдвічі менший, ніж за вбивство брахмана, але вдвічі більший ніж за вбивство вайш'ї та у чотири рази – ніж за вбивство шудри.

Вайш'ї – члени третьої варни, до якої входили вільні общинники, купці, землероби, скотарі та деякі ремісники.

Шудри – представники четвертої, найнижчої варни в Стародавній Індії. Шудри не були членами общини і мали служити трьома вищим варнам. Їм дозволялося займатися деякими ремеслами та акторством. За вбивство шудри вбивця сплачував штраф, тотожний штрафу за вбивство собаки.

Державний лад. У ведичний період централізованої держави не було. Існували міста-держави, які об'єднували племенні союзи. Основою суспільної організації була община.

У IX–VIII ст. до н. е. виникли перші держави, які постійно ворогують між собою. Жодному з державних утворень не вдалося стати домінуючим та виконати консолідуючу функцію, яка б призвела до утворення єдиної централізованої держави.

Під впливом зовнішньої загрози у V ст. до н. е. процеси політичної консолідації прискорилися, що призвело до утворення відносно стабільних і сильних давньоіндійських держав Кошали і Магадхі. Протиборство між ними завершилося перемогою Магадхі. Вигідне географічне розташування сприяло розвитку торгівлі, що мало наслідком економічне зростання держави. З приходом до влади нової династії виникла імперія Маур'їв, яка досягла свого найвищого розвитку за володаря Ашоки (268–232 рр. до н. е.).

Особливості імперії Маур'їв полягали в тому, що відносна централізація держави трималася не лише на військовій силі, а й на гнучкій політиці об'єднання, яку проводили правителі. Отож, протягом усієї історії імперії Маур'їв прослідковується боротьба двох тенденцій: перша – до встановлення централізованого правління, друга – до сепаратизму та роздробленості.

Главою держави був монарх, який очолював також адміністративний апарат і мав вищу законодавчу владу. Він призначав на високі державні посади чиновників і верховних судій, був головнокомандувачем армії та головою фіскальної адміністрації, контролював місцеве управління та очолював будівництво іригаційних споруд. У період імперії сформувалася концепція чакравартина – єдиного правителя. Як і в інших державах давньосхідної цивілізації, влада володаря вважалася божественною. Однак правитель не мав усієї повноти влади. Він мав ділити її з радниками, а також представниками населення.

Постійні палацеві заколоти стали причиною створення розвиненої служби нагляду. Під наглядом перебували не лише чиновники різних рангів, але й мешканці міст і сіл. Велика увага приділялася особистій охороні монарха.

Правитель мав два дорадчих органи – *парішад* і *раджасабха*. Перший складався з 7–8 сановників вищого рангу. До раджасабхи входили не лише державні чиновники, але і представники провінцій та міст і старости поселень. Окрім того, існувала таємна рада, до якої входили особливо наближені до володаря особи.

У Стародавній Індії збиралися Народні збори – *сабха*. З посиленням влади монарха вплив сабхи на державне життя зменшився, і з часом вона була підпорядкована правителю та стала його радою (*раджса-сабха*).

Система адміністративного поділу та місцевого управління була доволі розгалуженою і складною. Лише частина території держави перебувала під безпосереднім управлінням володаря.

Найбільшою адміністративною одиницею була *провінція*. Вони мали деяку самостійність. На чолі чотирьох головних провінцій стояли найближчі родичі монарха, до обов'язків яких входили захист території, охорона порядку, збір податків, забезпечення будівельних робіт тощо. Також існували звичайні провінції (*джанапади*). Вони поділялися на області (*падеші*), округи та селища. Очолювали джанапад великі державні чиновники – *раджюки*.

Велике значення мала армія, оскільки війна проти інших народів розглядалася як важливе джерело процвітання держави. Володарю належала більша частина трофеїв – золото, срібло, зброя, а також захоплена земля. Решта віддавалася війську.

Армія складалася з дружини правителя, загонів кінноти та підрозділів бойових слонів. Військо було кастовим. Носити зброю мали лише кшатрії. Представники інших «двічі народжених» бралися за зброю, коли наставав «час біди». Військо комплектувалося також із найманців, воїнів-союзників і васалів. Армія стояла на захисті державної цілісності держави і виконувала функції охорони громадського порядку.

Право. У Стародавній Індії поняття права як сукупності самостійних норм, що регулюють суспільні відносини, було невідоме. Повсякденне життя індійців регулювалося правилами,

затвердженими в нормах, які за своїм характером були швидше етичними, ніж правовими. Окрім того, ці норми мали релігійний характер. Норми, що визначали поведінку людей у повсякденному житті (*дхарми*), містилися у збірниках – дхармашастрах. Найбільш відомою дхармашастрою є *Закони Ману* (Манусмриті). Точна дата їх укладення невідома. Найчастіше її відносять до періоду II ст. до н. е. – II ст. н. е. Текст цих законів поділено на 12 глав, загалом він складається з 2685 статей. Безпосередньо правовий зміст мають лише статті, що містяться переважно у VIII та IX главах. Головне в Законах Ману – закріплення наявного суспільного кастового порядку.

У період створення Законів Ману (далі – Закони) в Індії вже добре розуміли різницю між власністю та володінням, а охороні приватної власності приділялася значна увага. Закони називають сім можливих способів *набуття права власності*: спадкування, дарування, купівля, завоювання, лихварство, виконання роботи й одержання милостині. Був відомий і такий спосіб виникнення права власності, як давність володіння річчю. При цьому підкреслювалося, що лише в разі законного підтвердження людина із володільця перетворюється на власника. Купувати річ можна було лише у її власника. Доводити право власності, посилаючись на сумнівне володіння, заборонялося. Якщо у сумлінного набувача виявляли вкрадену річ, то її вимагалося повернути попередньому власнику.

Серед основних видів власності Закони Ману називають землю. Земельний фонд держави складався із земель володаря, общинних та приватних. За незаконне присвоєння чужої власності (чужої ділянки землі) накладався великий штраф, а особа, що привласнила чужу землю, оголошувалась злодієм. Закони Ману охороняли і право власності на рухоме майно – худобу, різноманітний інвентар і рабів.

Детально опрацьовано у Законах Ману *зобов'язальні відносини*. Переважно тут ідеться про зобов'язання за договорами. Установлювалися деякі вимоги, що були спільними для усіх

договорів. Наприклад, правочин визнавався недійсним у разі, якщо його було укладено з порушенням дхарми, поширеної у ділових стосунках, за допомогою обману або примусу, в стані сп'яніння, психічно хворою особою, людиною похилого віку, дитиною, рабом або особою, яка не була уповноважена на його укладення.

Найдетальніше описується *договір позики*. Законом встановлено непорушність боргових зобов'язань. Якщо боржник не міг вчасно сплатити борг, то він повинен був його відпрацювати. При цьому кредитор, який належав до нижньої касты, не міг примусити відпрацьовувати борг боржника, що належав до вищої касты. Особа більш високого походження, ніж боржник, віддавала борг поступово. Вважалося допустимим отримання боргу за допомогою примусу, хитрощів або навіть сили.

Найпоширенішим був *договір купівлі-продажу*. Цей правочин вважався дійсним лише у випадку, коли продавцем був сам власник речі. Купівля-продаж речей високої вартості вимагала обов'язкової присутності свідків. Закони Ману містили заборону продавати товари неналежної якості, так само, як і обважувати покупців. Покупцеві дозволялося повернути товар продавцеві навіть без жодних поважних причин протягом десяти днів після укладення договору.

Відомі Законам Ману й зобов'язання через заподіяння шкоди, підставою для виникнення яких вважалося пошкодження майна (втрата худоби пастухом, потрава посівів на ділянці, обнесеній огорожею, тощо) або збитки, завдані рухом возів містом. При цьому винний повинен був відшкодувати завдані збитки та сплатити до державної скарбниці штраф у розмірі заподіяної шкоди.

Законами Ману детально вносилися *укладення шлюбу та сімейні відносини*. Шлюб вважався не результатом вільного волевиявлення, а релігійним та моральним обов'язком людей. Його метою було насамперед продовження роду. Шлюбний вік чоловіків становив не менше 20 років, дівчат – 8–12 років.

Вважалося, що для ідеального шлюбу вік нареченої має становити третину віку нареченого. Вибір нареченого чи нареченої цілковито покладався на батьків. При цьому суворо дотримувалися правила про недопустимість шлюбу між представниками різних каст. Для дружини Закони встановлювали одношлюбність. Дружині заборонялося залишати свого чоловіка та дітей. Навіть грубого й розпусного чоловіка дружина мала шанувати.

Загалом статус жінки-матері в Законах Ману зберігає переважки матріархату. Її правове становище ставиться вище за батькове, а також за становище гуру (учителя). Жінці довірялося ведення домашнього господарства: «Слід доручити їй збирання та витрату майна, [підтримання] чистоти, [виконання] дхарми, приготування їжі, піклування про домашні знаряддя» (IX, ст. 11). Закони вказують на необхідність чемного ставлення до матері. Під загрозою штрафу заборонялося завдавати їй шкоди, сваритися з нею, а тим більше – залишати в безпорадному стані (особливо у старості). Разом із тим Закони закріплювали її підвладне становище: «У дитинстві їй належить бути під владою батька, у молодості – чоловіка, а після його смерті – під владою синів: жінка ніколи не придатна для самостійності» (IX, ст. 3). Таким чином жінка, навіть заміжня, розглядалася як неповноправний суб'єкт права, на якого лише покладалися обов'язки перед чоловіком. Жінка не могла вдруге вийти заміж. Після смерті чоловіка вдова могла стати дружиною брата чоловіка та вести аскетичне життя: харчуватися один раз на день корінням, плодами та квітами. Їй не дозволялось їсти м'ясо й сіль, носити прикраси та яскравий одяг. Зважаючи на це, дружини часто добровільно сходили на похоронне багаття свого чоловіка, здійснюючи обряд «саті» (самоспалення).

Норми кримінально-правової спрямованості у Законах Ману, з одного боку, відрізняються досить високим для свого часу рівнем розвитку, що виявляється, наприклад, у настановах про форми провини (намір та необережність), про рецидив, співучасть і тяжкість злочину залежно від приналежності потерпілого та

винного до певної варни. З іншого боку, закони відбивають факт збереження пережитків минулого, про що свідчить застосування принципу таліона й ордалій, відповідальності громади за злочин, скоєний на її території, якщо злочинець лишився невідомим, тощо.

Серед злочинів, перелічених Законами Ману, на першому місці стоять державні. До них відносять службу ворогам монарха і проламування міської стіни чи міських воріт. Повного переліку злочинів цього виду Закони не дають, що є характерною рисою для всіх кодифікацій давніх часів.

Більш докладно Закони описують злочини проти власності та проти особи. Серед майнових злочинів у них приділено велику увагу крадіжці. Закони чітко розрізняють крадіжку – таємне викрадення майна та пограбування, вчинене у присутності потерпілого із загрозою застосування до нього фізичного насильства. Заходи, що застосовувалися до злодія, залежали від того, був він затриманий на місці злочину чи ні, чи здійснювалася крадіжка вдень або уночі. Покаранню мали піддаватися також особи, що бачили крадіжку на власні очі, але не повідомили. Особа, яка приховувала злодія, каралася так само, як і злочинець.

Закони Ману засуджували будь-яке насильство над особою. Тяжко каралося вбивство, а також заподіяння тілесних ушкоджень. Убивство під час самозахисту, охорони жертвних дарунків, захисту жінок та брахмана розглядалося як необхідна оборона і не каралося.

Закони містять чимало статей, спрямованих на зміцнення *сімейних відносин*. Установлювалося суворе покарання за перелюбство, а також за зазіхання на честь жінки.

Покарання відповідно до Законів Ману визначалося як явище, що керує людьми та охороняє їх. Наказувалося застосовувати покарання з урахуванням усіх обставин скоєння злочину. Несправедливе покарання «позбавляє неба в іншому світі». Разом із тим під час визначення покарання за тілесні ушкодження та образи воно залежало від приналежності

винного і потерпілого до певної варни. Законами Ману визначаються такі види покарань: страта (для брахмана вона замінюється голінням голови, а інколи і вигнанням) у різних варіантах (посадження на палю, спалення на ліжку чи в багатті, утоплення, зацьковування собаками тощо), тілесні покарання (відрізання пальців, рук чи ніг), штрафи, вигнання, ув'язнення тощо. Кривна помста в Законах не згадується, вочевидь вона вже не застосовувалася.

Суд і судовий процес. Верховний суд вершили правитель із брахманами. Існували общинні суди. На місцях функціонували судові колегії, які склалися із трьох чиновників. Як і у Вавилоні, судові процеси не поділялися на кримінальні та цивільні. Сам процес мав змагальний характер. Закони називають вісімнадцять підстав для судового розгляду, серед них несплата боргу, застава або продаж чужого майна, невіддача переданого майна, несплата платні за виконану роботу, порушення угоди, скасування договору купівлі-продажу (суперечка господаря з пастухом, суперечка про межу земельної ділянки, наклеп та образа, крадіжка, насильство, перелюбство, поділ спадщини, гра в кості та укладення парі). Справи розглядалися, виходячи з порядку варн.

Основними доказами були свідчення свідків. Законами детально регламентувалося їх використання. Цінність свідчень визначалася приналежністю свідка до однієї з варн. Неправдиві свідчення і неповідомлення суду відомостей, що мають для нього вагу, вважалися тяжким гріхом. Зацікавлені особи не могли притягуватися як свідки. Не могли бути свідками жінки «внаслідок мінливості жіночого розуму». За відсутності свідків як докази могли використовуватись різноманітні ордалії (випробування водою, вогнем тощо).

§ 2.5. Китай

Історія Стародавнього Китаю поділяється на чотири періоди, пов'язані з відповідними династіями правителів:

- 1) царство Шан (Інь) (XVIII ст. до н. е. – XII ст. до н. е.);
- 2) царство Чжоу (XII ст. до н. е. – 221 р. до н. е.);
- 3) царство Цинь (221 р. до н. е. – 207 р. до н. е.);
- 4) царство Хань (206 до н. е. – 220 н.е).

Давньокитайська цивілізація виникла в II тис. до н. е. у долині ріки Хуанхе, де були сприятливі умови для землеробства та ведення осілого способу життя.

Виникнення державності за династії Шан (пізніше названої Інь) було спричинено необхідністю організації масштабних робіт для побудови зрошувальних каналів, гідравлічних споруд та захисту територій від зовнішніх ворогів. Поступово вожді племені перетворилися на правителів, походження яких обмежувалося. Правитель (*ван*), який вважався «сином неба», мав обмежену владу. В епоху Інь ван став верховним власником усіх земель.

Наприкінці XII ст. до н. е. царство Інь було завойоване чжоуськими племенами, які прийшли із заходу і встановили свій контроль над усім Північним Китаєм. Чжоуський ван (правитель) мав організувати управління величезними територіями. Із цією метою він передав завойовані землі в спадкове володіння родичам та приближеній до нього знаті. Разом із землею вони отримували й відповідні титули.

Спершу титульні власники уділів були підвладними центральній владі. Однак у VIII ст. до н. е. вони здобули фактично повну незалежність від вана, влада якого обмежувалася лише власним володінням. Місцеві володарі проводили самостійну політику, створили свій апарат управління і жалували землі за службу вже власним васалам. Це призвело до роздробленості та міжусобної боротьби за владу, яка затяглася на тривалий час.

Багаторічна міжусобиця призвела до економічного занепаду, великих людських втрат і, нарешті, до усвідомлення необхідності встановлення миру та об'єднання Китаю. Ідеологічною основою об'єднання стало конфуціанство – релігійно-філософське вчення, політична етика якого була спрямована на досягнення

внутрішнього миру між верхами і низами суспільства та стабілізації правління. Конфуціанство негативно ставилося до війн та переконувало, що «людей, які живуть далеко і не підкоряються, необхідно завойовувати за допомогою освіченості й моралі». В епоху Чжаньго розпочалися процеси економічного і культурного зближення територій, їх об'єднання навколо семи великих китайських царств.

У V ст. до н. е. виникли передумови до об'єднання всіх царств в єдину імперію. Зростання економіки, освоєння нових земель, покращення системи іригаційних споруджень, розвиток товарно-грошових відносин і формування ринку призвели до інтенсивної руйнації общинного й поширення приватного землеволодіння. Наслідком цих процесів стало протиборство двох тенденцій в розвитку суспільства. З одного боку, дедалі впливовішими ставали великі землевласники, які тяжіли до самостійності, а з іншого – зміцнювалася державна влада на землю, що створювало необхідне підґрунтя для централізації та утворення єдиної держави. Урешті-решт, посилення економічної та політичної влади правителя і домінування об'єднаної ідеології у суспільстві призвели до того, що у 221 р. до н. е. царство Цинь переможно завершило війну за об'єднання земель і створення єдиної держави.

Основи соціального устрою та державне управління, які склалися за династії Цинь, пізніше були перенесені в Хань, стали традиційними і фактично збереглися у Китаї до буржуазної революції 1911–1913 рр.

Суспільний устрій. Особливості розвитку давньокитайського суспільства визначалися існуванням у ньому протягом багатьох століть двох незмінних соціальних інститутів: селянської общини, яка всіляко підтримувала своїх членів і водночас здійснювала жорстокий контроль над їхніми поглядами та вчинками, та величезною бюрократичною ієрархією, яка виявлялася в системі складних соціальних рангів.

Вище положення в суспільстві займала *родова аристократія*, до якої входили верховний правитель, його родичі й

наближені, місцеві правителі разом з їхніми родичами та наближеними, а також глави родових і кланових об'єднань.

На щабель нижче соціальної ієрархії перебувала *знаць підкорених племен*. Залежно від наближення до вана службові особи мали титули, що надавали їм відповідні привілеї. Більшість населення становили *вільні общинники*. До безправного населення належали *раби*. Існувало дві категорії рабів: державні та приватні. Джерелами рабства були полон, продаж за борги, покарання за злочин, отримання як данини, унаслідок застосування принципу колективної відповідальності тощо.

З ускладненням управлінських функцій в епоху Чжоу сформувалася ще одна привілейована верства – чиновництво.

Особливістю китайського суспільства того часу було те, що у ньому склалися різноманітні соціальні групи. Більшість населення – робітники, ремісники, позбавленні повністю чи частково власності на землю або на інші засоби виробництва, орендарі, селяни тощо – належали до низів. Титулована *знаць*, ранжируване чиновництво, великі землевласники, купці тощо становили еліту суспільства. Різниця між цими соціальними прошарками визначалася у праві. «Благородні мужі» законом і традицією протиставлялися «простолюдинам» (вільним селянам, ремісникам) і «низьким» (рабам, кріпакам).

Державний лад. Стародавній Китай – класична східна деспотична держава. Деспотичні риси правління почали проявлятися ще в царстві Ін, де не існувало чітко визначеного порядку престолонаслідування. Наприкінці правління Ін престол передавався старшому сину. У ці часи склався ранжируваний адміністративний апарат, у якому посади чиновників теж стали спадковими.

У ранньочжоуському Китаї сакралізація влади й особистості вана остаточно були завершені. Ван мав титул «син неба». Його називали «батьком і матір'ю» своїх підданих.

Центром управління в чжоуському Китаї був двір вана. Наближений до вана управитель (*цзай*) разом зі своїм штатом чиновників був провідником волі правителя у палаці, відав палацовими

ремісниками, стежив за храмами предків вана. Особливий статус мали стольники (*шаньфу*), які задовольняли особисті потреби вана, виконували спеціальні доручення адміністративного та військового характеру. Низка посад пов'язувалася з функціями контролю над державною господарською діяльністю. Наприклад, ліси, річки, озера та пасовища були об'єктами відповідальності «наглядача земель».

До складу близьких радників вана входили командуючий військом, головний жрець і великий ворожбит. Обслуговував правителя великий штат писарів: старші, які записували промови монарха, та молодші, які писали його укази, рішення у судових справах.

Вищих посадовців ван призначав сам. Основними відомствами були фінансове, військове і контрольне. Центральний управлінський апарат складався з міністрів, збирачів податків, цензорів, головних суддів і військових начальників. Він виконував три важливі функції: контроль та організацію робіт щодо обслуговування іригаційних робіт і зрошувальної системи, збір податків та ведення війн. Посадові особи поділялись на вищих цивільних сановників та воєнних чиновників.

Зміцненню влади правителя сприяли реформи, які провів радник вана легіст *Шан Ян* (390–338 рр. до н. е.). Він запровадив основні принципи управління державою, зокрема, такі: 1) у єдиній системі впливу правителя на народ через «настанови, нагороди та покарання» перевага має бути віддана покаранням, оскільки саме страх перед загрозою їх застосування утримує від розколу суспільство і змушує людей виконувати закон; 2) слід жорстоко карати навіть за незначні порушення наказів правителя, оскільки суворі покарання – це єдиний спосіб управління народом; 3) людина не може існувати поза межами суворих і жорстоких покарань, тому впровадження обов'язкових превентивних заходів (доноси, спостереження та ін.) і колективної відповідальності – необхідна складова «хорошого управління» державою.

Реформи Шан Яна стосувалися багатьох сфер життя. Старі титули ліквідувалися, дозволявся продаж землі, що стало руйнівним для общинного землеволодіння. Прискорив розпад общини закон про примусове дроблення великих родин. З метою централізації держави було проведено адміністративний поділ за територіальною ознакою. Змінилася податкова система: було впроваджено новий податок, розмір якого залежав від кількості оброблюваної землі. В армії було введено вісімнадцять ступенів відзнак, які надавалися не за знатність походження, а за хоробрість у бою.

За часів династії Цинь склалася могутня централізована деспотична імперія, яка управлялася імператором. Влада імператора (*ді*) вважалася божественною. Імператор став символом об'єднання країни. Спеціальні державні органи завдяки проведенню особливих ритуалів та обрядів пропагували й підтримували міф про божественне походження «сина неба». Імператор уособлював законодавчу і судову влади, був вищим суддею і призначав вищих чиновників центрального та місцевого апарату.

Армія відігривала значну роль, оскільки постійно відбувалися війни та селянські повстання. Поступово сформувалося постійне військо, яке перебувало на утриманні казни. Спершу воно складалося з охоронців імператора та частин, які охороняли столицю. На армію покладалися також *поліцейські функції*. В імперії Цинь існувала військова повинність. Чоловіки віком від 23 до 56 років, мали пройти річну підготовку, нести протягом року гарнізону службу і місяць служити в ополченні за місцем проживання. Без визначеного терміну служби на охорону кордону відправлялися злочинці, бродячі торговці, а також у вигляді покарання за службовий злочин – чиновники та позбавленні волі за борги.

Соціальні суперечності в імперії Цинь призводили до повстань. У 207–206 рр. до н. е. масштабне селянське повстання призвело до загибелі Цинської монархії. Засновником нової династії Хань став один із ватажків цього повстання, сільський

староста Лю Баї. Проте народні заворушення не вщухали, що змушувало проводити реформи. Найбільш значущими виявились реформи Ван Мана, який захопив владу в результаті державного перевороту в 9 р. н. е. та проголосив себе імператором.

Ван Ман провів низку реформ. Так, було заборонено купівлю-продаж землі та скасовано приватну власність на землю – власником усіх земель оголошувався імператор; було відроджено систему общинного землеволодіння. Заборонялося приватне рабоволодіння, всі раби ставали державними. Було проведено грошову та податкову реформи. Ван Ман намагався контролювати всі джерела прибутків і створити міцну бюрократичну імперію. Однак запроваджені зміни мали протилежний ефект, оскільки великі землевласники саботували реформи. Це призвело до глибокої економічної та соціальної кризи в державі, а згодом і до політичної нестабільності. Розпочалися селянські бунти, які призвели до остаточної руйнації господарської системи країни. У 220 р. єдина Ханська імперія була зруйнована – вона розпалася на три самостійних царства, період існування яких отримав назву Чжаньго (Три царства).

Право. Головними об'єктами права власності в Стародавньому Китаї були земля і раби. Земля в період царства Ін – власність вана, наближені до нього отримували право користування землями, подарованими монархом. У царстві Чжоу земля стала приватною власністю, а із середини I ст. до н. е., у багатьох царствах періоду Цинь укладалися торгівельні угоди із землею, швидкими темпами розвивалося приватне землеволодіння за рахунок перерозподілу земельного фонду та переходу його у власність нової знаті. У період Хань спроба ліквідувати приватне землеволодіння та встановити єдиного власника на землю в особі вана призвела до розпаду великої імперії.

У царстві Ін раби вважалися державною власністю. Купівлі-продажу рабів не було. У добу Чжоу вже дозволялися обмін та купівля рабів. З V ст. до н. е. раби поділялися на державних і приватних. У період Цинь дозволялася вільна торгівля рабами.

Існували різні *види договорів*: міни, купівлі-продажу, дарування, позики, оренди землі, особистого найму тощо.

Договір купівлі-продажу складався у письмовій формі з обов'язковою сплатою мита. Достатньо розповсюдженим був договір дарування – землі, рабів, зброї та іншого майна. Договір позики, який з'явився в період Чжаньго, оформлювався борговою розпискою. Виникли лихварство і боргове рабство. З V ст. поширилася практика складання договору оренди землі.

Шлюб укладався за згодою батьків. Чоловік у сім'ї мав абсолютну владу. Дозволялося багатоженство. Дружина повністю залежала від влади чоловіка, не мала права мати особистого майна. Право спадкування вона мала, однак воно було обмеженим.

Перелік *видів злочинів*, які називають джерела права, є надзвичайно великим. Серед них державні злочини (повстання, змова), релігійні (шаманства, викидання попелу на вулицю), злочини проти особи (вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень), злочини проти власності (крадіжка, грабіж), військові злочини (неявка в установленій строк на місце збору, дезертирство) тощо.

У Стародавньому Китаї *покарання (бао)* розумілося як вчинення належної відплати за скоєне за принципом таліона. Широко застосовувалася кровна помста. Але поступово система тілесних покарань і широке застосування смертної кари, яка здійснювалася безпосередньо органами державної влади, все ж таки витіснили цей звичай.

Разом із тим покарання відрізнялися своєю жорстокістю: страта, наприклад, загрожувала як за спробу підняти повстання чи змову проти правителя, так і за пияцтво.

В Уложенні про покарання часів чжоуського Му-вана (X ст. до н. е.) налічувалось близько 3000 статей і передбачалась розроблена кваліфікована система злочинів і покарань, за якою розрізнялися п'ять основних покарань: «*мо-сін*» (клеймо тушшю на обличчі), «*фей син*» (відрізування ніг), «*сісін*» (відрізували носа), «*чужин*» (кастрація для чоловіків і перетворення на рабинь жінок) і «*данисин*» (відрубання голови). Проте джерела тих

часів інформують про наявність багатьох інших покарань: смертної кари у вигляді розрубання тіла навпід, спалення, четвертування, відрізання вух, пальців, колінних чашечок, обернення у рабство, татуювання та відправлення на тяжкі роботи до копалень чи державних майстерень, на будівництво різноманітних споруд тощо. Широко практикувалось побиття палицями, тонкими або товстими – від 100 до 500 ударів. 500 ударів товстими палицями було рівносильним смертній карі¹⁶.

Давньокитайське право передбачало пом'якшувальні й обтяжуючі обставини. Поняття неосудності не було відомим. Зрештою, включення тих чи інших протиправних дій до списку злочинів і визначення міри покарань за них залежали від цілого комплексу обставин, насамперед від домінування правових концепцій – конфуціанства чи легізму, від суб'єктивної волі імператора і суддів тощо. Цей список постійно змінювався, переважно поповнювався і часто мав невизначений характер¹⁷.

У царстві Цинь наказом Шан Яна завершилося становлення *принципу колективної відповідальності й колективного покарання* в китайському праві. Доноси розцінювались як вагомий вчинок на користь державі й допомагали зміцненню влади правителя. Колективна відповідальність як фактор залякування стримувала підданих від негативних проявів щодо влади.

За деякі злочини призначалось суворе покарання – знищення трьох поколінь. Усе населення було поділено на об'єднання з п'яти у й десяти *ши* дворів. Члени об'єднань відповідали один за одного та зобов'язані були стежити за діями кожного мешканця свого у чи *ши*. У разі порушення закону або скоєння злочину члени об'єднання мали негайно повідомляти про це місцеву владу. Указувалось, що «того, хто не донесе про злочинця, розрубають

¹⁶ Велика Є. С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу. *Право і Безпека*. 2010. № 5 (37). С. 59–60.

¹⁷ Логвиненко Є. С. Розуміння покарання в філософських і політико-правових ученнях Стародавнього Китаю. *Право і безпека*. 2019. № 1 (72). С. 65–71.

навпіл; той, хто донесе про злочинця, буде нагороджений так само, як і той, що відрубав голову ворога» (отримає ранг знатності). Тому за переховування злочинця загрожувало покарання, як за перехід на бік ворога. Зрадника карали смертю, а членів сім'ї позбавляли волі та перетворювали на державних рабів¹⁸.

Суд і судовий процес. Вищою судовою інстанцією був імператор. Судові функції на місцях виконували представники місцевої адміністрації.

Численний апарат державних чиновників містив сановників, які розшукували злочинців, займалися виявленням крадіїв, вели боротьбу з розбійниками в країні, були начальниками тюрем та відповідали за утримання арештантів, існувати судові виконавці тощо.

Судовий процес у царствах Шан і Чжоу мав звинувачувально-змагальний характер. Пізніше цей вид процесу було доповнено елементами розшуку, який спершу застосовувався лише у випадках скоєння злочину рабами.

Під час визначення покарання урахувалась насамперед реальність загрози наявній владі. Найбільш небезпечними вважались злочини, які становили загрозу правителю, а менш небезпечними – суспільству.

Контрольні питання

Якими були основні риси державного ладу в країнах Стародавнього Сходу?

Охарактеризуйте правовий статус населення держав Стародавнього Сходу.

Дайте загальну характеристику джерел права держав Стародавнього Сходу.

Дайте загальну характеристику Законів царя Хаммурані.

Злочини та покарання за Законами Хаммурані.

Дайте загальну характеристику Законів Ману.

¹⁸ Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. С. 59, 93–94.

Злочини та покарання в Стародавній Індії.

Визначте особливості становлення і розвитку держави в Стародавньому Китаї.

Якими були особливості права Стародавнього Китаю?

Злочини та покарання в Стародавньому Китаї.

Рекомендована література

Основна:

1. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 730 с.
2. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / А. В. Грубінко. – Тернопіль : Тернопіл. нац. економ. ун-т, 2010. – 392 с.
3. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посіб. / І. І. Дахно. – Київ : Центр учб. літ., 2013. – 658 с.
4. Дхармашастра М. Закони Ману / М. Дхармашастра ; пер. С. Д. Эльмановича. – М. : Эксмо-Пресс, 2002. – 496 с.
5. Захарченко П. П. Історія держави та права України : навч. посіб. / П. П. Захарченко. – Київ : Ун-т «Україна», 2005. – 208 с.
6. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія / за ред. В. Д. Гончаренка. – Київ : Ін Юре, 2002. – 716 с.
7. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – Вид. 5-те, допов. – Київ : Атіка, 2006. – 680 с.
8. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій / І. Д. Мудрак. – Ірпінь : ДПА України, 2001. – 232 с.
9. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / М. М. Страхов. – Харків : Право, 1999. – 416 с.

Додаткова:

1. Велика Є. С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу / Є. С. Велика // Право і Безпека. – 2010. – № 5 (37). – С. 57–61.
2. Волков И. М. Закони вавилонского царя Хаммураби / И. М. Волков. – М. : Товарищество А. А. Левенсона, 1914. – 88 с.
3. Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер / И. М. Дьяконов. – М. : Изд-во вост. лит., 1959. – 304 с.

4. Крашенинникова Н. А. Происхождение права в Древней Индии / Н. А. Крашенинникова // Правоведение. – 1977. – № 1. – С. 85–93.
5. Кучера С. Р. История, культура и право Древнего Китая : собр. тр. / С. Р. Кучера. – М. : Наталис, 2012. – 416 с.
6. Логвиненко Є. С. Джерела дослідження інституту покарання в праві держав давньосхідних цивілізацій / Є. С. Логвиненко // Правові новели. – 2019. – № 9. – С. 34–39.
7. Логвиненко Є. С. Покарання в праві держав Стародавнього світу / Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. – 252 с.
8. Логвиненко Є. С. Розуміння покарання в філософських і політико-правових ученнях Стародавнього Китаю / Є. С. Логвиненко // Право і безпека. – 2019. – № 1 (72). – С. 65–71.
9. Логвиненко Є. С. Смертна кара у Стародавньому Єгипті / Є. С. Логвиненко // Підприємництво, господарство і право. – 2019. – № 6. – С. 225–229.
10. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н. э. (памятники и исследования) / И. М. Лурье. – Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. – 357 с.
11. Льюис М. Э. Империи Древнего Китая. От Цинь к Хань. Великая смена династий / М. Э. Льюис ; пер. с англ. С. А. Белоусова. – М. : Центр полиграф, 2016. – 415 с.
12. Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н.э.) / Л. С. Переломов. – М. : Вост. лит., 1962. – 243 с.
13. Рогожин А. И. История государства и права рабовладельческого Китая / А. И. Рогожин, Н. Н. Страхов. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. – 91 с.
14. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. / Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 2001. – 384 с.
15. Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта / В. А. Томсинов. – М. : Зерцало-М, 2011. – 512 с.
16. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Н. М. Хома. – 3-тє вид., стереотип. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 480 с.
17. Шарпен Д. Хаммурапи, царь Вавилона / Д. Шарпен. – М. : РГГУ, 2013. – 318 с.
18. Якобсон В. А. Возникновение писаного права в Древней Месопотамии / В. А. Якобсон // Вестник древней истории. – 1981. – № 4. – С. 9–20.

Розділ III

ДЕРЖАВА І ПРАВО АНТИЧНОГО СВІТУ

(О. А. Гавриленко, Т. Л. Сироїд, Л. О. Фоміна)

§ 3.1. Становлення та розвиток давньогрецької держави і права

Історія становлення державності та права Стародавньої Греції сягає своїм корінням II тисячоліття до н. е. Саме в цей час на теренах Пелопоннесу та прилеглих островів розкладається первісний лад і виникає соціально неоднорідне суспільство.

Основними джерелами знань про державу і право Стародавньої Греції є твори давньогрецьких авторів Геродота, Плутарха, Фукидіда й Аристотеля, судові промови ораторів та девтерологів (Демосфена, Ісократ та ін.). Окрім того, збереглися також пам'ятки законодавства та судовирішення.

Розвиток продуктивних сил, соціально-економічна диференціація та утворення нових соціальних прошарків призвели до виникнення на теренах Стародавньої Греції в VIII–VI ст. до н. е. античних міст-держав (полісів). Античні поліси, що склалися із самого міста і прилеглої сільської округи (хори), по суті, являли собою єдину громаду. В історії Стародавньої Греції найважливішу роль відіграли два поліси: Афіни і Спарта.

3.1.1. Спарта

Спарта стала однією з найважливіших полісних держав, розташованих на Пелопоннеському півострові. Порівняно з іншими

грецькими полісами процеси становлення держави тут мали суттєві особливості. У IX ст. до н. е. дорійські племена заповнили Лаконію та витіснили чи поневолили місцеве населення – ахейців, а частково змішалися з ним. Отже, спартанська держава утворилася в результаті завоювання Спартою інших громад.

Завойовники поділялися на три кланових племені, кожне з яких поділялося на дев'ять *фратрій* («братств»), що являли собою релігійно-правові об'єднання з внутрішнім самоврядуванням.

Дорійці селилися в окремих поселеннях (яких було близько сотні) і зорганізувалися в шість царств. Суспільство поділялося на три родові *філи*, додатково розділяючись на п'ять груп (сіл), які отримали топографічні назви. Пізніше відбулося об'єднання п'яти сіл у спартанську державу. Територія Лаконії поділялася на округи, кількість яких, так само, як і їх організація, невідомі. П'ять «царів» становили Раду поліса. Згодом спартанці підкорили всі інші поселення і підпорядкували собі їхніх жителів, надавши їм статусу *періеків* («ті, що мешкають навколо»). З часом відбувся поділ країни на ділянки для спартанців, а періеки були витіснені у гірську місцевість. Завдяки цим завоюванням Спарта перетворилася на потенційно багату і наймогутнішу державу на території Стародавньої Греції.

В умовах завойовницьких воєн державний устрій Спарти зазнавав певних змін. Суспільний лад призупинив еволюцію: довго зберігалися елементи общинного ладу, міське життя і ремесла розвивалися повільно. Жителі займалися головним чином сільським господарством.

Законодавцю Лікургу (VIII ст. до н. е.) приписують встановлення громадського порядку і державного ладу шляхом видання договору (ретри). Він створив Раду старійшин – *Герусію*. Потім Лікург взявся за переділ землі, що мало соціально-політичне значення. За словами давньогрецького історика Плутарха (друга половина I ст. до н. е.), реформатор зробив це, «щоб вигнати нахабство, заздрість, злість, розкіш і ще старіші, ще більш грізні недуги держави – багатство і бідність». Із цією метою він переконав спартанців об'єднати всі землі, а потім поділити їх наново.

Землі, які належали до міста Спарти, він розділив на 9 тис. ділянок (за кількістю спартанців), а лаконські землі – на 30 тис. ділянок (за кількістю перієків). Кожен наділ повинен був приносити на рік по 70 медимнів ячменю.

Третьою його реформою, спрямованою на те, щоб знищити будь-яку нерівність, став поділ рухомого майна. Із цією метою він вивіз з ужитку золоту та срібну монети, замінивши їх залізними – величезної ваги і розміру з незначною вартістю. Унаслідок цього у спартанців зникло бажання до крадіжок і хабарництва, адже нечесно нажите не можна було приховати й використати, тому в Лаконії зникло багато видів злочинів. Лікурґ вигнав із країни ремісників, що займалися «непотрібними та зайвими ремеслами», що також було спрямовано проти розкоші. Навіть будинки будувалися за допомогою лише сокири і пилки.

Спартанці постійно жили військовим табором. Вони поділялися на «товариства наметів», члени яких мали разом займатися військовою підготовкою та проводити дозвілля. З метою знищення у спартанців пристрасті до багатства реформатор зробив обов'язковими спільні трапези (сиситії), на яких повнолітні громадяни по 15 осіб збиралися разом та споживали однакову просту їжу. Кожен співтрапезник робив щомісячні внески продовольством і грошима. Обідати вдома суворо заборонялося. Під час трапези спартанці пильно стежили один за одним і якщо бачили, що людина не їсть і не п'є, засуджували її, називаючи «розгнузданою і зніженою». Спільні трапези не лише обмежували можливості для розвитку майнової нерівності, а і сприяли згуртуванню воїнів, адже співтрапезники не розлучалися і на полі битви, входячи до одного військового підрозділу.

Суспільний лад. Спартанці були панівним класом. Лише вони користувалися усіма політичними правами. Свою родову громаду вони називали «громадою рівних». Протягом тривалого часу індивідуальна власність на землю в Спарті не допускалася, оскільки земля вважалася власністю держави.

Держава брала на себе турботу про виховання дітей: із 7 років хлопчиків відривали від сім'ї, і вони проходили вишкіл під

керівництвом педономів в особливих школах – агелах. При цьому особлива увага зверталася на фізичне виховання, на вироблення якостей стійкого і витривалого воїна й на дисципліну. Навіть говорити вони повинні були стисло, лаконічно.

З віком вимоги ставали дедалі жорсткішими: діти ходили босоніж, з 12 до 16 років їх привчали ходити голими (в т.ч. й дівчат), на рік можна було мати всього лише по одному плащу. Спали вони разом на ліжках з тростини. З 16 років юнак (ефеб) вносився до списків повноправних громадян. Навчання закінчувалося в 20 років, і до 60 років спартанці залишалися військово-зобов'язаними. Одружуватися їм дозволялося лише після досягнення 30-річного віку, коли спартанець вважався повнолітнім і набував політичних прав.

У процесі завоювання частина підкореного населення була перетворена на рабів або «державних кріпаків» – *ілотів*. Власної землі вони не мали, а обробляли земельні ділянки спартанців, сплачуючи їм половину врожаю. Ілоти були прикріплені до клерів, на території яких їм слід було вести господарство під контролем спеціально уповноважених державою осіб. Вони вважалися державною власністю і передавалися в розпорядження спартанців, які могли їх убити, передати іншому співгромадянину або ж продати за кордон. З дозволу влади господар у виняткових випадках міг відпустити ілота на волю, і тоді такий відпущеник іменувався *неодамодам*. Ілотів також призивали до війська як легкоозброєних воїнів.

Своє панування над ілотами спартанці підтримували терором: щорічно їм оголошувалася війна (криптії), під час якої найбільш сильних і сміливих ілотів вбивали. Окрім цього, ілоти щорічно отримували певну кількість ударів без будь-якої провини, лише для того, щоб не розучилися відчувати себе невольними.

Підкорені жителі гірських районів Спарти – *періеки* – також не користувалися політичними правами, але були вільними, займаючи проміжне положення між ілотами та спартіатами. Вони могли мати власність та укладати цивільні договори. Головними їхніми заняттями були торгівля і ремесло. Вони також

мали нести військову повинність як добре озброєні воїни. Періеки перебували під наглядом *гармостів*. Вищим посадовим особам Спарти (*ефорам*) надавалося право карати періеків на смерть без суду.

Таким чином, уся суспільна організація спартанців у межах держави була обтяжена пережитками родоплемінного ладу і розрахована на те, щоб триматися замкненою і згуртованою групою проти поневолених ілотів та безправних періеків.

Державний лад Спарти можна охарактеризувати як монархічну рабовласницьку аристократію. Народні збори (*апелла*) не відігравали великої ролі та збиралися один раз на місяць. У них брали участь громадяни, які досягли 30 років і мали земельні наділи (клери) й, відповідно, політичні права. Скликались вони царями, а потім ефорами, які й головували в них. Окрім чергових зборів, могли скликатися і надзвичайні, в яких брали участь лише громадяни, що перебували в цей момент у місті. Такі зібрання називалися малими зборами (*мікроапеллою*). Виступати на зборах з промовами і пропозиціями могли лише посадові особи та послы іноземних держав.

До компетенції народних зборів було віднесено законотворчість, обрання посадових осіб і послів, питання союзу з іншими державами, питання війни і миру. Також збори вирішували, кому з двох царів очолювати похід під час війни, вони здійснювали прийом нових громадян або позбавляли окремих спартанців прав громадянства. Збори водночас виступали й судовим органом, коли йшлося про позбавлення влади посадової особи за вчинений нею злочин. У разі виникнення суперечки про успадкування престолу збори ухвалювали своє рішення. Голосування проводилося криком або розходженням учасників зборів у різні боки.

Царська влада здійснювалася двома царями (*архагетами*, або *базилевсами*) і була спадковою. Така подвійна царська влада, вочевидь, виникла внаслідок об'єднання верхівок племен дорійців та ахейців. Однак царська влада була реальною головним чином лише у воєнний час, коли базилевси мали право видавати всі розпорядження, і їм доповідали про всі справи; тоді

вони отримували надзвичайні повноваження. Кожні вісім років колегія вищих посадових осіб Спарти (*ефорів*) здійснювала вожнівня за зірками, внаслідок якого царі могли бути притягнені до суду або відсторонені від посади. Ефори також супроводжували царя у військовому поході та спостерігали за ним. Щомісяця ефори і царі приносили один одному клятву: базилевси присягали, що будуть царювати за законами, а ефори присягали від імені держави, що в разі дотримання царями своєї клятви держава буде непорушно підпорядковуватися їхній владі.

Окрім військової влади, царі мали також релігійну (жрецьку) та судову, а також входили до складу *герусії* ради старшин. До обов'язків царів входило ще й спостереження за правильністю розподілу і використання земельних наділів. У пізніші часи вони розпоряджались і виданням заміж дівчат, які стали спадкоємицями родових клерів. Царі були оточені шаную, всі повинні були вставати перед ними.

Герусія (рада старійшин) складалася з 28 членів ради та двох царів. Свій початок вона вела від родоплемінної організації. Члени герусії, *геронти*, були, як правило, представниками знатних родів, що досягли 60-річного віку та були вже звільнені від військової служби. Їх обрання відбувалося на народних зборах криком. Обраним вважався той, кому кричали сильніше, ніж іншим кандидатам. Геронти обіймали свою посаду довічно. Герусія спочатку скликалася царями, а потім ефорами. До її компетенції належали попереднє обговорення справ, які повинні були розглядатися в народних зборах, переговори з іншими державами, судові справи (державні і кримінальні злочини, а також справи проти царів) і військові питання. Однак рада старійшин не мала законодавчої ініціативи. Справи щодо майнових спорів були підсудні ефорам. Поступово, з посиленням ролі ефорів, роль герусії слабшала.

Ефори («спостерігачі») – колегія вищих посадових осіб, яка посідала виняткове місце в державі. Спочатку вони були заступниками царів у суді, згодом їхня влада настільки розширилася, що перед нею почали схилитися навіть царі. Ефори обиралися

народними зборами криком щорічно в кількості п'яти осіб. На чолі колегії стояв перший ефор, іменем якого позначався рік. До повноважень ефорів належали такі: скликання герусії та народних зборів, керівництво ними, внутрішнє управління, контроль за посадовими особами та перевірка їхніх звітів, а також відсторонення від посади за проступки та віддання до суду, нагляд за мораллю і за дотриманням дисципліни, зовнішні зносини та цивільна юрисдикція. Під час війни ефори керували мобілізацією військ, віддавали наказ про виступ у похід, а двоє ефорів супроводжували царя у військовому поході. Вони також оголошували *криптії* проти ілотів. Ефори становили єдину колегію і виносили свої рішення більшістю голосів. Звітували вони перед своїми наступниками після закінчення річного терміну перебування на посаді.

Такий державно-політичний лад у спартанців залишався майже незмінним упродовж кількох століть.

У Спарті в VI–V ст. до н. е. не існувало приватної власності на землю. Юридично верховним власником землі вважалася держава. Земля належала всьому класу вільних спартіатів. Купівля-продаж землі, так само як і дарування, вважалися незаконними. Однак з плином часу наділи (клери) почали дробитися, почалася концентрація землеволодінь у руках у небагатьох. У наступному столітті внаслідок чергової політичної кризи в Спарті майже ліквідувалися старі інститути влади. Царі перетворилися на диктаторів. Соціальні суперечності та боротьба послабили спартанське суспільство і державу. У II ст. до н. е. владу захопили повсталі ілоти, а в середині цього ж століття держава Спарта поряд з іншими давньогрецькими полісами стала частиною провінції Римської імперії.

3.1.2. Афіни

Під час завоювання дорійськими племенами півдня Балкан Аттична область (Аттика у перекладі означає «прибережна країна»),

згідно з переказами, була зайнята чотирма грецькими іонічними племенами. Про їх суспільний лад можна судити за поемами Гомера «Іліада» й «Одіссея». Інші джерела, зокрема археологічні, надають про цей період генези держави і права дуже фрагментарну інформацію. Саме тому цей період у грецькій історії називається гомерівським (XI–VIII ст. до н. е.).

Тогочасне суспільство складалося з 30 родів (*генів*), до кожного з яких входило по 30 сімей. Роди об'єднувалися у фратрії (братства), а ті, в свою чергу, – у філи (племена). З представників фратрій формувалися народні збори (*агора*). Ними ж обирався і цар (базилевс), що наділявся військовими, жрецькими та судовими функціями. Постійним органом влади у гомерівську епоху була рада старійшин (*буле*).

Розпад первіснообщинного ладу та розбудова міст-держав (полісів) на території Греції призвели до різних політичних наслідків. Афіни, Коринф, Мегари й малоазійські міста-поліси являли собою демократичні утворення, але поряд із цими полісами були й такі, в яких збереглися значні рудименти первіснообщинного ладу та усталилися своєрідні форми аристократичної держави (Спарта, Крит, Фессалія та ін.).

Афінська держава утворилася внаслідок розкладу родового суспільного ладу у чотирьох племен, які населяли цю область. Її виникнення пов'язують з реформами, що були здійснені трьома історичними особами.

Перша була проведена царем Тесеєм (Тезеєм), за ініціативою якого відбувся синойкізм («спільно живу», «заселяю») – об'єднання 12 відокремлених родових общин в одне ціле із центром в Афінах (місті, названому так на честь богині війни та перемоги Афіни Паллади).

Тесею приписують також поділ населення за принципом походження та роду діяльності, внаслідок чого афінське суспільство було поділено на три соціальні групи: родову знать – *евпатридів*, представники якої мали виключне право обіймати державні посади; простих хліборобів (*геоморів*) та ремісників

(*деміургів*). Окрім того, значну частину населення становили *метеки* (*метойки*) – вихідці з інших громад, що були особисто вільними, але обмеженими в своїх політичних та економічних правах.

У VII ст. до н. е. влада базилевса з невідомих причин була скасована, і замість нього з'явився виборний орган влади – *колегія архонтів* («начальників», «очільників»). Спочатку архонти обиралися на довічний термін, пізніше їх почали вибирати на 10 років, а з 683 р. до н. е. їх вибори почали відбуватися щорічно. Колегія архонтів складалася з 9 осіб. Перший архонт – голова колегії, другий – воєначальник, третій – жрець. Решта шість архонтів займалися відправленням правосуддя.

Ще в VII ст. до н. е. з'явився і орган контролю за діяльністю архонтів – *ареонаг* (назва утворилася від назви пагорба бога війни Ареса, на якому вони засідали). Ареонаг складався з колишніх архонтів. Цей колегіальний орган замінив колишній орган племінного управління – раду старійшин.

Уже в VII ст. до н. е. Аттику було розділено на дрібні територіальні округи – *навкрарії*, які несли військові повинності та зобов'язані були власним коштом споряджати один корабель для флоту. На чолі навкрарій стояли *притани*.

Новоутворені органи влади зміцнили аристократичну форму правління.

Евпатриди поступово зосередили в своїх руках найкращі землі. Вільні селяни почали потрапляти в залежність, адже були зобов'язані віддавати власнику орендованої ними землі 5/6 зібраного врожаю (і тому іменувалися пелатами або шестичастниками). Виникло боргове рабство, яке набуло значного поширення. Через це народ повстав (за Аристотелем, сталася «велика смута») проти благородних. На політичну арену вийшов Солон, якого у 594 р. до н. е. було обрано на посаду архонта з повноваженнями *айсимнета*. Ця посада вважалася екстраординарною. Основна функція таких посадовців полягала у залагодженні соціальних суперечок і конфліктів. Вони наділялися необмеженими

повноваженнями, мали право одноосібно видавати закони і здійснювати реформування державного управління з метою вийти з кризи. Вибори айсимнета проводилися народними зборами. Вибір був не випадковим: сторони, що ворогували, однаково бачили у Солоні можливого захисника своїх інтересів. Із цього моменту розпочався другий етап реформ.

Реформи Солона почалися із сисахфії («скидання тягаря») – скасування усіх державних і приватних боргів, а також боргового рабства. Відтепер жоден громадянин Афін не міг бути обернений в рабство за борги. Тих же, кого було продано в рабство раніше, викупували за рахунок скарбниці.

Після цього Солон поділив афінян на чотири розряди за майновим цензом, у підгрунтя якого поклав дохід, який громадяни отримували протягом року. Він обраховувався у медимнах (один медимн становив 52–53 літри сипучих тіл або рідини). Перший розряд становили громадяни, які мали дохід у 500 медимнів зерна (пентакосіамедимни), другий – у 300 медимнів (вершники), третій – у 200 медимнів (зевгіти). Усі ж інші зараховувалися до розряду фетів.

Афіняни, які належали до перших двох класів, наділялися повнотою активних і пасивних політичних прав: могли обирати та бути обраними до будь-якого з органів афінської держави. Представники третього класу, обмежені в своїх пасивних правах, не могли обиратися в архонти і бути членами ареопагу. Фети мали лише активні права, тобто могли обирати, але не бути обраними. Окрім того, «п'ятисотники» під час війни мусили за власний рахунок виконували різноманітні поставки, тоді як представники другого класу служили в кінноті, а третього – у важкоозброєній піхоті (такі воїни називалися *гоплітами*). Фети ж були легкоозброєними воїнами (гімнети) і, крім сухопутної служби, могли служити у флоті.

Солоном було створено новий орган влади – «*Раду чотирьохсот*» (*буле*). Виборним посадовцям, що до неї входили, довірялася вся повнота урядової влади в державі. До складу буле

щорічно обиралося по сто представників від кожного розряду громадян. Солон зберіг у недоторканності ареопаг, який мав право загальмувати будь-яке рішення Ради чотирьохсот. Він також заснував суд присяжних – *гелією* (названий на честь бога сонця Геліуса), до якого були допущені й фети. Солон також зберіг поділ суспільства на племена й посади архонтів.

Реформами було передбачено низку заходів, спрямованих на заохочення господарської діяльності афінян, і водночас збережено старий закон проти неробства. Солон заборонив вивезення хліба з Аттики й заохочував заняття ремеслом.

За часів Солона навкраїї стали, мабуть, головними фінансовими органами, що приймали різноманітні внески і здійснювали всі поточні витрати.

Але проведені Солоном реформи не вирішили для селян головного питання – питання щодо землі. Протягом чотирьох років після реформи афіняни жили спокійно, але на п'ятий заворушення досягли великої сили і продовжували розростатися у наступні роки.

У 560 р. до н. е. встановилася тиранія Пісістрата, який здобув собі популярність своїми військовими заслугами. У 509 р. до н. е. сталося повстання проти тиранії (до його початку підштовхнуло вбивство нащадка тирана, здійснене афінянами Гармодієм та Аристокітоном). Влада перейшла до Клісфена, якого в 508–507 рр. до н. е. було обрано архонтом. На період його правління припадає третій етап реформ. Мета його була подвійною: з одного боку, остаточно підірвати значення родів та родових об'єднань і для цього «перемішати» населення; з іншого – піднести роль і значення в політичному житті міського населення.

Задля досягнення першої мети Клісфен замінив колишній родоплеменний поділ на 10 територіальних одиниць, зберігши за ними племінну назву «філи». Кожна територія іменувалася за іменем міфічного героя Аттики. Відповідно і рік в Афінах почав поділятися на десять пританій – періодів по 35–36 днів. Філи поділялися на три третини (*третії*) – міську, внутрішню і

прибережну, вони не становили однієї території, але перебували під єдиним управлінням. Тритії поділялися на *деми* на чолі з демархом – виборним старостою.

Відтепер усі громадяни мали вноситися до списків за місцем народження і позначатися не за своїм родом, а за демом, яких налічувалося 100 (по 10 на кожному філу). Згодом їх кількість досягла 174. Дрібні селища поєднувалися в один дем, а в Афінах існувало кілька демів.

На основі нового територіального устрою держави Клісфен організував нові державні установи та запровадив нові посади. Рада чотирьохсот була замінена на *Раду п'ятисот* (по 50 осіб від кожної територіальної філи). З метою усунення небезпеки встановлення нової тиранії Клісфен запровадив «захисний» інститут *остракізму* («суд черепками»). На початку кожного року перед народними зборами ставилося питання, чи потрібно цього року вдатися до остракізму. Якщо відповідь була ствердною, у восьму пританею відбувалося голосування, на яких учасники народних зборів (не менше 6 000 осіб) писали на черепках ім'я особи, яка, на їхню думку, набула найбільшого впливу і внаслідок цього могла становити небезпеку для демократії. Такого громадянина видаляли з держави на 10 років без конфіскації майна.

Унаслідок цих трьох реформ в Афінах виникла держава у формі демократичної республіки. *Демократія* (від «демос» – народ і «кратос» – влада) – правління народу. Це поняття було запроваджене Аристотелем.

Демократизація держави стала для Афін найважливішим наслідком греко-перської війни (479–431 рр. до н. е.). Були здійснені реформи Ефіальта і Перікла. Ефіальт позбавив ареопаг права накладати вето на постанови народних зборів. Контрольні ж функції ареопагу над посадовими особами і нагляд за виконанням законів були передані Раді п'ятисот, народним зборам та гелієї. Судові функції ареопагу також скоротилися. За ним залишився лише розгляд релігійних справ (переважно щодо заподіяння образи богам), а також звинувачень у вбивстві.

За Перікла було введено платню за виконання посадових обов'язків, що надало малозабезпеченим афініям можливість обіймати державні посади. Роль Ради п'ятисот та гелієї підвищилася. Народні збори почали збиратися частіше, коло справ, що розглядалося ними, розширилося.

У подальшому Афіни були завойовані Македонією, а в 27 р. до н. е. Рим підкорив Грецію і перетворив її на свою провінцію Ахайю.

Суспільний лад. Населення Афінської держави складалося з рабів і вільних, які поділялися на *повноправних громадян* та іноземців (*метеків*). Правами афінських громадян з 451 р. до н. е. наділялися лише особи, що народилися від афінянина й афінянки. Афінське громадянство вважалося вродженим привілеєм. Після досягнення 18-річного віку молоді афіняни зараховувалися до списків членів дему (демотів). З 18 до 20 років юнаки зобов'язані були проходити курс військового навчання (ефебію) і до 60 років залишалися військовозобов'язаними. Звільнялися від військової служби лише члени Ради п'ятисот. Після військового навчання юнакам дозволялося брати участь у народних зборах. Вхідження юнаків до лав громадян обставлялося *епітимією* – спеціальною правовою процедурою.

Афінянин повинен був брати участь у суспільному житті та державних справах, інакше його обмежували в правах. Таких осіб іменували *ідіотами*.

Афінянські громадяни користувалися політичними правами. Вони могли брати участь у народних зборах, обиратися на цивільні та судові посади, а також мали право на отримання різноманітних допомог від держави, участь у державних роздачах (наприклад, ситоніях та ситонетріях). Сукупність таких прав становила честь (*тіме*) громадянина, яка могла бути обмежена в суді за різні злочини *атимією* (безчестям). Атимії піддавалися такі особи: громадяни, які заборгували державі та не погасили борг добровільно; особи, які були піддані ганебному вироку (наприклад, за вчинення крадіжки, заняття проституцією);

афіняни, позбавлені будь-яких особливих прав (наприклад, особи, які зловживали правом порушувати обвинувачення).

За особливі заслуги та за постановою народних зборів афіняни наділялися пільгами і почесними правами й частуваннями за рахунок держави в Раді п'ятисот.

Багаті громадяни обкладалися значними повинностями у вигляді *літургій* («служіння», «спільна справа»). Щорічно Рада п'ятисот визначала до 60 найбагатших афінян і накладала на них літургії. Ці повинності поділялися на ординарні, кругові (поновлювалися щорічно) і екстраординарні (надзвичайні). До ординарних, наприклад, належала хорегія, тобто обов'язок утримувати хор і ставити безкоштовні театральні вистави для співгромадян. До надзвичайних належала трієрархія. Багатому афінянинові, на якого покладалася ця літургія, держава вручала каркас військового корабля (трієри), і той повинен був за свій кошт добудувати та оснастити його, набрати команду з капітаном та утримувати військових протягом року. Ніхто не був зобов'язаний виконувати літургію два роки поспіль, в іншому разі багаті громадяни мали можливість обстояти свої права у суді.

До обов'язків афінян входила також сплата грошових і натуральних податків. У надзвичайних ситуаціях запроваджувався надзвичайний податок (уперше його було стягнуто близько 428–427 рр. до н. е.) – ейсфора.

Значну частку населення Афін становили метеки або метойки («переселенці») – чужинці, колишні мешканці інших полісів, які проживали в Афінах протягом тривалого часу, та їхні потомки. Вони не мали політичних прав і не могли набувати у власність, наприклад, земельні ділянки ціною не більше 12 000 драхм і будинки ціною понад 2 000 драхм. Їхні шлюби з афінськими громадянами не вважалися законними, але дітям від таких шлюбів з 541 р. до н. е. було дозволено набувати прав громадянства. Метек повинен був обрати собі «патрона», «опікуна» (простата), який, вочевидь, був посередником між метеком та урядовими установами. Метеки мусили сплачувати особливий

податок (метойкон) і залучалися до військової служби. За надані заслуги деякі метеки отримували привілейоване становище – ізотелейс або ісотелію (звільнення від податків), епігамію – право брати законний шлюб з дочкою афінського громадянина) тощо. До метеків прирівнювалися вільновідпущеники, які також мали простата (колишнього господаря) і платили особливі збори.

Іноземці, які надавали особливі послуги (притулок та захист) афінянам у себе на батьківщині, називалися *проксенами*. Під час їх перебування в Афінах їм надавалася низка привілеїв: право на участь у народних зборах, придбання нерухомості, почесні місця в театрі тощо.

Кількість рабів в Афінах доходила до 400 000 на 21 000 вільних і 10 000 метеків. Джерелами рабства були військовий полон, придбання їх за кордоном і народження від рабині.

Раби поділялися на державних і приватновласницьких. Перші могли мати своє господарство, отримувати деякі речі в особисту власність, служити в поліції і в'язниці тощо. Приватновласницький раб був об'єктом права власності господаря, його річчю, а не особою (до них застосовувався термін «*сома*» – тіло), і тому не міг набувати власність. Однак його страта як покарання призначалася лише через суд. У разі вияву господарем надмірної жорстокості він міг шукати захисту в храмі Тесея та біля вівтаря богинь помсти – еріній (евменід) в ареопазі й вимагати передання його іншому панові.

Державний лад. У народних зборах могли брати участь лише повноправні афіняни (народжені виключно від афінянина та афінянки). Жінки були позбавлені політичних прав. Фактично відвідувати народні збори могли лише містяни та мешканці довколишніх селищ. Тому для ухвалення найважливіших постанов (наприклад, щодо остракізму) була необхідна присутність усього лише 6 000 осіб. Уряд намагався виправити це становище і з цією метою навіть установив невелику платню за відвідування народних зборів (*діету*). Про громадянина, який не мав інших прибутків, окрім грошей за участь у народних зборах, говорили, що він «сидить на дієті».

Спочатку народні збори збиралися раз на місяць, а з IV ст. до н. е. – 4 рази на місяць або 40 разів на рік, який для зручності управління ділився на 10 частин. Перші збори року та місяця іменувалося головними (екклес), на них вносилися законопроекти й ухвалювалися закони, обиралися посадові особи та здійснювалася їх перевірка, вирішувалися питання війни і миру, обговорювалися перспективи збирання врожаю, здійснювався остракізм, подавалися заяви громадян про державні злочини, обговорювалися пропозиції про конфіскацію майна. Народні збори здійснювали і судові функції.

Другі збори місяця збиралися для подання афінянами різноманітних прохань (з приводу як особистих, так і державних справ). Треті та четверті збори призначалися для розгляду інших справ (з питань культу, прийому герольдів і послів, вирішення інших державних справ). У разі необхідності скликалися і надзвичайні народні збори.

На перших зборах року вносилися пропозиції щодо зміни законів і видання нових. Внесений законопроект спочатку надходив на обговорення Ради п'ятисот (одночасно законопроект виставлявся на площі для загального ознайомлення), яка надавала свій висновок. Після цього законопроект передавали на розгляд третіх зборів року. У разі схвалення законопроекту народними зборами він ще не вважався законом, а надходив до гелієї, де особлива колегія номофетів обговорювала та оцінювала його, і лише після затвердження закон остаточно набував чинності.

Закони, ухвалені народними зборами, поділялися на *загальні закони* і *псефізми*, тобто ті, голосування за які було таємним і здійснювалося за допомогою псефів (спеціальних жетонів для голосування або камінців). Якщо ініціатор обвинувачувався у внесенні протизаконного законопроекту, то за це він міг бути притягнений до відповідальності аж до позбавлення прав громадянства і вигнання.

Рада п'ятисот (буле) була вищим урядовим органом Афін. Вибори до неї відбувалися за жеребом по 50 від кожної філи із громадян, які досягли тридцятирічного віку. Потім кандидати

піддавалися перевірці (докімасії) попередніми членами ради щодо виявлення якостей кандидата, способу мислення і права на обіймання посади. Перед вступом на посаду булевіт присягав на предмет доброчесності та виконання своїх обов'язків відповідно до законів. Після закінчення терміну повноважень посадовець звітував про свою роботу.

До компетенції Ради входили попереднє обговорення справ, винесених на народні збори, а також виконання постанов народних зборів; завідування поточними справами і фінансами держави, нагляд за військовим флотом та кіннотою, дипломатія та укладення договорів з іншими державами, контроль за посадовими особами, судові справи про державні злочини, піклування про святилища і громадські будівлі та влаштування загальнодержавних свят.

Посадові особи (магістрати) в Афінах або обиралися (страгеги, особи, що відали вишколом молоді, фінансисти, скарбники та ін.), або ж визначалися шляхом жеребкування (архонти, піклувальники, покликані виконувати спеціальні доручення народу) на річний термін. Кандидати на посаду піддавалися перевірці (докімасії). Серед принципів організації посад варто відзначити оплатність, колегіальність, яка переважала над єдиноначальністю, і підзвітність. Магістрати наділялися правом накладати штрафи за непокору законам і розпорядженням, а також притягати порушників до суду.

Архонти становили колегію з 9 осіб. До реформи Клісфена вона являла собою найвищу магістратуру, але згодом втратила своє колишнє значення. Для посад перших трьох архонтів існували спеціальні назви. Перший називався архонтом-епонімом, його іменем позначався рік. Він був головою колегії та народних зборів. Епонім попередньо розглядав деякі сімейні справи (щодо поганого поведження дітей з батьками, поганого поведження зі спадкоємцями і сиротами, про опіку над сиротами, вагітними жінками тощо) та передавав їх до суду. Дружина, яка бажала розлучитися з чоловіком, зверталася з цим питанням

також до епоніма. Другий архонт – базилевс – був головою ареопагу, наглядав за релігійним культом і головував у суді в справах культу, завідував містеріями та іншими святами. Третій архонт – полемарх–здійснював жертвопринесення на честь богів та опікувався справами метеків, так само, як епонім – справами афінян.

Решта шість архонтів (фесмофети) становили колегіальний орган, який виконував судові повноваження (розглядав справи про державні злочини тощо).

Геліея – суд присяжних, загальна кількість яких становила 6 тис. осіб. Вони обиралися за жеребом з афінян, які досягли тридцятирічного віку, по 600 від кожної філи. Геліея поділялася на 10 дікастерій (судових палат). Оскільки 5 тис. членів вважалися черговими, а 1 тис. – запасними, то виходило, що склад дікастерію становив 500 осіб. Як правило, засідав один дікастерій; у більш важливих випадках – два або три. Лише в дуже рідкісних випадках одночасно засідало 2 тис. осіб. Бувало так, що дікастерії дробилися, і склад суду становив 200, 250 чи 400 осіб. У IV ст. до н. е. справи, які підлягали розгляду в геліеї, розподілялися між дікастеріями за жеребом напередодні дня засідання. Це робилося з метою уникнення впливу на присяжних з боку зацікавлених осіб.

Після закінчення кожного засідання дікасти отримували винагороду. Геліея була першою інстанцією з розгляду найважливіших справ, зокрема у справах про державні злочини та зловживання посадових осіб. Вона ж була апеляційною інстанцією у справах, що розглядалися в інших судах.

Але значення геліеї визначалося не лише тим, що вона виступала як судовий орган; вона мала також і важливі повноваження в галузі управління та законодавства. Геліея вирішувала фінансові питання. Наприклад, раз на чотири роки вона брала участь у розподіленні податків на союзників Афін. Також геліея здійснювала перевірку придатності кандидатів до обрання на ті чи інші посади голосуванням або жеребом. Якщо моральна чи

політична благонадійність кандидата викликала сумнів у членів суду, то такий кандидат негайно відводився.

Колегія 10 стратегів була створена Клісфеном в 501–500 рр. до н. е. та обиралася народними зборами для військового управління. Вибори здійснювалися не жеребом, а шляхом відкритого голосування (хейротонією). На посаду стратега могли претендувати лише одружені афіняни, які мали нерухому власність. Стратеги, на відміну від інших посадових осіб, винагороди за свою діяльність не одержували. Отже, незаможні громадяни були позбавлені можливості обійняти цю посаду. Стратеги могли переобиратися. Окрім суто військових справ, на них також покладалася організація збору надзвичайних військових податків, вони керували доставкою до Афін провіанту тощо. Щоправда, розпоряджалися коштами вони не безконтрольно. Оскільки вищий контроль за витрачанням коштів належав народним зборам і Раді п'ятисот, стратеги зобов'язані були звітувати про витрати перед цими органами. Стратеги також віддали дипломатичними зносинами: вони приймали капітуляцію супротивника, укладали перемир'я і скріплювали своїм підписом мирні договори, які укладалися Афінською державою.

Стратеги здійснювали слідство і головували в судах у справах про військові злочини (дезертирство, боягузтво і втечу з поля бою, військову зраду, ухилення від військової служби тощо). Вони тримали постійний зв'язок з Радою п'ятисот і народними зборами (з останніми – через пританів) і мали право вимагати скликання позачергових засідань Ради п'ятисот чи народних зборів. Вони мали право будь-якої миті виступити з доповіддю в Раді п'ятисот і вимагати вжиття необхідних заходів.

Стратеги мали рівні повноваження, однак у воєнний час один з них отримував звання стратега-автократора, що наділявся всією повнотою влади.

Загалом в Афінах налічувалося до 600 посад. Наприклад, до посадових осіб Афінської держави, окрім вже названих, також належали:

- полети, які відали переданням в оренду і на відкуп державного майна, влаштовували торги, розпродавали конфісковане майно;

- логісти, що приймали фінансові звіти від посадових осіб та порушували кримінальні справи в разі виявлення зловживання фінансами;

- агораноми – ринкові наглядачі, які стежили за роздрібною торгівлею, припиняли торгівлю недоброякісними товарами і продуктами, конфісковуючи і знищуючи їх, стежили за чистотою і порядком на ринках; вони ж приймали від іноземців мито за право торгівлі на ринках;

- ситофілаки (від грецьк. «ситос» – хліб), що наглядали за хлібною торгівлею і здійснювали ситонії та ситонетрії (безоплатну роздачу хліба громадянам або розпродаж за зниженими цінами);

- метрономи, що спостерігали за правильністю мір і ваг;

- астиноми, які стежили за чистотою міста і порядком на вулицях, наглядали за бродячими артистами і спостерігали за моральністю;

- мнемони (від грецьк. «мнемос» – пам'ять), які відповідали за стан кладовищ, а також наглядали за тим, щоб громадяни у встановлені дні відвідували могили своїх передків та здійснювали там необхідні релігійні обряди і жертвопринесення.

Інші посадові особи стежили за справним станом доріг, джерел і святилищ, керували навчанням молодих людей, спостерігали за поведінкою жінок тощо.

Отже, в Афінах уперше в світі було застосовано принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Основні риси права. Умови демократії вплинули на розвиток афінського права.

Найдавнішим джерелом права в Афінах був звичай. У 621 р. до н. е. архонт Драконт видав перший писаний закон, який став широко відомим завдяки надзвичайній жорстокості норм. За всі, навіть найменші правопорушення (такі, як, наприклад, крадіжка

овочів) ним нібито передбачалася смертна кара. Насправді ж у законі були й інші види покарання – штрафи та безчестя (ати-мія). Закон розрізняв убивства умисні та ненавмисні, вчинені в стані оборони.

Велику законодавчу роботу було здійснено Солоном. Його закони сприяли розвитку ремесла і торгівлі, вперше допустили дарування та заповідальні розпорядження для осіб, які не мали законних дітей чоловічої статі.

У V–IV ст. до н. е. закони, ухвалені народними зборами, перетворилися на основні джерела права. Більшість законодавчих актів Афін до сьогодні не зберіглася. Відомості про афінське право вчені отримують із лапідарних (вибитих на камені) епіграфічних пам'яток, а також із творів давньогрецьких істориків.

Право власності в Афінах набуло значного розвитку. Однак власність носила на собі сліди свого походження з общинної власності й розглядалася як даток від держави. Був відсутній навіть термін «власність», і майно громадян розглядалося як похідне від державного. Тому архонт-епонім кожного разу, вступаючи на посаду, заявляв, що він зберігає за кожним афінянином ту власність, якою той на цей момент володіє. Недарма земельне володіння за межами міських стін називалося клером (жеребом). До того ж приватні власники несли значні повинності на користь держави і суспільства – літургії («спільна справа»).

Зобов'язальне право. За Аристотелем, існувало два різновиди зобов'язань: вільні й невільні. Перші були наслідком договору, другі виникали у разі заподіяння шкоди. Особливої форми для підтвердження дійсності договору не існувало, достатньо було звичайної угоди сторін, але під час купівлі цінного майна найчастіше все ж таки вдавалися до укладання письмового договору у вигляді синграфи (підписувалася кредитором і боржником, а також свідками) чи хірографу (підписувався самим лише боржником).

До реформ Солон за невиконання договору боржнику загрожувало боргове рабство. Пізніше зобов'язання почало

забезпечуватися завдатком, заставою чи порукою. Завдаток (аггабон) – сума, що сплачувалася під час укладення угоди в рахунок майбутніх платежів і підтверджувала здійснення угоди. Порука – коли третя особа власним майном гарантувала виконання боржником зобов'язань. Широкого розповсюдження набула застава (іпотека). У разі застави нерухомості боржник продовжував володіти землею, але не мав права продавати її. У разі несплати боргу кредитор отримував право розпоряджатися землею.

Купівля-продаж зазвичай відбувалася неформально. Предметом договору могли бути рухомі та нерухомі речі. Продаж чужих речей вважалася недійсною. Продавець зобов'язувався передати покупцеві річ з усіма її приналежностями і надати гарантії від вилучення речі третьою особою.

Об'єктом договору найму були рухомі та нерухомі речі. Особливих формальностей не вимагалось. Звичайний термін найму в сільській місцевості становив 10 років. Наймодавець також гарантував наймача від виселення. Головний обов'язок наймача – своєчасне внесення плати, що досягала 7–8%. Наймач повинен був ставитися до взятої речі як дбайливий господар.

Позика – надання речі в безоплатне користування. Вона могла як даватися під певний відсоток (12–18 %, а іноді 22–30 % на рік), так і бути безвідсотковою. Процвітало лихварство. У IV ст. до н. е. з'явилися спеціальні міняйли-трапезити (від слова «трапеза» – стіл).

Поширені також були зобов'язання з деліктів. Правопорушення в Афінах у низці випадків передбачали не покарання, а грошові стягнення на користь потерпілого і тому розглядалися в цивільному суді. Могли подаватися позови щодо заподіяння шкоди як майну, так і особі (образа дією, побої).

Шлюб і сім'я. Шлюб вважався для афінян обов'язковим, однак безшлюбність здебільшого не каралася, а розглядалася як нещастя. Посади архонта-базилевса та стратегів обіймали тільки одружені громадяни. Шлюб довго зберігав сліди договору купівлі-продажу. Наречений укладав шлюбний договір не з

нареченою, а з її батьком або родичами. Необхідною умовою договору вважалася гедна – плата за наречену. Існували дві форми укладення шлюбу: звичайний договір нареченого з батьком нареченої та договір перед посадовими особами або перед судом. Жінка в сім'ї підпорядковувалася чоловікові. Вона проживала у відокремленому приміщенні (гінікеї) та під суворим наглядом, із дому виходила лише в супроводі рабинь.

Розлучення для чоловіків було вільним будь-якої миті, але за умови повернення приданого. Чоловік навіть міг видати дружину заміж за іншого. Дружина мала право розлучитися лише з дозволу архонта або суду.

Спадщина переходила за законом і за заповітом. Сини успадковували майно порівну, а дочка за наявності братів не вважалася спадкоємицею, вони лише мушили дати їй придане. За відсутності прямих спадкоємців у права спадкування могли вступали бічні родичі.

Становлення основ кримінального права. Пережитки родового ладу довго зберігалися в давньоеллінському кримінальному праві: частим явищем була угода родичів убитого з убивцею про матеріальну компенсацію, а вбивця до винесення судового рішення міг добровільно піти у вигнання. Злочини розрізнялися за такими видами: державні злочини (зрада, обман народу, образа богів, внесення протизаконних пропозицій до народних зборів тощо); безбожництво, злочини проти сім'ї (погане поводження дітей з батьками, опікуна з підопічним); проти особистості (вбивство, нанесення ударів, лайка, наклеп, образа); крадіжка.

Розрізнялися злочини (зокрема, вбивства) навмисні й необережні. Відомим було поняття самооборони. Ураховувалася відмінність між підбурювачем і виконавцем злочину. Покарання для рабів і вільних було різним. Згадані вище Закони Драконта в галузі кримінального права відрізнялися особливою жорстокістю. Мета покарання полягала в заподіянні злочинцеві страждань.

Установлено були такі види покарань: смертна кара (за державні злочини, обман народу, умисне вбивство, безбожництво тощо), атимія і конфіскація майна.

Судовий процес. В Афінах суд уже був відокремленим від адміністрації. Судді та присяжні обиралися народом на основі прямих демократичних виборів. Процес у цивільних і кримінальних справах відрізнявся. Під час розгляду справи особлива увага приділялася свідченням сторін і свідків, які записувалися та разом з іншими доказами запечатувалися у спеціальну посудину (ехіну) і в такому вигляді надавалися суду. Основною фазою «судоговоріння» були промови сторін. Час, відведений для них, фіксувався за допомогою водяного годинника – клепсидри. Судове ораторське мистецтво досягло в Афінах розквіту. З його допомогою сторони намагалися справити враження на суддів і присяжних, вплинути на їхню думку.

Спочатку суд вирішував питання щодо винуватості особи. Якщо постанова присяжних була обвинувальною, то переходили до вибору покарання. При цьому пропонувати його вид та міру дозволялося як обвинувачу, так і обвинуваченому. Голосування було таємним. Вирок оголошували вночі, щоб судді не бачили облич (тому богиню правосуддя Феміду зображували із зав'язаними очима). До його оприлюднення обвинувачуваний мав право покинути країну і тим самим уникнути смертної кари.

Судовими органами були такі: ареопаг (розглядав справи про навмисні убивства, отруєння та підпали), суд ефетів (справи про ненавмисні убивства, підбурювання, заподіяння каліцтв, вбивства метеків, заподіяння шкоди тваринами та неживими предметами), гелієа (розглядала державні злочини і була апеляційною інстанцією для інших судів), колегія одинадцяти (справи щодо розбійників, нічних та кишенькових злодіїв, викрадачів громадян, нагляд за в'язницями, спостереження за виконанням вироків), колегія сорока мужів (дрібні справи щодо спорів, сума позову за якими становила не більше 10 драхм). справи з позовами на суму понад 10 драхм розглядалися в суді діететів.

подавати позови могли лише повноправні афіняни. За жінку виступав чоловік, за сина – батько, за метека – його простат, за раба – господар.

Розрізнялися два види судових справ: *діке* (приватні) та *графе* (державні). Перший розпочинався за заявою потерпілого і міг бути припинений будь-якої миті, другий – за заявою будь-якого повноправного афінянина, причому позивач обов'язково повинен був довести його до кінця, інакше він мусив сплатити штраф в 1 тис. драхм.

Посадовець, якому подавалася скарга, мусив провести попереднє розслідування. При цьому обвинувачений або відповідач мав право надавати свої письмові заперечення проти розгляду справи по суті. Якщо такі заперечення подані не були, судді переходили до розслідування справи по суті. Сторони надавали всі необхідні докази. Після закінчення попереднього розслідування призначався день судового засідання. Рішення ухвалювалося таємним голосуванням. На судові рішення і вироки допускалася апеляція до гелієї. Її рішення були остаточними й оскарженню не підлягали.

§ 3.2. Стародавній Рим

Державний розвиток Стародавнього Риму можна поділити на кілька періодів.

а) царський період (VIII–VI ст. до н. е.);

б) республіканський період (509–27 рр. до н. е.), коли римський народ мав верховну владу, а формально вищим державним органом були народні збори;

в) період імперії (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.), що поділявся, в свою чергу, на період принципату (обмеженої монархії) – з 27 р. до н. е. по 193 р. н. е. і доміанату (абсолютної монархії) – з 193 по 476 рр.

Поступово сформувався єдиний римський народ (*Populus Romanus*), який об'єднував племена рамнів (латинян), тіцій (сабінян) та етруське плем'я луцерів. Союз племен називався квіритами (*quirites*) – «дітьми бога Квірина». Римський народ складався з 300 родів. Курії об'єднувалися в племена або триби,

керовані радою старійшин родів. Племя складалося з 10 курій, або 100 родів. Рід («генс») об'єднував нащадків певного легендарного героя. На чолі роду стояв старійшина, який керував справами роду спільно з радою, до якої входили всі чоловіки. Роди об'єднувалися в курії, або братства. Курія (сходка чоловіків) складалася з 10 родів, на чолі яких стояли старійшини, що обиралися зборами. У Римі існувало три триби (племені). Кожна триба складалася з 10 курій. Союз трьох триб становив римський народ квіритів. Чіткий поділ усього населення нагадував устрій армії. Начолі народу стояли цар і сенат (рада старійшин), а також народні збори (куріатні коміції, що збиралися по куріях).

У так званий «царський період» начолі держави стояв цар (rex). Він був вождем племінного союзу, головним воєначальником, жерцем і суддею. Цар здійснював законодавчі функції.

Царі мали символи державної влади: золоту корону, скіпетр, вишиту золотом пурпурову тогу й охорону з лікторів (від 12 до 24), озброєних сокирами.

Від найдавніших часів важливим державним органом у Римі був Сенат. У період імперії сенат беззаперечно схвалював волю цезаря. Сенаторами не могли бути вільновідпущеники, їхні сини й особи, які вели недостойний спосіб життя (наприклад, займалися дрібною торгівлею).

Сенатори складали присягу, в якій клялися богами не завдавати нещастя співгромадянам. Робота сенату не повинна була розпочинатися до сходу сонця і закінчувалася після заходу світила. Перед кожним засіданням голова здійснював жертвопринесення. Він також повідомляв senatorів про важливі державні справи.

До повноважень сенату було віднесено нагляд за дотриманням відправлення релігійних культів, фінансову діяльність, військово-організаційне управління, міжнародні відносини й управління римськими провінціями. Сенат вирішував багато військових питань: оголошував війну, призначав головних воєначальників, набирав армію, визначав розмір контрибуції, нагороджував і засуджував полководців та укладав мир, що надало

деяким дослідникам підстави порівнювати його з генеральним штабом римської армії.

Під час посилення влади римських імператорів роль сенату послабшала. Після смерті Юлія Цезаря сенат являв собою безладну юрбу, що складалася з понад тисячі осіб, прийнятих до складу цього органу по знайомству або за хабар.

Суттєву роль серед державних органів в епоху республіки відігравали народні зібрання кількох видів: куріатні, центуріатні та трибутні коміції плебейські зібрання.

У центуріатних коміціях голосували патриції і плебеї, поділені за майновими розрядами. Голосування відбувалося за центуріями, починаючи з представників заможних класів. Багаті громадяни становили більшу частину центурій. Представники першого класу об'єднувалися в 98 центурій. Найчастіше їх менш заможним одноплемінникам не доводилося голосувати, оскільки питання було вже вирішене.

У період республіки існували державні посади – магістратури, які обиралися народними зборами зазвичай на річний термін. Цензори обиралися на термін понад рік. Магістрати (представники адміністрації) несли сувору відповідальність за свої рішення. Вони, виконуючи свої обов'язки безкоштовно, виконували волю римського народу.

З посиленням влади імператора призначення на посаду почало залежати лише від монаршої волі. Магістратури поділялися на сенаторські (давали право на включення до складу сенату) та міські. Вищі магістрати (диктатор, консули, претори) наділялися урядовою владою – «імперіум», що поєднувала управління містом, командування армією, юрисдикцію у кримінальних, адміністративних та цивільних справах, право скликати сенат і видавати розпорядження, а також можливість скасовувати постанови нижчих магістратів. Усі інші магістрати мали право «potestas», що виявлялося в можливості видавати розпорядження та накладати штрафи. Так, магістрати мали право накладати грошовий штраф (multa) розміром від 10 до 3020 асів, пізніше –

до половини від вартості всього майна, що належало порушникові (наприклад, у разі руйнування ним могили). Штраф надходив до державної скарбниці.

Римські громадяни мали право оскаржити дії магістратів у центуріатних коміціях у разі засудження до смертної кари й у трибутних – у разі накладення грошового штрафу. У разі винесення народними зборами смертного вироку громадянин міг покинути Рим, не чекаючи, поки проголосує остання центурія. При цьому він позбавлявся римського громадянства.

Консули обиралися центуріатними коміціями. Ці посадовці відповідали за безпеку міста, набирали армію і командирів, командували армією, розпоряджалися скарбницею, головували в сенаті й центуріатних коміціях. Як воєначальник (імператора) консул мав необмежену владу в армії. Головним чином в їхніх руках зосередилася військова влада: під час проведення воєнних дій консул міг піддати будь-якому покаранню своїх підлеглих. Зазвичай, консул одноосібно командував окремим військом, призначаючи на командні посади офіцерів. Консули мали право оголошувати війну тому народу, по чий території просувалися римські війська. Усім захопленим під час воєнних дій рухомим майном консули розпоряджалися на власний розсуд.

Диктатор. Вважається, що ця магістратура виникла ще в царський період. У разі небезпеки, загрози Риму диктатор визначався на термін не менше 6 місяців із патриціїв, а з 357 р до н. е. – і з плебеїв. У разі невиконання поставленого завдання диктаторські повноваження припинялися до закінчення відведеного терміну. Диктатор отримував усі владні повноваження в державі та призначався одним із консулів. Він мав право видавати «найвищий імперіум», що полягав у праві винесення смертного вироку без можливості оскарження. Усі магістрати зобов'язані були підкорятися йому, плебейські трибуни не могли накладати заборону на рішення диктатора. У період республіки всі призначені диктатори намагалися якнайшвидше виконати своє завдання до закінчення шестимісячного терміну.

Претори. Ця магістратура виникла в період боротьби плебеїв і патриціїв, у 366 р. до н. е. Претора обирали з осіб патриціанського походження в центуріатних коміціях. За відсутності консула претори керували містом та мали право здійснювати так зване спірне судочинство. З 337 р. до н. е. преторами почали обирати і плебеїв, а з 242 р. до н. е. преторська магістратура перетворилася на колегіальний орган. Почали обиратися одразу два претора, а з I ст. до н. е. їх кількість збільшилася до 8 осіб. Цивільний претор здійснював судочинство щодо римських громадян, претор перегрінів вирішував спори між римськими громадянами та іноземцями, а також між представниками різних народів.

Цензор. З 443 р. до н. е. центуріатними коміціями обиралися цензори. Термін виконання ними своїх обов'язків становив спочатку 5 років, а пізніше його було скорочено до 1,5 роки. Основним обов'язком цих посадовців було укладення податкових та військових списків. З 356 р. до н. е. цензорів почали обирати і з плебеїв. Цензори прикріплювали особу до певної центурії або триби. Магістрати стежили за виконанням громадянами своїх обов'язків (служба в армії, сплата податків), спостерігали за станом громадської моралі. Особи, які поводитися негідно, отримували осуд, викреслювалися зі списків сенаторів та переводилися до більш низького стану. Цензори не наділялися вищою державною владою, але мали великий авторитет серед римлян.

Плебейські (народні) трибуни. Плебейські трибуни були захисниками інтересів плебсу. Вони мали право вето (veto – «заборона») щодо будь-яких рішень сенату, магістратів та народних зборів, які зачіпали інтереси плебеїв. Трибуни не мали права залишати місто. Двері їхнього житла не повинні були закриватися, щоб кожен, хто цього потребував, міг будь-коли звернутися за допомогою; будинок трибуна служив притулком скривдженим і пригнобленим. Спочатку обиралися 2, потім 10 народних трибунів, пізніше – 16. Їхня влада поширювалася лише на саме місто і на милью за межами міста, мильний стовп відзначав відстань у 1 тис. кроків (1 480 м).

Плебейські едили надавали допомогу плебейським трибунам. Функції плебейських едилів були схожі на ті, що виконували курульні едили (нагляд за ринками, постачання міста продовольством, підтримання порядку). Плебейські едили розглядали торговельні суперечки і влаштовували громадські свята.

Курульні едили. Ця магістратура виконувала поліцейські та податкові функції. Вони дбали про дотримання порядку, розбирали торговельні суперечки, влаштовували публічні ігри. Курульні едили обиралися з патриціїв (з 365 р. до н. е. – і з плебеїв) на трибутних коміціях. Окрім того, їхнім обов'язком було постачання Риму продовольством, вони також стежили за чистотою на вулицях.

Квестори були допоміжним органом консулів, який був утворений у 421 р. до н. е. З 241 р. н. е. квесторів почали обирати і з плебеїв. Ця магістратура мала казначейські, інтендантські та архівні повноваження. Спочатку квесторів було 4, потім 8, з часом їх кількість збільшилася до 20. Зі збільшенням кількості квесторів відбулася їх спеціалізація. Квестори під контролем сенату розпоряджалися державною скарбницею, що зберігалася в храмі Сатурна.

Жрецькі колегії. Релігія відігравала величезну роль у суспільному та державному житті римлян. Існували численні релігійні ритуали, які необхідно було точно виконувати. Великою пошаною в суспільстві користувалися жерці. Здебільшого це були виборні посади, і жерцем міг стати практично будь-який римський громадянин.

До колегії жерців входили жриці богині Вести. Весталки користувалися повагою і шаною, звільнялися від влади свого батька та мали право заповідати своє майно. Їхні свідчення на суді мали велике значення. Після служби в храмі протягом 30 років весталкам дозволялося виходити заміж.

Наступна категорія жерців іменувалася понтифікати (*pontifices* – «будівельники мостів»). Понтифіків було троє, потім їхня кількість зросла до 15 осіб. Вони розглядали релігійно-

правові питання і були, по суті, першими римськими юристами. У давнину жерці складали судовий календар, тлумачили закони, не допускаючи до знання права решту народу. Понтифіки спостерігали за правильністю дотримання громадських і домашніх культів. Усі закони зберігалися в архіві, що перебував у храмі Сатурна, документація якого загинула під час пожежі в 390 р. до н. е.

Допоміжні колегії. У трибутних коміціях обиралися численні дрібні магістратури. Зокрема, існувала колегія двадцяти шести мужів. Ці магістрати відповідали за карбування монет, за прибирання міста і за стан доріг.

Важливою була *магістратура проконсула* (від лат. pro – замість та consul – консул). За часів Римської імперії проконсулом міг стати колишній консул, який отримав відповідний державний (згодом імперський) мандат. Мета створення інституту проконсулату полягала в необхідності додаткових військових чиновників для підтримки або проведення військових операцій. З приєднанням територій за межами італійської частини Стародавнього Риму, які були приєднані як римські провінції, проконсул ставав одним із трьох губернаторів провінцій (іншими двома були пропретор і проквестор). Проконсула, як правило, відправляли до тієї провінції, в якій було багато римських військ. Проконсул спостерігав, щоб провінція не була обтяжена постоем солдатів. Вочевидь, проконсули часто зловживали своїм службовим становищем, саме тому їм не рекомендувалося брати в інспекційні поїздки своїх дружин, а імператори Север та Адріан щодо прийняття ознак гостинності та подарунків радили проконсулу дотримуватися прислів'я: «Не завжди, не в будь-який час, не від усіх».

Імператор. Установленню одноосібної влади в Римі сприяли захоплення величезних територій, підтримка імператора відданими йому легіонерами і розпад римського суспільства, що прагнуло лише легкої наживи.

Влада імператора стала абсолютною в період доміану. Імператор Авреліан (270–275 рр. н. е.) прийняв титул «домінус»

(лат. *dominus* – пан). За часів правління імператора Діоклетіана під час його появи піддані повинні були падати долілиць. Імператорський двір почав нагадувати двір східного деспота з його пишністю, інтригами, непомірними лестоцями й лицемірством.

За часів домінації діяла імператорська (державна) рада – *консисторіум* (*consistorium* – «стояти поруч»), на засіданнях якої сидіти мав право лише імператор. До складу ради входили міністри. З них особливо значущими були міністр «священного палацу» (виконував законодавчі та судові функції), керуючий «священими щедротами» (відав державною скарбницею) і керуючий майном імператора.

Поступово Римська держава слабшала. Римський імператор Діоклетіан (284–305 рр.) поділив імперію на дві частини (Західну і Східну), збільшив армію, роздробив провінції, запровадив єдиний поземельний (для сільської місцевості) і подушний (для міст) податок та повноцінну золоту монету (намагаючись, хоча і безуспішно, зупинити знецінення грошей), а також провів перепис населення. У 301 р. він установив максимальні ціни на товари і послуги, а також максимальну заробітну платню, причому гонорар адвоката перевищував зарплату медика в 15 разів. Формувати армію, крім добровольчого принципу, почали за допомогою рекрутського набору.

Імператор Константин I (285–337 рр.) у 313 р. Міланським едиктом дозволив християнам вільно сповідати свою релігію. З 337 р. державною релігією було визнано християнство, яке відіграло величезну роль у подальшому розвитку держави і права в Римі, а пізніше в усьому світі.

У V ст. відбувалося стрімке послабшення державної влади. Серйозні суперечності між угрупованнями великих рабовласників, розбіжності між багатими громадянами та масою пролетарів (лат. *proletarii*; від *proles* – потомство; вперше визначений ще реформою Сервія Тулія найнижчий за правовим статусом, найбідніший прошарок громадян, які не мали майна, усе багатство яких становили діти) призвели до виникнення напруження в

римському суспільстві. Водночас посилювався військовий натиск сусідніх варварських племен. У країні спалахнула економічна криза. Почалися часті зміни очільників держави, при чому здебільшого останні усувалися насильницьким шляхом. У 476 р. начальник німецьких найманців Одоакр скинув останнього римського імператора. За дивним збігом обставин цей імператор мав ім'я Ромул (Ромул-Августул) – таке саме, як і один з легендарних братів-засновників Риму.

Основні риси римського права. У римському праві відбувся поділ права на приватне і публічне. Як писав відомий римський юрист Ульпіан (III ст. н. е.), «Право вивчається в двох аспектах, публічному та приватному. Публічне право звернене до стану римської держави в цілому, приватне ж стосується майнових вигод окремих осіб». Тобто норми публічного права реалізують інтереси держави, а норми приватного права – інтереси окремих осіб.

Римському приватному праву були притаманні пріоритет індивідуалізму, приватної власності та розвиненості договірних відносин.

Першим джерелом римського права було звичаєве право. *Звичаєве право, mos* («вдача, звичай») – це правило поведінки, що постійно повторюється, переходить із покоління в покоління і не має письмової фіксації.

Джерелами римського права було цивільне (квіритське) і преторське право, право народів (*jus gentium*), а також праці римських юристів і розпорядження імператорів. *Цивільне право, «юс цивіл»* (*juscivile* – право громади) означало право міста Риму. Давнє право характеризувалося примітивізмом, архаїчністю і жорсткістю. Цивільне право називали ще й квіритським, тому що римляни самі себе іменували квіритами, отже, квіритське право означало національне право римлян. Цивільне право складалося переважно із законів – *leges*.

Найважливішими і найбільш значущими були закони XII таблиць, але існували також і інші закони. Царські закони створювали правитель Ромул – засновник Риму, а також Нума Помпілій та Сервій Туллій.

Закони XII таблиць були укладені в казуїстичній формі. Цивільне, кримінальне і процесуальне право було злито в законах воедино. Ухвалення законів зупинило боротьбу плебеїв і патрициїв. Плебеї наполягали на опублікуванні писаних законів, щоб припинити беззаконня, яке чинилося проти них. Усі дванадцять таблиць були затверджені сенатом лише в 448 р. до н. е., за консулів Горация та Валерія.

До цивільного права належали і постанови римського сенату – сенату консульти (*senatus consulta*). Спочатку рішення сенату виглядали як інструкції магістратам, але поступово сенатські постанови набували сили законів.

Важливими джерелами були закони (*lex*), що ухвалювалися народними зборами – коміціями. Наприклад, із метою протидії тим змінам у моралі, які сприяли поширенню корупційних проявів, у Римі неодноразово ухвалювалися та запроваджувалися так звані закони про розкіш – *leges sumptuariae*. Серед найвідоміших – Закон Клавдія (*lex Claudia de nave senatorum*) 218 р. до н. е., який забороняв сенаторам та їхнім сім'ям володіти кораблями, що могли вмещувати понад 300 амфор (його умови були повторені Цезарем у 59 р. до н. е. в *lex de repetundis*); Закон Опція (*lex Oppia*) 215 р. до н. е., який забороняв римським жінкам мати понад половину унції золота, носити різнокольорову одягу, їздити у візках по Римі та іншим містам або навколо них на відстані милі, окрім днів державних релігійних свят; Закон про подарунки (*lex Cincia de donationibus*) 204 р. до н. е., який обмежував розмір подарунків від клієнта патрону та запроваджував заборону на деякі види дарунків і форми дарування. Окрім того, деякими законами (Закон Гая Орхидія 181 р. до н. е., Закон Фаннія 161 р. до н. е.) також суворо регламентувалося проведення масових заходів – званих обідів і вечерь (аж до визначення кількості гостей та обсягу коштів, які дозволялося витратити). А закон Публія Ліцинія Красса Муціана 131 р. до н. е. взагалі запроваджував обмеження кількості м'яса, яке можна було споживати.

З утворенням Римської імперії значно посилилася влада глави держави, розпорядження імператора стали обов'язковими та пріоритетними в цивільному праві.

Едикти (edictum – «публічне оголошення»), за допомогою яких здійснювалося судочинство, видавали претори. Претори з 367 р. до н. е. були міськими магістратами, що обиралися народними зборами на річний термін. Існували й едикти курульних едилів, якими регламентувалися торговельні операції. Наприклад, один з таких едиктів установлював: «Хто продає рабів або худобу, повинен повідомляти покупців, які хвороби або які вади має річ, що продається, чи є раб втікачем або волоцюгою, чи таким, що підлягає ноксальній відповідальності». У своїй діяльності претори та едили спиралися на ідеї «справедливості», під якою римляни розуміли насамперед рівність усіх перед законом.

Право народів (*jus gentium*) регулювало правові відносини як між римлянами і чужинцями (перегрінами), такі між іноземцями різного походження. Ще у 240 р. до н. е. для цього було засновано магістратуру претора перегринів, який вирішував спірні питання. У підґрунтя права народів було покладено природне право.

Важливим джерелом права в Стародавньому Римі виступала думка відомих юристів. Наприкінці республіканського періоду більшість юристів належала до двох шкіл – сабініанців та прокуліанців. Засновником школи сабініанців був Капітон, ця група узяла свою назву від імені учня Капітона – Сабіна. Засновником школи прокуліанців був Лабеон, і називалася вона на честь його учня Прокула. Ці дві течії по-різному розглядали питання приватного права. Лабеон виступав новатором у галузі права, а Капітон був консерватором.

У 426 р. н. е. було ухвалено закон про цитування, за яким до джерел права включалися праці п'яти римських юристів (Папініана, Павла, Гая, Ульпіана і Модестина), й у разі суперечностей між ними думка Папініана ставилася вище за думку будь-якого іншого юриста.

Візантійський імператор Юстиніан створив із знавців римського права так звану «комісію сімнадцяти», члени якої розпочали

переопрацювання норм римського права. Комісія вивчила понад 2 тис. книг, написаних 39 юристами. Найчастіше цитувалися праці римського юриста Ульпіана. У 533 р. до н. е. був ухвалений збірник під назвою «Дигести Юстиніана» (Digesta – «зібране»), або «Пандекти» (Pandectae – «те, що містить усе»), де представлено фрагменти творів римських юристів, присвячені певним темам. Дигести містили у собі 50 томів, що склалися з титулів; окремі титули поділялися на фрагменти, в яких указувалося ім'я автора.

Особи. Персона (persona) перекладається з латини як «театральна маска», «людина», «особа». У Римі цим терміном називали людину (фізичну особу), спільноти фізичних осіб та різні установи (юридичні особи). Особи наділялися державою правоздатністю – можливістю мати права та обов'язки.

Правоздатність у Стародавньому Римі виникала з народженням людини і припинялася з її смертю. Вона виникала одразу після народження, в момент, коли пуповина дитини відокремлювалася, однак *повна правоздатність* особи була можлива за наявності трьох умов: належності до вільного стану, римського громадянства і верховенства в сім'ї. Для набуття правоздатності необхідною була і дієздатність особи. *Дієздатність* – це можливість своїми діями набувати праві створювати для себе обов'язки. Дієздатність виникала після досягнення певного віку і за наявності очевидних розумових здібностей. Повноліття наставало з 25-річного віку, хоча імператори мали право надати його окремим юнакам 20-річного віку, а дівчатам – з 18-річного віку.

До публічних прав римських громадян належали активне й пасивне виборче право (право участі та голосування в народних зборах, право обіймати посади в магістратурах), право служби в армії і можливість брати участь у релігійних святах держави. Ці права суттєво звузилися в період імперії: народні збори припинили своє існування, а армія стала найманою. Правоздатність повністю втрачалася після смерті людини. Підтвердження смерті мало велике значення під час визначення спадкоємця.

Обмеження правоздатності могло бути максимальним (*maxima*), середнім (*media*) і мінімальним (*minima*). Максимальне обмеження правоздатності виникало в разі позбавлення вільного стану, римського громадянства і верховенства в сім'ї. Середнє звуження правоздатності виникало в разі втрати статусу римського громадянина й одночасно чільного становища в сім'ї (лише римський громадянин міг засновувати сім'ю), але вільний стан залишався.

До неповноправних чи зовсім безправних категорій населення відносили рабів, перегринів, лібертинів і колонів.

Рабський стан вважався природною, природженою властивістю. Зазвичай рабів отримували під час війни. Воїн, перемагаючи ворога, мав право його вбити. Якщо він забирав переможеного в полон, в рабство, то це право розпоряджатися його життям залишалося у власника раба.

Перегрини (від лат. *peregrinus* – іноземець, чужинець) – категорія вільного населення Римської держави, яка не мала ані прав римського громадянина, ані прав латинян. Вони служили в допоміжних військах армії, а не в легіонах, сплачували більше податків, ніж громадяни, але не мали політичних прав у Римі. Після Латинської війни 340–338 р. до н. е. з перегринів були виключені також особи, які мали латинське громадянство. Спочатку це були жителі союзних Риму, а пізніше і підлеглих римлянам міст Середземномор'я, тобто італіки (до Союзницької війни 90–88 рр. до н. е.), а також провінціали. Після едикту Каракалли у 212 р., за яким римське громадянство було надано практично всім жителям імперії, кількість перегринів значно скоротилася. За Юстиніана статус перегринів зберегли лише мешканці віддалених прикордонних районів Римської імперії.

Колонами (лат. *colonus*, множина *coloni*) в Римській імперії в період занепаду (III–IV ст. н.е) називали напівзалежних селян. За своїм юридичним статусом колон наближався до раба, проте наявність власного господарства й орендна плата з частки урожаю зближували колона з феодално залежним селянином.

Вільновідпущеники (лібертини) – це раби, що отримали свободу. Правове становище вільновідпущеників залежало від правового статусу їхніх господарів. Раби, звільнені перергінами, отримували правове становище перергінів, звільнені латинянами – правове становище латинян, римськими громадянами – статусу вільної особи або ж з початку III ст. – навіть статусу римського громадянина.

Юридичними особами в Римській імперії вважалися міста – муніципії, які мали земельну власність; після прийняття в імперії християнства статус юридичної особи було надано і церкві.

Під правом власності у Стародавньому Римі розумілося право володіння, користування та розпорядження річчю незалежно від інших осіб. Римські юристи вважали власність абсолютним пануванням над річчю – домініум (*dominium*). Річ, на яку поширювалося право власності, називалася «пропріетас» (*proprietas*).

Одним із способів набуття права власності було дарування, донація (*donatio*) – безоплатне, добровільне передання майна у власність обдарованого. Дарування в римському праві не являло собою самостійну угоду. Головною ознакою дарування був намір обдарувати.

Речовим правом, як і право власності, було право на чужу річ. Виокремлювали три різновиди прав на чужі речі: сервітути, суперфіцій та емфітевзис.

Сервітум (лат. *servitutis* – рабство речі, служіння речі) – це дозволене звичаєм, законом або угодою право на користування чужою річчю. Сільські сервітути поділялися на дорожні (право проходу через чужу ділянку, право проходу і прогону худоби і право проходу, прогону і проїзду) та водні. Міські сервітути ділилися на ті, що стосувалися стін, водостоку, повітря і світла. Особистий сервітут виникав щодо певної особи. У класичному праві виділявся окремий вид особистого сервітуту – хабітаціо. Він являв собою право довічного проживання в чужому домі, яке виникало щодо користувача та його сім'ї. Власник зобов'язаний був терпіти незручності: у разі продажу будинку його ціна

значно падала, адже будинок продавався спільно з хабітантом та членами його родини, що мешкали в одній з кімнат.

Ще однією з форм прав на чужу річ був суперфіцій. У Римському праві це було спадкове і відчужуване право на користування будівлею, зведеною на чужій землі. Із запровадженням суперфіцію в Римі було повністю скасовано попереднє положення про те, що земля повинна належати тому, хто її обробляє або забудовує, і утвердилося протилежне: земля належить власнику навіть тоді, коли за його волею забудовується іншою особою (лат. *Superficies solo cedit* – будівля слідує за землею).

Третім видом права на чужу річ був емфітевзис. Термін «емфітевзис» перекладається як довготермінова спадкова оренда, вона набула особливо широкого розповсюдження на сході Римської імперії.

Зобов'язальне право. У класичний період (середина III ст. до н. е. – кінець III ст. н. е.) право зобов'язань було найбільш розробленою частиною римського права. Воно виступало як юридична форма майнового обігу та як засіб покарання за порушення особистих і майнових прав. Отже, право зобов'язань регулювало ту сферу цивільно-правового життя, яка охоплювала різноманітні конкретні потреби людей, воно встановлювало між ними такі юридичні зв'язки, за якими одна особа могла вимагати від іншої певної дії або утримування від дії.

Юридична угода між двома або більшою кількістю осіб з метою встановлення між ними зобов'язань називалася *контрактом* (договором). Контрактом вважався договір, захищений можливістю судового позову. Правовим виразом договору була воля особи, яка могла бути виражена у словах, письмовому тексті або ж навіть жестом чи мовчанням. Воля могла бути визнана недійсною, якщо волевиявлення було здійснено через примус з боку іншої сторони. Примус міг бути і фізичним, і психологічним (погрози).

Важливе значення мали розроблені юристами загальні положення про контракт, серед яких наявність обопільної згоди

сторін, добровільність, відсутність обману або погрози. Договори розглядалися як непорушні, їх необхідно було суворо дотримуватись.

Усі контракти, за класифікацією римських юристів, поділялись на чотири групи (підставою для такого поділу була різниця в умовах і формі укладання угоди):

- 1) вербальні;
- 2) літеральні;
- 3) реальні;
- 4) консенсуальні

Вербальні – це ті договори, юридична сила яких виникала внаслідок певної словесної формули; вербальні контракти символізували релігійну присягу.

Укладання *літеральних* контрактів вимагало письмової форми; при цьому римське право не віддавало переваги укладанню договорів у письмовій формі – всі форми контрактів мали однакову юридичну силу.

Реальними вважались договори, необхідною умовою виникнення яких виступала, крім простої угоди між сторонами, передача речі одним контрагентом іншому за договором позики чи позички, договором зберігання.

Договір позики – це угода, за якою одна сторона передає у власність другій стороні річ, наділену родовими ознаками. Договір позики – односторонній контракт, за яким позичальник зобов'язаний був повернути річ. Випадкове знищення речі не припиняло зобов'язання.

Договір позички (коммодатум – «надати послугу») – це угода двох осіб, після якої в тимчасове безоплатне користування передається річ, наділена індивідуальними ознаками. Зобов'язання, що випливає з договору позички, є двостороннім. Відмінність договору позички від договору позики полягала в тому, що річ давалася лише у володіння. Власником речі залишався позичкодавець.

Договір зберігання виникав у випадку отримання безоплатно на зберігання індивідуально визначеної речі, рухомої та не схильної до

гниття. Зобов'язання виникало після реального передання речі на зберігання. З договору зберігання (поклажі, депозиту) виникали двосторонні зобов'язання. Річ передавалася на певний термін або до запитання. Депозитом римляни вважали те, що дано іншому на збереження через побоювання обвалу, пожежі чи аварії корабля.

Консенсуальними називалися договори, що ґрунтуються на простій неформальній згоді (консенсусі) сторін. Консенсуальні угоди були двосторонніми. Контракт міг укладатися навіть між відсутніми особами – за допомогою листа або через посланця. До консенсуальних контрактів відносили договір купівлі-продажу, найму, підряду, доручення та товариства.

Окрім вербальних, літеральних, реальних і консенсуальних контрактів, у римському праві існували *безіменні* (не пойменовані) контракти – договори, що з різних причин не ввійшли до вищезгаданої класифікації. Такі угоди були двосторонніми. До безіменних контрактів відносили договір міни, договір прекарію, договір дарування з умовою, оцінний договір.

Подальшого розвитку у класичний період отримали й зобов'язання з деліктів (правопорушень). Зобов'язання з делікту виникало в разі необхідності відшкодування завданої шкоди. З одного боку, відбувався процес перетворення низки приватних деліктів на публічні (злочини), з іншого – з'являлися нові види приватних деліктів (обман, погроза тощо).

Сімейні правовідносини. Римській патріархальній сім'ї передувала сімейна громада – консорціум (*consortium*), що з'явилася після розпаду роду. Про устрій консорціуму практично немає відомостей. Відомо, що консорціум був великою родиною. Глава консорціуму обирався дорослими чоловіками і, крім іншого, відповідав за організацію військової справи.

Поступово з консорціуму виникли самостійні сім'ї, або фамілії (*familia* – домашнє господарство). Римська сім'я у тому вигляді, як її змальовують Закони XII таблиць, була родиною суворо патріархальною, тобто такою, що перебувала під необмеженою владою

домогосподаря, яким могли бути дід чи батько. Члени римської патріархальної родини вважалися «агнатами» один одному. Натомість когнатичне споріднення виникало з переходом агната (агнатки) до іншої родини або з виділенням з родини. Так, дочка домогосподаря, яка вийшла заміж, підпадала під владу чоловіка (чи свекра, якщо він був) і ставала когнаткою відносно своєї кривної родини. Когнатом ставав і син, що виділився (з дозволу батька) з родини, тощо. Навпаки, всиновлений, тож, відповідно і прийнятий до сім'ї ставав для неї агнатом з усіма пов'язаними з цим правами, у тому числі й на частину спадщини. Агнатичне споріднення мало безсумнівну перевагу над спорідненням когнатичним.

Здавна в Римі існували три форми укладення шлюбу: дві найдавніших та одна порівняно нова. Найдавніші здійснювалися в урочистій обстановці й віддавали жінку-наречену під безмежну владу чоловіка. У першому випадку шлюб відбувався в релігійній формі, у присутності жерців, і супроводжувався поїданням спеціально виготовлених коржів та урочистою клятвою дружини слідувати всюди за чоловіком. Інша форма шлюбу («кум ману») укладалася у вигляді купівлі нареченої (у манципаційній формі).

Але вже Закони XII таблиць знають і безформальну форму шлюбу – «сіне ману» – тобто «без накладання руки чоловіка». У цій формі шлюбу жінці надавалася значна свобода, включно з правом вимагати розірвання шлюбу (чого вона не мала у шлюбі «кум ману»). У цьому разі жінка забирала своє майно, внесене як придане. Специфічною особливістю шлюбу «сіне ману» було те, що його необхідно було щорічно поновлювати. Для цього дружина на три ночі йшла з дому чоловіка (до батьків або друзів), тим самим перериваючи термін давності. З часом саме шлюб «сіне ману» набув найбільшого поширення. Розірвання шлюбу з ініціативи чоловіка було можливим за усіх форм шлюбу, з ініціативи дружини – лише у шлюбі «сіне ману».

Шлюбного віку чоловіки досягали в 14, а жінки – в 12 років. У шлюб могли вступати лише фізично здорові особи. Так,

заборонялося одружуватися божевільним. Наявність статевих стосунків між партнерами в шлюбі вважалася обов'язковою, а якщо таких відносин не було, шлюб визнавався недійсним.

Укладення повторного шлюбу було можливим лише за умови відсутності іншого шлюбу. Після смерті чоловіка вдова не мала брати новий шлюб до закінчення дев'ятимісячного терміну жалоби (*luctus*), а імператори подовжили цей термін до одного року. Захоплення чоловіка в полон не могло бути підставою для розірвання шлюбу, але якщо дружині було невідомо, чи живий чоловік, що перебуває в полоні, їй надавалося право розірвати шлюб після п'яти років і вийти заміж знову. У разі повернення першого чоловіка з полону попередній шлюб поновлювався.

Після смерті домогосподаря майно родини переходило до агнатів за законом, а якщо покійний залишав заповіт, було узвичаєно свято дотримуватись його буквального тексту. Вдова покійного в усіх випадках одержувала певну частку майна як для власного прожитку, так і на утримання малолітніх дітей, якщо вони лишалися після смерті батька. Спадкоємці на власний розсуд могли не ділити спадщину, а господарювати спільно, як це було за життя батька.

Кримінальне право складалося з багатьох законів, включно із Законами XII таблиць і постановами народних зборів і сенату. Окрім широкого кола майнових злочинів та злочинів проти особи, такими законами в республіканську добу вважалися, наприклад, посадові злочини. Закон Кальпурнія (*Lex Calpurnia de repetundis*) 149 р. до н. е., який запровадив нову форму суду, був разом із тим першим законом, спеціально спрямованим на протидію таким злочинам. Коло суб'єктів цих злочинів спочатку було доволі вузьким – до них належали намісники провінцій, що вимагали або отримували від підвладного їм населення гроші або інші матеріальні цінності. Але, вочевидь, ефективність того закону була недостатньою. Мабуть, саме тому вже невдовзі після Закону Кальпурнія було ухвалено Закон Ацилія (*Lex Acilia*) 123–122 р. до н. е., розроблений під впливом Гая Гракха,

який перетворив позов про повернення незаконно отриманого магістратом майна на позов про подвійне відшкодування шкоди (як і в разі крадіжки).

У 111 р. до н. е. з'явився Закон Сервілія Главка (*Lex Servilia Glaucia*), що поширив відповідальність за вчинення *criminis repetundarum* на всіх магістратів, а не лише на провінціальних, а також на суддів у випадках несумлінного відправлення ними правосуддя. Закон Корнелія (*Lex Cornelia*) 81 р. до н. е. конкретизував поняття *crimen repetundarum*, включивши до нього такі діяння посадовців, як: 1) хабарництво; 2) збирання грошей на встановлення статуй та невиконання взятого на себе зобов'язання протягом п'ятирічного терміну; 3) привласнення грошей, що призначалися для проведення свят; 4) заняття лихварством і торгівлею; 5) витрата невикористано великих коштів на посольства. За вчинення таких діянь законом передбачалося покарання у вигляді вигнання (*exilium*), а як додаткове – матеріальне стягнення у розмірі, що вчетверо перевищував вартість збитків, завданих державі. У разі смерті винної особи обов'язок компенсувати збитки покладался на її спадкоємців.

Останнім за часом законом республіканського періоду, присвяченим *criminis repetundarum*, став Закон Юлія (*Lex Julia*) 59 р. до н. е., виданий у період першого консульства Юлія Цезаря. Цей закон за своїм змістом був найповнішим. Частково він повторював попереднє законодавство, частково містив нові норми. Закон Юлія зберігав чинність протягом усього подальшого періоду імперії, принаймні відповідні імператорські укази часто спиралися на його положення.

Загалом варто зауважити, що значна кількість кримінальних законів була видана за ініціативою диктаторів та імператорів. Закони не виключали свавілля як імператорів, так і магістратів, і у визначенні того, що слід вважати злочинним, і в тому, за що і як карати.

У період диктатури Сулли особи, занесені в особливі, так звані проскрипційні, списки, оголошувалися ворогами народу і могли бути видані органам влади.

На особливу увагу заслуговує закон про «образу величі римського народу». Закон спеціально був сформульований невідзначено, щоб його можна було застосувати проти будь-кого, хто був незгоден з політикою держави або висловлював незадоволення нею.

Тяжким злочином вважалося ухилення від військової служби. Тих, що не відповідали на заклик, у найдавніший період як зрадників батьківщини перетворювали на рабів, але зі зміною характеру військової служби це покарання перестало застосовуватися, оскільки армія поповнювалася добровольцями (тобто найманцями). Батько, що переховував сина від призову, карався вигнанням з конфіскацією частини майна або ж піддавався тілесному покаранню, син же призначався на нижчу посаду. Каралася і симуляція хвороби внаслідок страху перед ворогами.

Спеціально покаранням за вбивство був присвячений закон Сулли про вбивць та отруйників, виданий в 83 р. до н. е. (*Lex Cornelia desicariis et veneficis*). Коло діянь, які підпадали під цей закон, визначалося доволі широко: до них належало не лише вбивство, але й підпал, носіння зброї для вчинення вбивства або інструменту для крадіжки, виготовлення і продаж отрути для вбивства і навіть хибні свідчення у справі, що передбачала покарання у вигляді смертної кари. Покараннями за *lex Cornelia* були заслання на острів та конфіскація майна, а в період імперії – смертна кара. Згідно із законом Помпея (бл. 70 р. до н. е.) спеціально передбачалося вбивство близьких родичів: батька, матері, діда, баби, братів і сестер. Цей різновид вбивства почав називатися *patricidium*.

Покарання залежало від суспільного статусу злочинця.

Юрисдикційний процес у Стародавньому Римі розпочинався з подання позову. Існувало три види судових процесів: легісакційний, формулярний та екстраординарний.

Легісакційний судовий процес (позови за законом, законний процес) отримав свою назву від слова «легес» (*leges* – закони) й означав законний судовий процес – суд, що ґрунтується на

законах. Інша версія перекладу – «діяти законним чином, не вдаючись до насильства». Легісакційний процес був публічним, він відбувався на Форумі (площі в центрі Рима, де був ринок, а пізніше – місце для народних зборів і засідання Сенату).

Судовий процес проходив у два етапи. Перша стадія судочинства – «ін юре» (*iniure*) – відбувалася під головуванням спочатку царів, а потім магістратів (консулів та преторів).

У разі вчинення помилки під час проведення судового розгляду (наприклад, якщо позивач забував сказати певні фрази) судовий процес вважався програним. Римляни вважали, що самі боги обтяжили дії винного.

Під час судового розгляду сторони вносили грошову заставу (в розмірі 50 чи 500 асів залежно від суми позову). За позовами в 1 тис. і більше асів до каси понтифіків стягувалася судова застава в 500 асів, за позовами на меншу суму – 50 асів. Застава була необхідною, як вважали римляни, для того, щоб захистити суд від «порожніх» судочинств.

У процесі розвитку господарської діяльності відбувалися величезні зміни в державі та праві Риму. Цивільне (квіритське) право зі своєю суворістю і формалізмом уже не могло відповідати потребам суспільства. Таким змінам не відповідав і легісакційний судовий процес. Поступово в процесі посилилася роль претора, який почав помітно впливати на судовий розгляд. Преторські ідеї «справедливості» змінили формалізований легісакційний процес.

Новий процес почав називатися формулярним. Він остаточно оформився внаслідок появи законів Ебуція та двох законів Августа. Назву він отримав від преторської формули, яку цей магістрат виголошував перед судом. Формулою називалося розпорядження, дане претором судді. У ній формулювалися звинувачення позивача, заперечення відповідача, припис судді тощо. Новий процес не мав уже тієї суворості і формалізму, які були властиві старому судочинству. До претора приходив позивач і своїми словами викладав суть справи, а претор уже самостійно

укладав формулу. Грошову заставу було скасовано в зв'язку з тим, що її стягнення звужувало можливості для судового захисту малозабезпечених громадян. У формулярному судовому процесі значно змінився інститут позову. Якщо в легісакційному процесі позов зводився до певних висловлювань та дій особи, то в формулярному процесі він трансформувався в преторську формулу.

Розгляд справи розпочинався з виступу обвинувача. На нього лягав тягар доведення. У цьому судовому розгляді застосовувався принцип вільного оцінювання доказів. Головним доказом була присяга сторін та їхніх свідків. Свідків, які надавали неправдиві свідчення, висилали на віддалені острови, відправляли у вигнання або виключали з курії.

Після цього виголошувалася преторська формула. Головні частини позовних формул, що викладалися претором: стислий виклад фактів, які викликали процес, – демонстрація (*demonstratio*); виклад вимог позивача – інтенція (*intentio*); уповноваження судді на присудження сторонам будь-якої речі у власність – ад'юдикація (*adjudicatio*); уповноваження судді на осуд або виправдання відповідача – кондемнація (*condemnatio*).

Третім різновидом судового процесу в Стародавньому Римі було когніційне провадження (екстраординарний судовий процес). Влада імператорів, що поступово посилювалася, зменшувала повноваження преторів. Не було винятком і проведення судових розслідувань. Імператори одноосібно або за допомогою своїх чиновників почали вирішувати судові суперечки. У таких умовах формулярний процес замінювався екстраординарним, де розслідування здійснював чиновник. Чиновник перебував на державній службі та був залежним від волі вищих осіб. Верховним суддею виступав імператор, рішення якого не могли переглядатися.

У когніційному процесі головним доказом був документ. Показанням свідків судді надавали менше значення, аніж раніше, довіра до них залежала від їхнього соціального статусу.

Судовий розгляд був неможливим без подавання позову. Після ухвалення законів XII таблиць було складено типові форми позовів, за допомогою яких люди могли захистити свої права в суді. У давнину всі форми позовів були «вічними». Тимчасовими формами позовів вважалися ті, які запроваджувалися преторами і мали застосовуватися протягом їхньої каденції тобто протягом року.

З V ст. н. е. в римському праві з'явилася позовна давність (30 років). Початок відліку позовної давності – час отримання права (наприклад, момент захоплення речі). Плин часу позовної давності міг призупинятися з поважних причин (наприклад, якщо відсутність у державних справах завадила особі своєчасно подати позов).

Отже, римська цивілізація внесла значний внесок у формування правової системи античного світу. Історичне значення римського права зумовлюється тим, що протягом тривалого часу воно у класичному та греко-римському (візантійському) варіантах впливало на формування та розвиток усіх європейських правових систем. Рециповане римське право було чинним протягом тривалого часу в багатьох країнах Європи як загальне, універсальне право. Воно залишило глибокий слід у правосвідомості громадян та в юриспруденції. Його покладено в підґрунтя сучасного законодавства багатьох країн, і знати його необхідно вже хоча б тому, що без цього важко усвідомити сутність сучасних правових інститутів. Поняттєвий та категоріальний апарат сучасного права ґрунтується на визначеннях, розроблених римською класичною юриспруденцією. Римська правова термінологія, особливо цивілістична, в багатьох випадках і досі зберігає своє значення і в практичному, і в науковому обігу, вона є інтернаціональною та широко застосовується у національному та міжнародному житті.

Контрольні питання

Яким був державний устрій Спарти? Охарактеризуйте зміст реформ Солона в Афінах.

Охарактеризуйте систему органів влади Афінського полісу.

У системі державних органів Афін почав складатися принцип «поділу влади». У чому це виявлялося?

Перелічіть способи участі громадян у політичному житті Афін.

Що являли собою літургії?

У які способи афіняни перешкоджали встановленню тиранії?

Яким був в Афінах правовий статус метеків?

Що являла собою афінська іпотека?

Назвіть види злочинів та покарань в Афінській державі. Чому кримінальне право Афін можна назвати гуманним?

На які періоди поділяється історія імперського Риму?

У чому полягали відмінності у правовому статусі патриціїв і плебеїв?

У чому полягала сутність реформ Сервія Тулія?

У чому виявлялася свосрідність суспільного ладу Римської республіки?

Що являв собою державний устрій республіканського Риму?

Якими були основні напрямки реформ Діоклетіана?

Перелічіть основні джерела права Стародавнього Риму.

Які форми шлюбу були відомі римському праву?

Хто такі агнати та когнати?

Чи застосовувався принцип таліона в давньоримській системі покарань?

Що було основним доказом у давньоримському судовому процесі?

Хто такі патриції плебеї? Чому спочатку плебеї не входили до складу римської громади?

Які категорії населення належали до вільного населення Риму, а які до залежного?

Охарактеризуйте державні органи Римської республіки (сенат, центуріатні, трибутні та куріатні збори).

Якими були функції ординарних (звичайних) та екстраординарних (надзвичайних) магістратур Риму?

Чим можна пояснити перехід від республіки до імперії? Поясніть, чим відрізняється імперська форма правління від республіканської.

Чому імперська форма правління зробила можливими прояви деспотизму і беззаконня?

Що являли собою сумптуарні закони? Чи були вони ефективними?

Які чинники, на вашу думку, відіграли вирішальну роль у занепаді Риму?

Що таке манципація?

*У чому полягала відмінність легісаційного процесу від формулярного?
Які закони Стародавнього Риму були спрямовані на протидію хабарництву та іншим посадовим злочинам?
Які види зобов'язань згадують Закони XII таблиць?*

Рекомендована література

Основна:

1. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – Вид. 5-те, допов. – Київ : Атіка, 2006. – 680 с.
2. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / М. М. Страхов. – Харків : Право, 1999. – 416 с.
3. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / за ред. В. Д. Гончаренка. – Київ : Ін Юре, 1998. – 504 с.

Додаткова:

1. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 730 с.
2. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н.е.) : монографія / О. А. Гавриленко. – Харків : Парус, 2006. – 352 с.
3. Гавриленко О. А. Правове регулювання зобов'язальних відносин в античних Афінах і державах Північного Причорномор'я: спільне та особливе / О. А. Гавриленко // Порівняльно-правові дослідження. – 2008. – № 2. – С. 227–234.
4. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / А. В. Грубінко. – Тернопіль : Тернопіл. нац. економ. ун-т, 2010. – 392 с.
5. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посіб. / І. І. Дахно. – Київ : Центр учб. літ., 2013. – 658 с.
6. Крестовська Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія-практикум / Н. М. Крестовська, О. Ф. Цвіркун. – Харків : Одиссей, 2010. – 488 с.
7. Логвиненко Є. С. Покарання військових в античних державах / Є. С. Логвиненко // Право і Безпека. – 2017. – № 1 (64). – С. 31–35.

8. Логвиненко Є. С. Розуміння покарання у правовій думці Античної Греції / Є. С. Логвиненко // Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2018. – № 3–2 (31). – С. 17–20.

9. Логвиненко Є. С. Становлення та розвиток системи покарань у Давньоримській державі / Є. С. Логвиненко // Право і безпека. – 2015. – № 3 (58). – С. 31–35.

10. Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Покарання в праві держав Стародавнього світу / Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко. – Харків : ФОП Панов А. М., 2019. – 252 с.

11. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій / І. Д. Мудрак. – Ірпінь : ДПА України, 2001. – 232 с.

12. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права : навч. посіб. / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів : Львів. ун-т, 2000. – 238 с.

13. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.

14. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. – Минск : Харвест, 2002. – 528 с.

15. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього Світу : навч. посіб. : у 2 т. / Б. Й. Тищик. – Львів : Сполох, 1999. – Т. 2. – 180 с.

16. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Н. М. Хома. – 3-тє вид., стереотип. – Львів : Новий Світ, 2008. – 480 с.

Розділ IV

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ І ПРАВО КРАЇН ЄВРОПИ ТА АЗІЇ

(Ю .О. Загуменна, С. Ю. Іванов)

§ 4.1. Загальна характеристика феодальної держави і права

У V ст. н. е. під ударами «варварських» племен (вестготів, вандалів, бургундів, франків, англосаксів тощо) і рабів Західно-римська імперія розпалася. Західноєвропейський світ вступив в епоху Середніх віків (V–XVII ст.), головним змістом якої став розвиток феодальних суспільно-економічних відносин та утвердження феодальної форми держави і права.

Феодалізм був більш прогресивним порівняно з рабовласницьким устроєм. Його економічною основою була власність феодала на засоби виробництва (передусім на землю). При цьому безпосередній виробник (селянин) перебував у цілковитій залежності від феодала. У нових економічних умовах панівний клас не був зацікавлений в експлуатації рабської праці, вона стала економічно не вигідною. У період феодалізму основний виробник, позбавлений власності на землю, все ж таки мав засоби виробництва і власне приватне господарство, втім змушений був віддавати частину своєї праці або її плодів феодалові.

Отже, основною формою експлуатації феодально-залежного населення була феодальна рента, яка мала три форми: відробіткову, продуктову і грошову.

Феодалізму притаманні станово-ієрархічна нерівність, закріплена правом, та лицарська воєнна організація. Ідеологічною

основою феодалізму в Європі стало християнство, а на Сході – іслам.

Форми існування феодальної держави і права були різноманітними, але їх утворення можна звести до таких причин: а) виникнення феодальної держави і права безпосередньо із руйнації родового ладу і зародження класового суспільства (Київська Русь); б) трансформація рабовласницької держави і права у феодальну державу і право (Візантія); в) формування феодальної держави і права внаслідок завоювання інших територій (Франкське королівство).

Феодалізм – суспільно-політична формація, що ґрунтується на приватній, феодальній формі власності на землю та експлуатації особисто і поземельно залежних від феодала кріпосних селян. Феодалізм виник унаслідок розкладу і занепаду родоплемінного або рабовласницького ладу. Маючи ті чи інші особливості, зумовлені конкретно-історичними умовами розвитку, феодалізм існував у багатьох країнах та охоплював тривалий період їх історії. У Західній Європі феодалізм тривав від падіння Західної Римської імперії у V ст. і до буржуазних революцій (реформ) у XVII–XIX ст. У своєму розвитку феодальні держави Західної Європи подолали декілька етапів, критерієм поділу на які є форма правління:

- 1) ранньофеодальні монархії (V–IX ст.);
- 2) сеньйоральна монархія (XII–XIII ст.);
- 3) станово-представницька монархія (XIII–XVI ст.);
- 4) абсолютна монархія (XVI–XVII ст.).

За формою правління держави на різних історичних етапах відрізнялися надзвичайною різноманітністю. Однак у добу середньовіччя перевагу мала монархія. Республіка була порівняно рідкісним явищем і виявлялася головним чином у вигляді міських республік європейських країн. Державному устрою були притаманні як централізовані, так і децентралізовані форми. Високий рівень політичної децентралізації і «приватний» характер державної влади були типовими для раннього і розвинутого

феодалізму Західної Європи. Вони знайшли відображення у фактичному розпаді феодальних монархій і складному переплетенні відносин сюзеренітету-васалітету.

Головне призначення феодального права полягало в юридичному оформленні та врегулюванні монопольного права власності феодалів на землю, неповного права на залежне населення та ієрархічних відносин серед прошарків класу феодалів. До основних рис феодального права відносять такі: а) правові норми, які регулювали поземельні відносини; б) феодальне право було «правом-привілеєм»; в) відсутність поділу на галузі права; г) феодальне право було «кулачним правом», тобто правом сильного; ґ) канонічне право було особливим відгалуженням правової системи феодальних держав; д) партикуляризм права; е) рецепція римського права.

§ 4.2. Держава франків

Франками називались групи германських племен, що у V ст. в напруженій боротьбі витіснили римлян з Галлії і заснували там, на руїнах Західної Римської імперії, Франкську державу. Саме з франків, у Франкській державі, виділилися дві народності – французька та німецька, а пізніше і дві держави – Франція та Німеччина.

Франки до завоювання Галлії населяли низини Рейну і поділялися на два відгалуження – салічні франки (проживали поблизу моря) і рипуарські франки (мешкали вище по берегах Рейну). У середині IV ст. франки стали федератами римлян, їм була відведена відповідна територія для проживання, і вже після цього вони почали свою експансію проти Риму.

Римський історик Публій Корнелій Тацит описав германські племена у своїй праці «Про походження і місцезнаходження Германії», датованій 98 р. н. е. Він перераховує такі союзи германських племен, як франки, англи, лангобарди, вандалі, остготи (східні

готи), вестготи (західні готи) та бургундці. Це були протодержавні утворення з військовою демократією.

Франкська держава була заснована у Галлії племенами франків на чолі з Хлодвігом I (465–511 рр.) наприкінці V ст. н. е. Згодом франки захопили землі королівства Бургундів, Тюрінгів на Ельбі та баварців на Дунаї. Прийняття франками християнства (близько 498 рр.) забезпечило підтримку духовенства і галло-римського населення у боротьбі проти інших германських племен, які переважно були язичниками.

У державно-правовому розвитку Держави франків вирізняють два періоди:

1) монархія Меровінгів (V–VII ст.) – характеризується поступовим становленням феодальної держави; у ці часи у надрах франкського суспільства відбувалися глибокі соціально-економічні та політичні зміни – остаточно зруйнувалися принципи воєнної демократії і виникли умови формування феодальних відносин;

2) монархія Каролінгів (VII–IX ст.) – характеризується подальшим привласненням общинних земель світською та духовною аристократією, зосередженням в їхніх руках великої земельної власності.

Королівство франків досягло розквіту за часів правління Карла Великого (768–814 рр.), який прагнув створити єдину централізовану державу. Він розширив територію франкського королівства, підкоривши сусідні землі, та спробував за допомогою церкви відновити Римську імперію. У 800 р. Карл Великий був коронований у Римі короною імператора (що робив неохоче, на прохання папи Римського Льва III)¹⁹, але держава його виявилася недовговічною – розпалася після смерті імператора. У 843 р. у Вердені внуками Карла Великого був укладений договір (трактат) про поділ імперії на три частини, цим вони покладали початок самостійного існування феодальних держав у Франції, Німеччині та Італії.

¹⁹Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. М., 1992. С. 45.

Суспільний устрій. Франкське суспільство було складним комплексом груп, верств і прошарків населення з нестабільним та мінливим становищем. Франки перебували на стадії ранньокласового феодального суспільства, основою якого була *марка* – сільська община. Община складалася з великих сімей, між якими ще існували родинні зв'язки. Орна земля перебувала у колективній власності марки і періодично перерозподілялася між общинниками. Заможні сім'ї мали рабів як хатню прислугу (патріархальне рабство) і напіввільних літів (хатніх ремісників)²⁰.

Загалом соціальна структура тих часів була зафіксована Салічною правдою, яка вказувала на наявність таких соціальних груп: а) службова знать, серед якої виділялися *антрусіони* – найближчі до короля представники військової аристократії; б) *вільні франки* – общинники, що володіли присадибними ділянками, будівлями, члени марки – рівними за жеребом наділами землі; в) *напіввільні літи* – своєрідний соціальний прошарок, що перебував на проміжному шаблі між залежним населенням і вільними общинниками: літи мали власне господарство, мешкали у своєму будинку, мали право участі у судових засіданнях і військових походах, щоправда разом із своїм господарем; г) *раби* – перебували в становищі майна; дружина, діти і майно раба належали його господарю, шлюб з невільником перетворював вільну особу на раба. Рабська праця, проте, не мала широкого застосування.

З розпадом марки і появою *алоду* (ділянки землі, яка належить володареві, що вийшов з общини) селяни потрапили в залежність від великих землевласників – світських і духовних феодалів. Потрапляння в залежність відбувалося у різних формах:

- 1) за проханням селянина про заступництво феодала – комендації;
- 2) з одержанням земельних наділів – прекаріїв, за які селяни повинні були відробляти панщину або сплачувати оброк;

²⁰ История крестьянства в Европе : в 3 т. / редкол.: З. В. Удальцова (отв. ред.), Ю. Л. Бессмертный, А. Я. Гуревич и др. М. : Наука, 1985. Т. 1. С. 250–256.

3) з установленням незалежності від юрисдикції державної влади (судової, поліцейської, фінансової) – імунітети.

У VIII ст. за реформою Карла Мартела набули поширення *бенефіції*. Кінні дружинники короля за свою службу почали одержувати землю у довічне володіння. На відміну від алода, бенефіцій був умовним даруванням на період королівської служби. Відмова від військової служби позбавляла права на бенефіцій.

Державний лад. Франкська монархія V–IX ст. за своєю формою була ранньофеодальною державою. Вона характеризувалася двома важливими обставинами: а) наявністю відносно сильної централізованої влади, зосередженої в руках короля; б) збереженням пережитків первіснообщинної демократії на місцях.

За часів Меровінгів існувала палацево-вотчинна система управління. Керував королівським двором *майордом*, який мав у своєму підпорядкуванні *сенешаля* (управитель королівським двором), *маршала* (начальник кінноти), *графа палацу*, *камерарія* (завідував королівською скарбницею), *референдарія* (керував канцелярією) і *вікарія*. Управлінська бюрократія у франків на ці часи ще не склалась.

За Меровінгів ще залишалися дієвими інститути військової демократії. Це так звані *березневі поля* – своєрідні народні збори озброєного франкського населення у вигляді щорічних військових оглядів, які проводилися у березні місяці. Якщо протягом попередньої епохи вождь прислухався до громадської думки вільних франків, які становили основу загального військового оточення, то згодом уже король почав демонструвати свою силу. Одночасно з березневими полями засідали *збори магнатів*, на які королі змушені були зважати більше.

Місцеве управління. За Меровінгів система місцевого самоуправління зберігала залишки воєнної демократії. Королівство поділялося на округи (графства) і сотні. Управління графством здійснював призначений королем чиновник – граф, який стягував на користь короля третину всіх судових штрафів у справах, які розглядалися в окрузі. Це доручення виконувалося тимчасовими комісарами – *сацебаронами*.

У сотнях за традицією скликали збори вільних людей, на яких розглядали різні провини, правопорушення і злочини.

Право. Найважливішим джерелом права у франкській монархії були так звані «варварські правди» – записи звичаєвого права варварських племен. Вони з'явилися у багатьох племен, що населяли територію колишньої Римської імперії. Кінцем V ст. датується запис норм звичаєвого права вестготів. Мали свої внормовані записи звичаєвого права алемани, сакси, бавари та інші етноси, що населяли територію держави.

Іншим джерелом права були *капітулярії франкських королів* – королівські закони, які здебільшого були доповненнями до різноманітних «правд». Зміст капітулярій дає змогу простежити за змінами, що відбувалися у суспільстві, за посиленням влади короля, церкви й магнатів. У деяких місцях капітулярії є пізнішими доповненнями до титулів «Салічної правди».

Певне місце серед правових джерел посідали *документи, видані канцелярією меровінгських королів* різним особам та закладам, здебільшого священикам та церковним інституціям, їх тексти дійшли до нас у копіях та уривках і поділяються на дві групи: рішення королівського суду та дарчі грамоти, якими оформлялося передання земельних ділянок. *Формули* являли собою правові джерела у вигляді текстів типових грамот, які складалися як зразок для написання таких документів. У них відсутні конкретні імена, проте за відсутності інших джерел така трафаретна формула дає певні уявлення про епоху, віддалену від нас на півтори тисячі років.

Домінуюче становище у системі правових стосунків належало «*Салічній правді*», оригінальний текст якої до наших часів не зберігся. Вона відома у більш пізній редакції, проте її основний зміст належить, безумовно, до початку франкської ранньофеодальної держави. Дослідники вважають, що складення першооснови «Салічної правди» відбулось за царювання Хлодвіга (V – початок VI ст.), після переходу франків до Галлії. Особливістю «Салічної правди» як джерела права є насамперед величезна

кількість її варіантів. Упродовж VI–IX ст. «Салічна правда» неодноразово переписувалася, до її тексту вносилися авторські правки, зміни та доповнення. У рукописній традиції збереглося понад 350 різноманітних списків та компіляцій. Але найближчим до оригінального тексту вважається *Паризький рукопис*, на який зазвичай посилаються дослідники держави і права франків. У рукописі весь текст поділено на 65 титулів (глав), написаних латинською мовою, однак примітки викладено франкським діалектом.

«Салічна правда» – це збірник юридичних звичаїв салічних франків. Вона віддзеркалює здебільшого той стан первіснообщинних відносин, від яких почало віддалятися франкське суспільство. Передусім це виявляється у збереженні колективної власності общини (марки) на землю. Щоправда, обробіток наділів має індивідуально-родинний характер. Земля не могла бути передана чи продана особі, яка не була членом сільської общини, але в межах общини простежується диференціація населення за розмірами земельних наділів. Пізніші джерела повідомляють, що на початку VI ст. франки отримали право розпоряджатися не лише присадибною, а й орною землею. Община вже могла прийняти чужинця, але якщо хоч один житель був проти його перебування в поселенні, той підлягав виселенню за допомогою королівської адміністрації. Лише у разі, коли новоприбулому вдалося якимось чином обманути общину і без її згоди прожити в поселенні один рік, він набував усіх прав члена колективу, і його примусове виселення ставало неможливим.

Характерна риса «Салічної правди» – формалізм: усі правові дії та акти здійснювалися відповідно до суворо встановленої форми, порушення якої позбавляло акт і дії законодавчої чинності. Також «Салічна правда» характеризується відсутністю загальних, абстрактних понять правопорушень і покарань. Вона мала казуїстичний характер.

Головним завданням збірника був захист приватної власності панівної верхівки. Основна увага приділялася злочинам і

покаранням. Під злочином розумілося заподіяння шкоди особі або майну, а також порушення королівського миру, під покаранням – відшкодування збитків потерпілому або членам його роду (композиції) та сплата штрафу (вергельду) королю за порушення миру.

Право власності в Салічній правді визначено ще не однозначно. До рухомих речей, що перебували у власності окремих осіб або сімей, застосовувався термін «свій», на відміну від терміна «чужий».

Рухоме майно у франків безперешкодно відчужувалося, передавалося в спадщину одному з членів сім'ї померлого або родичу з боку матері чи батька. Більшість приписів Салічної правди присвячено охороні права власності на різні рухомі речі. У них з усіма подробицями розглядаються випадки крадіжки худоби. Здебільшого крадіжка домашнього майна тягла за собою штраф 200 солідів, що дорівнювало покаранню за вбивство вільного.

Про перехід орної ділянки (алоду) в приватне володіння свідчить різне ставлення в Салічній правді до орної землі, а також до луговин, пасовищ і лісів, які залишалися ще в общинній власності. Закон карає сам факт порушення межі орного поля без дозволу хазяїна. Якщо ж стороння людина вступала на виділену ділянку общинної луки, це не вважалося злочином.

У Салічній правді нічого не говориться про купівлю-продаж землі. Інститут спадкування землі тоді тільки зароджувався. Про існування у франків общинної власності на землю свідчать і інші глави збірника, зокрема «про переселення». Переселитися на територію общини «чужому» можна було лише за згодою всіх членів общини.

Зобов'язальне право у Салічній правді майже не відображено. Згадуються лише такі види договорів, як міна, купівля-продаж, дарування, особистий найм і позика. Право власності передавалося публічно, шляхом простого передання речі від одної особи до іншої. Невиконання зобов'язань або порушення термінів їх виконання передбачали майнову відповідальність.

Шлюбно-сімейне право. Сім'я у франків мала патріархальний характер, але влада батька не була безмежною. Вона нагадувала більш сувору довічну опіку над дружиною, дочкою або сином. Опіка над сином припинялася після досягнення ним 12 років.

Шлюбу і сім'ї в Салічній правді присвячено значну кількість статей. Шлюбу передувала угода між сім'ями нареченого і нареченої. Обов'язково була потрібна згода батьків. Крадіжка чужої нареченої тягла за собою відшкодування збитку нареченій в сумі 15 солідів, крадіжка чужої дружини каралася штрафом у 200 солідів. Заборонялися шлюби з родом родичів і свояками. Шлюби з рабами тягли за собою втрату свободи, проте співжиття з рабом – штраф 15 солідів, тоді як з вільною – 45 солідів. Жінка, яка вступала в шлюб із рабом, об'являлася поза законом, її майно надходило в скарбницю, родичі могли безкарно її вбити. Раб, який одружувався на вільній, піддавався колесуванню.

Незаміжня жінка у франків користувалася деякою самостійністю. Проте згідно із Салічною правдою вдова не могла вдруге одружитися без дозволу суду і сплати певної суми родичам померлого, інакше її новому чоловіку загрожував штраф у 63 соліди. Салічна правда нічого не говорить про розлучення.

Спадкування здійснювалося як за законом, так і за заповітом. За законом першу чергу спадкоємців щодо спадкування рухомого майна становили діти, потім мати, брати і сестри, сестри матері й батька та найближчі родичі. У разі спадкування нерухомого майна жінки із спадкоємців виключалися. Земля успадковувалася лише чоловіками.

За заповітом спадкування здійснювалося на народних зборах шляхом дарування, але за традиційною для франків формою. Майно передавалося третій особі, яка зобов'язана була не більше ніж через рік після смерті дарувальника передати це майно вказаному у заповіті спадкоємцю.

Кримінальне право. Аналіз Салічної правди дозволяє виділити такі види злочинів і покарань:

– злочини проти особи (убивства, нанесення каліцтва, обмова, образа, викрадення вільних людей, зазіхання на честь, гідність і свободу);

– злочини проти власності (крадіжка, пограбування, підпал і заподіяння шкоди майну); особливим захистом користується майно, що перебувало в будинку і на ділянці з огорожею – крадіжка зі зломом або із загородженої ділянки каралася підвищеним штрафом;

– злочини проти порядку відправлення правосуддя: неявка в суд, лжесвідчення тощо;

– порушення королівських указів.

Основним видом покарань, що застосовувався до вільних людей, був штраф. Розмір штрафу встановлювався залежно від соціального і правового становища злочинця і потерпілого, а також статі й віку потерпілого. Найнижчий штраф за крадіжку становив 3 соліди, а за вбивство – 200 солідів (це при тому, що бик коштував 2 соліди). Штраф ділився на дві частини: 2/3 йшло потерпілому або найближчим родичам, а 1/3 штрафу надходила на користь держави в особі короля. Крім того, в усіх випадках, пов'язаних із злочинами проти власності, передбачалися повернення і сплата вартості знищеного майна. У разі покарання у вигляді оголошення поза законом відбувалася також конфіскація майна.

Узагалі Салічною правдою не передбачалася смертна кара. Найтяжким покаранням вважалось вигнання з общини.

Салічній правді вже відомі обставини, що обтяжують покарання. Ними вважались вбивство людини групою осіб, вбивство під час військового походу, спроби приховати сліди злочину, спроби підбурення до крадіжки чи вбивства.

Судова система у франків зазнала складної еволюції. До того як франки завоювали Галлію, суд здійснювався всіма вільними особами на відкритому освяченому пагорбі (тунг). Суддями були члени сотенних зборів. За доби правління Хлодвіга судова система зазнала деяких змін. Присутні на засіданні вільні

общинники ставали головним чином глядачами. Судова влада зосереджувалася в руках *тунгіна* (голова суду) й обраних зборами суддів (*рахінбургів*). Згодом, коли судові рішення почав затверджувати граф, потреба в такій кількості суддів відпала. Нарешті, Карл Великий ліквідував сам інститут рахінбургів, змінивши їх призначеними державою *скабінами*, які стояли на сторожі інтересів пануючого класу.

Судовий процес за Салічною правдою мав такі риси: а) здійснення цивільного і кримінального процесу в однакових формах; б) порушення справи лише з ініціативи позивача або постраждалого; в) рівні права сторін і проведення процесу у вигляді змагання сторін; г) суворе дотримання встановлених процесуальних форм.

Процес починався з виклику в установленій формі та при свідках обвинувачем підозрюваного. Якщо будь-яка із сторін не з'являлася на процес, то підсудний карався штрафом. Від штрафу звільнявся лише той, хто мав поважну причину для невідвідування суду (королівська служба, хвороба).

Розгляд починався з вислуховування обвинувача, який повинен був висловити обвинувачення в суворо встановленій формі, що дозволяло обвинувачуваному відповідати тільки «так» або «ні». У разі позитивної відповіді обвинувачуваного суд відразу виносив рішення. У протилежному разі суддя вирішував питання про порядок надання доказів.

Доказом факту вчинення злочину вільною людиною була затримка злочинця на місці злочину, його власне зізнання і показання свідків. Для того щоб зняти з підозрюваного обвинувачення, Салічна правда передбачала три види доказів: співприсяжність, свідчення свідків та ордалії.

§ 4.3. Франція

Утворення самостійної держави у Франції стало прямим наслідком становлення феодалних відносин у Франкській імперії,

розділ якої у 843 р. за Верденським договором юридично започаткував незалежність країни. Спочатку Франція не була єдиним королівством через те, що її територія була поділена на феодальні володіння. У результаті феодальної роздробленості державна влада у Франції була розділена між королем та іншими феодалами.

З X ст. феодальні відносини у Франції перетворилися на панівні. Становлення феодального класу було безпосередньо пов'язано з розвитком феодальної власності на землю та складної системи васальних відносин. Стосунки між сеньйором та васалом будувалися на договірній основі, де сторони були нерівноправними у правовому розумінні. Через велику значимість цих договорів вони укладалися публічно, за чітко виробленим урочистим світським обрядом. Головне місце в ньому посідав обряд *інвеститури*.

Васальні договори чітко фіксували обов'язки сторін. Сеньйор надавав васалу феод і забезпечував військовий захист васала та переданої йому землі. Васал повинен був нести службу на користь сеньйора (40 днів на рік), брати участь у судових та інших зборах феодала, де головував сеньйор, а також викупати сеньйора з полону, якщо таке станеться, дарувати йому подарунки під час посвячення в рицарський сан його старшого сина та в разі виходу заміж його старшої доньки. Спочатку такі зобов'язання мали персональний характер, а пізніше почали передаватися за спадком. У разі порушення васалом клятви вірності він був зобов'язаний повернути феод. На основі васальних відносин виникла структура феодального класу, яка з XIII ст. стала замкнутою.

Суспільний устрій. Ієрархічна структура панівного класу мала такий вигляд. На вершині піраміди стояв король, оточений герцогами і графами, які, в свою чергу, вважали себе рівними королю і тому часто відмовлялися виконувати щодо нього васальні обов'язки. Нижче стояли *пери* – віконті і маркізи, а за ними лицарі (*шевальє*). Останні теж не підкорялися королю, як і

іншим великим феодалам, через те що діяв принцип «васал мого васала – не мій васал».

У XI ст. відбувається остаточне оформлення класу феодално залежних селян. Останні поділялися на дві групи. Перша – *серви* – були особисто залежними людьми і сплачували подушну подать (*шеваж*) і щорічний оброк та виконували панщину. Серви не мали права одружуватися без згоди сеньйора і не могли бути свідками під час судового процесу, проте могли продати свій наділ землі й залишити свого сеньйора. Друга група – *віллани*, які вільно користувалися землею сеньйора, за що сплачували оброк (*талью*) і пізніше шеваж. Віллани викупляли дозвіл на вільне одруження, а також зобов'язання сплачувати оброк у разі отримання землі у спадок. Обидві групи селян були зобов'язані виконувати феодалні монополії земельних власників (*баналітет*): випікати хліб і чавити виноград у майстернях сеньйора.

Змінення децентралізованого стану влади і зміцнення королівської влади у Франції відбулися завдяки реформам короля Людовика IX (1226–1270 рр.). Він провів таку низку реформ:

а) військову, яка утвердила міську міліцію, загони найманців і практику заборони приватних війн у межах королівського домена – призначалися «40 днів короля», протягом яких будь-який конфлікт можна було вирішити у королівському суді;

б) реформу управління – з королівської курії були виділені центральні відомства, утворено Малу королівську раду (дорадчий орган при королі) й Рахункову палату (відала королівськими фінансами); у 1260 р. був створений Парламент – спеціальний судовий орган;

в) грошову реформу – було введено єдину монету.

Реформи Людовика IX сприяли територіальному об'єднанню країни та консолідації основної маси феодалів і міського населення навколо короля і завершили період сеньйоральної монархії у Франції.

На початку XIV ст. у Франції встановилась нова форма феодалної держави – станово-представницька монархія. Становлення її

було тісно пов'язане з процесами централізації, подальшим посиленням королівської влади й ліквідацією самовладдя окремих феодалів.

Вирішуючи важливі загальнонаціональні завдання та беручи на себе низку нових функцій, королівська влада поступово ламала політичну структуру, характерну для сеньйоральної монархії. Під час здійснення цієї політики вона стикалася з міцним опором феодалної олігархії, побороти який не могла власними силами. Тому політична сила короля потребувала підтримки феодалних станів. Завдяки цим обставинам виник союз станів і короля, побудований на компромісі. Політичним проявом цього союзу стали станово-представницькі органи – *Генеральні штати* та *провінційні штати*.

Генеральні штати вперше були скликані в 1302 р. Філіпом IV Красивим. Приводом до їх скликання стали такі причини: невдала війна у Фландрії, значні економічні труднощі та суперечка короля з Папою Римським Боніфацієм VII стосовно податків зі священнослужителів. Генеральні штати підтримали короля в його боротьбі з Римом, в процесі якої Філіп IV отримав повну перемогу – підпорядкував папський престол своїй владі.

У 1314 р. Генеральні штати здійснили перший в історії держави акт оподаткування населення – запровадили надзвичайний податок на війну. Відтоді цей державний орган почав затверджувати державні податки.

Періодичність скликання Генеральних штатів не була встановлена, їх скликав король за власним розпорядженням. Кожний стан був представлений окремою палатою. До першої палати належало найвище духовенство, яке особисто запрошувалось на засідання королем. До другої палати входили виборні від світських феодалів. У третю палату депутати обиралися формально з усього вільного непривілейованого населення. Фактично місця там обіймала знать (міський патриціат, бюргерство). Питання розглядалися окремо по палатах, а остаточне рішення ухвалювалося на спільному засіданні трьох палат, де кожна палата мала один голос.

Тимчасова поразка Франції у Столітній війні з Англією (1337–1453 рр.) створила сприятливу ситуацію для посилення впливу Генеральних штатів на внутрішню політику. У 1357 р. повстання парижан примусило спадкоємця престолу (*дофіна*) Карла дати згоду на підписання нормативного акта під назвою «*Великий березневий ордонанс*». Станово-представницькій установі передавалося право контролю за управлінням країною. Генеральні штати як прототип сучасного парламенту почали скликатися із визначеною періодичністю – два рази на рік, працюючи сесійно. За ними визнавалося виключне право виділяти державні субсидії і контролювати видатки. Представники Генеральних штатів увійшли до складу Королівської Ради. «Ордонанс» уперше проголосив недоторканість депутатів і заборонив практику незаконних реkvізицій. Королівські чиновники не могли обіймати більше однієї посади, скасовувалася практика грошового викупу за тяжкі злочини, оскільки частина грошей від викупу йшла суддям.

Таким чином, «Ордонанс» заклав підвалини організації в державі впливового представницького органу парламентського типу. Однак королівський уряд, що домігся від Генеральних штатів згоди на запровадження постійних податків, зробив усе можливе, щоб «Ордонанс» не був повністю втілений у життя.

У 1439 р. король Карл VII домігся від Генеральних штатів затвердження постійного прямого податку – *тальї*. Отримавши постійне джерело прямого поповнення казни, правитель провів військову реформу, яка заклала основу регулярної армії. З точки зору короля, Генеральні штати виконали призначену їм роль, і подальша їх діяльність могла призвести до втручання у сферу впливу королівської влади.

Упродовж XVI – на початку XVII ст. правителі намагалися скликати Генеральні штати щонайрідше. Протягом цього часу було скликано лише п'ять засідань. Останній раз станово-представницька установа зібралася у 1614 р. і була швидко розпущена, після чого зійшла з політичної арени.

Місцеве управління у період феодалної роздробленості здійснювалось окремо – у домені короля і великих сеньйорів. Із середини XI ст. з'явилася посада керівника королівського округу – *прево*. У XII ст. виникли *бальяжі*, які об'єднували декілька округів. Коли до королівського домену приєднувалися великі сеньйорії, то король призначав туди *сенешаля* – свого представника.

У середині XV ст. майже в усій Франції утворилися штати в окремих сеньйоріях. Вони формувалися за таким само принципом, як і Генеральні штати, й опікувалися здебільшого питаннями податків і розглядом проблем місцевого розвитку.

Армія. До XIV ст. у Франції зберігалось феодалне ополчення, але король вимагав несення військової служби від усього дворянства. Одержавши право стягувати постійні податки, Карл VII створив регулярну королівську армію.

Право. Разом із розширенням сфери загальнодержавного законодавства у Франції відбувалася уніфікація феодалного права. Кодифікація звичаєвого права, поширеного у Франції, здійснювалася за допомогою легістів на основі римського права.

Доволі довго у Франції діяли різні правові традиції та джерела права.

Правові звичаї (кутюми) діяли в межах окремих регіонів, сеньйорій та общин і відрізнялися великою різноманітністю. Значною була роль кутюмів на півночі Франції. Звичаї склалися в усній формі і формувалися на підставі уявлень, які визнавалися з покоління в покоління на певній території. Сила та авторитет звичаєвого права визначалися тим, що воно відображало реальні потреби територіальних колективів феодалного суспільства. Воно виникало, як правило, з компромісу та незалежно від свавілля державної влади.

Римське право поширилося головним чином на півдні Франції. Класичне римське право тут трансформувалося у своєрідне галло-римське право, яке спиралося не на візантійську кодифікацію Юстиніана, а на спрощену версію законодавства Феодосія та на варваризований збірник римського права, складений вестготським королем Лариком.

Канонічне право прийшло до Франції з Римської імперії та від Імперії франків. Свого апогею воно досягло в XII–XIII ст., коли розширилася компетенція церковних трибуналів. У наступні століття в процесі боротьби королівської влади за зміцнення своїх судових повноважень сфера дії канонічного права почала звужуватися. Норми канонічного права, взяті церквою після затвердження зводу канонічного законодавства (1582 р.), вимагали спеціальної санкції короля.

Міське право розглядалося як свого роду звичаєве право. Воно відрізнялося значним різноманіттям, хоча йому були притаманні і спільні риси. Головним джерелом цього права були міські хартії, які мали нормативний характер та віддзеркалювали компроміс міського населення з королем або окремими сеньйорами. Хартії передбачали підтримку миру, визнавали важливі права та свободи громадян, які не були захищені феодалним правом, і регламентували торгово-ремісничу діяльність.

Судова система. Вищу законодавчу владу здійснював король. Для цього він залучав вузьке коло знаті, а також кваліфікованих юристів (легістів). Ордонанси та едикти готувалися канцлером та обговорювалися у королівській раді.

У XIII–XIV ст. значну роль у розширенні королівської юрисдикції відіграли королівські легісти, що обґрунтували принципи «превентивного права» короля і «королівських випадків». Згідно з «превентивним правом» королівський суд міг зажадати від сеньйорального суду будь-яку ще не розглянуту ним справу й вирішити її самостійно, без участі сеньйоральної влади. Отже, існувала легальна можливість обійти сеньйоральний суд. Не менш велику можливість обмеження сеньйоральної юрисдикції надавала обґрунтована легістами теза «королівських випадків». Відповідно до неї всі справи, що зачіпали королівську честь і безпосередні інтереси короля, а також справи про порушення громадського спокою і миру, повинні були надходити в королівські суди: у першій інстанції – у *суд бальї* (сенешаля), у другій – у Парламент.

Водночас королівська влада дедалі більше обмежувала юрисдикцію церковних судів. Уже на початку XIII ст. вона позбавила єпископів та абатів права суду у справах про клятвопорушення світського характеру. Згодом була значно обмежена церковна юрисдикція над кліром. За кримінальні злочини, а також за продаж нерухомої церковної власності духовні особи повинні були віддаватися світському суду. Пізніше була оголошена недійсною вся церковна юрисдикція над кліриками у майнових справах. Королівська влада стежила за діяльністю церковних судів, застосовуючи до них своє право на превентивний розгляд і право на розбір апеляцій. Обмежувалася церковна юрисдикція і в шлюбних справах. Церковному суду належало лише право з'ясувати дійсність факту, а розгляд справи, власне кажучи, проводився державним судом. У веденні церковних судів залишалася тільки розправа над еретиками (*інквізиція*), але й тут королівська влада робила винятки, залишаючи деякі випадки за своїми судами.

У цілому організація судової влади на території країни виглядала так. Нижчу владу на території країни становив суд. До його компетенції належали в першій інстанції справи цивільного й кримінального характеру, у яких позивачами й відповідачами виступали члени непривілейованих станів. У містах, що зберегли свою судову організацію, така юрисдикція здійснювалася міськими судами. Середнім шаблоном був суд бальї (сенешалья), що розбирав у першій інстанції всі справи цивільного й кримінального характеру, позивачами або відповідачами в яких були дворяни, причому не лише на території домена, але й на всій іншій території, керованій королівськими бальї (у неприєднаних областях таке положення займав суд бальї сеньйора).

Вищим судовим органом держави був Паризький парламент. Він приймав апеляції на рішення судів преворств і бальїв (сенешальств), а також розглядав як верховний державний суд особливо важливі випадки, вилучені із судів бальїв, князівських і сеньйоральних судів, і справи перів королівства. Члени

Парламенту – радники й судді – призначалися королем з перів королівства й легістів. Спочатку легісти виконували тільки роль радників, але поступово вони зайняли керівне положення в Парламенті й перетворилися на суддів. Феодальна знать з'являлася тепер у Парламент лише в особливо урочистих випадках або коли судили кого-небудь із їхнього середовища. Так Парламент остаточно перетворився на бюрократичну установу централізованої феодальної держави.

§ 4.4. Німеччина

Процес формування Німеччини як об'єднаної держави був доволі тривалим. Після розпаду Імперії франків територія Німеччини складалася з окремих герцогств: Саксонії, Баварії, Франконії, Лотарингії і Швабії, до яких згодом були приєднані італійські та французькі території, а також частина слов'янських земель.

Становлення централізованої Німеччини пов'язують із правлінням короля Оттона I (936–973 рр.), який у 962 р. захопив Італію, отримав титул імператора та поклав початок новому державному утворенню – Священній Римській імперії.

Історію німецької феодальної держави можна поділити на два етапи: перший етап (X–XII ст.) охоплював існування централізованої держави, на другому (XIII – початок XIV ст.) почався процес феодальної роздробленості.

Упродовж X–XII ст. у Німеччині поступово розвивався феодалізм. Наявність зовнішньої загрози та політика королів, спрямована на посилення централізації держави, сприяла утвердженню ранньофеодальної монархії і зміцненню королівської влади. На цьому етапі відбувалося збільшення великого феодального землеволодіння. Переважна більшість селян потрапила в особисту та поземельну залежність від феодалів-землевласників. Головною особливістю Німеччини порівняно з іншими європейськими країнами було те, що цей процес відбувався повільними темпами.

Розвиток феодалізму у Німеччині мав певні особливості. Процес закріпачення селян був тривалим, а община була більш стійкою ніж, наприклад, у франків. Натуральний характер виробництва не одразу був зруйнований товарно-грошовими відносинами, чому сприяв різний рівень економічного розвитку німецьких земель.

Низький рівень економічних відносин між різними регіонами імперії, а також етнічна строкатість населення робили єдність держави відносною.

Суспільний устрій. Населення у Німеччині поділялося на три основні групи: *феодалів, міщан та селян*. До першої групи належали король, князі, герцоги, маркграфи (безпосередні васали імператора), барони а також представники духовенства. Феодалне дворянство і духовенство поділялося на окремі ранги, які називалися «*щити*», за принципом ієрархії. Усього налічувалося сім «щитів»: король, князі, єпископи, абати їх васали та ін. Крім них, до рангів були включені «нешляхетні» вільні люди – «*шеффени*» (вільні люди, які виступали суддями в общинних судах).

До другої групи належали міщани.

Представниками третьої групи були селяни, які у XIII ст. поділялися на дві категорії – вільних та невольних. Особисто вільні селяни сплачували за свою землю податки феодалам. Частина селян працювала на землі свого феодала, інша частина виконувала різні роботи у його маєтку. У переважній більшості випадків феодали змушували селян викупати свободу.

Низькі темпи розвитку феодалних відносин затримували формування капіталізму та створення об'єднаного німецького ринку. Саме тому подолання процесу феодалної роздробленості у Німеччині затягнувся на доволі тривалий час.

Правителі Німеччини більше опікувалися проблемами зовнішньої політики, ніж внутрішньої. Їхні зусилля були спрямовані на збільшення території власної держави шляхом агресії проти інших країн.

Державний лад. Упродовж X–XII ст. у Німеччині зберігалася палацова-вотчина система управління. Влада була зосереджена у

руках імператора. Вищі посадові особи (маршали, канцлери та ін.) також виконували державні функції. Їхні державні посади навіть могли передаватися у спадок.

Найважливіші державні справи розглядала *королівська рада*. Крім цього, важливі рішення ухвалювалися на окремих з'їздах феодалів, де вирішальне право вирішення того чи іншого питання залежало від князів.

Із XII ст. почався поступовий процес послаблення королівської влади на місцях. Державні посадовці створювали власні апарати управління своїми землями, що були захищені від представників центральної влади завдяки наявності окремих привілеїв. У таких умовах діяльність центрального та місцевих державних апаратів управління дедалі менше залежала від імператора й дедалі більше визначалася політичними пріоритетами окремих князів.

Відповідний стан справ відбився і на збройних силах держави, оскільки вони поділялися на ті, що підпорядковувалися імператорові, й ті, що служили окремим князям.

Правителі Німеччини у своїй боротьбі проти герцогів спиралися на представників духовенства. Феодальне духовенство підпорядковувалося виключно імператорській владі. Також імператори володіли правом на здійснення вищого суду. Незважаючи на це, влада правителя безпосередньо залежала від папської влади, в якій правителі вбачали загрозу для свого авторитету.

Імператор не міг вирішувати будь-які важливі питання без урахування вимог знаті, яка, у свою чергу, намагалася отримати для себе якомога більше привілеїв. Після Вормського конкордату 1112 р. правителі втратили можливість здійснювати тиск і впливати на представників духовенства. Це стало першим кроком на шляху від централізації до територіальної роздробленості. У Німеччині почався політичний занепад, за рівнем розвитку вона поступово відстала від інших сусідніх країн. Привілейована верхівка сформувала власні володіння, в яких підпорядкувала собі місцеве населення, не зустрічаючи при цьому жодного

опору з боку імператора, оскільки будь-які дії, спрямовані проти князів, могли завершитися для нього відстороненням від влади.

Упродовж XIII – на початку XIV ст. під час феодалної роздробленості яскраво простежується слабкість центральної влади – навіть у власних володіннях вона мала рахуватися з думкою знаті та позицією папи з того чи іншого питання. Німеччина остаточно розпалася на окремі князівства, герцогства, графства й володіння баронів та лицарів.

У ці часи провідну роль почали відігравати окремі міста. Так наприклад, одним із наймогутніших союзів вільних міст був Ганзейський, який діяв упродовж XII–XVII ст. та на етапі свого розквіту містив у собі 160 міст. Для порівняння – до Швабського та Рейнського союзів входило лише 50 міст.

Представниками вищої влади у Німеччині, крім короля, виступала колегія курфюрстів, які під час своїх з'їздів обирали правителя та вирішували нагальні державні питання. Крім цього, владні повноваження здійснювали колегія графів та імперських міст.

Коли вирішувалися питання загальноімперського значення, збирався *рейхстаг*. Участь у роботі рейхстагу брали представники курфюрстів, графи, члени імперських міст та ін. При цьому рейхстаг не був вищим органом державної влади. Компетенція цього органу не була чітко визначена. Правитель мав ураховувати його погодження стосовно вирішення військових, міжнародних та економічних питань. Рейхстаг володів правом законодавчої ініціативи. Постанови, ухвалені імператором та представниками королівської ради, направлялися на затвердження до рейхстагу. У свою чергу, постанови рейхстагу не були обов'язковими для виконання та мали швидше рекомендаційний характер.

Під час тривалої боротьби німецьким правителям вдалося дещо послабити вплив Папи римського на втручання у внутрішньодержавні справи країни. У 1356 р. після ухвалення Золотої

булли папи більше не брали участь у виборах імператора, але, не дивлячись на це, Ватикану вдалося зберегти свій вплив на імператорів, оскільки до складу колегії, яка обирала правителів, окрім чотирьох курфюрстів, входило ще три єпископи, за допомогою яких церква продовжувала здійснювати контроль за імператорами. Обрання чи відсторонення правителя від влади відбувалося за голосуванням виборчої колегії, при цьому рішення ухвалювалося більшістю голосів. За змістом цього документа відбувалося узаконення самостійності курфюрстів на державному рівні. Курфюрсти здобули право суверенної влади у своїх володіннях, вони могли вести приватні війни, карбувати власні монети і здійснювати функції верховного суду. Крім цього, містам було заборонено об'єднуватися у союзи для того, щоб протистояти курфюрстам. Усе це лише посилювало процес феодальної роздробленості.

Від класичного процесу феодальної роздробленості в інших країнах Німеччина відрізнялася тим, що окремі території мали повноцінну державну владу різних князів. Ці князівства-держави створювали професійні державні та судові органи.

Протягом XIV–XVII ст. німецький Парламент зробив декілька спроб, спрямованих на посилення централізованої влади, але всі вони виявилися невдалими.

У своїх землях князі встановлювали власні порядки, навіть могли видавати свої закони, імператори тільки підтверджували їхню державно-правову самостійність. Вони збирали податки, керуючись своїми корисливими інтересами, регламентували роботу торговців, забороняли містам здійснювати самоуправління та об'єднуватися у боротьбі проти князів. Така політика призвела до того, що попри зростання ремісничого виробництва і торгівлі у Німеччині так і не були створенні спільні ринкові зв'язки між усіма регіонами.

Недєздатність апарату державного управління, неможливість здійснювати централізоване керівництво країною яскраво виявилися під час процесу формування армії, тому що в Німеччині не

було постійно діючого війська. Починаючи з XV ст., основою війська були загони найманців.

На початку XVII ст. у Німеччині утвердився абсолютизм, основною рисою якого було те, що він сформувався не у межах імперії, а мав «князівський» характер, коли феодали домінували над буржуазією. Становлення абсолютизму не сприяло централізації країни. Не існувало відповідного центру, навколо якого почалося б об'єднання держави. Практично в імперії не було столиці, професійної канцелярії та суду.

Право. У Німеччині не склалася система загальнонімецького права, натомість існувало право окремих територіальних об'єднань та міст. Правова система відрізнялася окремим комплексом правових норм, які стосувалися привілейованої верхівки суспільства. Традиційним був поділ права на *ленне* (яке коригувало відносини між сеньйорами та васалами), *земське* (регулювало земельні відносини), *міське* та *канонічне*. Ці види права регулювали різні відносини залежно від того, до якого суспільного стану належала та чи інша людина. Існувало також *кулачне право* (яке регулювало право потерпілого на самозахист).

Швидкими темпами розвивалося *земське право*, або право окремих земель. До джерел цього права належали постанови державних регіональних органів влади, а також рішення графських судів. Завдяки розвитку земського права почали розвиватися норми цивільного, сімейного та інших галузей права.

Міське право було майже однаковим для всіх міст, тому що право, яке діяло у найбільших містах, запозичувалось іншими. Міста навіть створювали свої юридичні об'єднання, у яких рада міст виконувала функції вищої інстанції. Так, наприклад, право міста Магдебург було чинним ще у 80 містах Німеччини та було видано у 5 книгах. У першій книзі містилися відомості стосовно міських суддів, визначалися сфери їхньої компетенції, права, обов'язки тощо. Друга книга містила питання, що стосувалися судочинства, у третій містилися різні позови, четверта регулювала норми сімейного права, п'ята містила всі інші питання, які не розглядалися у попередніх чотирьох книгах.

Характерною рисою правової системи Німеччини було те, що провідну роль у ній відігравало римське право. Починаючи з 1495 р., воно було визнано головним джерелом права в імперії. У судочинстві домінували постулати римської правової школи. Загалом римське право діяло у Німеччині до 1896 р.

Із XIII ст. розпочалися спроби кодифікації правових звичаїв, серед яких найбільш відомим стало «*Саксонське зеркало*». Цей збірник складався із двох частин. У першій частині містилися норми земського права, яке впорядковувало цивільні, карні та державно-правові відносини. Відповідно до цієї збірки кожна вільна людина мала право обстоювати свою позицію у судах. Крім цього, правовий статус визначався приналежністю до тієї чи іншої суспільної групи. Друга частина містила норми ленного права та вирішувала відносини між привілейованими шляхетними людьми. Загалом у «*Саксонському зеркалі*» не містилося посилаць на римське та міське право, згадувалися лише норми канонічного права та право, яке використовувалося в інших землях.

«*Саксонське зеркало*» стало поштовхом для створення іншого збірника правових норм – «*Німецького зеркала*».

Що стосується майнових відносин, то вони впорядковувалися нормами земського права «*Саксонського зарцала*». До головних майнових об'єктів належали алод та інші види рухомого майна. Правом власності на землю володіли не лише князі та графи, а і представники вільного селянства. Земельні відносини у Німеччині, як і в інших країнах західної Європи, будувалися на головних принципах феодалізму. Ленне право мало певні особливості, серед яких варто відзначити право «очікування» лена: якщо одна людина отримала право володіти леном, інша людина також могла претендувати на цей лен у разі смерті законного власника та за умови, що у власника немає законних спадкоємців. Продаж лена або його застава дозволялися лише за умови погодження власником.

Крім цього, існувала традиція обов'язкового дарування найбільших імперських ленів князям, що, у свою чергу, позбавляло

імператорів можливості приєднувати вільні лени до власного домену.

Різноманітними були також форми селянської власності у Німеччині. Вільні селяни працювали на землі феодала на умовах грошової чи натуральної *ренти*, причому ці володіння могли бути пожиттєвими або спадковими.

Зобов'язальне право було врегульовано недостатньо. У «Саксонському зерцалі» існують згадки про існування угод, позик, купівлі-продажу та зберігання. Угоди, пов'язані з майном, переважно укладалися у суді для того, щоб затвердити факт укладення. Усі угоди мали бути письмово підтверджені. Найбільш послідовно регламентувалися питання щодо заподіяння шкоди.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися за допомогою канонічного права. Відповідно до давнього звичаю купівля нареченої була замінена на сплату її батькові окремої суми грошей, яка віддавалася нареченій після шлюбної церемонії. Майном родини опікувався чоловік. «Саксонське зерцало» підтверджувало право чоловіка повністю керувати спільним майном, а жінка без дозволу чоловіка не мала права керувати родинним майном. У разі розлучення дружина могла впродовж життя користуватися тією частиною майна, яку їй надавав чоловік. Діти могли володіти майном виключно за згодою власного батька.

Основні принципи спадкування були спрямовані на збереження землі у руках чоловіків та мали становий характер. Відповідно до ленного права земля переходила тільки до одного із синів, натомість за земським правом весь спадок ділився між усіма родичами порівну. Право на спадок мали родичі включно до сьомого коліна, при чому перевага надавалася братам перед сестрами.

У 1532 р. було створено кримінальне та кримінально-процесуальне уложення законів «Кароліна». Це сталося під час правління Карла V, який оголосив верховенство імперського права над правом окремих територій. Разом із цим курфюрсти, князі та інші привілейовані члени суспільства зберігали свої

права. «Кароліна» стала підґрунтям для формування загального німецького кримінального права.

У відповідності до «Кароліни» визначалися такі види злочинів: державні (зрада, повстання, порушення мирної угоди), проти релігії, проти особистості, проти власності тощо. Покарання за скоєння злочинів поділялися на три групи: смертна кара, нанесення тілесних ушкоджень та осоромлюючі. Домінуючим у системі покарання був принцип залякування. Крім цього, виокремлювалися пом'якшуючі та погіршуючі обставини. До пом'якшуючих належали відсутність мотиву, виконання службових обов'язків та недосягнення 14-річного віку. До обтяжуючих обставин відносили повторне скоєння злочину, характер завданої шкоди та вчинення злочину проти представників вищих станів суспільства.

Судова система. Судова система середньовічної Німеччини була успадкована від франків. Поступово під час свого формування вона набула складного та багатоступеневого характеру. Існували такі види судів: феодалські, церковні, міські суди та Імперський верховний суд. Процес мав обвинувальний характер. Судочинство було таємним та оформлювалося письмово. Воно поділялося на три стадії: дізнання, слідство та спеціальний розгляд.

Під час першої стадії відбувався збір необхідної інформації щодо злочину та особи, яка його скоїла. Друга стадія містила в собі допит звинуваченого стосовно подробиць справи. На цій стадії діяв принцип презумпції невинуватості підозрюваного. Третя стадія була фінальною та передбачала детальний допит звинуваченого та свідків і надання доказів.

Потерпілі мали право подати позов, а звинувачуваний міг оскаржити його. Сторони процесу могли надавати документи та покази свідків і при цьому користуватися послугами юристів. Коли звинувачення не отримувало підтвердження у суді, позивач був зобов'язаний відшкодувати збитки за власний рахунок. Для отримання зізнання застосовувалися катування, які проводилися у присутності судді, двох засідателів та писаря. Покази свідків

вважалися повноцінними, якщо були надані не менш ніж двома свідками.

Провину або невинуватість пійманої на місці злочину людини треба було довести чи спростувати за допомогою одностайних свідчень шести свідків. Було заборонено самосуд, і діяли більш м'які правила доведення вини стосовно жінок (вони володіли правом позбавитися відповідальності шляхом складання присяги стосовно своєї невинності). Завершувався процес оголошенням вироку та його виконанням.

§ 4.5. Англія

Першими на території британських островів були поселення племен бриттів та кельтів. Формування феодалної держави почалося із завоюванням цих територій німецькими і скандинавськими племенами. У V ст. племена кельтів були захоплені англами і саксами. Перші держави в Англії народжувалися внаслідок розкладу родоплемінних відносин племен англосаксів. Починаючи з VII ст., ці племена прийняли християнство; виникли перші феодалні королівства (Сассекс, Кент, Уессекс, Нортумбрія, Мерсія та ін.), на основі яких у IX ст. під проводом Уессекса була створена об'єднана держава.

Серед головних етапів розвитку англійської середньовічної держави виокремлюють такі періоди: перший охоплював IX–XI ст. (ранньофеодальна монархія), другий тривав з XI по XII ст. (централізована монархія), третій почався з другої половини XIII по XV ст. (станово-представницька монархія), четвертий охоплював кінець XV – середину XVII ст. (абсолютна монархія).

Суспільний та державний устрій. Населення середньовічної Англії поділялося на такі соціальні групи: знать (*ерли*), вільні общинники (*керли*), напіввільні (*лети*) й домашні слуги-раби. *Духовенство* мало окреме становище. Крім вищезазначених, згадуються також *дружинники-тани*, до яких належали як представники знаті, так і вільні общинники. Серед збіднілих

вільних общинників виокремлювалася категорія залежних селян – *віллани*.

Після нормандського захоплення в Англії розпочався процес поглиблення феодалізації суспільства. Земельне володіння – манор – стало основою феодального господарства. Конфісковані у знаті землі входили до складу королівського домену, що забезпечувало королю владу над феодалами.

Із зміцненням влади короля королівський двір став центром керівництва країною. Поступово дружинники стали посадовими особами. До вищих королівських чиновників належали скарбник і капелани, які опікувалися канцелярією. Королівська рада – *уїтенагемот* – формувалася з представників феодальної знаті. До її компетенції належали питання ухвалення миру, встановлення податків, затвердження законів та призначення на посади. Головною функцією цієї ради було обрання королів та здійснення вищого суду.

Найнижчими адміністративними одиницями місцевого самоуправління були сотні та десятки. Сотню очолював сотник; вона, у свою чергу, поділялася на 10 десятків, які очолювалися десятниками, головною компетенцією яких було підтримання порядку та збір податків. Під час сотенних народних зборів вирішувалися всі місцеві справи, у тому числі й судові.

Основними територіальними одиницями були графства. Зібрання графств відбувалося двічі на рік у них брали участь усі вільні люди округу, а також представники феодальної і духовної еліти.

Визначальною рисою англійської державності, на відміну від феодальних держав Західної Європи, стали централізація та відсутність феодальної роздробленості.

Після захоплення Вільгельмом Завойовником у 1066 р. в Англії було створено міцну централізовану державу. Уся його політика була спрямована на централізацію держави та зміцнення королівської влади.

Центральним органом управління в Англії була *королівська курія* (дорадчий орган), до складу якої входили наближені до

короля шляхетні особи. Найвищими посадовими особами у країні були *маршал* (командуючий військом), *камерарій* (опікувався майном короля) і *канцлер*. Починаючи з XII ст., з королівської курії виокремився інший орган – палата Шахової дошки, який займався фінансовими питаннями.

Подальше вдосконалення державного апарату відбулося під час правління короля Генріха II 1133–1189 рр., який провів низку реформ. Він створив системи постійно діючих центральних судів та окремих королівських виїзних судів. Наступним його кроком стало реформування армії, в якій поєднувалися ополчення з найманцями. Крім цього, були встановлені нові податки для населення, зокрема податок на рухоме майно. Ці реформи надали можливість збільшити кількість королівських військ та отримати додаткові кошти до державної скарбниці.

Структура місцевого самоврядування майже не зазнала змін. У графствах представниками королівської влади були шерифи, а помічники шерифів репрезентували королівську владу у сотнях. До їх компетенції належала військова, поліцейська та фінансова діяльність.

На початку XIII ст. в Англії склалися об'єктивні передумови для переходу до нової форми феодальної держави – станово-представницької монархії. Було визнано право станів брати участь в управлінні державою.

У XIII ст. король Іоанн Безземельний через високі непомірні та не обгрунтовані податки вступив з більшістю феодалів у конфлікт, який завершився у 1215 р. укладанням Великої хартії вольностей. Переважна більшість статей хартії була спрямована на врегулювання васально-ленних відносин між королем і баронами. Податки, які феодали мусили сплачувати на користь короля, було обмежено та зроблено фіксованими. Крім цього, Хартія підтвердила привілеї церкви та визнавала вольності та права англійських міст. Також була впорядкована діяльність судово-адміністративного апарату держави.

У подальшому королі підтверджували чинність Хартії у 1216, 1217, 1225, 1297 рр., але з її змісту прибрали двадцять

статей, спрямованих на певні обмеження королівської влади. У 1258 р. барони уклали Оксфордські провізії з королем Генріхом III. Цей документ обмежував виконавчу владу короля на користь баронів. Після цього у країні почалася війна між королем та баронами, яка завершилася на користь останніх. Важливою подією цієї війни стало скликання першого англійського *Парламенту* у 1265 р. Окрім баронів, до складу Парламенту ввійшли представники від лицарства та міст. У 1295 р. для того щоб досягти компромісу між різними представниками суспільства, Едуард I скликав Парламент, який увійшов в історію під назвою зразковий. Крім великих феодалів, до його складу входило двоє представників графств і стільки ж представників від міст.

Парламент поділявся на дві палати. До палати лордів входили представники феодалної знаті, палата общин складалася з представників графств і міст.

У цілому Парламент мав такі повноваження: право видавати закони, встановлювати розмір податків, контролювати вищих посадових осіб, вирішувати фінансові питання та в особливих випадках виступати у ролі судового органу. Починаючи з XIV ст., було зафіксовано, що жоден закон не може бути ухвалено без згоди короля та Парламенту. З XV ст. будь-які клопотання Парламенту мали форму законопроектів, які називалися «*білль*».

З метою встановлення контролю над управлінням державою у XIV ст. Парламент запровадив процедуру *імпічменту*. Її сенс полягав у тому, що палата общин вносила до палати лордів клопотання з обвинуваченням того чи іншого посадовця у зловживанні владою.

Під час станово-представницької монархії поступово зменшилася роль графських зборів, а їх владні функції перейшли до інших посадових осіб. Очолювали королівську владу на місцях, як і раніше, шерифи та їх помічники. Поруч із ними королівську владу репрезентували коронери і констеблі, яких обирали на місцевих зборах. Коронери виконували функцію слідчих, тоді як констеблі були наділені поліцейськими повноваженнями.

У XV ст. вплив англійського Парламенту на державу почав зменшуватися, що було пов'язано з установленням абсолютної монархії. Абсолютизм в Англії мав деякі особливості. Вони полягали у збереженні політичних інституцій, що склалися у попередній період. Так, наприклад, поруч з міцною королівською владою продовжував діяти Парламент, зберігалася місцеве самоуправління тощо.

Під час боротьби королівської влади проти феодалів її підтримували представники *джентрі* (нове дворянство) та *буржуазії*. Саме союз між ними дозволив зберегти своє значення Парламенту і місцевому самоврядуванню.

На той момент у країні вищим органом державної влади стала Таємна рада. Вона складалася з лорда-канцлера, лорда-скарбника, зберігача печатки та ін. До компетенції ради належали розгляд окремих судових справ, керівництво колоніями та розвиток зовнішньої торгівлі. Особливим відділом Таємної ради стала Зоряна палата, яка мала вести боротьбу проти ворогів короля.

У 1534 р. король Генріх VIII ухвалив Акт, за яким встановлювалося верховенство короля над англійською церквою замість Папи римського. Також були послаблені привілеї церкви та конфісковані її землі. Таким чином, церква перетворилася на частину державного апарату.

Розквіт абсолютизму припав на правління Єлизавети Тюдор (1553–1603 рр.), коли відбувалося економічне та культурне піднесення держави. Із середини XVI ст. Англія приєднала до своїх володінь Уельс, у XVII ст. під владу корони потрапила частина Ірландії та почався процес об'єднання Англії і Шотландії.

Право. Англійське право характеризується складністю, казуїстичністю та заплутаністю. Основним джерелом права був звичай. Виходили збірки звичаєвого права, до яких додавалися закони, затверджені державною владою. Крім цього, до джерел права відносили норми канонічного і торгового права.

Першими правовими збірками вважаються Правда Етельберта, проголошена у Кенті у 601–604 рр., Правда Альфреда IX ст.

та закони Кнута XI ст. Ці збірки відображали процеси соціальної диференціації населення та феодалізації англосаксонського суспільства.

У XIII ст. в Англії сформувався головний принцип загально-го права, який полягав у тому, що рішення вищого суду вважається обов'язковим під час розгляду ідентичної справи судом нижчої інстанції. Так з'явилися судові прецеденти. Джерелами феодального англійського права були також статuti, законодавчі акти, акти короля і Парламенту.

За *правом власності* майно поділялося на рухоме та нерухоме, до того ж речі поділялися на реальну і персональну власність. Цей поділ був пов'язаний з існуванням різних форм позовів, якими вона захищалася. До реальної власності належали нерухомість та право на землю. Персональна власність охоплювала інші види майна.

Земельне право також розрізняло дві категорії – тримання та володіння. У свою чергу, тримання складалося з таких різновидів: тримання, яким можна було володіти та використовувати, умовне тримання, заповітне тримання (якими не можна було користуватися, бо землі переходили як спадок до старшого сина за принципом майората). Володіння теж могло бути вільним, коли воно отримувалося на умовах несення служби. Невільними вважалися володіння селян (копігольд), які ті отримували на умовах виконання земельних робіт на користь лорда. Існувало також володіння власністю за дорученням, коли одна особа передавала свою власність іншій, яка володіла нею в інтересах власника.

Зобов'язальне право. Розуміння договору як зобов'язальної угоди між особами в англійському праві відрізнялося від визначення угоди. Вважалося що договір – це угода, але не всі угоди – договір. Діяли такі форми позовів: боргові, стосовно угод та щодо захисту усних угод.

Шлюбно-сімейне право. Укладення шлюбу регламентувалося канонічним правом. Сім'я мала патріархальний характер.

Заборонялося багатоженство. Правовий статус заміжньої жінки був доволі обмеженим. Рухоме майно жінки після укладення шлюбу переходило у користування чоловікові. Він міг володіти майном дружини і після її смерті, якщо у них були спільні діти. Коли у подружжя не було спільних дітей, майно дружини переходило до її батька. Дружинам заборонялося без дозволу чоловіків укладати угоди та виступати у суді. Більшими правами володіли жінки у селянських, ремісничих та купецьких родин, тому що там діяли норми звичайного права. За звичайним правом дозволялися розлучення. У таких випадках дружина могла претендувати на частину спільно нажитого майна. Канонічне право не передбачало розлучень. Незаконно народженні діти не визнавалися. Виокремлювалися два види спадкування – за заповітом і за законом. Спадкування за заповітом обмежувалося тим, що спадкоємець мав матеріально забезпечувати інших дітей, яким спадок не дістався.

Злочини можна поділити на три групи: зрада, кримінальні злочини та проступки. До кримінальних злочинів належали вбивство, згвалтування, підпал і розбій, за них передбачалася смертна кара. Під зрадою розуміли злочини, скоєні проти державної безпеки. З XIV ст. зрада почала поділятися на велику і малу. Велика зрада охоплювала вбивство короля, згвалтування члена королівської сім'ї, карбування фальшивих грошей і вбивство канцлера чи королівського судді. Покаранням за зраду була смертна кара з конфіскацією майна.

Під проступком розуміли інші види злочинів, за скоєння яких не передбачалася смертна кара. Метою покарання було або відшкодування збитків постраждалим, або запобігання злочинам шляхом залякування.

Судова система. Наприкінці XIII ст. з'явилася практика призначення мирових суддів із середовища місцевих власників земель. Для того щоб стати суддею, потрібно було подолати майновий ценз, який становив 20 фунтів стерлінгів. Спочатку судді володіли як судовими, так і поліцейськими повноваженнями. Згодом вони перебрали на себе найважливіші функції місцевого

самоврядування замість шерифів. До компетенції мирових суддів належали розгляд карних справ, за винятком тих, що стосувалися вбивств та тяжких злочинів. Справи розглядалися під час сесій, які скликалися чотири рази на рік.

Упродовж XIII–XIV ст. збільшилася кількість королівських судів і відбулося поглиблення їх спеціалізації. До найвищих судових інстанцій належали Суд королівської лави, Суд загальних справ та Суд казначейства. Суд королівської лави був вищою апеляційною інстанцією. Суд казначейства розглядав фінансові спори. Суд загальних справ розглядав громадські позови.

Під час домінування абсолютної монархії утвердилася така структура: Вестмінстерські суди, суди справедливості та Вищий суд адміралтейства. Також були створені надзвичайні суди.

Судовий процес мав відкритий характер. У XII–XIV ст. сформувався суд присяжних, які розглядали як цивільні, так і кримінальні справи. Крім цього, почало формуватися право справедливості, яке полягало у тому, що людина, не знайшовши захисту своїх прав у судах, могла звернутися до вищої інстанції – королівського суду.

Судочинство здійснювалося канцлером у письмовій формі. Під час ухвалення рішень користувалися нормами канонічного та римського права.

У XVI ст. у судочинстві відбулося розмежування функцій свідків та присяжних: перші надавали судові відомі їм факти, що стосувалися справи, другі ухвалювали рішення стосовно вини підозрюваного.

§ 4.6. Арабський халіфат

Перша держава арабів виникла у 30-ті р. VII ст. в Аравії завдяки діяльності релігійно-політичного лідера арабів Мухаммеда (570–632 рр.) і створеної ним нової релігії – ісламу. Завдяки успішним захватницьким війнам з Візантією та Іраном араби створили велику феодальну державу, яка спочатку була централізованою.

Керували арабською державою *халіфи* («заступники» пророка) з династії Омейядів (661–750 рр. – столиця Дамаск) та Аббасидів (750–1258 рр. – столиця Багдад). Але вже у VIII–X ст. із халіфату відокремилась низка незалежних держав – Кордовський емірат (Іспанія) і халіфат Фатімідів (Єгипет). У подальшому Арабський халіфат був захоплений турками і розпався на низку окремих держав.

Суспільний устрій Арабського халіфату був досить строка-тим за своїм етнічним і соціальним складом. Специфіка арабського феодалізму полягала в багатоукладності та в значному розвитку державної власності на землю. Великий вплив на суспільний лад мала релігійно-правова догматика ісламу, тому на перший план виходили відмінності між мусульманами і немусульманами. Панівний клас феодалів не мав чіткої ієрархічної структури. Основна частка воєнної здобичі надходила верхівці «правовірних» – халіфам, емірам, воєначальникам і чиновникам. Вони швидко збагачувалися, мали палаци й велику кількість слуг. Передумовою їх економічного панування було панування адміністративно-політичне. До складу панівного класу входила і верхівка підкорених народів.

Селяни в халіфаті були основним станом, який сплачував податки, спадковими орендарями державних земель. Особливо важко було селянам-немусульманам, які сплачували податки і виконували різноманітні повинності. Важливу роль у халіфаті відігравала купецька верхівка. Міста були центрами торгівлі, ремесла і культури, але, на відміну від Європи, вони не мали самоврядування.

Найнижчою верствою були раби. Ця група населення поповнювалася головним чином за рахунок полонених і невільників.

Державний лад халіфату можна характеризувати, як феодально-теократичну монархію (деспотію). Джерелом влади халіфа були: 1) обрання народом; 2) заповідане розпорядження попереднього халіфа. Останній спосіб обрання халіфа став домінуючим. Влада халіфа припинялася з його смертю, відмовою від влади

або фізичною чи моральною неспроможністю виконувати свої функції.

Помічником халіфа і другою особою у країні був *візир*, його влада могла бути необмеженою та обмеженою. Візирі з необмеженою владою самостійно керували державою від імені халіфа, лише звітуючи перед ним за свої дії. Другі лише виконували накази халіфа. Іншими важливими чиновниками у халіфаті були особа, що наглядала за чиновниками халіфа, керівник поліції і завідуючий поштою (розвідкою).

Для відання поточними справами були створені особливі канцелярії (*дивани*): військових справ, внутрішніх справ і фінансів, а також диван, де складали списки всіх чиновників.

Місцеве управління концентрувалося в руках *еміра*, якого призначав халіф. Поступово їх влада стала спадковою. Еміру підпорядковувалися війська, місцевий адміністративний, фінансовий і судовий апарати. Еміри мали помічників – *наїбів*. Посадові особи, що керували селами, називались *шейхами*. Останні становили роду знать сільської чи кочової общини.

У містах була своя система управління. Очолював її *раїс*. Значну роль у містах відігравало мусульманське духовенство.

Армія арабів складалася з двох частин: постійного війська і загонів добровольців – «борців за віру». У столиці та великих містах були розташовані відбірні частини. Халіфи створювали кінну гвардію з вихованців-рабів – *гулями*.

Право. Головною особливістю мусульманського права є те, що воно впливає із релігійних законів ісламу. Звідси ж походить і інша його особливість – обов'язок мусульман, у якій би країні вони не жили, керуватись тільки мусульманським правом.

Мусульманське право має два головних **джерела**: закон (*шар*) і звичай (*дат*, або *урф*). Закон, або писемне право (*шаріат*), складається із *Корану* (вищого, основного закону), *Суні* або *Сунета* (дії і слова пророка) і *фетви* (рішень законодавців).

Право власності в мусульманстві є необмеженим правом. Не можуть бути у власності такі речі: повітря, море, пустеля, мечеть, школа, рабня, що мала дітей від господаря, тощо.

Мусульманське право поділяє майно на рухоме і нерухоме, як таке, що характеризується індивідуальними ознаками, і таке, що їх не має. Право халіфату розрізняло три види земель:

1) *хіджаз* – це та частина Аравійського півострова, де жив Мухаммед, вона є святою землею і складається із м. Мекки та решти Хіджазу; на цій землі не можна селитися немусульманам, полювати і знищувати дерева; з мешканців цієї землі бралася десятина;

2) *джихад* – землі, завойовані мусульманами у війні з невірними; мешканці цих земель ставали орендарями і мали платити податок – *харадон* – пропорційно прибуткові;

3) *землі мульк* – це землі, власники яких були вбиті або втекли; не зайняті, залишені, а потім оброблені мусульманами; цей вид землевласності не набув широкого розповсюдження.

Частина загарбаних земель надавалася окремим особам за військову або державну службу. Це був так званий «*ікт*», з якого володар мав прибуток у вигляді податку, що стягувався з населення, яке його обробляло. Особливий вид землі становили землі «*вакуф*», прибутки з яких надходили мечетям, медресе (духовна школа), цвинтарям, гробницям святих, притулкам і караван-сараям (готелям). Вакуфна земля не могла бути продана, закладена, подарована і жодним іншим чином відчужена. Земля передавалась у вакуф добровільно у присутності кадї.

Шлюбно-сімейне право. Головою сім'ї був чоловік, який тільки і вважався людиною. На дружин і дочок дивилися, як на річ. Шлюбний договір в ісламі був більш близьким до договору купівлі-продажу, воля жінки не мала жодного значення. Чоловіки могли одружуватися з немусульманками, але мусульманки не могли одружитися з невірними. Чоловік міг одночасно мати чотири дружин. Шлюб розривався в разі фізичних недоліків одного з подружжя, у разі зради, якщо члени подружжя перебували у кровній спорідненості, а чоловік міг розірвати шлюб без будь-яких причин. Дружина могла купити право на розірвання шлюбу. Вона могла розлучитись, якщо чоловік не виконував своїх

обов'язків (не утримував її, чинив стосовно неї дискримінацію на користь інших дружин).

Кримінальне право у мусульманському праві було найвідсталішим. Під злочином розумілися: 1) насильницькі дії проти осіб – вбивство, поранення; ці дії каралися за принципом таліона, або платився викуп; 2) дії, за які відповідно до Корану особа підлягає покаранню: подружня зрада (забивають камінням), споживання вина, крадіжка, участь у заколоті (смертна кара) тощо; 3) дії, за які закон не встановлює покарання, – бурлакування, втеча з поля бою, неправдиві звинувачення тощо.

Спадкування майна відбувалося за законом і за заповітом. Спадкодавець міг розпоряджатися тільки третиною майна. Успадковували майно як чоловіки, так і жінки. Кожен із спадкоємців мав право на певну частину спадщини.

Судова система. Судові функції в халіфаті були відокремлені від адміністративних. Місцева влада не мала права втручатися в рішення судових органів. Верховним суддею вважався халіф. У цілому ж здійснення правосуддя було привілеєм духівництва. Вища судова влада належала колегії найбільш авторитетних мусульманських богословів. Від імені халіфа вони призначали місцевих суддів (*кадіїв*) із представників мусульманського духівництва.

Контрольні питання

Назвіть основні ознаки феодалізму.

Визначте основні риси феодального права.

Назвіть періодизацію розвитку Франкської держави.

Охарактеризуйте державний устрій Франкської держави.

Дайте загальну характеристику «Салічній правді».

Які види злочинів і покарань за Салічною правдою Вам відомі?

Які основні риси мав судовий процес за Салічною правдою?

Дайте класифікацію права власності у франків за Салічною правдою.

Дайте визначення станово-представницької монархії.

У чому полягала різниця між статусом серва та віллана?

Поясніть, у чому полягала суть реформ Людовика IX.

Розкрийте зміст «Великого березневого ордонансу».

Що таке талья? Коли і за яких обставин вона була запроваджена у Франції ?

Роз'ясніть, у чому полягають принципи «превентивного права» короля і «королівські випадки» у Франції ?

З яких компонентів складалася судова система у середньовічній Франції?

Чому становлення німецької державності відбувалося поступово?

Яким чином «Кароліна» вплинула на становлення німецького кримінального права?

Що таке «право справедливості»?

Як відбувалося становлення англійського Парламенту?

Назвіть основні риси англійського феодального права.

Охарактеризуйте державний устрій Арабського халіфату.

Назвіть основні джерела мусульманського права.

Назвіть класифікацію права власності в мусульманському праві.

Рекомендована література

Основна:

1. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Центр навч. літ., 2016. – 872 с.

2. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. П. Глиняний. – Київ : Істина, 2010. – 768 с.

3. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / за ред. Л. М. Маймескулова. – Харків : Право, 2011. – 520 с.

4. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / М. М. Страхов. – Київ : Ін Юре, 2003. – 584 с.

5. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – 8-ме вид., допов. – Київ : Атіка ; Харків : Право, 2015. – 624 с.

6. Тихоненков Д. А. Історія держави і права зарубіжних країн : посібник для підготовки до іспитів / Д. А. Тихоненков. – Харків : Право, 2017. – 248 с.

7. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела : навч. посіб. / Г. І. Трофанчук. – Київ : Юрінком Інтер, 2018. – 450 с.

Додаткова:

1. Буткевич О. В. Міжнародне право Стародавнього світу / О. В. Буткевич. – Київ : Україна, 2004. – 864 с.
2. Долиновский С. Л. Становление и развитие парламентской монархии в Великобритании / С. Л. Долиновский // История государства и права. – 2008. – № 17. – С. 35–36.
3. Історія держави і права зарубіжних країн / за заг. ред. О. М. Джужи. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Атіка, 2006. – 256 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн (середні віки та ранній новий час) : навч. посіб. / за ред. Б. Й. Тищика. – Львів : Світ, 2006. – 695 с.
5. Історія держави та права зарубіжних країн : словник-довідник / уклад. Д. Г. Каюк. – Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС України, 2003. – 180 с.
6. Історія держави і права зарубіжних країн у схемах / уклад. С. І. Власенко та ін. – Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2007. – 35 с.
7. Ковальова С. Г. Історія держави і права зарубіжних країн: запитання та відповіді : навч. посіб. / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2009. – 222 с.
8. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада / Ж. Ле Гофф ; пер. с франц. ; общ. ред. Ю. Л. Бессмертного ; послесл. А. Я. Гуревича. – М. : Прогресс ; Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
9. Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / отв. ред. В. М. Корецкий. – М. : Наука, 1985. – 270 с.
10. Серета А. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / А. М. Серета. – Запоріжжя, 2007. – 294 с.
11. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн / О. О. Шевченко. – Київ : Вентурі, 1997. – 303 с.
12. Шигаль Д. А. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій / Д. А. Шигаль. – Харків : ФІНН, 2010. – 340 с.

Розділ V

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА У ПЕРІОД НОВОЇ ІСТОРІЇ

(В. А. Греченко, О. М. Головка)

§ 5.1. Англія – Велика Британія

Англійська революція XVII ст. (Громадянська війна в Англії). Буржуазна держава і право Англії виникли в процесі революції XVII ст. Саме в ці часи було встановлено новий соціально-політичний лад в одній з найбільших країн Європи. Передумовами революції стали важливі зрушення в економічній, соціальній та ідеологічній сферах життя англійського суспільства, а саме:

1) виникнення і досить швидкий розвиток капіталістичного устрою, що вимагав подолання феодальних пережитків (цехова система ремісництва, відсутність свободи пересування по країні);

2) зародження нового класу – буржуазії, яка стала власником значних капіталів, але не мала доступу до політичної влади; мануфактуристи та купці більше не бажали миритися з традиційним домінуванням у сфері державного управління лендлордів (феодалів), проти тодішньої влади були налаштовані також народні низи (зігнані із землі селяни, міська біднота), які перебували у дуже важкому стані й тому були готові підтримати буржуазію;

3) недалекоглядна політика королівської адміністрації, яка придушувала англійську промисловість і торгівлю надмірними податками та монополіями; суспільство було також роздратоване

зловживаннями королівських фаворитів, свавільною позасудовою юстицією та ігноруванням Парламенту з боку королів Якова I і Карла I Стюартів;

4) поширення пуританізму – релігійної доктрини, яка ґрунтувалася на поверненні до простоти та чистоти раннього християнства, вимагала «дешевої» церкви;

5) особливо важливу роль у підготовці та здійсненні Англійської революції відіграв Парламент; «Петиція про право», ухвалена Парламентом у 1628 р., стала ідейною програмою революції.

Перелічивши зловживання королівської адміністрації і посилаючись на Велику хартію вольностей, Парламент просив короля, щоб: 1) нікого надалі не примушували платити податки і збори в королівську скарбницю «без взаємної згоди, даної актом Парламенту»; 2) жодна людина не ув'язнювалася за відмову платити незаконні податки; 3) армія не розміщувалася на постій у будинках жителів; 4) жодні особи не наділялися особливими повноваженнями, які можуть служити приводом для засудження підданих на смерть «усупереч законам і вольностям країни».

Отже, документ відобразив головне політичне питання революції – про межі королівської прерогативи, прав короля щодо життя і майна підданих. Крім того, було порушено і найважливіше соціальний питання про недоторканність приватної власності. Охорона власності, як говорилося в петиції, є справжньою метою закону і правосуддя.

Ухваливши «Петицію», Карл I незабаром посварився з палатою громад через тлумачення документу і несподівано розпустив Парламент у березні 1629 року. Остаточне політичне банкрутство Карла I сталося в 1640 році в умовах економічної кризи і повстання феодалної знаті в Шотландії, яка була невдоволена рішеннями короля через обмеження її політичної і релігійної незалежності. Карл I був вимушений поступитися шотландцям і почати виплачувати їм компенсацію за військові витрати, внаслідок чого загострилася проблема збору податків. Скликаний

для вирішення цього питання Парламент був розпущений королем через три тижні (Короткий парламент).

Але вже в листопаді того ж року зібрався «Довгий парламент». Попри те, що в таборі опозиції визрівали внутрішні суперечності, в 1640 році всі класи об'єдналися проти корони. Сили, що брали участь в Англійській революції, представляли старий феодальний порядок, з одного боку, і новий, капіталістичний – з іншого. Традиційну монархію і феодальні звичаї захищали державна церква і консервативна частина лендлордів, тоді як Парламент користувався підтримкою розвинутих торгових і промислових груп у місті й селі, йоменів і прогресивного дворянства.

Однак табір опозиції не був єдиним. У процесі революції в ньому виділилося три основні напрями: *пресвітеріани*, *індепенденти* й *левелери*.

Пресвітеріани – рух, який об'єднував велику буржуазію і верхівку джентрі (нетитулована середня і дрібна шляхта) і становив праве крило революції. Вони прагнули лише до обмеження королівської влади й утвердження власної. Релігійно-політична програма пресвітеріан передбачала очищення церкви від пережитків католицизму, її реформу за шотландським зразком та утвердження на чолі церковно-адміністративних округів пресвітерів із найбільш заможних громадян.

Індепенденти, політичним лідером яких був Олівер Кромвель (1599–1658), були представниками середнього та дрібного дворянства й міської буржуазії. Як і пресвітеріани, вони домагалися встановлення обмеженої, конституційної монархії. Однак їхня програма передбачала визнання невід'ємних прав і свобод підданих, перш за все свободи совісті (для протестантів) і свободи слова. Індепенденти висували ідею скасування централізованої церкви і створення незалежних від адміністративного апарату місцевих релігійних громад.

Левелери виділилися в процесі революції з табору індепендентів. Вони об'єднували представників дрібнобуржуазних

верств міста і села, виступали з найбільш радикальними вимогами, які висловили в маніфесті «Народна угода» (1647). Левелери висунули ідеї народного суверенітету й загальної рівності, вимагали проголошення республіки, встановлення загального виборчого права, повернення обгороджених земель у руки громад і реформи складної та громіздкої системи «загального права». Найбільш яскравим представником руху був Джон Лільберн.

У процесі революції з пролетарських верств міста і села оформився рух *дигерів*. Їх лідером був Томас Уінстенлі. Дигери виступили з вимогою знищення приватної власності на землю і предмети споживання. Політичні погляди дигерів були різновидом селянського утопічного комунізму і значного поширення не отримали.

У 1641 р. Парламент змусив короля усунути від влади найактивніших прихильників абсолютизму, ліквідував надзвичайні королівські й церковні суди, скасував податки, запроваджені без згоди Парламенту королівським урядом, ухвалив постанову про обов'язкове скликання Парламенту кожні три роки і позбавив короля права самовільно розпускати Парламент. Карл I, підтриманий феодалним дворянством та англіканською церквою, у серпні 1642 р. став на шлях збройної боротьби проти Парламенту. Революція набула форми конфлікту виконавчої і законодавчої влад (король Карл I і роялісти (кавалери) проти Парламенту під керівництвом Олівера Кромвеля), що вилився у громадянську війну, а також форму релігійної війни між англіканами і пуританами. В Англійській революції був помітним, хоча і відігравав другорядну роль, також елемент національної боротьби (між англійцями, шотландцями й ірландцями). На відміну від інших громадянських воєн в Англії, що по суті були боротьбою за владу, ця війна зачіпала ще і форму правління у Британії та Ірландії і економічну систему. Тому історики називають Англійську громадянську війну Англійською революцією.

Англійська революції мала чотири етапи:

- 1) конституційний (листопад 1640 – серпень 1642);

- 2) перша громадянська війна (1642–1646);
- 3) боротьба за поглиблення демократичного характеру революції (1646–1649);
- 4) індепендентська республіка (1649–1653).

Спочатку перебіг війни складався на користь короля. Проте згодом Олівер Кромвель провів реформу армії, що докорінно змінило становище. Вирішальна битва відбулася у 1645 р. при Незбі. Королівська армія зазнала поразки, короля взяли в полон, але на цьому війна не закінчилася.

Акти Довгого парламенту. Протягом революції Довгий парламент ухвалив низку доленосних для англійського конституціоналізму актів.

1. Трирічний акт (15 лютого 1641 р.) й Акт від 10 травня 1641 р., згідно з якими Парламент мав збиратись і припиняти свою роботу незалежно від прерогативи короля.

2. Велика ремонстрація (1 грудня 1641 р.), яка вперше в історії встановила фундаментальні принципи конституційної держави: відповідальність посадових осіб перед Парламентом, присягу посадових осіб виконавчої та судової влади на вірність Конституції та законам, а не королю, верховенство актів Парламенту над королівськими постановами. Вона стала *програмним документом революції* і містила великий (204 пункти) перелік зловживань корони, вимоги щодо забезпечення прав власності на землю та захисту рухомого майна від домагань корони, про свободу торгівлі та підприємницької діяльності, припинення релігійних переслідувань і відповідальності королівських чиновників перед Парламентом. Зокрема, вона містила нову вимогу про те, щоб король у майбутньому призначав лише тих посадових осіб, яким Парламент мав підставу довіряти. Це означало, по суті, політичну відповідальність посадових осіб перед Парламентом і було сприйнято королем як вторгнення в його прерогативу – сферу виконавчої влади. Король відмовився затвердити Велику ремонстрацію.

3. Акти про надання верховної влади палаті громад, про скасування королівського звання та скасування палати лордів (4 січня, 17 та 19 березня 1649 р.).

4. Акт, що оголошував Англію республікою (19 травня 1649 р.). Форма правління в Англії цим актом визначалась як Common wealth (дослівно – «загальний добробут»). Її головним елементом виступав Парламент, що складався з однієї палати громад. Повноваження Парламенту були визначені ще до офіційного оголошення республіки. У постанові про проголошення себе вищою владою в державі (4 січня 1649 р.) палата громад визнавала народний суверенітет основою будь-якої влади, представницьку і виборчу (від громад) організацію вищої влади й необмежені законодавчі повноваження представників громад. Парламент зосередив у своїх руках практично всю повноту державної влади, включно з організацією уряду й адміністрації, керівництвом армією та вищим судовим контролем. Однією з характерних рис нової державної форми було те, що одна крайність – королівський абсолютизм – змінилася іншою – «парламентським абсолютизмом».

5. Важливу роль у становленні республіки відіграв Акт про заснування Державної ради (13 лютого 1649 р.) – виконавчого за суттю органу влади. Члени Державної ради присягали на вірність Парламенту та республіці.

У 1643 р. був скасований єпископат і введено пресвітеріанський устрій церкви. Землі єпископів і роялістів були обернені у власність держави і виставлені на продаж. У результаті цих заходів значна частина земельної власності перейшла в руки буржуазії і джентрі. Закріпити новий статус цих земель був покликаний акт 1646 р. про скасування системи феодалних лицарських тримань і перетворення їх на вільні тримання «на загальному праві», тобто фактично передання в приватну власність власників.

Установлення Протекторату. 1647 р. Карл I утік із полону до Шотландії. Навесні 1648 р. розпочалася друга громадянська війна, що закінчилася поразкою прихильників короля. Парламент призначив засідання суду, що ухвалив Карлові смертний вирок, внаслідок якого в 1649 р. йому відтяли голову

20 квітня 1653 р., спираючись на підтримку армії, Олівер Кромвель розігнав так зване «охвістя» Довгого парламенту (усього 50 депутатів), ця подія була початком установаження військової диктатури. Новий державний лад був юридично закріплений Конституцією від 13 грудня 1653 р. під назвою «Знаряддя управління», яку запропонувала Державна рада, а затвердила Рада армії. «Знаряддя управління» встановлювало зовні республіканську, а по суті диктаторську систему влади. Ця перша й остання в історії Великої Британії кодифікована Конституція була пристосована до конкретної особи – Олівера Кромвеля, який і очолив державу.

Політичний режим Протекторату еволюціонував від помірковано консервативного до відверто реакційного. Законодавча влада «вільної держави Англії, Шотландії і Ірландії» зосередилась у подвійному інституті – Парламенті та наново заснованій посаді лорда-протектора. Парламенту належали виняткові повноваження змінювати, призупиняти і вводити нові закони та встановлювати податки. Парламент мав скликатися регулярно (раз на 3 роки) і самостійно, його не можна було розпустити раніше ніж після 5 місяців його роботи. Право обирати депутатів до нього надавалось особам, які володіли майном вартістю 200 фунтів стерлінгів і яким виповнився 21 рік. Парламент повинен був складатись не менш ніж із 60 членів, «відомих своєю чесністю, богобоязливих і доброї поведінки».

Державні фінанси перебували у жалюгідному стані, що спричинило підвищення податків, а це, у свою чергу, – незадоволення урядом та особисто лордом-протектором. У відповідь на народне незадоволення та відмови сплачувати податки був запроваджений поліцейський режим. Уся країна була поділена на округи на чолі з генерал-майорами, які мали надзвичайно широкі адміністративні повноваження: керівництво міліцією та регулярними військами, придушення соціальних рухів, покарання ересі, виявлення та направлення на роботу волоцюг. У країні існувала сувора цензура, навіть особисте життя громадян

піддавалося дріб'язковому контролю. Особливою статтею Конституції повноваження лорда-протектора довічно закріплювались за О. Кромвелем. Він також мав титул генералісімуса.

12 квітня 1654 р. було ухвалено Ордонанс про об'єднання Англії і Шотландії. 22 травня 1657 р. Кромвель одержав право самому призначати собі наступника. Він відмовився прийняти корону короля. Відновлювалася Палата лордів (63 лорди).

Своєю політикою Кромвель домогся того, що у Європі шанували й Англію, і її главу – лорд-протектора. До самої смерті Кромвель був популярним серед народу, зокрема завдяки іміджу «народного» політика на противагу зарозумілим дворянам та королю. Особливе значення мала його абсолютна непідкупність. Кромвеля і досі вважають національним героєм Англії, незважаючи на його дії стосовно королівської влади в країні та страту Карла I.

Рестаурація Стюартів та Славна революція. Режим протекторату був тісно пов'язаний з особою і авторитетом Кромвеля. Тільки-но він помер (3 вересня 1658 р.) від тяжкої гарячки, спричиненої малярією, режим потрапив у великий кризовий стан безвладдя. Призначений наступником Олівера Кромвеля його син Річард Кромвель (1626–1712) не зміг втримати владу, і в 1659 р. його змусили відректися від звання і відновити умовну республіку. У пошуках стабільності виходом стало повернення на престол династії Стюартів (спадкоємець престолу Карл II перебував у Франції). Відіграли свою роль і суперечності в вищому військовому керівництві. У цих умовах воєначальник і намісник одного з найбільших шотландських військових округів генерал Монк здійснив державний переворот. Його війська вступили в Лондон для здійснення політичного контролю над владою, а генерал наперед установив контакт із спадкоємцем престолу.

У травні 1660 р. Карл II повернувся до Англії. Парламент відновив Палату лордів і стару конституційну монархію. Ще до відновлення монархії Карл II підписав своєрідні гарантії своєї

майбутньої політики у вигляді Бредської декларації 1660 р. При цьому Стюарти зобов'язалися залишити чинними всі завоювання революції. Однак невдовзі Карл II влаштував жорстокий терор проти діячів революції (тих, що голосували за страту його батька: учасники суду над Карлом I, що залишилися в живих, були страчені, а тіла покійних, включно з останками самого Олівера Кромвелля, були вириті з могил, повішені й четвертовані). Було здійснено і не дуже вдалі спроби відібрати землю і майно, які раніше належали аристократії, але під час революції перейшли до буржуазії та нового дворянства.

З основними соціальними завоюваннями революції нічого не можна було вдіяти, тому уряд змушений був пристосовуватися до капіталістичного шляху розвитку країни. Аграрна політика цілковито почала визначатися інтересами мілордів та орендарів. Карл II повернув застарілу виборчу систему з її «гнилими місечками» (малолюдними виборчими округами, які ще за Середньовіччя здобули право на представництво в Парламенті), що забезпечувало більшість у Парламенті великих землевласників. Парламент в умовах наростання конфлікту між короною і класами, які здобули перемогу в революції, знову став центром політичної опозиції. Боротьба в Парламенті проявилась у формі протидії двох партій – *вігів і торі*. *Вігами* почали називатися супротивники короля, захисники інтересів буржуазії та нового дворянства. *Торі* виражали інтереси землевласницької аристократії та підтримували короля.

26 травня 1679 р. віги спромоглися провести Хабеас корпус акт (Habeas corpus act, «Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями»), який регламентував порядок звільнення з в'язниці під заставу. Habeas corpus act 1679 р. закріплював такі основоположні правові принципи: а) презумпція невинуватості; б) дотримання законності під час затримання підозрюваного; в) швидкий та оперативний суд за належною процедурою і за місцем правопорушення; г) відповідальність посадовців за недотримання закону.

У 1688 р. стався династичний переворот, підготовлений вігами і частиною торі. Ще в червні 1688 р. англійський Парламент звернувся до Вільгельма Оранського – штатгальтера (правителя) Голландії та чоловіка Марії – дочки Якова (брата Карла II) з пропозицією зайняти англійський престол. У листопаді 1688 р. Вільгельм і Марія прибули до Лондона, а 13 лютого були проголошені королем і королевою. Цей палацовий переворот, який дістав назву Славної революції, був завершенням буржуазної революції в Англії. Так було остаточно ліквідовано англійський абсолютизм і встановлено конституційну монархію.

Еволюція форми державного правління і політичної системи, зміни в державному устрої. Після Славної революції Парламент ухвалив низку законодавчих актів, які містили важливі конституційні положення. Так, 13 лютого 1688 р. було затверджено Декларацію прав, перетворену незабаром на знаменитий ***Білль про права***, який став першим з англійських конституційних законів цього періоду. Загалом в Англії немає єдиної писаної конституції. *Умовно під англійською конституцією* слід розуміти сукупність конституційних законів і неписаних угод-прецедентів, вироблених практичною діяльністю Парламенту і кабінету міністрів. Білль про права істотно обмежував королівську владу на користь Парламенту, а саме: король не міг без згоди Парламенту призупиняти закони, королю заборонялося призначати і збирати податки без дозволу Парламенту, король не мав права збирати й утримувати армію без дозволу Парламенту, вибори в Парламент мали бути вільними, свобода слова, обговорень та ухвалення актів у Парламенті не повинні обмежуватися і піддаватися контролю в якомусь іншому суді або місці, крім Парламенту, а Парламент повинен скликатися досить часто. Білль про права встановлював відповідальність міністрів перед судом. Королівські витрати ухвалювалися лише на один рік і щороку повинні були підтверджуватися Парламентом. Ця обставина ставила короля в залежність від Парламенту. Водночас деякі важливі конституційні аспекти відображення не

знайшли. Так, не було і згадки про виборче право. Тобто, залишалося чинним старе «дореволюційне» виборче право. Зокрема, в інтересах аристократії було збережено «гнилі містечка».

Подальші основи Конституції були закладені *Актом про спадкування престолу 1701 р.* Відповідно до цього документа через бездітність Вільгельма і Марії спадкоємицею англійського престолу було проголошено молодшу дочку Якова II – Анну, а після її смерті корона переходила до бічної лінії Стюартів – князів Ганноверу. Установлюючи порядок спадкування престолу, Акт 1701 р. водночас дещо обмежив права монарха. Дійсними вважалися лише акти, підписані, крім короля, членом Таємної ради, який вносив законопроект на розгляд Парламенту. Отже, зросла політична роль міністрів, які, своєю чергою, могли бути притягнуті Парламентом до відповідальності. Загалом цей правовий акт започаткував принцип відповідальності Кабінету міністрів перед Парламентом. Крім того, він зробив судову владу незалежною від короля і підпорядкованою Парламентові. Відтоді в Англії остаточно утвердилася конституційна, обмежена Парламентом монархія.

Надалі головними напрямками розвитку британської політичної системи, в основі якої утвердилася британська (вестмінстерська) модель парламентаризму, були подальше обмеження королівської влади, зростання ролі Парламенту і затвердження нових принципів відносин виконавчої і законодавчої гілок влади (формування «відповідального уряду»). Ці зміни відбувалися у процесі політичної практики як результат суперництва двох партій (торі і вігі) за право формувати «Уряд Його Величності». Саме конституційні угоди (звичаї) за відсутності єдиної писаної конституції стали правовою основою нового різновиду конституційної монархії. Монарх продовжував залишатися главою держави, але поступово перетворювався лише на номінального главу виконавчої влади. Перші прецеденти, що сприяли цьому, виникли вже у перші десятиліття XVIII ст. З 1707 р. перестало застосовуватися право короля відхиляти закони, ухвалені

Парламентом. Король Георг I, який не знав англійської мови, перестав відвідувати засідання Кабінету міністрів. Таке «відчуження» короля від кабінету сприяло зосередженню функцій керівництва кабінетом у руках «першого міністра». Кабінет почав діяти від імені «Його Величності», але практично самостійно.

Становище монарха у подальшому визначалося формулою «король царює, але не править». Фактично втрачені королем повноваження юридично залишилися в його розпорядженні. Змінювалися акценти у питанні про відповідальність виконавчої влади перед Парламентом. Тепер ця відповідальність могла бути перенесена з короля на його міністрів. Першим кроком до формування нової системи відносин кабінету й Парламенту були акти 1705–1707 рр. про посади, які відкрили міністрам можливість обиратися в нижню палату Парламенту й тим самим представляти в ній кабінет. Почав утверджуватися принцип формування кабінету на однопартійній основі (торі або вігі). Дедалі типовішою ставала ситуація, за якої кабінет не міг довго перебувати при владі, не маючи довіри більшості в Палаті громад. Партія, що перемогла на виборах, мала більшість. З її депутатів формувався Кабінет міністрів. Партія, яка програла вибори, утворювала в Парламенті організовану опозицію.

Наприкінці XVIII ст. сформувалися ще два ключові правила відносин Парламенту і Кабінету міністрів: за умови втрати кабінетом довіри Парламенту він міг або піти у відставку у повному складі (солідарна відповідальність), або розпустити Палату громад і призначити нові вибори. Так виникла система взаємних стримувань Палати громад і Кабінету міністрів, в умовах якої кабінет мав оцінювати політичну ситуацію як у Парламенті, так і в країні в цілому та у разі урядової кризи ухвалювати одне з двох згаданих рішень.

Незважаючи на зміни у схемі відносин основних органів влади, багато з нововведень ще не набули завершеного характеру, а роль королівської влади та аристократичної Палати лордів залишалася вагомою. Подальший розвиток парламентаризму не

міг відбуватися, доки сама система формування нижньої палати Парламенту мала феодальний характер і забезпечувала великих землевласників та фінансову аристократію ключовими посадами в управлінні державою. Установлення нової виборчої системи вимагали насамперед представники промислової буржуазії, які спиралися на маси безправного міського пролетаріату.

Протягом ХІХ ст. в Англії було проведено три реформи виборчого права. Їх суть була викладена в Акті про зміну старого представництва в Англії та Уельсі (1832 р.) та в Актах про народне представництво 1867 р. і 1884 р., вона зводилася до такого:

1) право голосу на парламентських виборах отримали: а) всі, хто протягом 12 місяців володів нерухомістю, що приносила десять фунтів стерлінгів на рік, і сплатив усі місцеві податки; б) наймачі чи власники житлових будинків, які сплачували податок на бідних; в) землевласники-фригольдери (дрібні землевласники), копігольдери (орендарі землі) та лізгольдери (короткотермінові орендарі), які щорічно отримували певний прибуток; г) орендарі квартир, які сплачували за квартиру не менше 10 фунтів стерлінгів і проживали в них не менше 12 місяців;

2) так звані «гнилі містечка» були позбавлені представництва в Парламенті, а їхні місця були передані новим промисловим центрам;

3) запроваджувався віковий ценз – 21 рік;

4) запроваджувалося таємне голосування (за законом від 1872 р.);

5) з 1884 р. передбачено покарання за підкуп виборців;

6) у 1885 р. були створені виборчі округи з визначеною кількістю населення;

7) діяла мажоритарна система виборчого права (більшості).

Права голосу, як і раніше, були позбавлені жінки, чоловіки молодші за 21 рік, а також особи, що протягом 12 місяців отримували допомогу від приходу.

Відбулася організаційна перебудова головних партій. У 1839 р. створено Ліберальну партію (колишні віги), а у 1867 р. – Консервативну партію (колишні торі).

У XVIII–XIX ст. поряд з еволюцією форми державного правління і політичного режиму відбулися зміни в державному устрої країни. Після оформлення унії з Шотландією (1707 р.) держава почала називатися **Королівство Великої Британії**. Шотландський Парламент був розпущений, і країною керували нові єдині Парламентта Уряду Вестмінстері в Лондоні. До лондонського Парламенту ввійшли 16 перів і 45 представників Палати громад від Шотландії.

Після унії з Ірландією (1801 р.) англійський Парламент поширив свою владу на всю територію Британських островів. Шотландія зберегла власну правову і судову системи, а також пресвітеріанську церкву. З 1801 р. нове державне утворення отримало назву **Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії**. Реформи місцевого управління, проведені в Англії у 1835 р. і 1888 р., змінили систему управління в містах і графствах. Було створено однотипні представницькі органи – ради для міст і графств. Колишня система управління графств була переглянута, а найбільші міста виділено в самостійні графства. Радам графств було передано адміністративні повноваження мирових суддів. Система органів самоврядування мала значну самостійність і визначалася відсутністю надмірного адміністративного нагляду центральної влади.

Саме в цей період відбувалось остаточне оформлення низки спеціальних державних установ і відомств, насамперед поліцейських органів. Зокрема, у 1782 р. засновано вищий орган охорони суспільного порядку у Великій Британії – Міністерство внутрішніх справ. «Її Величності державний міністр з управління внутрішніми справами», як офіційно титулувався Міністр внутрішніх справ, ніс відповідальність за збереження «королівського миру». Найважливішими функціями цього відомства були такі: 1) здійснення королівської прерогативи помилування і підготовка відповідей на петиції громадян, адресованих монархові; 2) підтримання порядку й керівництво поліцією графств і міст; 3) контроль за іноземцями та іммігрантами; 4) організація системи цивільної оборони; 5) реєстрація виборців та організація виборів.

Особливості англосаксонської правової системи. Ця система виникла завдяки становленню буржуазного права в Англії та поширенню його чинності на англійські колонії. Перші відмінності англійського права від права континентальних країн Західної Європи намітилися вже в період раннього середньовіччя та особливо після Нормандського завоювання 1066 р. Відмінність англійського права зумовлювалася такими чинниками:

- географічним положенням (острівне положення Англії обмежувало вплив ззовні й забезпечувало автономний державно-правовий розвиток);
- в Англії не набула розвитку рецепція римського права;
- англійське право зазнало значно меншого впливу римокатолицької церкви;
- Англія не зазнала феодалної роздробленості;
- набув розвитку станово-представницький орган – парламент.

Розвиток буржуазної революції, її завершеність (у Франції) та незавершеність (в Англії) у сукупності з іншими чинниками призвели до утворення двох різних правових систем: правової системи країн континентальної Європи та англосаксонської правової системи, прототипом якої є загальне право Англії.

Основними рисами англосаксонської системи права є такі:

- 1) джерелами права є судові прецеденти, правові звичаї та закони (загальне право, статутне право і право справедливості);
- 2) силу основного закону мають конституційні акти парламенту та конституційні звичаї – некодифікована конституція;
- 3) відсутність чіткого галузевого поділу норм права, слабкорозвинений понятійно-категорійний апарат;
- 4) відсутність галузевої систематизації норм права.

Недоліком англосаксонської системи права є її консерватизм. Головною перевагою англосаксонської правової системи є її гнучкість, відсутність чітко виражених меж для застосування правових норм, можливість суддям ухвалювати максимально справедливі, на їхній погляд, судові рішення.

Незважаючи на зовнішні відмінності англосаксонського права від права інших народів (архаїчність, своєрідна термінологія, наявність інститутів, яких нема в інших системах права), воно ґрунтується на основних принципах буржуазного права. До таких принципів належать:

- а) необмежене право приватної власності;
- б) свобода договору;
- в) формальна рівність усіх перед законом.

Для права Англії є характерним збереження чинності статутів, виданих у середні віки, хоча вони й містили норми, які суперечать новим законам. Лише в деяких випадках англійські суди витягали на поверхню забуті закони (через їх крайню жорстокість) і на їх основі виносили рішення.

Основні риси галузей права. Наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. англійський Парламент видав низку статутів, які присвячувалися окремим інститутам різних галузей права. Вони містили основні норми права, які регулювали ці правовідносини, і становили своєрідну кодифікацію.

Правова система Англії не визнає класичного римського поділу права на публічне і приватне, тому сам термін «цивільне право» в англійській правовій системі є умовним. Доктринально воно складається з окремих правових інститутів: реальної і персональної власності й траста (довірча власність).

Англійське цивільне право не знає поділу речей на рухомі й нерухомі. Воно встановило інший поділ: а) реальна власність; б) особиста власність. До реальної власності англійське право відносить права на земельні ділянки, а також документи, в яких підтверджується право на землю. До особистої власності належать усі інші предмети і права: речі, які перебувають у володінні, авторські права і патентні права. Англосаксонське право власності на рухомі речі за обсягом прав власника анітрохи не відрізняється від інших систем буржуазного права. Суб'єкти цивільного права – громадяни Англії (фізичні особи) та юридичні особи. Правоздатність окремих категорій фізичних осіб

(жінки, іноземці) була обмеженою. Під юридичною особою розуміються насамперед корпорації (компанії).

Своєрідність права власності на землю обумовлюється тим, що вся земля в Англії вважається власністю короля, а окремі особи розглядаються як утримувачі землі. Втім, таке утримання нічим не відрізняється від права власності. Право земельного володіння є безстроковим і вільно відчужуваним. Проте збережено формальності, пов'язані з переданням права на землю та її спадкування. Довірча власність розвивалася у традиційній для Англії формі трасту як формі власності, за якої одна особа розпоряджається майном, переданим їй іншою особою (засновником) на користь третіх осіб. Наприкінці XIX ст. інститут трасту отримав застосування під час заснування різних форм капіталістичних об'єднань.

Що стосується сімейного і спадкового права, то ці галузі права Англії найбільшою мірою зберегли стару форму. Лише у 1836 р. там було запроваджено цивільний шлюб, але він не був обов'язковим: дозволялось укладати шлюб у церковній або цивільній формі. Верховенство чоловіка в сім'ї зберігалось в обох випадках. Йому належало право нагляду за дружиною, навіть право карати її. Майном сім'ї управляв і розпоряджався чоловік. Лише у 1882 р. дружини отримали право розпоряджатися своєю власністю у приватновласницькому обігу. Діти до 21 року перебували під владою батька. Він не лише був хоронителем майна дітей, а й мав право карати їх і передавати їхнє майно іншим особам. Розлучення було дозволене в Англії в 1857 р. Для чоловіка припинення шлюбу розлученням було легшим, ніж для дружини.

Спадкове право Англії вирізнялося тим, що в ньому утвердився принцип свободи заповіту. Особа, яка досягла 21-річного віку, могла заповідати своє майно будь-кому. Навіть найближчі родичі за наявності заповіту не могли отримати якоїсь частини з майна померлого. У спадкуванні земельної власності збереглися середньовічні порядки. Земельні володіння переходили до

родичів по висхідній лінії, причому до спадкування залучався старший із спадкоємців одного ступеня.

Англійське кримінальне право є одним із найбільш архаїчних. Зокрема, воно дотепер характеризується відсутністю кодифікованого законодавства. У підґрунті англійського кримінального права лежить загальне право, тобто право, вироблене суддями, а у підґрунті його застосування – «загальноновизнаність» – власне, фікція. Насправді це не просто звичаєве право, а судово-звичаєве право, що ґрунтується на конкретних судових прецедентах. В Англії вважається, що якщо судове рішення колись установило певне правове положення або витлумачило якісь закони (тобто дало відповіді на питання, не передбачені законом), його можна використовувати як зразок у розгляді таких обставин. Зберігалася середньовічна потрійна класифікація злочинів: тризн (зрада), фелонія (тяжке кримінальне діяння) і тамісдімінор (дрібні правопорушення).

Кримінальний процес Англії теж відрізнявся архаїчністю. Лише у 1772 р. відмінено катування, а у 1819 р. скасовано ордалії. У ХІХ ст. відбувалася подальша демократизація процедури розгляду кримінальних справ. Ухвалений у 1836 р. акт передбачав право обвинуваченого й ув'язненого користуватися послугами адвоката і вимагати ознайомлення з матеріалами справи. За законом 1898 р. обвинуваченому було надано право свідчити в суді.

На початку ХІХ ст. розпочалося формування галузі трудового права, яке в Англії мало досить сильні передумови розвитку і традиції, що стали особливо актуальними з розвитком капіталістичних відносин і характерного для них підприємництва. Жорстокість і примусове державне регулювання умов праці залишалися визначальними до ХІХ ст. На початку ХІХ ст. скасовано старі закони про регулювання заробітної плати, що віддало ініціативу у цій сфері власникам виробництв та породило конфлікти між ними і робітниками, кількість яких постійно зростала. Тривалий час залишалася чинним кримінальне переслідування

робітників у разі порушення ними трудового договору. Організаційне оформлення робітничих виступів примусило державу піти на поступки. Низка законів визначила умови праці дітей і жінок та контроль за їх дотриманням. Наприкінці XIX ст. було ухвалено соціальні закони, що надавали робітникам матеріальні гарантії на випадок виробничого травматизму.

Що стосується судової системи і процесуального права, то в буржуазній Англії залишилася майже без змін дореволюційна система юстиції, яку становили три ланки: 1) вищі судові органи – суд королівської лави, палата загальних прохань і палата фінансового суду (в середині XIX ст. було засновано суди з розгляду справ про розлучення і позовів за заповітами); 2) нижчі судові органи – суди мирових суддів і суди сесій мирових суддів; 3) спеціальні судові органи – військові, духовні та університетські. Процесуальне право Англії вирізняється, як і вся правова система, архаїчністю форми, обумовленої компромісним характером англійської буржуазної революції XVII ст. Найважливішими документами, які регламентують кримінальний процес в Англії, залишаються Велика хартія вольностей 1215 р. і «Хабеас корпус акт». У XVIII ст. приблизно 50 складів злочинів передбачали смертну кару. Потім ця міра покарання почала використовуватися значно рідше, а після набуття чинності актами 1861 р. вона призначалася за вбивство та за кілька інших злочинів (піратство, зрада, підпали в королівських доках).

Дуже активно судові органи застосовували грошові санкції. Якщо присуджений до сплати штрафу був не в змозі негайно внести гроші, його відправляли до в'язниці. Існувала навіть своєрідна таблиця, в якій сума несплаченого штрафу прирівнювалася до відповідного строку ув'язнення.

Отже, Англійська революція XVII ст. – це процес переходу Королівства Англія від абсолютної монархії до конституційної, за якої влада короля обмежується владою Парламенту, а також гарантуються громадянські свободи. За своїм значенням Англійська революція XVII ст. була однією з найвизначніших подій

в історії людства і вплинула на становлення та розвиток сучасної держави не лише в Європі, але і в інших частинах світу.

§ 5.2. Німеччина

У XVIII – на початку XIX ст. Німеччини як єдиної держави не існувало. Німецькі землі формально перебували у складі Священної Римської імперії германської нації. До її складу входило близько 380 фактично між собою не зв'язаних карликових держав і декілька тисяч лицарських володінь. Таке об'єднання можна назвати аморфною федерацією. Серед усіх держав виділялися найбільші монархії – Австрія і Пруссія, які перебували у давньому суперництві за першість на німецьких землях. Завершення існування Священної Римської імперії германської нації пов'язується із завойовницькою діяльністю Наполеона Бонапарта, який, слід зауважити, фактично зробив перші кроки до консолідації Німеччини. 12 липня 1806 року в Парижі був підписаний договір між Францією і 16 державами Західної і Південної Німеччини про об'єднання низки німецьких держав під протекторатом Наполеона I й утворення **Рейнського союзу**. З 51 вільного міста Наполеон залишив лише п'ять, решта ж були передані десятку найбільших держав. Та ж доля спіткала сотні дрібних князівств, церковні володіння і землі імперських лицарів. У 1806 р. внаслідок поразки від Наполеона Священна Римська імперія припинила своє існування. До 1808 р. до Рейнського союзу приєдналися ще 23 німецькі держави. Уже внаслідок поразки Пруссії в битві проти Франції при Єні до його складу увійшло багато центрально- і північнонімецьких дрібних держав.

У 1808 р. Рейнський союз досяг своїх найбільших розмірів. Він містив у собі чотири королівства, п'ять великих герцогств, тринадцять герцогств і сімнадцять князівств, а також незалежні ганзейські міста Гамбург, Любек і Бремен. Рейнський союз був значною мірою військовим альянсом, а його члени були зобов'язані надавати Франції численні військові контингенти.

У відповідь багато з них були підняті в статусі (Баден, Гессен-Дармштадт, герцогства Клеве і Берг стали великими герцогствами, а Вюртемберг і Баварія – королівствами), а також із часом значно розширили свої володіння. У Союзі було 15 млн населення та армія в 120 тис. осіб. Імператор Франц II відмовився від титулу Імператора Священної Римської імперії, що існував понад тисячу років, і почав називатися Імператором Австрії.

У державах, що увійшли до складу Рейнського союзу, Наполеон увів французький Цивільний кодекс, відмінив кріпацтво і феодальні привілеї. З падінням імперії Наполеона у 1814 р. цей союз розпався.

У 1815 р. міжнародний Віденський конгрес вирішив створити **Німецький союз** – міжнародно-правовий союз німецьких держав. Союз був створений як спадкоємець ліквідованої Священної Римської імперії. У 1815 році Німецький союз містив у собі 41 державу, у 1866 році (до часу розпуску) – 35 держав, що традиційно для Німеччини відрізнялися винятковою строкатістю державних форм. До союзу входили: одна імперія (Австрійська), п'ять королівств (Пруссія, Саксонія, Баварія, Ганновер і Вюртемберг), герцогства і князівства, а також чотири містатреспубліки (Франкфурт, Гамбург, Бремен і Любек). Як і в колишні часи, це німецьке об'єднання мало у своєму складі території, що перебували під іноземним суверенітетом: короля Англії – королівство Ганновер до 1837 року, короля Данії – герцогства Гольштейн і Саксен-Лауенбург до 1866 року, короля Голландії – велике герцогство Люксембург до 1866 року. Безперечно військово-економічна перевага Австрії і Пруссії давала їм явний політичний пріоритет перед іншими членами союзу, хоча формально в ньому проголошувалася рівність усіх учасників. Водночас низка земель Австрійської імперії (Угорщина, Словенія, Далмація, Істрія та інші) і Пруського королівства (Східна і Західна Пруссія, Познань) повністю виключалися із союзної юрисдикції. Ця обставина зайвий раз підтверджувала особливе становище в союзі Австрії і Пруссії. Пруссія та Австрія входили

в Німецький союз лише тими територіями, які вже були частинами Священної Римської імперії.

Територія Німецького союзу в 1839 році становила близько 630 100 км² з населенням 29,2 млн населення. Єдиним спільним органом союзу був Союзний сейм. Це був конгрес повноважних послів держав-членів союзу. Він засідав у Франкфурті-на-Майні. У цілому Союз був конфедерацією самостійних держав, яка не мала ні коаліційного уряду, ні єдиного законодавства, ні єдиної армії, ні загальних фінансів, ні загального дипломатичного представництва. Союзні акти зберігали недоторканим історичний внутрішній устрій німецьких держав, тому існування Союзу не лише не сприяло об'єднанню Німеччини, а й суттєво гальмувало його.

Період 1815–1847 рр. був важливим для німецьких земель у плані державно-політичних зрушень. Саме в цей час у 24 німецьких державах установився конституційний лад. Найперша Конституція була розроблена в герцогстві Нассау ще у 1814 р. Згодом конституційні перетворення здійснили Баварія, Баден, Вюртемберг і Гессен (1818–1820 рр.) Під впливом революційних подій у Франції 1830 р. нова хвиля конституціоналізму охопила й інші німецькі держави – Брауншвейг, Саксонію і Шлезвіг-Гольштейн (1830–1834 рр.). Усі ці конституції були «даровані» монархами, тому монархія як форма правління зберігалася. У більшості конституцій становий лад залишався як формальна форма громадянства. Закріплювалася ліквідація кріпосного права. Дворянство позбавлялося вотчинних прав та особливої юрисдикції. Однак у деяких державах за дворянством визнавалися окремі особисті та майнові привілеї, у тому числі особисті привілеї на участь у політичному представництві.

Представницькі органи мали різний вигляд і різні повноваження. Це були ландтаги, де перевагу мали дворяни, міська верхівка та чиновництво. Деякі з них могли контролювати Уряд і слідкувати за виконанням законів. Виборчими правами користувалися особи з високим майновим цензом.

Найважливішим у цих конституціях було те, що в них закріплювалися *громадянські права та свободи*. Вони вводили рівність громадян перед законом, свободу віросповідання, свободу думки, друку, власності та професійних занять. Найобмеженішою була сфера політичних прав (зборів, петицій, участі в представницьких органах). Іншим народам, окрім німецького, які проживали на території цих держав, такі права взагалі не надавалися.

Шляхи об'єднання Німеччини. Об'єктивно об'єднати Німеччину можна було двома шляхами – революційним або династичним (під зверхністю австрійської династії Габсбургів чи то пруської Гогенцоллернів). Ситуація в Європі середини ХІХ ст. робила можливим об'єднання першим шляхом. Французька революція 1848 р. дала поштовх до об'єднувчих процесів у німецьких землях. У 1848–1849 рр. у Німеччині відбулася революція (Березнева революція). Вона була частиною буржуазно-демократичних і національних повстань у великих частинах центральної Європи. Її головною внутрішньою пружиною стало питання про об'єднання Німеччини, усунення втручання князів і правлячих феодальних сил у господарське життя німецьких держав. Ідеї об'єднання Німеччини знайшли широке розповсюдження серед ліберальної буржуазії. На півдні і на заході країни пройшли великі збори і масові демонстрації. Головним чином населення вимагало свободи друку, свободи зібрань і національний Німецький парламент.

У Гейдельбергу (Баден) 5 березня 1848 р. група німецьких лібералів почала готуватися до виборів у Німецький парламент. Передпарламент був зібраний 31 березня. Його члени закликали до вільних виборів у національний Німецький парламент, на що була згодна більшість німецьких князівств. 18 травня 1848 Німецький парламент відкрив свою першу сесію в церкві Святого Павла. Через те що серед 586 депутатів багато було професорів (94), вчителів (30) і тих, що мали університетську освіту (233), його прозвали «професорським парламентом».

28 березня 1849 р. Франкфуртський Парламент ухвалив Конституцію, яку підтримала більшість німецьких держав. Уперше в історії Німеччини декларувалися особисті права: свобода особи, думки, віросповідання та совісті, свобода пересування, рівність перед законом і недоторканість особи; було скасовано станові привілеї та феодалні повинності. Німеччина повинна була перетворитися на федеративну імперію. Парламент надав пруському королю Фрідріху Вільгельму IV імператорський сан, але при цьому імператор – політичний, військовий і дипломатичний глава Німеччини – повинен був правити за посередництвом міністрів, відповідальних перед двопалатним Парламентом, що обирається на основі загального виборчого права. Пруський король, не відкидаючи формально цієї пропозиції, водночас стверджував, що законним монархом його можуть зробити лише збори німецьких монархів. Франкфуртська конституція не була реалізована через суперечності між Пруссією та Австрією, однак такі її принципи, як федералізм, двопалатний Парламент і соціальна спрямованість правового статусу особи, – все це заклало підвалини німецького конституціоналізму.

Революція в Німеччині 1848–1849 рр., яка за своїм ідейним змістом мала буржуазний характер, на відміну від революції у Франції, не досягла значних результатів. Збереглася територіальна роздрібненість Німеччини. Залишилися панівними феодално-абсолютистські порядки. Одним із наслідків революції стала *пруська Конституція 1850 р.*, схвалена промонархічними Національними зборами, тому вона отримала назву «Конституція панівної контрреволюції». Документ формально передбачав обмежені громадянські свободи (рівність усіх перед законом, недоторканність особи і житла, свободу совісті, науки і викладання). Однак Конституція не надавала гарантій для їх реалізації. Окрім того, стаття 111 передбачала можливість тимчасового припинення дії низки статей про захист прав людини. У разі війни або заворушень всі цивільні інститути влади припиняли функціонування. Було проголошено встановлення

конституційної монархії. Главою держави залишався король із надзвичайно широкими повноваженнями. Він володів законодавчою (спільно з двопалатним ландтагом) і виконавчою владою. Верхня палата – Палата панів – повністю призначалася королем. Палата представників обиралася на основі складної куріальної системи, у підґрунтя якої було покладено майновий і віковий ценз, тому переважна більшість місць у Парламенті належала великим землевласникам і великій буржуазії. Король мав право абсолютного вето на рішення Парламенту та на його розпуск. Монарх призначав і звільняв міністрів, які були відповідальні лише перед ним. Судова влада надавалася «незалежним судам», судді яких, втім, призначалися королем і могли бути зміщені з посади лише на основі судового рішення. Конституція Пруссії 1850 р. фактично підтвердила феодально-абсолютистські порядки і стала наслідком компромісу юнкерства та верхівки буржуазії.

Завершення процесу об'єднання Німеччини. Поразка німецької буржуазної революції 1848–1849 рр. означала, що об'єднати країну знизу неможливо. Залишався династичний шлях. Ні Австрія, ні Пруссія не мали наміру поступатися гегемонією. Кожна держава воліла залишатися лідером.

Лідерство Пруссії у справі об'єднання Німеччини було обумовлене тим, що Пруссія була економічно найрозвиненішою країною та мала потужну армію.

Оскільки Австрія була багатонаціональною країною, і німці становили в ній меншість населення, вона не могла претендувати на роль національного лідера. Натомість Пруссія була моноетнічною країною. Національні меншини не відігравали помітної ролі в її житті.

У 1862 р. міністром-президентом Пруссії призначили представника пруського юнкерства Отто фон Бісмарка, який став ідеологом і лідером пруського мілітаризму у внутрішній і зовнішній політиці та панування над німецькими землями. За поданням Бісмарка було розпущено ландтаг і розпочато військову реформу, у підґрунті якої стояло збільшення кількості армії.

Це здійснювалося під гаслом «Не промовама і не голосуванням вирішуються найважливіші питання часу, а залізом і кров'ю».

Спроби Австрії нейтралізувати вплив Пруссії призвели до збройного протистояння. У 1866 р. Австрія зазнала поразки в австро-пруській війні й була змушена поступитися лідерством на користь Пруссії. На уламках Німецького союзу з ініціативи Пруссії було побудовано *Північнонімецький союз*. Створений 1867 року військово-політичний блок німецьких держав із ухваленням Конституції 1867 року перетворився на першу німецьку федеративну державу, що лягла у підґрунтя створення німецької національної держави, яка була у 1867–1871 рр. федеративним об'єднанням 22 незалежних держав північної Німеччини, але без Австрії. Федеральна влада контролювала армію та зовнішню політику. Був створений *Райхстаг* – Парламент, у виборах якого могли голосувати чоловіки і який діяв зі збереженням таємниці голосування. Райхстаг міг мати справу з бюджетами, але він мав обмежені повноваження порівняно з Федеральною Радою, в якій були представлені члени федерації. Влада в Союзі більшою мірою перебувала під впливом його засновника, першого та єдиного канцлера Отто фон Бісмарка, Прем'єр-міністра Королівства Пруссія, в якому зосередилось 80 % населення конфедерації. Після перемоги над Австрією Пруссія приєднала незалежні до того ГанOVER, Гессен-Кассель, Нассау та Франкфурт-на-Майні.

Об'єднання німецьких земель було закономірним явищем. Соціально-економічні й політичні передумови цієї події визрівали протягом попередніх десятиліть. Розвиток капіталістичних відносин у Німеччині вимагав об'єднання розрізнених держав і створення централізованого управління, уніфікованої правової системи, спільних правил товарно-грошової політики і створення єдиного внутрішнього ринку.

У 1870 р. розпочалася франко-пруська війна, в якій перемогу здобула Пруссія. Вона отримала з Франції контрибуцію і приєднала низку південно-німецьких територій. Зайнявши

столицю Франції, 18 січня 1871 р. король Пруссії Вільгельм I був проголошений у Версалі *німецьким імператором*. Так було створено другу Германську імперію, державний лад якої було відображено в Конституції, яка закріпила федеративний устрій монархічної держави. До федерації входили 22 монархії (серед них 4 королівства – Пруссія, Баварія, Саксонія та Вюртемберг, 18 герцогств і графств) і 3 вільні міста з республіканським ладом (Любек, Бремен і Гамбург). Суб'єкти федерації передавали низку важливих повноважень центральній владі, зберігаючи урядову і законодавчу автономію.

На чолі об'єднаної Німеччини стояв імператор, влада якого мала спадковий характер. Він володів правом вирішального слова в законодавчих колізіях. Імператор міг скликати і розпустити Парламент, який складався з двох палат: Союзної ради (Бундесрату) і Райхстагу.

Останній був нижньою палатою, яка обиралася населенням. Йому належало право законодавчої ініціативи з питань, віднесених до імперської компетенції: про громадянство, поліцейний нагляд, торгівлю і фінанси, авторські та винахідницькі права, засоби зв'язку і повідомлення, права громадян і військове будівництво.

Інтереси земель і вільних міст були представлені в Бундесраті. До його складу входили 58 представників від 25 суб'єктів федерації. Пруссія була представлена 17 депутатами і домінувала у верхній палаті, оскільки для блокування будь-якого рішення було достатньо 14 голосів. До компетенції Бундесрату входили законодавство, питання бюджету і фінансів, відносини між членами союзу тощо. Беручи до уваги політичну гегемонію Пруссії у федерації, сучасники називали це державне утворення «союзом нерівних». Держави, які були членами союзу, могли бути відповідно до статті 19 Конституції силувані до її виконання шляхом екзекуції (тобто застосування сили), яка визначалася Бундесратом і проводилася до виконання імператором. Фактично повнота влади належала призначеному імператором канцлеру, який був не лише єдиним імперським міністром, а і

представником Бундесрату. За умови рівності голосів у верхній палаті Парламенту його голос був вирішальним.

На відміну від більшості європейських країн, у Німеччині не було реалізовано принцип «відповідального уряду», і на виконавчу владу не покладалася відповідальність. Конституція 1871 року зафіксувала створення єдиної німецької держави у формі конституційної монархії. Законодавче закріплення владних повноважень імператора, канцлера, Бундесрату і Райхстагу відбило прогресивну тенденцію еволюції німецької державності – рух від абсолютної монархії до конституційної. Але державно-політичний лад, який установився після об'єднання Німеччини, відзначався політичним консерватизмом і не втілював багатьох передових принципів та інститутів демократичної влади.

Конституція Германської імперії вводила звичайні «права і свободи» – рівність перед законом, скасування феодальної юстиції, загальне чоловіче виборче право, скасування цензури й буржуазні принципи правосуддя. Водночас держава залишалася поміщицько-монархічною. На відміну від Франції, де клас дворян було підірвано економічно, в Німеччині юнкерство зберегло свої землі, титули й замки і залишалося політичним лідером. Реакційний шлях об'єднання Німеччини відіграв згодом згубну роль не лише в її власній історії, але й в історії всієї Європи.

У 1879 році Німеччина уклала союзний договір з Австро-Угорщиною, й до них приєдналася Італія (Троїстий союз). Блокові цих держав протистояла Антанта. Наприкінці ХІХ ст. Німеччина розгорнула політику колоніальних загарбань у південно-західній і східній Африці та районі Тихого океану. Протягом 1884–1885 рр. вона встановила протекторат над значними територіями у південно-західній, східній і південно-східній Африці. З 1888 року кайзером Німецької імперії став Вільгельм II.

Основні риси права. До об'єднання в Німеччині не існувало єдиної правової системи (партикуляризм). Творення єдиної держави зумовило необхідність уніфікації розрізнених правових систем, які містили чимало феодальних пережитків. Німецьке

цивільне уложення було ухвалене 1 липня 1896 р. й набуло чинності 1 січня 1900 р. У світовій історії права воно отримало назву Німецьке цивільне уложення 1896 року. Джерелами Цивільного уложення стали римське і німецьке право. Його структура (2 385 параграфів) відповідала доктрині пандектного²¹ права, популярній у німецьких цивілістів. Таке формування структури цивільного кодексу отримало назву *«пандектна система»*. Розгляду окремих інститутів у ньому передувала Загальна частина, що склала першу книгу.

Особлива частина складалася з чотирьох книг: книга друга – зобов’язальне право, книга третя – речове право, книга четверта – сімейне право, книга п’ята – спадкове право. На думку дослідників, у розділах, присвячених праву власності, насамперед у книзі третій, більшою мірою позначився вплив німецького права, а в розділі про зобов’язання – римського права. Для норм Уложення є характерними складність формулювання та значна кількість спеціально-юридичних термінів. Однак у ньому відсутні загальні юридичні визначення. Також акт містить звороти соціального і морально-етичного змісту (наприклад, «добра совість», «зловживання правом»). Суб’єктами цивільних правовідносин визнавалися фізичні та юридичні особи. Правоздатність фізичних осіб ґрунтувалася на принципі юридичної рівності. Повна цивільна правоздатність наставала з 21 року. Втрата дієздатності наставала за умови душевної хвороби або недоумства, внаслідок марнотратства чи пияцтва, що загрожувало безпеці інших.

За винятком шлюбно-сімейних відносин, Уложення не передбачало суттєвої різниці між правовим статусом чоловіка і

²¹Від структурної будови цивільно-правового матеріалу в одній із найважливіших частин Кодексу Юстиніана Великого «Дігести» або «Пандекти» («всеохоплююче» з грецької) – структурованої збірки висловлювань великих римських юристів, яка є одним із головних джерел римського приватного права. Пандектна система побудови цивільних кодексів є однією з важливих ознак германської групи романо-германської правової сім’ї. За пандектною системою, зокрема, побудовано Цивільний кодекс України.

жінки. У ньому детально регламентувалися права юридичних осіб, які поділялися на два види – установи і фрейни (товариства, спілки). Вони поділялися на господарські (прибуткові) і негосподарські (наприклад, політичні союзи). При цьому до спілок не належали об'єднання у формі торгових товариств (акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю), права яких регулювалися торговим законодавством. Поряд із передбаченою широкою правоздатністю для юридичних осіб, Уложення зберегло сильні державні важелі контролю за їх діяльністю. У разі визнання дій юридичних осіб такими, що загрожують суспільним інтересам, органи влади могли припинити їх діяльність.

Значна увага в Німецькому цивільному уложенні надавалася зобов'язальному праву, що об'єктивно зумовлювалося розвитком капіталістичних відносин. Головною формою виникнення зобов'язань був договір, основу якого формував принцип свободи договірних зобов'язань сторін. Серед суб'єктів договірних відносин могли бути заміжні жінки і навіть неповнолітні особи (до 21 року). Головною умовою дійсності договору вважалася згода сторін за всіма пунктами договору. Для окремих видів договорів передбачалася спеціальна форма укладення (з нотаріальними або судовими актами). Наприклад, спеціальна форма договору передбачалася для правочинів із землею та з нерухомістю, а також для т. зв. абстрактних зобов'язань. Характерна риса останніх – надання обіцянки про виконання певних зобов'язань та часта реалізація права їх переуступки. В Уложенні передбачено понад 20 видів договорів. Найпоширенішими були купівля-продаж, міна, найм робочої сили, оренда та ін. Зобов'язання виникали також з деліктів, що визначалися як недозволені дії. Відповідальність несла особа, яка була винною у заподіянні збитку.

За Цивільним уложенням речі поділялися на земельну власність і рухомі речі (усі інші види власності, крім землі). До речових прав належали право власності, володіння, користування

чужим майном (сервітут, узуфрукт, право забудови), право на отримання прибутку з чужої речі (застава рухомих речей, іпотека нерухомості тощо) і право на отримання певної речі.

У кодексі немає чіткого визначення права власності. Воно надавало власнику майна свободу, тобто можливість відповідно до закону чинити з річчю будь-які дії на власний розсуд. Значну увагу приділено земельній власності, володіння якою надавало власнику земельної ділянки владу не лише на поверхні землі, але і на надра та повітря, що до неї прилягають. Право приватної власності не поширювалося на корисні копалини, що перебували у державній власності.

В Уложенні детально прописано норми щодо інституту володіння. Володіння річчю визначалося як «дійсне панування над нею». Суб'єктами володіння могли бути окремі категорії недієздатних осіб (діти) та особи, які володіють річчю за договором (орендарі, охоронці). Виходячи з останнього, автори Уложення передбачили дві категорії володіння – «безпосереднє» і «опосередковане», які отримали самостійний юридичний захист.

Четверта книга містила норми *сімейного права*. Головним нововведенням стало запровадження обов'язкового цивільного шлюбу, що реєструвався представником державних органів влади. Церковний шлюб не відмінявся, але він не мав юридичної сили. Закріплювалися моногамність шлюбу і неможливість укласти інший шлюб, не припинивши попереднього. Шлюбний вік установлювався відповідно до вимог громадянської дієздатності: 21 рік для чоловіка і 16 – для жінки. Малося на увазі, що батько дає згоду на шлюб для своїх законних дітей (фактично тільки для жінок, оскільки чоловіки в 21 рік досягали повної дієздатності). Отже, вияв батьківської волі був значно послаблений порівняно з тим, як це питання регулювалося у Франції.

Стосунки подружжя у шлюбі регулювалися традиційно, із закріпленням домінуючої волі чоловіка. Члени подружжя мали разом жити, зберігати вірність і підтримувати спільне господарство.

Чоловік повинен був надавати дружині утримання, що відповідає її становищу. Домінуюча роль чоловіка і надалі виражалася в тому, що він мав право на власний розсуд вирішувати всі питання спільного проживання та обирати місце проживання. Але таке панівне становище чоловіка не було абсолютним. Дружина могла не підкорятися його рішенню, якщо вона вважала це зловживанням стосовно її прав. Уложення визнавало режим спільності майна подружжя. Інші стосунки членів подружжя з приводу майна допускалися, але для цього потрібно було укласти спеціальний шлюбний контракт. Протягом шлюбу чоловік керував усім майном родини, включно з майном, «внесеним» дружиною, але керувати майном дружини чоловік мав «правильно», а для того, щоб розпоряджатися ним, – питати її згоди. У цілковитому веденні дружини були її особисті речі, включно з коштовностями, а також одержані у подарунок, придбані своєю працею або самостійним веденням підприємства.

Мати також була зобов'язана і мала право турбуватися про дітей. Батько міг користуватися майном дітей. Зберігалось право батька застосовувати до своєї дитини «виправні заходи», але вони накладалися не свавільно, а за рішенням опікунського суду.

Особливістю *спадкового права* стала відсутність юридичних меж спадкування за законом. За відсутності більш близьких родичів спадкоємцями померлого могли бути родичі будь-яких віддалених ступенів спорідненості. Було запроваджено систему спадкування за т. зв. парантеллами (лініями). Першу парантеллу становили низхідні спадкоємці – діти, внуки і правнуки. Спадкоємець, який був живим, виключав усіх подальших спадкоємців. Другу парантеллу формували батьки спадкоємця та їх родичі по низхідній. Третя парантелла – дід і бабуся та їх низхідні родичі. Усередині парантели спадок отримували не всі родичі, а лише глави парантели. Було передбачено привілейоване становище тієї сторони подружжя, яка довше залишалася живою. Тобто незалежно від спадкової парантели закон надавав їй право на частку у спадку померлого (дружини або чоловіка). Якщо ж у померлого не було нікого з родичів першої-третьої

парантелл, то спадкоємець одержував увесь спадок. Німецьке цивільне уложення передбачало принцип свободи заповіту. Складати заповіт було дозволено з 16 років. Однак з метою захисту прав законних спадкоємців встановлювалися певні обмеження на заповіти. Передбачався інститут «невід'ємної частки», за яким родичі спадкодавця по нисхідній лінії, його батьки та друга сторона подружжя у разі їх відсторонення від заповіту мали право вимагати виділення для них частки (половина вартості їх частки у випадку спадкування за законом).

В особливу галузь цивільних правовідносин поступово виділилися *трудове право* та соціальне законодавство, витоки яких у німецькому праві виникли ще задовго до ухвалення Цивільного уложення. Початок ухвалення законодавчих норм щодо врегулювання трудових відносин між робітниками і роботодавцями припав на 1870-ті роки. У них знайшли відображення проблеми встановлення фіксованого робочого часу та умов оплати праці (тарифні угоди). Першим соціальним законом у Німеччині став закон «Про матеріальну відповідальність» 1871 р., що встановлював відповідальність власників залізничних підприємств за нещасні випадки, що сталися з їхніми працівниками на виробництві. У такому разі роботодавець був зобов'язаний відшкодувати збитки потерпілому незалежно від його провини. У 1880-х роках було ухвалено низку законів про соціальне страхування робітників (медичне, від нещасних випадків, на випадок інвалідності та старості). У Німецькому цивільному уложенні норми трудового права передбачено у параграфах, присвячених договору найму робочої сили. В остаточній редакції Уложення норми цього договору виділено в особливий розділ. Робітникам надавалися певні гарантії збереження їхніх місця і заробітної плати на випадок хвороби й особливих родинних обставин. Роботодавець був зобов'язаний піклуватися про техніку безпеки для робітників. Найманому робітнику було надано право на «необхідний час» для пошуків роботи у разі оголошення про його звільнення.

У 1897 р був ухвалений *Торговий кодекс*. Він містив спеціальні норми про торгівлю і закріплював діючі в торговому обороті специфічні принципи й інститути. Кодекс складався з чотирьох книг. Перша містить норми про організацію та діяльність торгових підприємств і фірм та про маклерів. Другу присвячено найважливішим правовим формам концентрації капіталу – торговим товариствам: акціонерним товариствам, командитним товариствам і негласним товариствам. Третя містить норми торговельних операцій, що здійснюються комерсантами. Четверту присвячено морській торгівлі і морському страхуванню. *Новизна* Торгового кодексу полягала не лише в тому, що розширювався перелік суб'єктів торгового права, а й у тому, що саме торговельне право перетворювалося на особливий комплекс норм і інститутів, що регламентують комерційну та підприємницьку діяльність.

У 1870 р. було ухвалено *Кримінальне уложення*, яке з утворенням імперії у 1871 р. поширилося на всю державу. За структурою воно складалося з трьох частин: перші дві становили Загальну частину кодексу (зафіксовано принципи розмежування кримінальних правопорушень і призначення покарання, визначено стадії злочину, пом'якшуючі й обтяжуючі обставини, передбачено інститут співучасті, замаху); третя частина складала Особливу частину Уложення. Воно ґрунтувалося на ідеях класичної школи кримінального права, водночас значний вплив на його структуру і зміст чинив Кримінальний кодекс Франції 1810 року. Усі правопорушення залежно від передбачених покарань були поділені на злочини, проступки і поліцейські порушення. Покарання були спрямовані головним чином на залякування, але смертна кара застосовувалася тільки у двох випадках: за зраду держави й імператора, за спробу насильницького змінення державного ладу й змінення порядку престолонаслідування (§80 і §81) імперії та за сплановане умисне вбивство. У воєнну пору перелік злочинів, за які передбачалася смертна кара, міг бути розширений. За публічне виголошення промови або поширення творів, які підбурюють до державної зради,

винного могли засудити до позбавлення волі до 10 років. Позбавлення волі могло призначатися у трьох виглядах: тюремне ув'язнення з примусовими роботами, утримання у фортеці без примусових робіт та арешт без примусових робіт. Як покарання також застосовувалися каторжні роботи, конфіскація майна, обмеження у правах, штраф та догана.

Особлива увага в структурі державного механізму Германської імперії приділялася поліції. Вона володіла широкими повноваженнями й навіть мала право втручатися в особисте життя громадян. Поліцейський корпус підпорядковувався статс-секретарю внутрішніх справ, що забезпечувало централізацію і надавало можливість установити суворий поліцейський режим.

Імперське процесуальне законодавство єдиної Німеччини було представлено *Цивільно-процесуальним кодексом* (1877 р.) і *Кримінально-процесуальним кодексом* (1877 р.). Цивільний і кримінальний процес були розділені. Цивільне судочинство здійснювали професійні судді, що призначалися Урядом і були незмінними. Процес мав змагальну форму. Кримінальне судочинство складалося з двох стадій: попереднього слідства, яке здійснював слідчий суддя, і судового розгляду за участю суду присяжних, які виносили вердикт про винуватість кваліфікованою більшістю – 8 з 12 осіб. Форма процесу була змагальною, яка передбачала рівність процесуальних прав прокурора (обвинувача) і підсудного. Уже на стадії попереднього слідства допускалася участь адвоката. Після закінчення попереднього слідства прокурор направляв справу до суду, який вирішував її на підставі вільного оцінювання доказів. Це відкривало широку свободу суддівського розсуду, відповідно до якої суддя під час винесення вироку міг покладатися на власне «внутрішнє переконання», а не на аналіз фактичних обставин справи.

§ 5.3. Франція

Революційні події кінця XVIII – XIX століття обумовили *періодизацію* історії держави і права Франції. **Перший період** – Велика французька революція. Щодо її початку всі науковці одностайні – 1789 рік, а от підходи до визначення часу закінчення відрізняються. Радянські загальна історія та історія держави і права пов'язували кінець революції із термідоріанським переворотом 1794 року, коли була повалена диктатура якобінців (детально див. далі), ця традиція зберігається і у значній кількості підручників та наукових праць пострадянських країн (у тому числі України). Частина західних істориків права вважає верхньою межею революції 1795 рік, коли відбулося останнє повстання народних мас, і вони тимчасово зійшли з арени суспільних подій у Франції, інші вважають завершенням революції 1799 рік, коли зникли навіть формальні ознаки революційної державності й почалася епоха Консулату, який досить швидко (у 1804 р.) перетворився на Першу імперію. Такого підходу дотримуються і автори цього підручника.

Другий період – 1799–1815 роки, він припадає на вказану Першу імперію. Його характеризують стабілізація суспільних досягнень Великої французької революції, їх правове закріплення, поширення ідей і принципів сучасного європейського права на Європейський континент і колонії континентальних держав шляхом військової експансії переможних наполеонівських військ. Поразка Наполеонівської Франції призвела до спроби Реставрації.

Третій період охоплює 1815–1870 роки. Він поділяється на чотири підперіоди: Реставрації, Липневої монархії, Другої республіки та Другої імперії.

Четвертий період – період Третьої республіки (до початку Першої світової війни, оскільки після неї Третя республіка продовжила існування), остання третина XIX – початок XX століття. На нього припадають і події 1871 року, які в історіографії отримали назву Паризької комуни.

5.3.1. Велика французька революція, держава і право

Суспільний лад, держава і право Франції напередодні революції та у процесі революційних подій. Те, що Велика французька революція стала найбільш радикальною і кривавою з усіх революційних змін буржуазно-демократичного характеру, мало свої причини. Станом на XVIII століття Франція дедалі більше програвала в економічному та геополітичному змаганні зі своїм традиційним конкурентом – Англією. Остання мала переваги передусім в економічному розвитку: тут були найбільш передова економіка і найсильніший у світі флот, англійська корона підпорядкувала собі найбільші й найбагатші у світі колонії.

Французька історія пішла іншим шляхом. Станово-представницька феодальна монархія у Франції почала перетворюватися на абсолютну. Влада централізувалася; велику роль у цьому відіграли керівники французького уряду кардинали Рішельє (1585–1642) та Мазаріні (1602–1661). Уособленням французької абсолютної монархії став король Луї (Людовик) XIV²². Влада монарха була безмежною, ним було задано небачені до того стандарти розкоші, будувалися численні палацові комплекси і замки, пишність королівського двору стала взірцем для інших пізньофеодальних монархів Європи. У міру сил короля наслідувало і французьке дворянство, передусім велике. Суспільний лад, державний устрій і право були побудовані на феодальній основі.

Після Війни за іспанську спадщину (початок XVIII століття) Франція стала лідером континентальної Європи. Іспанія відійшла на другий план, а німецькі землі були роздрібнені. Однак змагання з Англією Франція не витримувала і не могла витримати. Демократичні самоврядні інституції острівної держави, парламентаризм та обмеження влади короля давали широкий простір для розвитку ринкових відносин і підприємництва,

²² Загальновідомим став його вислів «Держава – це я!»

конкурувати з якими підневільна примусова праця абсолютистської Франції не могла.

Стандарти розкоші дворянської держави і католицької церкви та прагнення перших двох станів (дворянства і священництва) до збагачення змушували їх «жити у борг». Податковий тиск лягав на так званий третій стан – передусім мешканців міст, які вели банківську справу і торгівлю, започатковували мануфактурне, а з часом і промислове виробництво. Достатньо звернутися до багатого белетристичного спадку Александра Дюма-батька, щоб побачити, як дворяни, починаючи від принців крові й закінчуючи дрібнопомісними, позичали у банкірів та лихварів гроші, одягалися та харчувалися у борг, а коли представники третього стану наважувались їм нагадувати про це, хапалися за шпагу.

Підприємницький клас – «молода» буржуазія, маючи фінансові можливості, водночас була набагато нижчою на соціальній драбині порівняно з дворянством, особливо родовитою аристократією. На ній лежав тягар податків для формування державного бюджету (а витрати зростали внаслідок і потреб королівського двору, і підтримки дворян, і ведення незчисленних війн), можливості були обмежені віджилим середньовічним цеховим устроєм із його становими перегородками. Феодальні відносини на селі й обов'язковість повинностей селянства також шкодили інтересам буржуазії, не даючи можливості сформуватися повноцінному ринку робочої сили, вільних робітничих рук.

Буржуазія також не була однорідною. Вона поділялася на велику, до якої належали дворяни, які прагнули вести економічну діяльність на вільній, ринковій основі, банкіри, власники фінансового капіталу тощо; середню (як правило, міських підприємців – виробників і торгівців) та дрібну. Останню визначити доволі складно, оскільки ознака підприємницької діяльності у цьому випадку не завжди підтверджувалася ознакою використання найманої праці, тому прошарок дрібної буржуазії був строкатим і суперечливим та охоплював різних представників небагатих підприємницьких верств у місті й на селі, він являв

собою своєрідну ринкову трансформацію феодального ремісництва та селянства. Заважали розвиткові буржуазних, ринкових відносин й інші численні пережитки феодального ладу.

Не існувало єдиної правової системи та єдиної митної території. Не було єдиної системи мір і ваг, банківського кредиту, гласного суду і місцевого самоврядування. Велике незадоволення викликала наявна середньовічна віджила система адміністрування податків держави – через відкупи. Приватні особи на конкурсній основі вносили певну суму до скарбниці, а потім здійснювали адміністрування податків, не забуваючи у першу чергу про себе.

Близьким до стану буржуазії було й становище інтелігенції, зокрема різночинної, яка не належала до аристократії. Великим було і незадоволення професійних юристів, яких ставало дедалі більше, адже для кваліфікованої і фахової юридичної діяльності необхідні якісні закони та чесне (хоча б до певних розумних меж) правосуддя, а все це вимагає юридичної рівності, рівності можливості адвокатів і змагальності судового процесу. Феодальне право з його різним правовим статусом осіб різного соціального походження, розсудом і можливістю феодального суду бути свавільним і захищали власні інтереси – усе це обмежувало можливості професійної юридичної діяльності.

У містах, у першу чергу в Парижі, сформувався міський плебс – майбутній робітничий клас. Станова система робила його безправним, а особливості «дикого капіталізму» з його соціальною нещадністю, жахливою експлуатацією і відсутністю будь-якого захисту трудових прав (правильніше, відсутністю самих трудових прав) робили його становище нестерпним. Французькі пролетарі стали важливою рушійною силою майбутньої революції, склавши верству *санкюлотів* (від французького «довгі штани»), оскільки міські низи носили довгі штани з грубої тканини, на відміну від дворянства та інших заможних станів, які ходили у коротких панталонах і панчохах).

Тяжким було і становище селянства. Звільнення дворян і духовенства від податків (якщо вони їх і платили, то у зовсім

нікчемних розмірах²³) водночас перекладало їх тягар на селян. Вони сплачували основну масу податків і зборів, не мали можливості вільно розвивати господарство й несли численні повинності на користь держави і місцевих феодалів. Так, французькі селяни не були кріпаками, подібно до Російської імперії (там становище селян мало відрізнялося від північноамериканських рабів), тобто їх не продавали і не купували, але і фермерами їх назвати жодним чином неможливо. По суті, вони були оплутані такою кількістю особистих та економічних повинностей, що їх вважали такими, що належать державі, монастирям чи поміщикам. Найбільш значущим інструментом особистого поневолення селян була судова сеньйоральна влада дворянина-землевласника. Правовий статус селянства був різноманітним. Його в державі на кінець XVIII століття налічувалося 23 млн (з 26 млн населення), серед яких правове становище понад 10 % було близьким до кріпацтва.

Експлуатувала селян і інші податні верстви населення і католицька церква: церковні феодала за своїм розкішним життям та зневагою до «недворянства» нічим не поступалися світським, і вони, і монастирі мали землі, жителі яких несли повинності на їх користь. І селяни, й інші податні верстви були зобов'язані сплачувати на користь католицької церкви давно застарілу середньовічну церковну десятину – десятю частину від усіх доходів.

Отже, абсолютна більшість населення Франції XVIII століття мала підстави бути незадоволеною своїм суспільним, економічним і правовим становищем. І правова компонента тут була однією з домінуючих, адже саме середньовічне станове право створювало нестерпні умови для подальшого розвитку капіталізму; буржуазія прагнула справедливого ставлення до себе і можливості реалізувати фактичне економічне становище у правовому статусі; феодално залежні селяни не могли вільно господарювати, а нерідко вони опинялися на межі фізичного виживання.

²³ Так, у провінції Шампань з близько 1 500000 ліврів подушної податі дворяни сплатили 14 000, тобто менше 1 % (Див.: Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права : учебник. М. : ТК Велби, 2002. С. 28).

Усі ці процеси супроводжувалися становленням і поширенням ідей французького Просвітництва. Однією з найбільш впливових постатей серед його представників став Франсуа Марі Аруе (1694–1778), який увійшов до всесвітньої історії під псевдонімом Вольтер. Він рішуче виступав проти католицької церкви (широковідомим став його вислів щодо неї: «Розчавіть гадину!»), хоча мислитись вважав при цьому, що для покори соціальних низів – селянства і робітників релігія є корисною), феодалного права і станового поділу, його суспільним ідеалом спершу була англійська конституційна монархія, а згодом він дійшов до абсолютно неможливих і небачених у тогочасному світі республіканських поглядів. Він пропонував програму звільнення селян, установа рівності та справедливого позастанового правосуддя. Основою свободи і незалежності особистості Вольтер вважав приватну власність і рівні юридичні права. Як і інші представники епохи Просвітництва, він бачив головну силу суспільних перетворень в освіті та знаннях.

Відомою є ціла низка представників французького просвітництва, які вплинули й ідеологічно обґрунтували Велику революцію. Світовий конституціоналізм однією із своїх засадничих концепцій – поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову та їх збалансування системою стримувань і противаг – завдячує іншому французькому просвітнику – Шарлю Луї Монтеск'є (1689–1755).

Однак важко переоцінити вплив на визрівання і початок Великої Французької революції політико-правових поглядів швейцарця французького етнічного походження Жана Жака Руссо (1712–1778). Підтримуючи ідеї інших просвітників щодо ролі знань та освіти у покращенні життя людей і гуманізації, він сформулював, по суті, ідеологічну програму майбутньої революції. Його концепція народного суверенітету обґрунтовувала, що джерелом влади може бути лише народ. Носієм державної влади Руссо також вважав народ. Він, на відміну від попередників, вважав приватну власність злом. Але це зло було історичним, і

сучасне суспільство вже не могло обійтися без цього інституту, тож, мінімізувати вплив соціального розмежування на забезпечення прав людини можна було, на його думку, завдяки юридичній рівності та справедливому суду. Розкриваючи своє власне бачення популярної у ті часи теорії суспільного договору, він змальовував його ідеальну модель, коли договір є справедливим, таким, що забезпечує природні права всіх його суб'єктів. Логічна послідовність такого міркування призвела Руссо до **етатизму** (вчення про домінування держави над особистістю): у справедливій демократичній державі, що ґрунтується на народному суверенітеті, в разі виконання всіх умов суспільного договору інтерес усіх є важливішим за інтерес одного аж до права на життя. Втрачаючи життя в інтересах усіх, член такого справедливого суспільства діє і у власних інтересах. Це стало ідеологічним підґрунтям практично всіх доктрин соціальних диктатур – від яacobінської диктатури у Великій французькій революції (див. далі) до ідеї диктатури пролетаріату, запропонованої Марксом і втіленої російськими комуністами та їх послідовниками. Обговорюване попередніми просвітниками право народу на повстання проти влади у разі нестерпного невиконання останньою умов суспільного договору, за Руссо, стає його обов'язком.

Слід зауважити, що всі просвітники, передусім французькі, стояли на позиціях **природно-правової теорії**, згідно з якою існує вище право, ґрунтоване на розумності людини, здоровому глузді, справедливості, свободі, рівності та людинолюбстві (гуманізмі) – це і є природне право. Воно є еталоном для права, встановленого людьми, а отже, феодальне право не відповідає природному, оскільки для різних суспільних верств і прошарків воно встановлює різний обсяг суб'єктивних прав та обов'язків. Отже, закон може бути неправовим – не відповідати природному праву. Ще одне принципово важливе положення природно-правової теорії – те, що всі люди від народження мають природні невідчужувані права. Ці ідеї рухали освіченими представниками

французького суспільства й отримали велике поширення серед тієї частини дворянства, яка хотіла займатися вільним підприємництвом, особливо серед інтелігенції та буржуазії. Так, один із лідерів Великої французької революції Максиміліан Робесп'єр (1758–1894) був професійним адвокатом і палким прихильником Руссо. Саме першому належить головне гасло Великої французької революції: «Свобода, рівність, братерство!», що ґрунтувалося на вченні згаданого мислителя.

Динамічність індустріалізації і підприємницькі відносини, які формувалися у місті й почали складатися у селі у Франції, робили анахронічними також і стару систему політичних відносин, і право. Новий зростаючий клас – буржуазія – не хотів миритися зі станом справ, коли привілеї мало лише дворянство (стан духовенства теж фактично був дворянством, просто не світським, але духовним). Це вимагало соціальної справедливості, що ґрунтується на ідеї природних прав. Указана справедливість отримала формальний вираз у рівності всіх перед законом, тобто у скасуванні станових привілеїв. Усі повинні були мати рівні правові можливості на вільну конкуренцію. Економічні вигоди й особистий статус мали розподілятися відповідно до здібностей і суспільно корисного внеску, а не завдяки походженню²⁴.

Таким чином, сформувалися і об'єктивні, й суб'єктивні передумови революційного вибуху у Франції. Були й каталізатори. Стандарти способу життя Людовіка XIV перейняв Людовік XV, а потім і Людовік XVI. Він не відрізнявся розумом і державними здібностями, був недалекоглядним і не розумів тієї складної соціально-економічної ситуації, яка склалася у Франції. І без того непопулярний, він страждав і через легковажність та звичку до демонстративної розкоші його дружини австрійського походження Марії Антуанетти.

Нерозважливе ведення фінансового господарства держави призвело до фінансової кризи. Грошей у скарбниці хронічно

²⁴ Аннерс Э. История европейского права / пер. со швед. ; Ин-т Европы. М. : Наука, 1996. С. 281.

бракувало. Спроби провести фінансові реформи із залученням видатного тогочасного фінансиста Неккера виявилися неефективними: король не був послідовним і сліпо послушався дворянства, яке не сприймало реформатора через його швейцарське походження і протестантизм. Намагання оподаткувати дворян призвело до заколоту останніх. Абсолютизм означав неподільність усієї повноти влади короля, а отже, логічним є те, що середньовічний парламент (станово-представницький орган) Франції – Генеральні штати – не скликався з 1614 року. Король спробував вирішити питання фінансової скрути шляхом скликання нотаблів – найвидатніших представників світського та духовного дворянства й окремих представників міської верхівки. «Привілейовані стани звикли стягати податки, дорожні мита, податі, митні збори з будь-кого і кожного, доки у нього залишався хоча б гріш, але не платити податки самим»²⁵.

Феодалний заколот став чинником прискорення революції. Дворяни вже не бачили в абсолютизмі сили, здатної забезпечити їх безхмарне існування. Чимало з них вважало, що зі збереженням аристократичних станових привілеїв варто допустити елементи самоврядування як у центрі (шляхом скликання нарешті Генеральних штатів), так і у провінції.

Ускладнював ситуацію і голод, який вирував у Франції внаслідок неврожаю протягом кількох років поспіль. Особливо неврожайним виявився 1788 рік, а за ним настала сувора зима. Селяни вмирали від голоду, а міські низи потерпали від браку продовольства та високих цін на нього.

За цих обставин для додаткового «самооподаткування» король наважився скликати у 1789 році Генеральні штати. Підхід до цього зібрання як до станово-представницького органу підкреслював нерозуміння французькою абсолютистською елітою ні стану справ, ні суспільного розвитку. Кожен із трьох станів повинен мав бути представлений 300 депутатами і мати один

²⁵ Карлейль Т. История Французской революции / пер. с англ. Ю. В. Дубровина, Е. А. Мельникова. М. : Мысль, 1991. С. 56.

голос. Тобто дворянство мало перевагу два до одного у будь-якому випадку, а отже, нічим іншим ніж збільшенням і без того непосильного податкового тягаря для «третього стану» це закінчитися не могло. Тимчасово повернений до влади Неккер домігся збільшити представництво цього стану до 600 осіб, але, як і раніше, вони мали лише один голос.

Незважаючи на феодальну станову систему виборів, процес обрання депутатів від третього стану мав небачені раніше риси, які недалекоглядна аристократична еліта не побачила і не оцінила їх небезпеку. Серед депутатів було чимало освічених людей, які стояли на позиціях Просвітництва, у тому числі дворян, а також інтелігенції, зокрема юридичної. Це були, серед інших, аристократ Оноре де Мірабо (1749–1791), публіцист і послідовний критик режиму, до того часу неодноразово ув'язнюваний, колишній священник абат Еманюель Сієс (1748–1836), уже згадуваний адвокат із маленького містечка Аррас Максиміліан Робесп'єр та багато інших яскравих особистостей. Вибори до палати третього стану супроводжувалися наказами виборців (усього зберіглося близько 40 000 таких документів). Вони підкреслювали всю серйозність суспільного запиту на зміни: обстоювалася вільна власність на землю, вимагалася скасування цехів і гільдій. Чимало вимог стосувалося демократизації і «дефеодалізації» суду і судочинства: публічність суду і заборона таємного інквізиційного розгляду справ, запровадження суду присяжних і надання допуску і належних прав захисту, а також обов'язкове мотивування вироку тощо.

На реакційних позиціях перебували представники привілейованих станів, особливо другого (світське дворянство). Та й тут зустрічалися винятки. Депутатом дворянства став герой Визвольної війни в США маркіз Марі Жозеф де Лафает (1757–1834).

На ситуацію у Франції впливали і події успішної революції у Сполучених Штатах, адже станом на початок роботи Генеральних штатів США вже здобули незалежність і ухвалили Конституцію демократичної держави.

Генеральні штати зібралися 5 травня 1789 року. Станові палати мали засідати окремо. Третій стан рішуче виступив проти цього. Наростала політична криза. 17 червня депутати третього стану оголосили себе Національними зборами і запропонували представникам перших двох станів приєднатись до них. Вони зробили це, що надало Національним зборам право вважати себе представником всього французького народу. З правової точки зору важливим рішенням тут стало скасування *імперативного мандату*, тобто депутати стали представниками не своїх виборців, а всього народу. Король спробував закрити Національні збори, однак депутати відновили свою роботу у залі для гри в м'яч (так у Франції називали подібний до тенісу вид спорту) у Версалі та присягнули не припиняти її до ухвалення Конституції. На вимогу представника короля розділитися і засідати по станах Мірабо дав свою знамениту відповідь: «Ви, хто не має серед нас ні місця, ні голосу, ні права говорити, йдіть до вашого пана і скажіть йому, що ми тут перебуваємо за волею народу, і нас не можна звідси видалити інакше, як силою багнетів». Це вже була революція.

Конституційно-правові зміни в процесі революції. Право революційної Франції. Вважається, що Велика французька революція розпочалася 14 липня 1789 року, коли у Парижі почалося народне повстання, кульмінацією якого став успішний штурм фортеці-в'язниці Бастилії. Однак ще за п'ять днів до цього, 9 липня Національні збори проголосили себе Установчими зборами (очевидно, за аналогією з Установчим конвентом США; також часто зустрічаються назви «Національні установчі збори» чи «*Конституанта*»). Ця назва стала поширеною для конституційних зборів у всьому світі, гасло Установчих зборів стало метою і завданням демократичних і революційних перетворень, зокрема у Російській імперії.

До складу Установчих зборів, які взяли на себе право і відповідальність за ухвалення Конституції та зміну державного ладу і правової системи, а також оголосили себе законодавчим

органом, увійшли депутати від усіх трьох станів. Вони поділялися на три партії: монархістів, які обстоювали збереження наявного стану речей, абсолютизму, але з елементами парламентаризму; більшість, яка перебувала на позиціях перетворення Франції на конституційну монархію (на кшталт Англії); почало формуватися і республіканське крило (думається, не без впливу першого успішного республіканського досвіду США). Значна частина парламентаріїв, як завжди, не мала чіткої позиції і схилялася до ситуативної більшості.

Повстання, більшість учасників якого становили санкюлоти, у Парижі та взяття Бастилії послужили «спусковим гачком» подальших подій. Спершу в столиці, а згодом і в інших містах створювалися загони Національної гвардії, у провінції обиралися нові муніципалітети – органи самоврядування комун, як у Франції іменувалися територіальні громади. Народ виганяв дворян – представників старої королівської адміністрації на місцях. Найвпливовішою була комуна Парижу, який тоді поділявся на секції, що мали самоврядування. Однією з головних ударних сил революції були робітничі передмістя Парижу, такі як Сент-Антуанське.

Установчі збори стали реальною владою у державі. 4 серпня 1789 р. на нічному засіданні вони скасували всі станові привілеї та феодальні права. Цим закладалися основи нового публічного права у Франції. 11 серпня був ухвалений декрет «Про знищення феодальних прав і привілеїв», у якому проголошувалося: «Національні Збори остаточно скасовують феодальний устрій. Вони постановляють, що із прав і повинностей феодальних і чиншових, ті, які стосувалися особистого або речового кріпосного права, скасовуються без винагороди; всі інші оголошуються такими, що підлягають викупу. Розміри і спосіб викупу будуть визначатися Національними Зборами. Ті з названих повинностей, які не знищуються цим декретом, будуть продовжувати стягатися до викупу». Небачено радикальним було і рішення про скасування без компенсації сеньйоральних судів, що є однією

з головних ознак закріпачення селян. Скасовувалися і сеньйоральні привілеї (зокрема традиційне для феодальної Франції монопольне утримання дворянством крільчатників та голуб'ятень). Ще одним радикальним перетворенням стало скасування церковної десятини.

Акт мав помітне декларативне забарвлення. Механізми вказаних скасувань і викупів повинностей (зокрема, традиційного французького натурального оброку – *шампара*), джерела й порядок утримання церков і монастирів, створення нових судових органів замість сеньйоральних мали розроблятися окремим законодавством, тобто на практиці це все одразу не реалізовувалося. При цьому вказувалося, що зазначені закони можуть ухвалюватися лише після ухвалення Конституції.

Новим свідченням піднесення революції став політико-правовий акт, який заслужено посів одне із найславніших місць в історії держави і права всього світу – **«Декларація прав людини і громадянина»**. Авторами тексту, зокрема, стали Мірабо, Сієс і Лафает. Це був документ, який гідно продовжив демократичну та гуманістичну традицію, закладену «Декларацією незалежності США» й отримав всесвітнє визнання, був ухвалений Установчими зборами 26 серпня 1789 р. і складався з преамбули та 17 статей. У підґрунті його лежали положення природно-правових теорій і Просвітництва. Це була фактично основа майбутньої Конституції, і згодом Декларація стала невід'ємною частиною французьких конституцій, у тому числі чинної. У ній проголошується, що незнання, забуття або зневажання прав людини є єдиною причиною суспільних лих і «псування уряду», а самі ці права є природними, невідчужуваними, невіддільними і священними. Стаття 1 указувала, що всі люди народжуються вільними і рівними у правах, у наступній зазначалося: «Метою будь-якого політичного союзу є збереження природних і невід'ємних прав людини. Права ці суть: свобода, власність, безпека й опір гнобленню», а ст. 3 визнавала принцип народного суверенітету («Джерело всієї верховної влади завжди є в нації»).

Формулювався також принцип законності: «4. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому; таким чином здійснення кожною людиною її природних прав не має інших меж, крім тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом. 5. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Усе, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, чого закон не приписує. 6. Закон є виразом загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів...» Декларація проголошувала рівність доступу до всіх державних і громадських посад та закріплювала принцип сумірності покарання злочину. Своєрідним відображенням у континентальному праві здобутків англійського і американського конституціоналізму стала норма, за якою «Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або арештований інакше, як у випадках, визначених законом і за приписаними ним формами». Отже, феодальна сваволя і розсуд у правозастосуванні залишилися у минулому. Підкреслювалася недопустимість примушення до виконання свавільних наказів. Закон не має зворотної сили. У статтях 13–14 визначалися підстави справедливого і пропорційного доходам оподаткування. Указувалося, що адміністрація має публічно звітувати перед суспільством. Знаменитою стала і норма статті 16: «Кожне суспільство, в якому не забезпечено гарантію прав і не встановлено розподілу влади, не має конституції». Таким само глибоким конституційним змістом сповнено і попередню статтю 12: «Для гарантії прав людини і громадянина потрібна публічна сила; таким чином ця сила встановлюється для спільної користі, а не для приватної вигоди тих, кому вона доручена». Заключна стаття кореспондується із другою, відзначаючи, що ніхто не може бути позбавлений, якщо цього не вимагає громадська необхідність, «законно засвідчена, і за умови справедливого і попереднього відшкодування».

Автори документа розділяють права людини і громадянина, що стало видатним досягненням світової політико-правової

думки. Обґрунтування сили, обов'язковості й значення закону є гарантією забезпечення і одних, і інших прав. До прав громадянина належали презумпція невинуватості («кожна людина вважається невинуватою до того часу, доки її не оголосять винною...») внаслідок законного вироку суду). Серед громадянських (політичних) свобод вказується свобода думки (з конкретизацією щодо релігійної, а отже, і свобода совісті).

Декларація стала видатним пам'ятником конституційно-правової думки, вона проголошувала народження нової, демократичної та правової Франції на місці загрузлої в кризі внаслідок феодалних пережитків держави. Країна ставала конституційною монархією. Вища влада належала Національним установчим зборам юридично, а політично – великій буржуазії та ліберальному дворянству. Тоді ще мало що віщувало майбутні жахи і страхіття Великої революції.

Нова владна еліта намагалася контролювати суспільну обстановку й убезпечуватися від санкюлотських бунтів. 14 червня 1791 року було ухвалено закон Ле Шапельє (за прізвиськом одного з депутатів), яким заборонялися зібрання робітників і ремісників під приводом ліквідації цехів як пережитків станового суспільства: «Знищення всіляких корпорацій громадян того ж самого стану й тієї ж самої професії є основою французької Конституції». Таким чином, революційний уряд обмежував свободу зібрань. Тематику декрету 11 серпня 1789 р. щодо руйнування феодално-станової системи розвинули декрет про передання у розпорядження нації земель духовенства (секуляризація церковного майна, передусім земельного) від 24 листопада того ж року та закон про феодалні права 15 березня 1790 р. (у ньому всі пов'язані з кріпосним правом інститути і відносини проголошувалися скасованими без викупу; однак цей само акт визнавав збереження поміщиками земель, а також обов'язок селян нести поземельні повинності та податки).

Важливим досягненням революції стало проведення адміністративної реформи. Колишні провінції, генералітети і бальяжі як історичні адміністративно-територіальні одиниці були скасовані.

Територія держави була поділена на 83 департаменти, які поділялися на дистрикти, кантони і комуни.

Франція ставала конституційною монархією, однак склалися обставини, які підштовхували країну до республіканського устрою і не давали завершитися революції. По-перше, виникли політичні партії. Найбільш впливовою був *якобінський клуб* (названий за місцем зібрань – бібліотекою монастиря святого Якова у Парижі). Він не був єдиним, і час від часу там відбувалися розколи. Так, незадоволена радикалізмом опонентів поміркована частина – представники великої буржуазії – вийшли з нього і утворили власний клуб *фейянів* (у літературі часто *фельянів*, походження назви є таким само, що і в якобінців, за місцем засідань – бібліотекою монастиря Фейянів). Серед самих якобінців сформувалися два угруповання. Більш помірковане (пізніше за назвою особливо представленого у ньому департаменту Жиронда вони почали називатися жирондісти) очолили П'єр Верньйо (1753–1793) і Жак П'єр Бріссо (1754–1793). Лідерами радикально-революційного крила якобінців (вони пізніше отримали назву Гора, або монтаньяри, за місцем розташування у залі майбутнього Конвенту) були М. Робесп'єр, публіцист Жан Поль Марат (1743–1793) та адвокат Жорж-Жак Дантон (1759–1894).

У червні 1791 р. сталася так звана Вареннська криза. Король з дружиною спробували втекти за кордон, але були впізнані на кордоні у містечку Варенні повернуті до столиці. Віра в короля у широких масах почала занепадати. Його обвинуватили у зраді й намаганнях приєднатися до «білої» еміграції – дворян-прихильників старого абсолютистського ладу. Антимонархічна демонстрація у Парижі 17 липня 1791 р. була розстріляна підрозділами Національної гвардії на чолі з Лафаетом (це дуже негативно відбилося на його популярності як одного з вождів революції). Мірабо помер. На історичну арену вийшли нові революційні лідери, про яких ми згадали дещо вище.

Перша в Європі писана конституція великої держави – **Конституція королівства Франції** – була ухвалена Національними зборами 3 вересня 1791 р. Вона складалася з преамбули (куди

повністю ввійшла «Декларація прав людини і громадянина») та нумерованих і не нумерованих статей, об'єднаних у сім розділів: «Основні положення, забезпечені Конституцією», «Про поділ королівства і про стан громадянства», «Про державні влади» (найбільший розділ, який єдиний мав поділ на глави, всього на п'ять, поділених на відділи), «Про збройні сили держави», «Про державні податки», «Про ставлення французької нації до іноземних націй» (найменший) та «Про перегляд конституційних установлень».

У преамбулі закріплювалися здійснені зміни, зокрема щодо скасування феодальних привілеїв і станів та встановлення у Франції представницького демократичного конституційного ладу. Окрім викладених у «Декларації прав людини і громадянина», там закріплювалися такі громадянські права і свободи: право на рівне покарання за рівне правопорушення незалежно від особистих якостей винного, право обирати служителів культу й узаконення цивільного шлюбу, на свободу пересування, право усного і письмового слова, зібрань (за винятком робітників і ремісників та зборів, які порушують поліцейські закони) та свободу звернення з петиціями. Установлювалася конституційна заборона видавати закони, які порушують конституційні права і свободи людини або чинять їм перепони.

Певно, найбільш розширено там трактувалося поняття свободи: це незаподіяння шкоди не лише правам інших, а і громадській безпеці (це могло бути доволі широко трактовано правозастосувачами). Уперше в історії світового конституціоналізму Конституція Франції передбачала і певні соціальні права та гарантії, як-то: турбота про покинутих дітей і вбогих, забезпечення роботою здорових злиденних, народна освіта як спільна справа суспільства і частково безкоштовна.

Формою правління визначалася конституційна монархія. Суверенітет «нації» визнавався єдиним, неподільним, невідчужуваним і невід'ємним (так складалося класичне визначення суверенітету). Король ставав найвищим посадовцем, очільником виконавчої влади, складав присягу і діяв відповідно до норми, що

«у Франції немає вищої влади, яка стоїть над законом». Чітко дотримувався принцип поділу влад. Законодавча влада мала належати Законодавчим зборам (Парламенту), до складу яких не могли обиратися депутати Національних установчих зборів (щоб вони не ухвалювали Конституцію і закони відповідно до власних корисливих інтересів).

Виконавча і судова влада законодавчих повноважень не мали. Остання формувалася шляхом виборів народом на певний строк. Правосуддя не могло здійснюватися ані королем, ні законодавчими, ні виконавчими органами, і навіть народом. За взірцем Англії вводився інститут контрасигнатури: документ, підписаний королем, набував чинності лише за наявності підпису Прем'єр-міністра. Останній, як і міністри, могли піддаватися суду. Король командував армією і флотом і мав право відкладального вето (воно долалося у разі позитивного голосування другим складом Законодавчих зборів).

Принцип рівності, так яскраво закріплений у Декларації, Конституція дещо обмежувала, надаючи виборчі права обмежено, з низкою цензів: статевим (лише чоловіки), осілості, віковим (25 років і більше), господарським (тобто цензом самостійності, прислуга не мала виборчих прав). Складалася ступенева виборча система (подібна до американської): один виборщик обирався від 100 активних громадян. Для виборщиків установлювався додатковий майновий ценз: мати дохід в обсязі оплати 200 робочих днів або житлове приміщення, що приносило дохід, а також володіння на праві власності з відмінністю для міст і сіл. Межа між ними встановлювалася у 6 000 осіб населення.

Однопалатні (аристократія не змогла домогтися для себе створення окремої верхньої палати Парламенту) Законодавчі збори обиралися раз на 2 роки за такими квотами: 83 департаменти були репрезентовані 745 депутатами, 247 по 3 від кожного департаменту, крім департаменту Сени (Париж) – 1, 249 – за кількістю населення, 249 – від платників прямих податків. Отже, близько трьох чвертей дорослого населення виборчих прав не отримали, що викликало протест якобінців.

У новообраних Законодавчих зборах, які прийшли на зміну саморозпущеним Установчим зборам, найширше були представлені жирондисти. Отже, влада була поділена між великою і середньою буржуазією з деяким переважанням останніх, які і сформуvalи Уряд. Але парламентською монархією Франції цього разу судилося залишатися вже зовсім недовго. Феодално-реакційне оточення Франції прагнуло реваншу, недопущення розповсюдження революції на власні землі й реставрації абсолютизму. Одним з основних ворогів революційної Франції була Австрійська імперія. Почала складатися Перша коаліція Європи проти Франції, за спиною якої енергійно діяла Англія (демократія Туманного Альбіону була не в захваті від поширення конституціоналізму у Франції, оскільки буржуазно-демократичний лад об'єктивно створював передумови для економічного зростання, потім промислового перевороту, а отже, – для появи надсерйозного конкурента на європейському і світовому ринках).

Ситуація в країні швидко погіршувалася. У державі розгорялася продовольча криза. Наростала загроза зовнішньої агресії, яка втілилася у війні (щоправда, її оголосила Австрії 20 квітня 1792 р. сама Франція). Зрада офіцерів-монархістів вела від поразки до поразки. 11 червня Законодавчі збори оголосили, що вітчизна в небезпеці. Усі чоловіки, здатні носити зброю, мали стати до лав війська.

У ніч з 9 на 10 серпня над передмістями Парижу пролунав сполох. Почалося повстання, яке швидко призвело до падіння монархії. 10–11 серпня Законодавчі збори відсторонили короля від влади і проголосили скликання Національного конвенту (назва була запозичена у Філадельфійського конвенту, який ухвалив Конституцію США).

Республіканська перспектива повинна була вкоротити віку Конституції 1791 р. Конвент мав прийти на зміну Законодавчим зборам і передусім розробити нову конституцію. По суті, це мали бути нові Установчі збори, але ще й із завданням урятуватися від

зовнішньої агресії та внутрішньої контрреволюції. Конвент був першим в історії органом, обраним на засадах загального (щоправда, лише чоловічого) виборчого права. Кількість виборців зросла вдвічі, але явка залишалася дуже низькою. Як і минулого разу, до виборчих дільниць прийшов лише кожен десятий (11,9 % проти 10,2 %). Серед 749 депутатів за професійним спрямуванням переважали юристи, обмежень для них не було, а отже, 75 осіб свого часу засідали в Установчих зборах, а 183 – у Законодавчих зборах.

Конвент став законодавчою і виконавчою владою Першої Французької республіки. Жирондисти мали 160 мандатів, якобінці-монтаньяри – 100, а решта – майже 500 – становили так зване «болото», це були люди, що не мали партійної належності, чітких принципових позицій і могли схилитися на бік більш аргументованого і красномовного виступу чи пропозиції. Влада належала жирондистам на чолі з Бріссо, і «болото» підтримувало їх.

21 вересня 1792 року на першому засіданні Конвенту був виданий декрет про скасування монархії та утворення республіки у Франції. Так на Європейському континенті виникла перша сучасна республіка (територіально невеличкі успадковані від Середньовіччя торговельні республіки, такі як Венеційська чи Дубровницька, тут не враховуються). Формувалися нові підрозділи Національної гвардії; добровольці, вмотивовані захищати нову вільну батьківщину, поповнювали лави армії. Водночас вийшла на поверхню лють натовпу. Урядовці нічого не змогли заподіяти, щоб не допустити «вересневу різанину», коли міські низи, керовані подекуди політиками-популістами, вчинили самочинні вбивства тисяч роялістів (прихильників короля), ув'язнених у різних фортецях і в'язницях. Французька революція ставала дедалі кривавішою.

Але Конвентові вдалося мобілізувати французький народ. Австрійські та пруські війська почали зазнавати поразок від Французької революційної армії. Зниження рівня зовнішньої небезпеки стимулювало внутрішню політичну боротьбу, яка

точилася між жирондистами і якобінцями: хоча вони і належали до одного соціального кола й мали схожі республіканські погляди, але другі відрізнялися більшою рішучістю, послідовністю і бажанням як діяти в інтересах міської і сільської бідноти, так і спиратися на неї.

Революційна влада діяла радикально – щодо і пережитків старого ладу, і наслідків феодалізму, і католицької церкви (державна була відділена від неї). Було навіть започатковано нове літочислення і новий календар. Рік поділявся на 12 місяців по 30 днів, 5 з яких оголошувалися святковими. Роки так і називалися: перший рік Республіки, другий рік Республіки тощо. Вирішальне політичне значення мало питання долі короля. 15 січня 1793 р. відбувся суд. Монтаньяри на чолі з Робесп'єром наполягали на страті «громадянина Капета», як почали офіційно називати колишнього Людовика XVI. Обвинувальне рішення було ухвалене більшістю в один голос: «за» смертну кару проголосував 361 депутат із 721. 21 січня король загинув під ножом гільйотини²⁶.

1793 рік став мало не найдраматичнішим в історії Великої революції. Страта короля прискорила формування антифранцузької коаліції. Командувач французької армії генерал Дюмур'є перейшов на бік ворога, скомпрометувавши жирондистів, що його висунули. Почалися військові поразки. Міжнародна ізоляція, війна, заколоти (федералістський і роялістський у департаменті Вандея), економічна криза, голод, відсутність і дорожнеча продовольства – все це поставило Францію на межу існування. Жирондисти репрезентували переважно провінцію (вони вважали, що один департамент – столичний – не може нав'язувати свою волю решті), монтаньяри – Париж. Хитка рівновага сил із певною перевагою Жиронди над Горою змушувала обидві політичні сили

²⁶ Популярне у XVIII столітті й надалі знаряддя смертної кари: механізм, у підґрунті якого лежить вільне падіння гострого важкого трикутного леза, що відтинала голову страчуваному. Вважалося гуманним порівняно з відрубанням голови сокирою (миттєвою і непомітною смертю).

шукати небезпечних союзників, першу – роялістів, другу – санкюлотів, передусім паризьких.

Конвент відійшов у прагненні революційної доцільності від доктрини поділу влад, він здійснював і законодавчу, і виконавчу, і судову владу. Схожим чином організовувалася і адміністрація на периферії. Виконавчі й адміністративні функції здійснювали комітети, що обиралися Конвентом. Найбільш відомими з них стали Комітет громадського порятунку та Комітет громадської безпеки. У першому помітну роль відіграв очільник Міністерства юстиції Дантон. Виник і Революційний трибунал, якому випало розкрутити маховик репресій під час якобінського терору.

Беззастережна впевненість якобінських лідерів, таких як Марат і Робесп'єр, у можливості й необхідності жорстких заходів, порушення закону, силових дій і терору заради торжества великої ідеї, радикалізувала їх і спонукала піднімати секції Парижу, які виражали інтереси переважно санкюлотів, впливали на територіальні підрозділи Національної гвардії. Ці лідери були вельми самовпевненими у власних можливостях після двох попередніх успішних збройних повстань. В очах секцій (а їх навесні 1793 року на підтримку радикально налаштованих якобінців піднялось 35 із 48) жирондистський уряд скомпрометував себе. Вони вимагали встановлення продовольчого максимуму, звільнення заарештованих представників Комуни Парижу і секцій; зустрічалася навіть вимога тимчасового надання виборчого права лише санкюлотам. Підіграла ситуацію погроза з боку жирондистського голови Конвенту (як і в Установчих зборах, головування здійснювалося на принципі ротації) О. Інара, який погрожував знищити Париж у разі спроби диктувати свою волю решті департаментів Франції.

26 травня 1793 року на засіданні Якобінського клубу М. Робесп'єр закликав народ до повстання. 28 числа 33 секції сформували повстанський комітет з 9 осіб. Жирондисти не зуміли зупинити цей процес. Повстання тривало з 31 травня по 2 червня

і завершилося поваленням влади жирондистів. 29 найбільш видатних їх лідерів були вигнані з Конвенту й заарештовані. І це був лише початок. Переможці-якобінці зміцнювали свою диктатуру, поширюючи вплив на «болото» (у французькій літературі зустрічається ще назва «рівнина»), а згодом і залякуючи (!) його.

Оцінки цих подій можуть бути різними. Радянські й узагалі радикальні марксистські історики й історики держави і права із захватом та повагою сприймали і засоби приходу якобінців до влади, і їх послідовність у жорстокості, і їх диктатуру, і якобінський терор, від якого ще довго здригалася вся Європа. В якобінстві черпали натхнення і брали з нього приклад радянські більшовики на чолі з Володимиром Леніним. Захоплення влади якобінцями не було демократичним, його можна називати і повстанням, і заколотом, і переворотом. Але всі три великі французькі повстання, які обумовлювали перехід від одного етапу революції до іншого, були проявом радикалізації мас, так званого революційного насильства. Революція, яка починалася під гаслом торжества закону і прав людини та поділу влад, призвела до масових репресій. Уже повстання 10 серпня 1792 р. перервало послідовність правових дій. Влада у державі була організована і побудована у спосіб, не передбачений Конституцією 1791 року.

Певне пояснення дій монтаньярів бачимо у творах Марата та Робесп'єра. Так, останній говорив у Конвенті про «два океани». Другий – це спокійний, чистий океан загального благоденства, справедливості, свободи й рівності – і там мають діяти демократичні цінності та інститути, він має бути гуманним. Однак для цього необхідно зазнати шторм, тобто перший океан, який внесе всю піну, весь бруд та очиститься. Це і є революція, а її безпека – понад усе. Мета виправдовує засоби. «Залізна рука терору» й насилля – єдиний засіб урятувати революція від зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Терор розпочався із переслідування не лише монархістів, а й передусім із розгрому нещодавніх союзників, революційних ідеалістів – представників Жиронди. Половина зі 160 депутатів

переховувалася аж до падіння якобінської диктатури, а друга, у тому числі майже всі лідери, загинули: чи то на гільйотині за вироком Революційного трибуналу, чи наклавши на себе руки, намагаючись уникнути помсти якобінців. Це була справжня політична й фізична розправа однієї політичної партії над іншою.

Ситуація погіршувалася. Улітку 1793 р. вона стала катастрофічною. На периферії жирондисти розпочали повстання. «Палали» 60 департаментів із 83. Роялістська коаліція невпинно наступала. Був убитий Марат. За цих обставин якобінці прагнули «затиснути» Конвент у своїх революційних лещатах. Стрімко посилювалася роль Комітету громадського порятунку, який виконував функції уряду і контролював усі міністерства. Він щомісячно переобирався Конвентом у кількості 9–16 осіб і звітував лише перед ним (втім, установлення якобінської диктатури зробило його фактично непідконтрольним). Такі ж само органи (революційні комітети) утворювалися якобінцями у провінції, де функціонували місцеві осередки якобінського клубу.

Енергійність і рішучість якобінців дійсно були на висоті. Певна половинчастість і «розтягнутість у часі» антифеодальних законів була подолана за півтора місяці. Конфісковані раніше землі емігрантів-роялістів були поділені й надані селянам із розстрочкою виплати на 10 років. Усі феодальні повинності селян було скасовано одразу, безвідшкодовно і безумовно. Навіть зберігання феодальних актів на землю каралося каторгою. Общинні землі переходили до селян. Рішенням селянських сходок вони могли бути поділені між домоволодіннями. Церковна десятина знищувалася одразу і без викупу.

Був установлений продовольчий максимум. Але разом із тим, прийшовши до влади на багнетах паризьких робітників, якобінці перестрахувалися від можливості таких повстань у майбутньому, спрямованих уже проти них самих, а отже, не скасували антиробітничий закон Ле Шапельє. Для робітників установлювався не мінімум, а максимум заробітної платні. Завдання підняття популярності в масах, очевидно, виконували і

відомі Вандозькі декрети (початок 1794 р.), якими майно контр-революціонерів конфісковувалося і ділилося між революційними патріотами.

У літературі якобінці часто показуються справжніми лицарями революції (або зловісними людоджерами), але часом за популізмом вони не поступалися жирондистам. Так, запропонована ними **Конституція 1793 року** після урочистого схвалення Конвентом була передана на всенародне обговорення (в умовах масової неписьменності і селян, і робітників). Це була Конституція для майбутнього «суспільного океану». Чинною вона так і не стала.

Вона відкривалася скоригованою «Декларацією прав людини і громадянина». Там ішлося про суверенітет уже не нації, а народу та про його гарантії: «Кожен, хто привласнить собі верховну владу, що належить народу, нехай буде негайно вбитий вільними людьми». Щодо прав людини зазначалося нерозривна єдність відсутності гноблення людини і суспільства в цілому. Право на повстання стало найбільш священним із прав і найнеобхіднішим з обов'язків. Підтверджувалося право приватної власності.

Установлювалося загальне чоловіче виборче право, для осіб, які не є слугами і мають 21 рік. Активне і пасивне виборче право збігалися, вибори законодавчого органу (однопалатного Законодавчого корпусу) мали бути прямими. Законодавчий корпус мав ухвалювати закони (з обов'язковим подальшим затвердженням народом – і сьогодні таке народовладдя у великій і навіть дуже багатій країні забезпечити вельми складно) та декрети, які одразу набували б чинності. Уперше в історії нового часу була зроблена спроба ввести в практику законодавства постійний плебісцитарний механізм. Ця ідея якимось примирювала теорію Руссо і реальну політичну практику²⁷. Уряд називався Виконавчою радою і мав формуватися за вельми складною

²⁷ Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права : учебник. М. : ТК Велби, 2002. С. 307.

процедурою, в якій брали участь і Законодавчий корпус, і зібрання виборщиків у департаментах. Усі чиновники і судді мали обиратися громадянами. Як і Руссо, якобінці відкидали теорію поділу влад.

Рішучість, енергійність і жорстокість якобінського уряду, ефективність і швидкість перетворень на селі вивільнили велику енергію мас, зокрема селянства. Це дозволило створити, вочевидь, найкращу армію в тогочасному світі: велику, свідому й дисципліновану. Французьким воїнам було що втрачати, і було, що захищати. Якобінець учений-математик Лазар Карно (1753–1823) виявився видатним військовим організатором і полководцем. У революційній армії не було станового поділу: «простолюдини» чи діти з дрібного дворянства або низів духовенства могли зробити військову кар'єру, спираючись лише на власні здібності й мужність. Одним із них був небагатий провінціал з Корсики Наполеон Бонапарт (1769–1821), майбутній великий полководець та імператор, який у 24 роки став генералом революційної армії. Такими ж були і його майбутні маршали.

Недоречність і невчасність ухвалення Конституції (набуття нею чинності було відкладене) компенсувалося режимом надзвичайної влади і заходів. Доти, доки сільське господарство не відродилося, якобінці відправляли на село продовольчі загони, які конфіскували хлібні надлишки. Фіксувалися ціни і водночас жорстоко каралася спекуляція. Елементом «зрівнялівки» були і винайдені якобінцями продовольчі картки, які вони вважали важливим засобом справедливого розподілу харчів. Якобінці скасували рабство у колоніях Франції. Їх клуб функціонував як справжня політична партія – із попереднім обговоренням політичних питань, які потім втілювалися в життя державними органами, насамперед Комітетом громадського порятунку. На провідну роль у ньому висунувся в ці часи Робесп'єр.

На загрози терору і його прояви у жорстокості Вандеї та інших заколотів і повстань якобінці відповіли небаченим раніше політичним терором. Гільйотина проголошувалася головним

очищувачем суспільства, каралися не лише вороги, а й політичні опоненти. Усе більше спрощення процедури обвинувачення та обмеженість захисту призводили до знищення багатьох впливових осіб, зокрема діячів революції попередніх і поточного етапу. Законність і права людини, задля досягнення яких і розпочалася революція у 1789 р., поступалися революційній доцільності, умоглядному ідеалу добродійності й свободи. Після загибелі Марата головним ідеологом терору залишався Робесп'єр, який за свою принциповість здобув прізвисько Непідкупний. Фанатична відданість ідеалам, власне бачення суспільної моделі та прагнення загнати людей «у щастя», вважаючи, що вони, мов діти, не знають, що ж їм потрібно, несприйняття цінності життя конкретної людини порівняно з абстрактним людством та його щастям, нетерпимість до політичного опонування – все на багато років стало ознаками харизматичного вождя революції. Важливим чинником прихильності вождя якобінців до радикального способу боротьби був і тиск з боку голодних, озлоблених і проникнутих багаторічною революційною пропагандою міських і сільських санкюлотів.

17 вересня був ухвалений «Закон про підозрілих». Він надавав можливість свавільно заарештовувати підозрюваних у контрреволюції осіб, розкриваючи широкі можливості не лише для революційної доцільності, а й для суб'єктивізму і сваволі окремих посадових осіб. Жодних копій документів, жодних пояснень родинам та інстанційного розгляду не передбачалося. Робесп'єр наголошував: «Справа не в тому, щоб судити, а у тому, щоб уражати», відверто схвалюючи по суті позасудову розправу, в якій лишалося місце не лише для помилок, а і для свідомого знищення неугодних. Саме якобінцям належить першість у використанні сумнозвісного поняття «ворог народу» – без скільки-небудь зрозумілого й чіткого юридичного роз'яснення змісту цього поняття. Ворогами народу могли стати і роялісти, і колишні політичні опоненти, і навіть вчорашні соратники – як це почало відбуватися в самому середовищі якобінців, що зумовило знаменитий вислів Дантона: «Революція пожирає своїх дітей».

Поняття «ворог народу» вперше було вжито у декреті 10 червня 1794 р., що відкрило найбільш інтенсивний період Велико-го терору (червень-липень 1794 року). Людину могли засудити до смертної кари за анонімним доносом, захист у трибуналі не передбачався, як і оскарження. Найближчий соратник Робесп'єра Луї Антуан Сен-Жюст (1767–1794) наголошував: «Ми повинні карати не лише ворогів, але і байдужих, усіх, хто пасивний до республіки і нічого не робить для неї». Якобінського терору зазнали не тільки й не стільки аристократи, а й усі верстви населення. За рік панування монтаньярів було страчено близько 12 тисяч чоловік, серед них лише чверть були дворянами і священиками, 4 були тисячі селянами, 3 тисячі – робітниками, а решта (близько 2 тисяч) – літераторами, купцями, юристами і ремісниками.

Показовим є такий приклад. Видатний діяч американської революції, англієць за походженням, один із батьків-засновників США Томас Пейн за покликом серця приїхав до Франції, активно долучився до революційної боротьби, отримав громадянство і був обраний депутатом Конвенту. Там він виступив проти страти короля, яку вважав великою політичною помилкою і пропонував вислати Людовіка XVI до США, щоб той міг побачити, що таке демократія, і як живуть вільні люди. Така позиція привела його в якобінську в'язницю. У розпал терору влітку 1794 року Трибунал засудив Пейна до страти. У лихоманці масових страт охоронець, який помічав крейдою на дверях камер, кого слід везти на гільйотину, випадково не помітив, що двері камери Пейна відчинені, і зробив помітку з внутрішнього боку. Наступний охоронець зачинив їх, і вони виглядали не поміченими крейдою для тих, хто витягав нещасних на страту. Видатний американський і французький революціонер залишився живий²⁸.

Засоби терору застосовувалися і для придушення незгоди і критики в самому якобінському клубі. До літа 1794 року були

²⁸ Там само. С. 525.

розгромлені як його праве крило (Дантон та інші, схильні до зменшення обсягів терору в умовах стабілізації зовнішньої та внутрішньої ситуації), так і ліве (Ебер, так звані «скажені», які найбільш тісно співпрацювали із санкюлотськими комітетами і секціями Парижу). В умовах терору надзвичайне якобінське законодавство щодо політичних злочинів фактично відтіснило революційний Кримінальний кодекс 1791 року на другий план²⁹.

Станом на липень 1794 року склалася непроста політична ситуація. Зовнішня та внутрішня криза починали минати, а маховик терору все розкручувався. Звужувалася соціальна база влади якобінців. Терор проти однопартійців, незадоволення робітників максимумом, обурення селян сваволею місцевих якобінців та вилученням продовольства продзагонами, боязнь розправи серед нечистих на руку соратників (Баррас, Фуше), незадоволення родин страчених (і знову-таки страта їх членів), чутки про прагнення Робесп'єра до одноосібної диктатури – все це позбавляло його уряд широкої підтримки. Як наслідок 9 термідора за революційним календарем (27 липня) 1793 р. відбулося антиробесп'єрівське повстання (залежно від ідеологічних позицій у літературі воно називається і «переворотом» – цим і будемо користуватися: контрреволюційний переворот, революція, заколот). Він поставив верхівку якобінського уряду поза законом. Її представники були страчені без суду. Великий терор припинився. Але завдяки якобінцям революція зайшла так далеко (чого ніколи і ніде раніше не було), що повернення до минулого стало вже неможливим.

Важливими тут були зміни цивільного законодавства. Так, уперше було поставлено питання про створення цивільного кодексу. Право власності визнавалося одним із головних і недоторканим; проголошувалися свобода торгівлі й ремесел, ліквідація корпорацій, вільний обіг нерухомої власності (з деякими обмеженнями в період якобінської диктатури); формувалася

²⁹ Більш детально про цей та наступні кодифікаційні акти французького кримінального права див. далі.

рівність людей (ліквідація станів, феодалних інститутів); відбулася секуляризація шлюбу. Змінилося правове становище жінки і дітей (по досягненню 21 року батьківська влада припинялася). Змінювалося правове становище позашлюбних дітей. Урешті-решт відбулися ліквідація старої системи цивільного законодавства й утвердження закону як основного джерела права³⁰.

Після термідоріанського перевороту (як би він не оцінювався) революція пішла на спад. Основні досягнення були закріплені, зовнішня загроза знижена, внутрішній терор проти опозиції ослаблений. Влада залишилася все у того ж Конвенту, який потрапив під владу вже третьої після жирондистів і якобінців політичної сили. Цей період увійшов в історію як режим Директорії. На першому етапі влада зосередилася в руках Конвенту, де «болото» цього разу підтримало *термідоріанців* (під такою назвою увійшли в історію політичні переможці якобінства). Надзвичайне соціально-економічне законодавство було скасоване (у тому числі максимум), повністю відновлено свободу торгівлі. Якобінський клуб був розгромлений, скасовані Комітет громадського порятунку, революційні комітети у департаментах і Паризька комуна.

Про завершення активної фази революції свідчило ухвалення тим самим Національним конвентом Конституції Франції 23 вересня 1795 року. Вона відображала переляк буржуазії, передусім великої, перед подіями і наслідками революції. За змістом це була поміркована Конституція, а конституційний механізм відрізнявся громіздкістю. Як і раніше якобінцями, було внесено зміни до «Декларації прав людини і громадянина», зокрема виключено право опору та додано обов'язки. Виборче право реалізовувалося за ступеневою системою, на цензовій основі, подібно до встановленої Конституцією 1791 року. Законодавча влада мала належати двопалатному Парламенту. Нижня палата отримала

³⁰ Горбатенко В. П. Велика французька революція // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1. С. 322.

назву «Рада п'ятисот», до неї обирали суб'єктів виборчого права, яким було не менше 30 років. Верхня палата – Рада старійшин – складалася з 250 осіб не молодших за 40 років. Отже, формально відновлювалася система поділу влад. Верхня палата не обговорювала законопроекти, вона лише голосувала за розглянуті нижньою палатою, у разі відхилення проєкта можна було повернутися до документа через рік. Така система знижувала ефективність законодавчої роботи. Двопалатний Парламент отримав назву Законодавчий корпус. Він шляхом таємного голосування обирав виконавчу владу – Директорію з п'яти членів. Їй підпорядковувалися міністри, керівники департаментів, армія і флот.

Директорія правила в обстановці нестабільності й загрози як санкюлотських, так і монархічних повстань. Не додала стабільності і перша в історії практична змова комуністів, яка отримала назву «Змова рівних» на чолі з Гракхом Бабефом (1760–1797). Вона була розкрита органами безпеки. Бабеф обстоював установа революційним шляхом диктатури меншості з метою повної ліквідації приватної власності. Він був страчений.

Директорія реагувала на загрози з усіх боків. У соціально-економічному житті вона позначалася фінансовими спекуляціями і махінаціями, казнокрадством, хабарництвом і безправ'ям соціальних низів. Але зовнішня інтервенція тривала. Феодальні імперії та королівства Європи боялися поширення революції на свої території. Загроза Реставрації також могла нівелювати здобутки революційних подій. За таких обставин Директорія була приречена.

5.3.2. Держава і право Франції у XIX – на початку XX століття

Суспільний лад. У горнилі Великої революції склався новий суспільний лад Франції. Скасування аристократичних титулів і феодальних привілеїв, формально-юридична рівність, знищення феодальних пережитків у місті (цеховий корпоративний устрій)

та на селі (численні вади кріпосництва) – все це створило нову Францію. Тут склався ринок фінансів, сформувалася вільна торгівля, а головне – класи власників у промисловості, ремісництві й сільському господарстві. Підприємництво породжувало зростання чисельності робітничого класу.

Французьке суспільство періоду «дикого капіталізму» характеризувалося аморальністю буржуазії, яка відкрито і неприховано прагнула наживи, забитістю та пригнобленням робітників, з праці яких шляхом посилення експлуатації – подовженням робочого дня, штрафами, зниженням заробітної плати тощо – капіталісти намагалися отримати якомога більший зиск. Тіснота, бідність та антисанітарія були тоді супутниками робітників, адже ані профспілок, ні політичних партій, які діяли б від імені робітничого класу, ні трудового законодавства у ці часи не існувало. Життя, побут, інтереси буржуазії, пролетаріату і дворянства в умовах, що змінилися, селян, які стали вільними власниками землі, – усе це виразно показано у великій французькій літературі XIX століття: у творах Стендаля, Віктора Гюго, Оноре де Бальзака й Еміля Золя.

На зміну родовій аристократії прийшла аристократія статків. Продовжувала формуватися фінансова олігархія. Найбільш енергійні й підприємливі члени суспільства отримали неможливий у феодально-абсолютистській державі шанс стати заможними, досягти успіху (з не меншими, а то й значно більшими перспективами програти ці «перегони на виживання»). За цих обставин власне правова складова наслідків революції для більшості населення Франції стала набагато важливішою за політико-правову.

За 10 років люди стомилися від гасел, популізму, надій, що не справджувалися, повстань, терору, війн, голоду, кризи тощо. Не припинялася війна з феодальними монархіями Європи, для яких Французька революція була непорозумінням, страшним злочином. Здавалося, страта Людовіка XVI вразила всіх сильніше, ніж за півтора століття до того Карла I в Англії. Складалося враження, що революційна машина у світі лише набирає

обертів, адже Велика французька революція розпочалася тоді, коли Конституція США ще не була ратифікована всіма штатами. Отже, для переляканої та заціпенілої у своїй ненависті до революційної Франції Європи мало відмінностей було між владою, скажімо, Комітету громадського порятунку та Директорії.

Постійні війни, нестабільність, загроза реставрації абсолютизму і феодалізму сформували суспільний попит на сильну владу. Верстви нового буржуазного суспільства були готові поступитися політичними свободами і демократичними цінностями (передусім представницькою демократією) задля збереження, закріплення і гарантування набутого правового статусу, передусім у відносинах власності, зобов'язального права, всього того, що визначало цивільний обіг. Склалася потреба у розвиненому праві: з галузями, інститутами, правовою визначеністю, презумпцією невинуватості тощо – тобто у сучасному праві.

Війна дозволяла робити визначну кар'єру булочникам, шевцям, власникам яток і лавок. Серед них і склалася особистість, яка була породженням революції, не поділяла її ідеали, але була послідовним прихильником здійснених нею соціально-економічних змін. Уже понад 250 років вона є одним із головних предметів дискусій. Мабуть, ніхто інший в історії людства не викликав настільки різного, нерідко протилежного ставлення до себе, не породив такої кількості літератури, у тому числі наукової, міфів і легенд тощо, як Наполеон Бонапарт. Його посправжньому дивовижні інтелектуальні здібності поєднувалися з фантастичною силою волі, працездатністю, прагматизмом і навіть цинізмом. Він міг виказати співчуття, коли йому було вигідно, особливо, коли це стосувалося його головної соціальної основи – армії, але міг спокійно йти на будь-яке кровопролиття і жертви задля досягнення цілей, а його особисті цілі часто збігалися з цілями більшості французької нації. Недарма, одягаючи на себе корону імператора у 1804 році (яку він вирвав з рук папи Римського і сам одяг собі на голову, показуючи, що не є залежним від Римської курії), Наполеон I юридично позиціонував себе

відносно нації, а не держави чи території. Він назвав себе імператором французів (а не Франції!).

Очоливши у 26-річному віці невелику республіканську армію – голодну, погано одягнену і взуту – на другорядному італійському театрі воєнних дій, генерал Бонапарт зробив неймовірне. У стислий термін його армія стала не просто боєздатною, а найкращою у тогочасній Європі, а низка блискучих перемог над австрійським військом не лише радикально змінила стратегічну ситуацію для революційної Франції, а й зробила ім'я молодого генерала загальновідомим і популярним. Плодами його перемог користувалася у політичних інтересах Директорія. Саме в ті роки Бонапарт задався питанням, яке вплинуло на подальший перебіг історії: до яких пір він буде завойовувати землі «для цих адвокатів»? Після першої своєї військової невдачі в Єгипті (коли після низки блискучих перемог він через абсолютне домінування британського флоту опинився у скрутному становищі й кинув армію, щоб зайнятися політичними питаннями) він повернувся до Франції і здійснив державний переворот, установивши фактично одноосібну владу (приховану за шатами демократичних інститутів).

Саме його таланти, воля і «сильна рука» об'єктивно продовжили справу якобінців (яких він переслідував, справедливо вважаючи джерелом революційної загрози своїй одноосібній владі). Зарубіжна історіографія XIX–XX століття називає Наполеона «завершувачем революції», що видається неправильним із суб'єктивної точки зору (оскільки такого завдання він перед собою не ставив), і справедливим – з об'єктивної (бо саме йому вдалося законодавчо й інституційно закріпити соціальні здобутки Великої революції).

Він добре розумів та усвідомлював переваги нового буржуазного ладу, а також те, що завоювання революції саме в соціально-економічній сфері сприймаються більшістю співгромадян як власна кровна справа. Саме тому армії Наполеона мали високу моральну вмотивованість і бойовий дух, взаємовиручку і патріотизм, що відіграло принаймні не меншу, а скоріше за все

більшу роль, ніж небачений в історії людства воєнний та організаційний геній імператора, у тому, що впродовж майже двадцяти років усі феодальні держави Європи не могли його здолати у військовому розумінні. Як зауважував видатний радянський історик Є. Тарле, «Закінчення революції диктатурою Наполеона знаменувало собою передусім перемогу великобуржуазних елементів над ремісничим пролетаріатом, над неможливою дрібнобуржуазною масою, над тією плебейською стихією, яка в 1789–1894 рр. ... відіграла таку велику революційну роль. При цьому власницьке селянство, інтереси якого від спроб феодальної реставрації захищав Наполеон, цілковито підтримувало, зі свого боку, його диктатуру»³¹.

Як відомо з курсу загальної історії, небачена боротьба Наполеона з низкою нескінченних коаліцій європейських феодальних держав (яким надавала і матеріальну, і військову підтримку Велика Британія, яка прагнула зберегти монополістичний стан економічного і політичного лідера світу та найбільшої і найпотужнішої колоніальної імперії, не допустити посилення буржуазної Франції до рівня реальної економічної і торговельної, а також геополітичної конкуренції) завершилася тим, чим об'єктивно рано чи пізно й мала завершитися.

З 1814, а після «ста днів» Наполеона³² з 1815 року, у Франції сталася Реставрація колишньої правлячої династії Бурбонів. Людовік XVIII (новий король, брат страченого революцією) був змушений визнати соціальні зміни і революційну трансформацію суспільного устрою. За чверть століття після початку Великої революції ці зміни стали незворотними, як і конституційний лад.

Цікаво, що такі абсолютні монархи, як російський імператор Олександр I, який категорично не бажав вводити конституцію у

³¹ Тарле Е. В. Наполеон. М. : Гос. соц.-економ. изд-во, 1939. С. 156.

³² Загальновідомою є дивовижна історія втечі Наполеона з острова Ельба в Середземному морі й відновлення влади у Франції у березні – червні 1815 р.; після остаточної поразки у битві з переважаючими силами коаліціантів під Ватерлоо був засланий на острів Святої Єлени, віддалений від суходолу на тисячі кілометрів, де й помер.

себе, підтримували збереження конституціоналізму у постреволюційній і постімперській монархічній Франції. Однак монархічна реакція наростала, що входило в непоборні суперечності із розвитком суспільства та інтересами різних його верств.

Відвертим реакціонером став наступний король Карл (Шарль) X, який посів престол у 1824 році. За рахунок платників податків він з казни виплатив компенсацію монархістам-емігрантам, у яких свого часу були конфісковані землі, та відновив смертну кару за образу католицької релігії. Обмежувалося і без того не надто широке коло прав людини і громадянина, скасовувалася свобода друку і зборів.

Однак буржуазія і пролетаріат, як виявилось, за третину століття повстанські навички ще не втратили. Звичайно, домінував і досягав своєї мети підприємницький клас. 27 липня 1830 року на вулицях Парижу спалахнули барикадні бої, в яких взяли участь студенти, робітники, ремісники і дрібна буржуазія. Наступного дня на їх бік почали переходити солдати, 30 липня король був відсторонений від влади, а 2 серпня підписав зречення престолу.

Настав режим «липневої монархії», яка була втіленням інтересів великої буржуазії (передусім фінансової) та адаптованої до нових умов частини аристократії. На трон був посаджений представник королівського дому Луї Філіп. Це була знову-таки конституційна монархія (загальний аналіз французьких післяреволюційних конституцій див. нижче). Вона спиралася на фінансових магнатів. Це були банкіри, «королі» біржі та залізниць, власники копалень і шахт та комунікована з ними найпотужніша частина земельної аристократії.

Незадоволеною була не лише середня та дрібна буржуазія. Особливі підстави для хвилювань мали міські низи, передусім пролетаріат. Нова «липнева» монархія вже захищала інтереси великої буржуазії не стільки від феодалної аристократії, скільки від робітничого класу. Суперечності між капіталістами й найманими працівниками в умовах «дикого капіталізму» дедалі більше загострювалися. У 1834 роках повстали робітники в Ліоні та Парижі. 1846–1847 рр. стали часом навіть голодних бунтів.

Республіканізм, що сформувався у роки Великої французької революції, відродився з новою силою. Склалися нові його потужні течії – такі як соціалістичні теорії Анрі де Сен-Сімона (1760–1825) і Шарля Фур'є (1772–1837), набирали сили анархічний та комуністичний рухи. У 1848 році у Франції склалася глибока соціально-економічна й політична криза. Вимоги відправити у відставку уряд (який на вимогу розширення виборчого права порадив: «Збагачуйтесь, і ви станете виборцями!») поєднувалися з республіканськими гаслами «Свобода, рівність, братерство!»

У лютому 1848 р. почалися маніфестації, які швидко набули масового характеру. Столична Національна гвардія перейшла на бік повсталих. На вулицях почали масово будуватися барикади. На придушення були кинуті війська, почалися вуличні бої. Події розвивалися і несподівано, і стрімко. За кілька днів повсталий народ захопив королівський палац, але Луї Філіп на той момент уже зрікся та емігрував. 25 лютого 1848 р. у Франції була проголошена республіка.

Настав нетривалий період, який отримав назву Другої республіки. Був створений тимчасовий уряд, до складу якого вперше ввійшли представники робітничого класу. Очолив його ліберал, поет, журналіст та історик Альфонс де Ламартін (1790–1869). Під тиском пролетаріату уряд відновив свободу слова і друку, амністував політичних в'язнів та оголосив 10-годинний робочий день. Запроваджувалися демократичні засади в армії, зберігалася виборність командирів Національної гвардії. Республіканські гасла супроводжувалися вимогами соціально-економічних реформ і зниження розмірів податків.

Робітники залишалися невдоволеними поверховістю проведених урядом реформ. Не задовольняла їх і робота Установчих зборів, які були обрані 23 квітня і розпочали роботу 4 травня. Його склад обирався під контролем місцевих органів влади (префектів) і був спрямований на представництво буржуазії.

Агітаційна діяльність різноманітних соціалістів, анархістів і комуністів робила свою справу – робітники були готові боротися

далі, вже проти нового уряду. Так революція в червні 1848 р. перейшла в нову фазу. Те, що уряд не створив Міністерство праці, обмежував право подання петицій посилювало спротив. Важливим каталізатором виявився розгін силою 150-тисячної демонстрації робітників 15 травня 1848 р. Найбільшим осередком концентрації робітничих мас Парижу і водночас джерелом загрози для буржуазного уряду були Національні майстерні. Уряд не знайшов нічого кращого, ніж ліквідувати їх і переселити робітників у провінцію. На прохання останніх скасувати це розпорядження була отримана негативна відповідь із погрозою застосувати силу.

У місті розпочалися криваві бої, яких ще не знала жодна революція. Робітники гинули на барикадах масово, часто разом із дружинами і дітьми. Проти них була застосована армія. Придушення очолив генерал Кавеньяк, ім'я якого увійшло в історію як символ жорстокості у придушенні народних мас. П'ятиденні вперті бої повсталих закінчилися поразкою 26 червня. За свідченням сучасників, у ці дні загинуло близько п'ятдесяти тисяч парижан – представників низів, передусім робітників і ремісників. Розпочався терор проти повсталих.

Слід зауважити, що революція 1848 року стала першою, яка охопила не одну країну, а цілу низку держав у Європі. Вона отримала назву «весни народів», її події відбувалися в різних регіонах Австрійської імперії, державах Німеччини (особливо кривавими стали події в Саксонії, зокрема у Дрездені) та Італії.

За новою Конституцією Франції 4 листопада 1848 р. (її аналіз подано у наступному підрозділі) держава стала республікою на чолі з Президентом. Шляхом виборів таким був обраний спритний політик і демагог Шарль Луї Наполеон Бонапарт (1808–1873), племінник імператора Наполеона. Його життєвий шлях був сповнений авантюр, а всесвітня слава дядька не давала спокою, тому він неодноразово вдавався до безглузвих і безнадійних комічно-фарсових спроб захопити владу. Узурпувати її вдалося вже у 1851 році, через три роки після законного обрання Президентом Франції. Ще через рік внаслідок плебісциту

було змінено Конституцію, 2 грудня 1852 р. Франція знову стала імперією з імператором Наполеоном III.

Так Друга республіка змінилася Другою імперією. Політична еліта в ній репрезентувала фінансову і промислову буржуазію. Демократичні свободи були згорнуті. Імператор висунув гасло: «Імперія – це мир!» Ішлося і про зовнішню, і про внутрішню політику. Така стабільність призвела до зростання економіки. Сукупний дохід держави збільшився за два десятиріччя вдвічі, а сума зовнішньої торгівлі у 2,5 рази. Державний лад будувався за взірцем Першої імперії з централізованою одноосібною владою імператора та спиранням на власників – передусім велику буржуазію. Це було друге «видання» специфічного типу авторитарного політичного режиму, який отримав назву **бонапартизм**. З політико-організаційної точки зору бонапартизм є режимом особистої влади у суспільстві з ворогуючими політичними угрупованнями і класами, який спирається у своєму ствердженні на підтримку армії та особистий авторитет правителя, який претендує на роль арбітра і посередника у взаємовідносинах між ворогуючими політичними силами (партіями, рухами)³³.

Авторитаризм і «затискування» суспільства лише заганяли вглиб соціальні суперечності та невдоволення режимом. Економічна кон'юнктура змінилася на гірше внаслідок і економічної кризи, і не вигідної економічної угоди з більш промислово розвиненою Великою Британією. Зовнішньополітичні кроки імператора і його уряду теж мудрістю та ефективністю не відрізнялися. І взагалі племінник виявився дуже блідою тінню свого великого дядька. Війна з Пруссією, ініційована Францією, була ганебно програна. Імператор опинився у полоні. 4 вересня 1870 р. Законодавчі збори його скинули. Франція знову стала республікою. Почався період Третьої республіки, який тривав до 1940 року. Розпочалася чергова французька революція. Порівняно з попередніми особливу роль у

³³ Графский В. Г. Всеобщая история права и государства : учебник. М. : Норма, 2000. С. 482.

ній відігравали пролетаріат і соціалістичні політичні партії, що виступали від його імені.

Спершу після повалення режиму імператора у Франції було створено Республіканський уряд народної оборони. Було відновлено громадянські свободи, проведено амністію політичних в'язнів, незважаючи на воєнно-політичну і фінансову кризу, полегшено податковий тягар і встановлено суд присяжних для політичних злочинів. Цей уряд створив нові армії та організував оборону Парижу від німецької облоги. На вулицях почалися бої. Зокрема, під час повстання робітників 31 жовтня частина уряду була ними захоплена, доки ситуацію не виправили підрозділи Національної гвардії.

Після капітуляції Парижу на основі загального чоловічого виборчого права було обрано Національні збори. Поруч з урядом унаслідок самодіяльності робітничих мас та інших широких верств населення, очолюваних соціалістами та анархістами, у Парижі виникли ще два центри влади: Центральний комітет Національної гвардії та Комітет 20 округів. І тоді, коли Національні збори сформували уряд на чолі з істориком, консервативним республіканцем Адольфом Т'єром (1797–1877), Центральний комітет Національної гвардії 26 березня 1871 р. провів вибори до *Паризької комуни*. Спроби Т'єра роззброїти робітників виявилися невдалими. Була сформована Генеральна рада комуни у складі 90 осіб. Вона, у свою чергу, створила такі органи функціонального управління за галузями, як *комісії*. Усього їх було десять: військова, продовольства, фінансів, юстиції, громадської безпеки, громадських служб, просвіти, зовнішніх відносин, комісія праці, промисловості й обміну та виконавча. Остання мала забезпечувати координацію діяльності всіх інших комісій та контролювати її. За прикладом якобінців часів Великої революції було створено Комітет громадського порятунку. Влада Паризької комуни тривала 72 дні й була проголошена марксистами першою в історії людства пролетарською державою, утвореною у процесі соціалістичної революції (на відміну

від буржуазних попередніх революцій). Рада комуни поєднувала в собі законодавчі й виконавчі функції.

Склад Ради комуни був строкатим і суперечливим – від послідовників якобінства до анархістів. Її члени відрізнялися особистою чесністю та безкорисністю. Передбачалося прирівняти заробіток чиновника до платні кваліфікованого робітника. Соціальні заходи мали несистемний і суперечливий характер: дозволялося не платити комірне з жовтня 1870 р. по липень 1871 р. і повертати без викупу предметом побуту і вжитку, закладені у ломбардах, якщо сума не перевищувала 20 франків, були заборонені нічна робота в пекарнях, вирахування із заробітної платні тощо. Установлювався робітничий контроль за підприємствами, залишеними власниками. Церковна власність була оголошена народною.

2 квітня 1871 р. між «версальцями» і «комунарками» розпочалася справжня громадянська війна, яка велася з великою жорстокістю з обох сторін. Полонених розстрілювали, виник варварський інститут заручників. Провінції не підтримали Паризьку комуни, повстання робітників у Ліоні, Марселі, Тулузі, Бордо й інших містах були придушені урядовими силами. 21 травня урядові війська увійшли до столиці. Розпочалися жорстокі вуличні барикадні бої, які тривали вісім діб. Німецькі окупаційні війська у події не втручалися, але повернення військовополонених суттєво посилювало збройні можливості Версальського уряду.

Комуна програла. Почалися воєнно-польові суди, до яких було притягнуто 10 488 чоловік із понад 36 000 заарештованих. Винних засуджували до розстрілу, каторжних робіт та ув'язнення у фортеці. Разом із вуличними боями та безсудними розстрілами втрати прихильників комуни становили, за різними підрахунками, від 15 000 до 30 000 осіб.

Третя республіка стабілізувалася. Франція кінця XIX – початку XX століття залишалася одним із провідних акторів на міжнародній арені. Тут функціонували інститути демократії, а буржуазний розвиток відбувався на тлі ринкової економіки та

складання колоніальної імперії, метрополією якої була Франція. Парламентська історія Третьої республіки відрізнялася багатопартійністю, постійною політичною боротьбою, суперечностями, а часом і політичними кризами, але в цілому демократичні інститути впоралися з ними.

Боротьба основних імперіалістичних держав за ринки сировини, збуту і вплив на різні регіони земної кулі не могла обходитися без активної участі Франції, колонії якої охоплювали 55 млн населення. Як колоніальна імперія Франція посідала друге місце у світі після Британської. На світ насувалася справжня катастрофа, небачена раніше – Світова війна.

Державно-правовий розвиток Першої імперії, Другої республіки, Другої імперії та Третьої республіки. Конституційний розвиток Франції періоду Першої імперії, Другої республіки, Другої імперії і Третьої республіки був надзвичайно інтенсивним. Кількість конституційних актів та змін до них протягом ХІХ – початку ХХ століть у Франції у ці часи не мала собі рівних. Наполеон, який захопив владу внаслідок державного перевороту 9 листопада 1899 р. (18 брюмера VIII року революції), при всій зневазі до конституціоналізму і прагненні одноосібної влади, не міг обійтися без конституційного оформлення своєї влади.

13 грудня 1899 р. конституційним плебісцитом була затверджена нова **Конституція Франції**. Ця Конституція була найбільш стислою за обсягом (95 статей, майже у 4 рази менше ніж у попередній, Наполеон радив писати стисло і нечітко). Установлювалася складна і заплутана система псевдodemократичних інститутів з апелюванням до римської історії. Детальний аналіз цього акта видається недоречним, оскільки він мав здебільшого «декоративний» характер. Уперше Конституція не містила «Декларацію прав людини і громадянина», але у ній гарантувалося право власності, що спонукало до підтримки майбутнього імператора різними верствами буржуазії та селянством. Виборче право отримували всі чоловіки, які досягли 21 року, але вибори здійснювалися за допомогою складної триступеневої системи, із

системою кооптації (коли сам орган самопоповнювався без виборів), призначення посадовців тощо. Законодавчих органів тепер було аж чотири: Законодавчий корпус, Сенат, Державна рада і Трибунат. Виконавчу владу формально здійснювали три консули (реальна влада була лише у першого – Наполеона; з 1802 р. знову-таки шляхом плебісциту він подовжив консульські повноваження з 10 років до необмеженого терміну). Вибудовувалася вертикаль адміністрації.

Важливим здобутком наполеонівської системи стало започаткування інституту адміністративної юстиції як чинника обмеження влади урядовців. Спираючись на армію і на власників, придушивши як монархічну, так і якобінську опозицію та амністувачи роялістів-емігрантів, Наполеон стабілізував суспільну ситуацію. Це виявилось для мільйонів французів важливішим за певні громадянські свободи, обмежені Наполеоном, передусім свобода друку.

Зміни до Конституції 1802 року отримали назву Конституції Франції 1802 р. (вона складалася з 86 статей і була проголосована на референдумі з 600 000 голосів «за» і 8 300 «проти»).

Наполеон продовжував зміцнювати свою одноосібну владу. 18 травня 1804 р. була ухвалена нова **Конституція Франції**, в якій проголошувалися, здавалося б, непоєднувані речі. Стаття 1 стверджувала, що управління республікою віряється імператорові, ст. 2 називала його персонально – Наполеон Бонапарт і закріплювала право спадкування влади по чоловічій лінії. Імператор отримував право надавати аристократичні титули (як правило, родичам або найближчим соратникам, передусім у військовій справі) та створювати власний Двір.

Конституція 18 травня 1804 р. створювала конституційно-правові основи Першої імперії. Зміни пізніше вносилися неодноразово (19 серпня 1807 р. був скасований Трибунат, а у квітні 1815 р. Наполеон під час «Ста днів» також вніс зміни до Конституції). Референдум був ще більш переконливим (3 500 000 проти 2 500 голосів). Легітимність влади імператора обґрунтовувалася

милістю Божою та згодою народу. Були вжиті заходи щодо відновлення дворянства, зокрема створювалися посади вищих сановників (верховний виборщик, архіканцлер, архіказначей, великий конетабль і великий адмірал) та великих офіцерів (у тому числі 18 маршалів Франції). Сенат поділявся на дві комісії: комісію з особистої свободи і комісію зі свободи преси. Сформувалася система галузевих міністерств як центральних органів виконавчої влади. На місцях виконавча влада належала префектам у департаментах і супрефектам в округах. Таким чином, склалася система виконавчої влади у Франції, яка діяла до середини ХХ століття.

Не менш дивовижною з погляду теорії конституційного права була і *Хартія* 4 червня 1814 року, яка стала Конституцією Франції часів Реставрації. Текст Хартії складався зі звернення короля Людовіка XVIII та кількох розділів. Проголошувалася свобода віросповідання, але римсько-католицька церква залишалася державною. Допускалися свобода слова і друку, але обумовлювалася можливість їх законодавчого обмеження у разі «зловживань». Король визнавався главою держави та верховним головнокомандувачем і мав усю повноту виконавчої влади, він був особою непідсудною і недоторканною. Законодавча влада вірялася королеві спільно з двопалатним Парламентом. Король мав право законодавчої ініціативи, видання та обнародування законів. Верхня палата Парламенту (палата перів) формувалася королем довільно з осіб, які досягли 25 років для участі в засіданні й 30 – для права голосу. Нижня – за результатами виборів на основі ценового виборчого права. Його мали чоловіки віком від 30 років і старші з майновим цензом 300 франків прямих податків на рік. Пасивне виборче право належало громадянам від 40 років і старше із сумою сплачених податків у 1000 франків на рік. Щоб закон став ухваленим, він мав набрати більшість в обох палатах, при цьому засідання верхньої були таємними. У нижній палаті (палаті депутатів) обрання здійснювалося на 5 років із ротацією щорічно 1/5 складу.

Після перемоги Липневої революції 1830 року була ухвалена нова Конституція (*Хартія* 9 серпня 1830 р.). Це був перероблений більш ліберальний варіант Хартії 1814 р. Католицизм перестало бути державною релігією. Проголошувалася свобода слова без обмежень, а влада втратила право створювати органи цензури. Майновий ценз виборців до Палати депутатів зберігався, але визначався вже не конституційно, а законами, а віковий було знижено (активне виборче право – з 25 років, а пасивне – з 30). Завдяки цьому кількість виборців зросла з 90 до 240 тисяч. Повноваження короля були дещо обмежені внаслідок того, що правом законодавчої ініціативи володів тепер не лише він, а й обидві палати Парламенту. Офіційним прапором став започаткований революцією і збережений Наполеоном французький триколон (синьо-біло-червоний). Законодавчі акти, які забороняли організацію робітничих союзів і проведення страйків, зберігали чинність.

Не в останню чергу це стало чинником піднесення народних мас у Революції 1848 року. За розмахом подій, кровопролитністю і кількістю жертв її можна було б порівнювати навіть з Великою французькою революцією.

Відновлення у Франції республіки було закріплене у *Конституції* Другої республіки від 4 листопада 1848 року. Вона була розроблена і затверджена Установчими національними зборами, обраними у процесі революції, і складалася із преамбули і 116 статей.

До недоліків цього акта варто віднести відсутність «Декларації прав...» і взагалі відсутність згадки про природні права людини і громадянина (щоправда, вказувалося, що права й обов'язки стоять вище позитивних законів). Замість цього було достатньо неконкретних декларативних речей. Так, проголошуючи Францію республікою, Конституція ставила перед нею таке завдання: «...без нових потрясінь, лише послідовною і постійною дією законів та установ підняти громадян на вищий ступінь моральності, просвіти і добробуту». Цей акт відсилався до

традиції Великої французької революції («свобода, рівність, братерство»); у підґрунтя республіки покладалися сім'я, труд, власність і громадський порядок.

Республіка зобов'язувалася охороняти особистість громадянина, його родину, релігію, власність і труд (мала дбати про забезпечення громадян роботою у разі потреби) і зробити доступною освіту, а також забезпечити підтримку тих, хто не має рідних і не в змозі самостійно працювати. Таким чином, у конституційному акті вперше з'явилася згадка про соціальні права та певні державні гарантії щодо них.

Народний суверенітет також, як і багато інших положень цієї Конституції, окреслювався непевно і розмито: «Верховна влада належить сукупності французьких громадян». Правам громадян приділявся окремий розділ. Перше за все, ніхто не може бути затриманий чи заарештований інакше, ніж на підставі закону. Указувалися недоторканність житла, належна підсудність і недопуск надзвичайних судів. Заборонялися смертна кара за політичні злочини і рабство на всій території, у тому числі в колоніях. Крім права на свободу віросповідання, визначалася свобода мирних зібрань і петицій та друку (окремо вказувалася недопустимість цензури). Поруч із непорушністю власності проголошувалася свобода праці та промисловості, а також рівний доступ до громадських посад.

Активне виборче право належало всім французам, які досягли 21 року (пасивне – 25), які відповідали цензу осілости у шість місяців. Воно було загальним, прямим і таємним. Таким чином, саме ця Конституція Франції стала важливим кроком у просуванні європейської демократії. Зберігався принцип поділу влад (ст. 19). Законодавча належала Національним зборам у кількості 750 депутатів, що обиралися на 3 роки. Вони були недоторканними та представляли не лише свій департамент, а й увесь французький народ.

Уперше створювалася посада Президента Франції. Він визначався як глава виконавчої влади і мав обиратися на підставі

загального прямого виборчого права строком на 4 роки (при цьому на один строк, наступного разу він міг балотуватися не раніш як за 4 роки після закінчення повноважень – ст. 45). Повноваження Президента були чітко визначені Конституцією, як і правові підстави його взаємодії із Національними зборами, передусім стосовно законодавчої роботи. Установлювалася також відповідальність Президента, міністрів та агентів державної влади: «Судді Верховного суду негайно збираються; вони скликають присяжних у певне місце, щоби ті взяли участь у суді над Президентом і його спільниками». Однак дійсність показала, що забезпечити дієвість Конституції набагато важливіше, ніж її створити та проголосити. Указана досить жорстка норма не спрацювала, коли перший (і останній) Президент Другої республіки Луї Наполеон Бонапарт захоплював владу і нищив республіканський лад.

Передбачалася і посада віце-президента, який мав очолювати Державну раду (вона призначалася на 6 років Національними зборами, з ротацією половини складу). Таким чином, бачимо певну подібність до будови вищих органів влади США, але Державна рада не була верхньою палатою Парламенту, вона мала законодавчі функції. Вона також мала здійснювати контроль за діяльністю адміністрації. Конституція також установлювала правові засади місцевого самоврядування.

Окремий розділ був присвячений конституційним засадам судової влади. Очолював її Верховний суд, який обирався Касаційним судом з його членів у кількості 5 осіб та 36 присяжних. Конституційно закріплювалася система судоустрою, а також застосування суду присяжних (у кримінальних і політичних справах – обов'язково). Визначався порядок формування і функціонування мирового суду, судів першої та другої інстанцій, а також Касаційного суду і Державного контролю. Судді призначалися Президентом згідно зі спеціальним законодавством пожиттєво. Президент же призначав і посадовців прокуратури. Поруч із загальними судами зберігалися і спеціальні: військові, морські, комерційні тощо.

Конституція Франції 1848 р. не довго лишалася незмінною. Прагнучи одноосібної влади, Президент Бонапарт після військового перевороту протяг новий її варіант від 14.01.1852 р. У ній принцип поділу влад уже суттєво порушувався. Верховна влада надавалася Президентові, строк повноважень якого становив уже 10 років. Лише від нього тепер залежали міністри. Державна рада, що складалася «з видатних громадян», тепер мала готувати закони і подавати їх Парламенту. Той, у свою чергу, мав складатися із двох палат: нижньої – Законодавчого корпусу та верхньої – Сенату. Законодавчі функції також передавалися Президенту. Законодавчий корпус обирався на 6 років загальним голосуванням (1 депутат від 35 000 виборців) і мав обговорювати й ухвалювати закони. Сенат мав складатися із найбільш знаменитих громадян і захищати основний закон і громадянські свободи. Його чисельність була обмежена 150 особами. Сенатори призначалися довічно і мусили обов'язково розглядати всі закони перед їх ухваленням, без їх схвалення закон не міг стати чинним.

До тексту *Конституції* 1852 року було повернуто «Декларацію прав людини і громадянина». Президент ставав верховним головнокомандувачем, серед інших додаткових прав йому надавалося і право розпускати Законодавчий корпус і призначати дострокові вибори. Він же був єдиним суб'єктом законодавчої ініціативи.

На підставі цього Основного закону була підготовлена *Конституція* Другої імперії, затверджена плебісцитом, яка набрала чинності 25 грудня 1852 р. Очевидно, з популістських міркувань Наполеон III вніс у 60-х роках XIX ст. кілька конституційних змін, які можна вважати певною мірою ліберальними. Так, Декретом від 24.12.1860 р. Сенату і Законодавчому корпусу було надано право розглядати й оцінювати політику і діяльність уряду за допомогою вільно обговорюваного адресу у відповідь на тронну промову імператора. 19 січня 1867 р. депутати і сенатори отримали право надсилати запити до міністрів, а 8 вересня

1869 р. Законодавчий корпус поряд з імператором отримав право законодавчої ініціативи.

Друга імперія не проіснувала і двох десятиліть. Ганебна поразка Франції у війні з Німеччиною каталізувала революцію, яка досить швидко набула рис соціалістичної за гаслами і дійовими особами Паризької комуни. Її основним документом стала *«Декларація до французького народу»* 19 квітня 1871 року. У ній республіка визнавалася єдиною формою правління, сумісною з правами народу, з правильним і вільним розвитком суспільства. У тексті Декларації був помітний анархістський вплив, вона проголошувала повну автономію комун у всій Франції, а республіка мала стати союзом комун, організованих за принципом Паризької. Гарантувалися свобода особистості, свобода совісті та свобода праці. Кожна комуна затверджувала місцевий бюджет, визначала податки та їх розподіл між громадянами та юридичними особами, керувала всіма місцевими службами (суд, поліція, освіта, управління майном) і створювала власні підрозділи Національної гвардії з виборними офіцерами. За умови реалізації такої програми, як видається, могла б скластися згубна децентралізація, яка могла вийти за межі федерації комун. Копіюючи яacobінців 1793 року, керівники комуни у цьому випадку пішли іншим шляхом, адже головне звинувачення Гори проти Жиронди полягало саме у федералізмі. За таким підходом Паризька комуна була б не урядом, а такою ж комуною, як й інші: «Але внаслідок своєї автономії і свободи дій Париж залишає за собою право провести у себе, якщо він вважатиме за потрібне». Функції уряду, як і його будова, визначалися дуже загально: центральна адміністрація – зібрання делегатів союзних комун.

Положення Декларації відрізнялися неконкретністю. Так, народовладдя мало реалізовуватися шляхом свободи слова, друку і зборів: «Постійна участь громадян у справах Комуни шляхом вільного висловлювання своїх поглядів і вільного захисту своїх інтересів, гарантувати які повинна Комуна, оскільки на ній одній лежить обов'язок нагляду і забезпечення правильного і

вільного користування правом зібрань і друку». Помітні й егалітарисьтські (фактично – щодо майнового зрівняння) риси світогляду керівників Комуни: «зробити владу і власність спільним надбанням...»

Після жорстокого придушення Паризької Комуни стабілізувалася Третя республіка. Оскільки в урядових колах склалася певна рівновага республіканців, бонапартистів і роялістів (прихильників старої династії Бурбонів), процес конституювання республіки затягся і так і не завершився. Президентами Третьої республіки були спершу Т'єр (1871–1873, пішов у відставку), а потім маршал, аристократ (граф і герцог) Патріс Мак-Магон (1808–1893). Ця вже літня людина без політичного, натомість із військовим «бекграундом», командував військом, яке оточило Париж часів Комуни, погодилася стати тимчасовим Президентом. Його повноваження були продовжені на сім років (рік терміну Мак-Магон не добув на посаді, бо у протистоянні з республіканцями склав із себе повноваження). Він був проти республіканської конституції, але Національні збори ухвалили три конституційні акти, сукупність яких отримала неофіційну назву Конституції Франції 1875 року, або Конституції Третьої республіки. Із цими актами вона прожила 65 років.

24 лютого 1875 р. був ухвалений «Конституційний закон про організацію сенату Франції», наступного дня – «Конституційний закон про організацію державних влад Франції», і нарешті 16 липня – «Конституційний закон про відносини між державними владами». В останньому містилося застереження: «Республіканська форма правління не може бути предметом пропозиції про перегляд». Монархія у Франції, як показав час, назавжди залишилася в минулому.

Законодавча влада належала двопалатному Парламенту. Виконавчу владу очолював Президент, який обирався Національними зборами абсолютною більшістю голосів на 7 років із правом переобрання. Він також мав право законодавчої ініціативи, міг оголошувати помилування (амністія могла оголошуватися

лише законом), розпоряджався Збройними силами і призначав усіх громадянських і військових посадовців. Він також міг зі згоди Сенату достроково розпустити Палату депутатів. Визначалася парламентська відповідальність уряду і міністрів, а також порядок контрасигнатури – кожен акт Президента повинен був скріплюватися підписом відповідного міністра. Президент укладав і ратифікував міжнародні договори, але оголосити війну він міг лише за попередньою згодою обох палат. Таким чином, державний лад Третьої республіки мав суттєві ознаки парламентсько-президентської республіки. Місцеве управління і самоврядування та адміністративно-територіальний поділ здійснювалися за принципами, закладеними ще Наполеоном I.

Державний лад Третьої республіки на практиці зазнав певних змін. Так, у 1889 р. військовий міністр Жорж Буланже (1837–1891) набув великої популярності в армії та суспільстві в цілому. Він прагнув знайти компроміс між монархістами та республіканцями. Оточення підштовхнуло його до рішення про військовий переворот і встановлення особистої диктатури. Заколот провалився, а сам Буланже здійснив самогубство на романтичному ґрунті (після смерті коханої). Ці події призвели до послаблення влади Президента. З 1893 року до Національних зборів постійно входили соціалісти, що розширювало соціальну репрезентативність Парламенту. Ослаблення Президента потягло за собою посилення міністерської влади, що в умовах багатопартійності призвело до частой зміни урядів унаслідок формування та розпаду парламентських коаліцій (при тому, що формально уряд призначав Президент). За 39 років змінилося 48 урядів.

На початок ХХ століття склалася доктрина *регламентарної влади*, яка почала широко застосовуватися на практиці. Вона полягала у делегованому законодавстві. Уряд отримав право видавати декрети, які хоча формально і вважалися підзаконними актами, але насправді були декретами-законами. Уряд видавав їх без спеціального делегування Парламентом. Якщо останній не скасовував декрети, вони продовжували діяти фактично як закони.

Право Франції XIX – початку XX ст. Велика французька революція відіграла визначальну роль у формуванні національної правової системи, яка стала основною у романській групі романо-германської правової сім'ї. Склалися нові реалії, які вимагали правового закріплення, впорядкування правового матеріалу та його систематизації. Ліквідація феодалних пережитків і станових перегородок створили нові відносини власності – головне завоювання революції. Побудова держави і завдання з досягнення її ефективного функціонування вимагали регулювання діяльності адміністрації. Позастанове суспільство вимагало і нового врегулювання відносин, пов'язаних із злочином і покаранням. Існувала також нагальна потреба впорядкування і систематизації процесуального законодавства. На початку XIX століття Франція стала першою у світі країною, де розпочалася системна і всеохоплююча кодифікація права. Непересічну роль у цих процесах відіграв суб'єктивний чинник – особистість Наполеона, який їх ініціював, очолив і довів справу до кінця – набуття новоствореними кодексами законної чинності.

Цивільне та торгове право. Французька кодифікація – унікальне явище. Вона не лише впорядкувала систему права Франції і поширилася на її колонії, які в наступні історичні епохи стали незалежними державами, що відтворювали французьку систему права у власних національних умовах, а й вплинула на всі без винятку подальші спроби кодифікації права, передусім цивільного, у світі³⁴. Без сумніву, найбільш видатним явищем цього процесу стало створення **Цивільного кодексу Франції**, що набрав чинності 21 березня 1804 р. і залишається чинним (зі змінами) і понині.

Наполеон залучив до підготовки кодексу кращих правознавців. У підґрунтя було покладено рецепійоване й адаптоване до сучасних умов римське приватне право, революційне законодавство Франції (понад 14 000 законів та інших нормативно-правових

³⁴ Слід зауважити, що раніше за Цивільний кодекс Франції був створений лише Баварський цивільний кодекс Максиміліана 1756 року.

актів) і збірки звичаєвого права (кутюмів) усіх регіонів Франції. Наполеон Бонапарт узяв безпосередню участь у підготовці всіх статей кодексу і керував процесом його підготовки, тож, з 1807 року Цивільний кодекс Франції отримав другу назву – Кодекс Наполеона. Завдання, поставлені імператором, є актуальними для будь-якої складної юридико-технічної роботи, у тому числі сучасної. Він вимагав логічності, чіткості юридичних конструкцій і зрозумілості для нефахівців. Наполеон говорив, що норми Цивільного кодексу повинні сприйматися письменним батьком родини (тобто людиною з початковою освітою).

11 серпня 1800 Наполеон Бонапарт створив урядову комісію для підготовки зводу цивільних законів. Ідея цивільного кодексу була актуальною ще в роки революції (так був створений проєкт Цивільного кодексу 1796 року), але втілена вона була завдяки централізованій авторитарній владі, енергії та особистим здібностям Наполеона. Складалася комісія всього з п'яти осіб (включно із секретарем), і вони виконали неймовірно за обсягом роботу. У засіданнях постійно брав участь сам перший консул, який глибоко вникав у всі нюанси. Провідну роль відіграли Франсуа Тронше (1723–1806) – один із кращих знавців кутюмів, і знавець римського права Жан Порталіс (1746–1807). Фелікс Біго де Преамеене (зустрічається написання прізвища як «Преамею», 1747–1825) і Жак Маллевіль (зустрічається написання «Маваль», 1741–1824) належали до найвидатніших суддів свого часу.

Підготовлений проєкт розглядався на засіданнях Державної ради. Усього йому було присвячено 84 засідання, на 36 із них головою був сам Наполеон.

Завдання щодо логічності й доступності викладення цивільно-правової матерії було виконано шляхом обрання інституційної структури, або *інституційної системи*. Вона була запозичена із римських підручників з цивільного права, які мали назву «Інституції». Найбільш знаменитими були «Інституції» Гая, що увійшли як складова частина до Кодексу римського цивільного

права Юстиніана Великого. За інституційною системою цивільний кодекс не поділяється на загальну й особливу частину (на відміну від пандектної системи). Структура була такою: особи, речі, спадкування, обов'язки. Інституційна система цивільного права стала однією з важливих ознак права романської групи романо-германської правової сім'ї.

У Кодексі Наполеона були сформульовані всі основні принципи французького цивільного права. Крім приписів власне цивільного права, він містить чимало норм цивільного процесуального і сімейного права. Низка норм стосувалася трудових правовідносин. Завдяки цьому значення Кодексу виходить за межі регулювання цивільно-правових відносин, він дійсно став стрижневим елементом системи права Франції. Взірцевою є юридична мова акта. Переважна частина статей є стислими, лаконічними та ємними. Логіка викладу, чіткість визначень, пояснень і тлумачень інститутів та норм цивільного права робить Кодекс непересічною пам'яткою юридичних думки і техніки. За небагатьма винятками, складні юридичні конструкції римського права були зрозуміло і чітко адаптовані до проблем власності й цивільного обігу в післяреволюційній Франції.

Кодекс налічував 2281 статтю, об'єднані у три книги. Перший розділ – титул (6 статей), де закладено основи набуття французьким цивільним законодавством чинності, дію його у часі та просторі. Важливим принципом римського права, втіленим у Цивільному кодексі Франції, було вирішення справ за аналогією і завдання вирішення прогалин у цивільному праві (ст. 4). Відмова судді прийняти до розгляду цивільну справу під приводом відсутності у позитивному законі регулювання відносин, пов'язаних із її предметом (або незрозумілістю норми), не допускалася. У цьому разі суддя притягався до відповідальності у судовому порядку.

Перша книга, що має назву «Про осіб», складалася з 11 титулів: «Про користування цивільними правами і позбавлення цих прав», «Про акти громадянського стану», «Про місце

мешкання», «Про безвісну відсутність», «Про шлюб», «Про розірвання шлюбу», «Про батьківство і походження дітей», «Про всиновлення та офіційну опіку», «Про батьківську владу», «Про неповнолітніх, опіку й емансипацію», «Про повноліття, позбавлення дієздатності та про Судову Раду».

За цим кодексом цивільні права набуваються із французьким громадянством незалежно від соціального становища. Це було дійсно величне завоювання антифеодальної революції. Позбавити їх можна або разом із громадянством, або в судовому порядку, щодо якого наводився перелік відповідних правових підстав. Дитина, народжена від француза в іноземній державі, визнавалася французом. Визначався правовий статус іноземців. Регулювання актів громадянського стану було систематизовано вперше. Місце мешкання жінки визначалося місцем мешкання її чоловіка. Особливо новаторськими були норми, які регулювали шлюб. Присвячений їм титул складався з 8 глав і визначав стан і становище осіб, які беруть шлюб, формальні умови шлюбу, перепони до укладення шлюбу, клопотання в разі визнання шлюбу недійсним, обов'язки, які випливають із шлюбу, взаємні права й обов'язки членів подружжя, припинення шлюбу та повторні шлюби. Батьки зберігали владу над хлопцями до 25 років, а над дівчатами – до 21 року. Відповідно, до настання цього віку вони не могли вступати в шлюб без згоди батьків. Закріплювалося домінуюче становище чоловіка. Дружина не лише мала коритися чоловікові, але й не могла без його згоди вчинити цивільний позов, навіть якщо займалася торгівлею. У разі відмови чоловіка такий дозвіл міг надати суддя. Однак жінка могла заповідати майно без дозволу чоловіка³⁵, а також вступити у новий шлюб через 10 місяців після припинення попереднього (для встановлення батьківства, що тягне за собою правосуб'єктність дітей, які могли народитися після розірвання шлюбу).

³⁵ У цьому контексті перебільшеною виглядає думка, буцім Кодекс Наполеона давав заміжній жінці такий самий правовий статус, як 10-річній дівчинці.

Друга книга мала назву «Про майно та про різні різновиди власності» й була найменшою за обсягом (чотири титули): «Про відмінності у майні», «Про власність», «Про узуфрукт», «Про користування і проживання» та «Про сервітути або земельні повинності». Стаття 516 поділяла майно на рухоме і нерухоме, далі уточнювалася належність майна до того чи іншого виду. Стаття 544 визначала, що таке власність: право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, якщо воно законодавчо не заборонене. Єдиною підставою примусового відчуження власності визнавалася громадська користь – з обов’язковим попереднім матеріальним компенсуванням державою власнику. Узуфрукт означав право володіти речами, які перебувають у власності іншої особи, тією ж мірою, що і власник, але зі збереженням сутності речей. Доволі детально (78 статей) регламентувалися сервітути (спільне володіння речами, наприклад вихід до берега річки, ліс, луки тощо). Їх підставами могли бути: природне розташування на місцевості, визначені законом зобов’язання і згода власників.

Найбільшою за обсягом була книга третя «Різні способи, якими набувається право власності». Вона складалася із 20 титулів: «Про спадкування», «Про дарування між живими і заповіт», «Про договори і договірні зобов’язання», «Про зобов’язання, які виникають без угоди», «Про шлюбний договір і взаємні права членів подружжя», «Про продаж», «Про міну», «Про договір найму», «Про договір товариства», «Про позику», «Про зберігання і секвестр», «Про алеаторні договори»³⁶, «Про доручення», «Про правочини», «Про примушення кого-небудь до цивільної правовідносини», «Про заставу», «Про привілеї та іпотеки», «Про примусову експропріацію і черговість кредиторів» і «Про позовну давність».

Спадкування регламентувалося детально у 6 главах. Стаття 711 указувала, що право власності на майно набувається і передається

³⁶ Ризикований цивільний договір («під чесне слово»), в якому невідомі на момент укладення обсяги робіт та обов’язки сторін.

у спадок, за даруванням між живими, за заповітом чи за зобов'язаннями.

Положення титулу III книги III найбільше запозичувалися і наслідувалися. Договір визначався як угода, згідно з якою одна чи декілька осіб зобов'язуються відносно одного чи кількох інших дати, зробити або не робити що-небудь (ст. 1101). Стаття 1108 визначала умови чинності договору: волевиявлення сторони, яка зобов'язується; здатність до укладення; предмет, який становить зміст зобов'язання; законна підстава зобов'язання. Відповідно, правовими підставами недійсності правочину вважалися насильство, омана чи обман. Особами, нездатними до укладення договорів, визнавалися неповнолітні, позбавлені чи обмежені у правах і жінки у шлюбі (у випадках, передбачених законом). Глава IV регламентувала умовні зобов'язання, наступна – припинення зобов'язань. Вони погашаються платежем, новацією³⁷, прощенням боргу, заліком, злиттям, утратою речі, недійсністю зобов'язання чи розірванням договору судом, дією скасовувальної умови і позовною давністю. Вводилося поняття квазідоговору – зобов'язання, яке виникає без угоди (йдеться про винятково добровільні, можливо односторонні, зобов'язання особи щодо третьої особи). Стаття 1382 визначала, що будь-яка дія людини, яка чинить шкоду іншій людині, зобов'язує винного відшкодувати шкоду.

Окремо регламентувався шлюбний договір, який укладався довільно у межах, залишених законом, і визначав передусім майнові питання. Спільність майна подружжя виникала з реєстрацією шлюбу, але у договорі міг визначатися інший час. Якщо подружжя визначало у шлюбному договорі роздільність майна, дружина залишала за собою управління і користування майном, що їй належить. 41 стаття була присвячена правовому режиму посагу.

Потребами ринкової економіки визначався зміст титулу про продаж. Останній визначався як угода, згідно з якою один

³⁷Установлювалися три способи здійснення новації: новий борг, звільнення від обов'язку нового боржника, який заступив старого, та наявність нового кредитора, який звільняє від обов'язку боржника.

зобов'язується передати іншому річ, а той – оплатити її. Продано і куплено може бути все, що не заборонено законом. Продавець зобов'язувався видати річ і ручатися за неї. Визначалися також підстави і порядок переуступки третій особі тощо. Правила про договір продажу поширювалися і на договір міни. Визначався найм речей і роботи. Установлювалося, що договір може укладатися в усній і письмовій формі, що винаймається як нерухоме, так і рухоме майно. Передбачалося і існування двох видів універсальних або загальних товариств: товариство наявного майна і товариство спільних прибутків. Указувалися порядок створення, підстави і порядок припинення існування товариств, у тому числі торгових.

Важливим для розвитку ринкової економіки й підприємництва стало регламентування позик, визначення їх видів (безоплатна позика, або коммодат; споживча, або проста позика). Допускалося визначення у договорі позики інтересу позичальника (відсотків). Договір зберігання передбачався лише для рухомого майна. Предметом секвестру (передання майна, яке зазнає поділу, третій особі для забезпечення інтересів особи, яка виграла судовий спор) могло бути як рухоме, так і нерухоме майно, а сам він міг здійснюватися у договірному чи судовому порядку. До алеаторних договорів Кодекс Наполеона відносив страхування, морську позику, ігри та парі, договір про пожиттєву ренту.

Важливе значення для розвитку господарського і фінансового обігу мали титули, присвячені дорученню і поручництву. Угода визначалася як договір, а отже, мала укладатися у письмовій формі. Угоди не могли оспорюватися у разі омани в праві або збитковості, але угода могла бути анульована, якщо ставалася омана щодо особи (сторони) або предмета угоди. За статтею 2071 заставою був договір, за яким боржник передає річ кредиторю для забезпечення боргу. Застава рухомого майна це – заклад, нерухомого – антихрез.

Серед найбільш важливих розділів Кодексу особливе значення має титул, присвячений привілеям та іпотекам. У його обговоренні Наполеон брав особливо активну участь. Згідно зі статтею 2092 особа, яка має особисті зобов'язання, повинна їх виконати за рахунок усього свого рухомого і нерухомого майна, у тому числі майбутнього. Привілеї та іпотеки, які мали законні підстави, піддавалися визначеній Кодексом черговості вимоги. Привілей (на відміну від феодално-станового розуміння) – це право, яке надає переважне право вимоги кредиторів перед іншими кредиторами, також іпотечними. Іпотека – це речове право на нерухоме майно, призначене для виконання зобов'язання. Це право є неподільним. Іпотека має три види: законна, судова і договірна.

Особливе значення має титул XIX, який передбачав право кредиторів на задоволення вимог за рахунок примусового продажу майна боржника. Він визначав порядок і розподіл грошових сум між кредиторами. Згідно зі статтею 2204 кредитор мав право вимагати примусового вилучення нерухомого майна і його приладдя, визнаного нерухомістю, що належать на праві власності боржнику; майна в натурі, що належить боржнику за узуфруктом. Стаття 2218 відсилала до цивільного процесуального законодавства щодо порядку і способів розподілу коштів за нерухоме майно.

Завершував Кодекс титул «Давність», який складався з п'яти глав. Давність визнавалася засобом набуття (прав та обов'язків) чи звільнення (від прав та обов'язків) протягом певного проміжку часу і відповідно до умов, визначених законом. Неможливо відмовитися від строку давності. Для того щоб набути річ за давністю, необхідно було володіти нею тривалий час і безперервно, без порушень і відкрито. Давність може припинитися або природнім шляхом, або у цивільно-правовому порядку. Давність не поширюється на неповнолітніх і недієздатних осіб, а також подружжя, її строк обчислюється днями, а не годинами. Розділ V встановлював загальні та окремі строки давності залежно

від характеру правовідносин, їх суб'єктного складу і враховуваних законодавцем різних юридично значущих дій³⁸.

Цивільний кодекс Франції виявився, безумовно, результатом найбільш вдалої в історії юриспруденції кодифікації цивільного права. Про феноменальний вплив Кодексу свідчить те, що його норми й інститути зазнали широкої рецепції в усьому світі. Протягом 200 років існування Цивільного кодексу понад 70 країн або майже повністю скопіювали його, або взяли за основу більшість із його ключових положень³⁹. Наполеон добре усвідомлював значення здійсненої за його ініціативи кодифікаційної роботи: «Моя правдива слава полягає не в тому, що я виграв сорок битв; Ватерлоо затьмарить у пам'яті нащадків інші перемоги... Але що не забудеться і буде жити вічно, то це мій Цивільний кодекс».

Буржуазний лад, ринкова економіка та підприємництво у післяреволюційній Франції забезпечувалися також нормами *Торгового кодексу Франції* (більш точна назва – Комерційний кодекс), який був ухвалений у 1807 р. і набрав чинності 1 січня наступного року. Він слугував доповненням до Цивільного кодексу і складався з чотирьох книг: «Про торгівлю взагалі», «Про морську торгівлю», «Про неспроможність і банкрутства», «Про торгіву юрисдикцію». Дві останні належали до так званого формального права – визначали порядок дій у конкретних ситуаціях. До Кодексу входили як матеріальні, так і процесуальні норми.

Джерелами Торгового кодексу стали торговельні звичаї та відповідні ордонанси часів абсолютизму. У його підґрунті лежали принципи свободи і рівноправності. При тому, що інститут юридичної особи не був створений, на практиці ця обставина частково компенсувалася визнанням учасником комерційних

³⁸ Богоненко В. А. Кодекс Наполеона. Историко-правовой аспект. Минск : А. Н. Вараксин, 2014. С. 84–111.

³⁹ Довгерт А. С., Захватаєв В. М. Цивільний кодекс Франції // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2004. Т. 6. С. 369–371.

правовідносин колективних суб'єктів трьох типів: товариство під спільною назвою, командитне й анонімне (фактично акціонерне) товариство. Норми, які містилися у Цивільному кодексі, у Торговому не дублювалися (порядок укладення і виконання угод, купівлі-продажу тощо). Разом із тим там містилися правила про маклерів і біржових агентів, купецькі книги, комісіонерів, гарантії інтересів банків і бірж. Зауважувалося, що у разі наявності прогалин чи відсутності врегульованих відносин рішення мали ухвалюватися на підставі торгових звичаїв, а у разі, коли таких звичаїв немає, джерелом ставало цивільне законодавство. На початку XIX століття Торговий кодекс Франції отримав поширення у низці європейських країн, на яких мала вплив імперія Наполеона.

Кримінальне та кримінально-процесуальне право. Кодифікація нового позастанового кримінального права у Франції відбулася раніше, ніж цивільного, ще у роки Великої революції. У французькій правовій традиції точний переклад назви Кримінального кодексу – Каральний (Пенальний), однак функції він мав саме кримінального закону. Як і в інших галузях права європейських країн, у французькому кримінальному праві домінували природно-правові доктрини. Революція з її зламом ставових суспільних перегородок, ліквідацією феодальних відносин та їх пережитків, виникнення демократичних інститутів, ідеї свободи і юридичної рівності та гуманізму – все це сприяло піднесенню публічного права, зростання його значення на тлі традиційно більш розвиненого приватного права.

Залежність виду, розміру й тяжкості покарання від соціального становища особи була одним з огидних проявів феодальних відносин і феодального права – привілею. Недарма таку популярність не лише у передреволюційній Франції, а й у всій Європі мала комедія Бомарше «Одруження Фігаро», в якій талановитий і порядний простолюдин пошив у дурні аристократа – графа. Отже, питання нового карального (карного) законодавства було вельми актуальним із самого початку Великої французької

революції. Уже у наказах виборців третього стану депутатам Генеральних штатів у 1789 р. значне місце відводилося зміні кримінального законодавства. Ставилося і питання його кодифікації, оскільки джерела кримінального права були різноманітними, заплутаними і суперечливими – це й римське публічне право, і звичаєве право, і судова практика, й королівські ордонанси (законои). Склалася суспільна потреба в юридичній рівності перед кримінальним покаранням, його гуманізації, скасуванні уявних складів злочинів (відьмацтво, чаклунство тощо) й об'єктивному поставленні (коли каралися невинні особи, наприклад, члени родин злочинців та ті, хто був ними визнаний). Суспільство не хотіло і надалі миритися зі злочинами проти релігії, «добрих вдач» та іншими, які перебували у релігійній чи моральній сфері.

В освічених колах Франції велику роль відігравали гуманістичні погляди просвітників. Надзвичайно популярним серед прогресивного дворянства і буржуазії було вчення про злочин і покарання італійського гуманіста Чезаре Беккарія (1738–1894), викладене у книзі «Про злочини і покарання». Саме ним було закладено підвалини сучасної доктрини кримінального права: пропорційність, співрозмірність злочину і покарання, персональна винність вчиненого, передбачуваність діяння законом (його караність), обмеження застосування смертної кари, відмова від тортур і калічницьких покарань, індивідуалізація покарань і звуження судового розсуду приписами закону.

Ще одним важливим чинником формування французького кримінального права було канонічне право. Так з'явилися, наприклад, інститут осудності (неосудна людина не могла бути притягнена до відповідальності й тим більше страчена за нормами канонічного права католицької церкви, адже головне завдання – спасіння душі – для такої людини було неможливим, адже вона не може сповідатися і покаятися), дієвого каяття тощо.

Про актуальність докорінної реформи кримінального законодавства свідчить, зокрема, те, що Ж. П. Марат приділяв йому

велику увагу (ним був підготовлений «План кримінального кодексу»). Жорстоко карати дрібні злочини (наприклад, крадіжку, часто обумовлену соціальними явищами – злиднями, голодом тощо, за яку у Франції також передбачалася смертна кара), з одного боку, витрачати всю силу авторитету влади на дрібниці, а з іншого – «множити злочини, ...штовхати злочинців на останні крайнощі».

Робота над Кримінальним кодексом тривала в Установчих зборах паралельно із розробкою Конституції 1791 р. З доповіддю про основні принципи і положення проекту Кодексу перед депутатами виступив представник яacobінців професійний юрист Луї Мішель Лепелет'є (1760–1793), який відіграв провідну роль у створенні першого в сучасній історії людства кримінального кодексу. Новації він стисло виклав таким чином: 1) кожен кримінальний кодекс має бути гуманним; 2) покарання повинно бути співрозмірним зі злочином; 3) природа злочину і природа покарання повинні співвідноситись; 4) усі особи повинні бути рівними перед законом, який карає або захищає; 5) кожному злочину має відповідати точне і визначене покарання; 6) покарання повинно бути тривалим; 7) покарання має бути публічним (виховним для інших); 8) покарання слід відбувати там, де вчинено злочин (для сприйняття громадськістю). Перші п'ять позицій були основними, решта – додатковими. Лепелет'є уперше з трибуни Установчих зборів проголосив, що головна мета кримінального покарання – *виправлення* злочинця. У нормопроектній роботі зі створення Кримінального кодексу великий вплив мали положення «Декларації прав людини і громадянина».

Кримінальний кодекс Франції був ухвалений 25 вересня 1791 р. Він передбачав кримінальне покарання лише за найтяжчі злочини. Інші віддавалися до сфери відання виправної поліції та місцевих органів влади. У тому ж 1791 р. були ухвалені Кодекс сільських комун і Кодекс муніципальних і виправних покарань.

Кримінальний кодекс складався з двох частин: перша – про судові вироки, друга – про злочини і покарання. Злочини також

поділялися на дві групи: 1) проти публічних інтересів; 2) проти приватних осіб. Загальними рисами Кодексу стали принципи законності, формальної рівності всіх перед законом і відповідності покарання тяжкості злочину. Йому також були притаманні спрямованість на точність і виправний характер кримінальних покарань.

Попри оголошений гуманізм, Кодекс відрізнявся жорстокістю покарань (як і інші норми кримінального права молодого буржуазії, яка щойно перемогла), передусім спрямованих на захист права власності. Смертна кара передбачалася у 48 випадках (до революції 115) і виконувалася винятково гільйотинуванням. Передбачалося 8 видів покарань: страта, тримання в кайданах, тримання у гамівному будинку, обмеження свободи, ув'язнення, депортація з країни, зменшення прав, накладення ошийника (два останніх вважалися ганебними і мали виконуватися біля ганебного стовпа). Смертна кара виносилася за більшість умисних вбивств.

Зникли склади уявних злочинів (єресь, святотатство, магія), пов'язані з кримінально-правовим захистом відкупників. Додалися нові: злочини проти зовнішньої безпеки, злочини проти внутрішньої безпеки, злочини проти Конституції, злочини проти закону й авторитету влади та посадові злочини. Залежно від виду злочину і його тяжкості кримінальна відповідальність наставала або у 16, або у 20 років. Кваліфікація злочинів здійснювалася під впливом значних пережитків феодального і канонічного права: злий умисел нерідко важив більше, ніж об'єктивна суспільна шкода вчиненого. Так, у разі покарання за крадіжку цінність вкраденого жодним чином на його тяжкість не впливала.

Уперше започатковувався своєрідний інститут *реабілітації засуджених*. Вони могли відновити свої права через 10 років після завершення строку покарання за умови дворічної осілості за підтвердження благонадійної поведінки сертифікатом муніципалітету.

В умовах якобінської диктатури Кримінальний кодекс 1791 року швидко втратив актуальність і значення. Окремими законами і декретами вводилися нові склади злочинів, переважно політичних, і всі вони каралися смертю.

Майже паралельно з роботою над Цивільним кодексом Наполеон (з 1801 р.) створив комісію з обізнаних осіб, кращих юристів та адвокатів для розроблення проєкту нового Кримінального кодексу. Її фактичним головою став адвокат і письменник Гі Тарже (1733–1806). Звісно, за трудомісткістю ця робота була значно менш об'ємною, ніж підготовка Цивільного кодексу. Проєкт був готовий уже у 1804 р. Однак один з кращих юристів країни, консул Жан Жак Камбасерес (1753–1824) виступив проти збереження у ньому суду присяжних, вважаючи, що цей інститут дискредитовано у роки якобінського терору роботою в революційних трибуналах. Обговорення проєкту призупинилося до 1808 р., коли під проводом імператора була вирішено підготувати два окремих кодекси: кримінальний і кримінально-процесуальний. Робота над останнім просувалася швидко, і вже того ж року він був ухвалений, що стало важливим чинником становлення галузі кримінального процесу в подальшому в багатьох країнах Європи і світу.

20 лютого 1810 р. *Кримінальний кодекс Франції* був схвалений і набув чинності з 1 січня 1811 року. Він також отримав назву Кримінального кодексу Наполеона. Його обсяг становили 484 статті, об'єднані у чотири книги: «Про покарання кримінальні й виправні та їх наслідки», «Про осіб караних, звільнених від відповідальності та відповідальних за злочини і проступки», «Про злочини, проступки і їх покарання» і «Про поліцейські порушення і їх покарання». У підґрунті змісту лежали викладені ще Г. Тарже принципові положення. Перше: кінцева мета закону полягає не в стражданнях винного, а в запобіганні злочинів. Наступне: гуманність вимагає помірності й по можливості м'якості покарання. Далі – законодавець керується філософськими висновками, але має справу з реальними фактами, які він

змінити не може. І четверте: коли видаються закони для суспільства, слід мати на увазі суспільство, яке воно є, а не яким може бути. Думається, ці думки французького правника зберігають актуальність і досі.

Кодекс 1810 року «задав стандарт» таких кодифікаційних актів. Він фактично (таких назв і визначень у його тексті немає) поділявся на загальну (принципи розрізнення діянь та осіб, які підлягають покарання за законом, це положення перших двох книг) та особливу (3 і 4 книги – норми для оцінювання караних кримінальним законом діянь) частини. Кодексом була започаткована традиція розрізняти злочини за ступенем тяжкості покарання. Вони відповідали трьом видам покарань: поліцейські (штраф, нетривале ув'язнення тощо), виправні (якщо є надія на виправлення злочинця – ув'язнення у виправному будинку на строк, тимчасове припинення певних прав, штраф), болісні та ганебні (особливо небезпечний злочинець – страта, безстрокові каторжні роботи, депортація, строкові каторжні роботи, гамівний будинок). Поруч із буржуазним за сутністю додатковим покаранням у вигляді конфіскації майна залишався такий пережиток жорстокості феодальних часів, як таврування.

У підґрунті доктрини Кодексу лежало уявлення про злочин як про прояв шкідливого для суспільства спрямування волі людини. Як наслідок, будь-яка співучасть у злочині каралася так само, як і виконання, але співучасники не каралися смертю. Суб'єктом злочину визнавалася будь-яка особа. Для злочинців молодших 16 років передбачалися більш м'які покарання або ж половинне покарання від того, яке отримали б ті, хто мав 16 років. Існували обмеження покарань і для осіб старше 70 років. У цілому що стосується умовно загальної частини Кодексу, він був значно більш прогресивним порівняно з іншими тогочасними кримінальними законами в інших країнах.

Кодекс передбачав невинувато широке коло складів злочинів, які каралися смертю (їх налічувалося 30, серед найбільш тяжких – батьковбивство, до якого прирівнювався замах на життя імператора). Відновлювалися скасовані в республіканський

період довічна каторга, страта з попереднім відсіченням руки, депортація в колонії і громадянська смерть. Зросла кількість складів злочинів, спрямованих проти власності. Авторитарний режим створював собі можливості для широкого розсуду в політичних справах. Так, у розділі про державні злочини додалися слабо формалізовані склади: заклики у публічних промовах чи посягання на зміну форми правління. Але винятково прогресивним у Кодексі було те, що він уперше виключав із кримінально-правової практики тілесні покарання.

Регресивною, фактично феодалною за сутністю (середньовічною) були відмова від пом'якшуючих обставин і взагалі помітне нехтування суб'єктивною стороною складу злочину. Загальні положення Кодексу передбачали можливість повного звільнення від кримінальної відповідальності у випадку необхідної оборони, щоправда, на відміну від Кодексу часів революції, визначення цього поняття не було. У разі злочинів проти особи підставою для звільнення від покарань був стан неосудності у момент вчинення злочину, вплив нездоланної сили, протидія неправовим діям жертви. Знову-таки у цьому Кодексі вперше на принципово нових засадах систематизувалися всі карані діяння, забезпечивши відповідність просвітницьким засадам кримінально-правової науки (розумне і помірковане законодавство на принципах природного права).

Щодо умовно особливої частини можна відзначити таке. Злочини і проступки проти публічних справ вважалися найбільш важливими. До них належали злочини проти зовнішньої безпеки – заколоти, посягання на життя і здоров'я імператора чи членів імператорської фамілії, змови, замаху на розв'язування громадянської війни (санкція у вигляді смертної кари або тяжких покарань); злочини проти Конституції – посягання на виборчі права громадян, посадові злочини (каралися у більшості випадків ганебними покараннями); злочини і проступки проти публічного миру – фальшивомонетництво, підробка цінних і приватних паперів, хабарництво, зловживання владою тощо; створення злочинних спільнот (як правило, передбачались так

само суворі покарання, не дозволялося самодіяльне утворення товариств більше 20 осіб без спеціального дозволу уряду). Другу групу складали злочини проти приватних осіб (проти осіб і власності). До перших належали: вбивство, поранення, членоушкодження, наклеп та образа; окремо виділялися посягання на моральність (згвалтування, перелюбство, порушення сімейних устоїв). Цікаво, що чоловік за утримання коханки в подружньому будинку карався штрафом, а дружина за будь-яку зраду – тюремним ув'язненням. Більш детально були виписані злочини і проступки проти власності, що свідчить про буржуазний характер цього Кримінального кодексу й захист ним інтересів підприємницького класу та ринкових відносин. У разі крадіжки, як і раніше, вартість украденого не впливала на караність. До видів кримінально-правового захисту економічних відносин уперше було віднесено розкриття комерційних і промислових секретів та контрафакцію (незаконне присвоєння) чужих промислових або літературних творів. Заборонялися також страйки різної спрямованості й різної мети.

До порушення поліцейських правил були віднесені різноманітні правопорушення, які переважно відповідали критерію незначності: розведення вогню в неналежному місці, порушення правил дорожньої їзди, поштових правил, мір і ваг тощо.

Саме життя вимагало внесення змін до Кримінального кодексу Франції 1810 року. У 1832 р. було скасовано таврування і відсічення руки перед стратою батьковбивці, у 1854 р. – вкорінений у середньовіччі інститут громадянської смерті, а у 1885 р. було запроваджене умовне звільнення, яке спочатку застосовувалося до осіб, які відбули половину терміну покарання у в'язниці, але не стосувалося осіб, засуджених до довічної і строкової каторги, а також депортації. Як і Цивільний (хоча і дещо меншою мірою), Кримінальний кодекс Наполеона виявився напрочуд стабільним. Час від часу до нього вносилися зміни з тим, щоби позбавитись застарілих положень, але в цілому Кодекс був чинним аж до 1992 року.

Одночасно з Кримінальним кодексом 1 січня 1811 року набрав чинності і **Кримінально-процесуальний кодекс Франції** 1808 року. Спільне походження з Кримінальним кодексом забезпечило подібність їх за духом і підходами. Кримінально-процесуальний кодекс складався з книг «Про судову поліцію і посадових осіб, які здійснюють її повноваження» і «Про правосуддя». Одними з головних досягнень цього акта стало те, що, по-перше, це був перший кримінально-процесуальний кодекс, а по друге, він втілював конкретні норми принципи і положення «Декларації прав людини і громадянина». Щоправда, траплялись і пережитки феодального кримінального процесу. Зберігався до революційний інквізиційний процес. Низка науковців класифікує закріплений Кодексом кримінальний процес як змішаний – змагально-розшуковий. Так, інквізиційне (формально-розшукове, письмове) досудове слідство змінювалося в суді вже змагальним процесом, який уже був сучасним і більш демократичним – гласним та усним. Разом із тим відгомонам розшукового процесу і на цій стадії було право голови втручатися в судове слідство, впливати на нього і спрямовувати у потрібне русло. Слідство контролювалося спеціальними слідчими судьями. Слідство здійснювалося таємно. Обвинувачення у суді підтримував прокурор.

Предмет дискусій, який змусив ухвалити Кримінальний процесуальний кодекс окремо від Кримінального, – суд присяжних – був збережений, але вердикт ухвалювався не одноголосним рішенням журі, а більшістю. Присяжні обиралися зі списку, складеного префектом, до якого входили повноправні громадяни, які досягли 30 років і належали до однієї із семи категорій: члени виборчих колегій, 300 найбільших платників податків департаменту, посадовці, призначені імператором, особи, які займаються наукою, нотаріуси, банкіри, міняли, купці, торгівці та державні службовці із заробітком не менше 4000 франків. Ніхто не міг бути присяжним у справі, в якій він брав участь як посаовець судової поліції, свідок, експерт або сторона процесу.

Кодекс формував і струнку систему судових органів. Узагалі трьом видам правопорушень, закріпленим у Кримінальному

кодексі, відповідали три види судових органів, вони ж становили систему інстанцій. Поліцейські правопорушення були підсудні мировому судді. Він розглядав дрібні кримінальні та цивільні справи. Згідно зі статтею 9 мировий суддя і мер виконували функції поліцейського судді, а спільно з поліцейськими комісарами, жандармськими офіцерами, сільськими і лісовими вартовими – поліцейські. Більш значні справи розглядав трибунал першої інстанції, який мав колегіальний склад, але засідав без присяжних. Апеляційний суд переглядав рішення трибуналу по суті. Він був колегіальним, із присяжними, і мав дві палати – з кримінальних і цивільних справ. Судову систему очолював касаційний суд, єдиний на всю державу.

Як і всім кодексам, створеним за часів Наполеона, Кримінально-процесуальному кодексу Франції випало стати взірцем для кримінального процесуального законодавства низки країн.

§ 5.4. Сполучені Штати Америки

5.4.1. Передумови утворення Сполучених Штатів Америки

Світова історія має чимало парадоксів. Сьогодні лідером світу є Сполучені Штати Америки. Вони є фінансовим центром світової спільноти, посідають провідне місце у міжнародних відносинах і є тим самим «полюсом», який робить сучасний світ монополярним. Економіка США є надпотужною, вони мають найсильнішу в світі армію і найбільший ядерний потенціал. Уже протягом тривалого часу, обстоюючи загальнодемократичні цінності, передусім такі, як невідчужувані права людини, Сполучені Штати (їх часто неофіційно називають просто Америка) неприкрито заявляють про свої «життєві інтереси» у різних куточках світу, а їхній військово-морські сили (знову-таки, найпотужніші в світі) перебувають в океанах і морях за багато тисяч морських миль⁴⁰ від берегів США.

⁴⁰ Морська миля – близько 1,8 км.

Однак ще 250 років тому такої країни на політичній карті світу не було. Після відкриття Америки головними конкурентами на панування над заморськими територіями були Іспанія і Португалія. Буллами папи Римського Александра VI західне узбережжя Атлантичного океану відводилося іспанській короні. Іспанці колонізували теплі та, як їм здавалося, повні золота і срібла території Центральної і Південної Америки. Вони нещадно експлуатували місцеве населення – індіанців, несли релігійну нетерпимість католицького хреста. Більш суворий, поміркований і придатний до землеробства клімат Північної Америки приваблював їх менше. Саме на східному узбережжі цього континенту почали з'являтися колоністи іншої морської держави, яка після розгрому іспанської «непереможної армади» ставала лідером на морях та океанах – Великої Британії.

У 1583 році Англія офіційно оголосила своєю колонією в Північній Америці острів Нью-Фаундленд поблизу нинішньої Канади. Спроба створити у 1586 р. колонію Роанок виявилася невдалою – поселенці загадково зникли. Перша колонія на материк, яка отримала назву Вірджинія (часто зустрічається Віргінія), була заснована у 1607 р. Англія з часів короля Генріха VIII вийшла з-під релігійної влади і канонічної юрисдикції папи Римського, а отже, не зважала на папські булли і ніколи не погоджувалася із прагненням Іспанії та Португалії до колоніальної монополії. Велику роль у цих процесах відіграло *піратство* (англійський варіант, каперство – німецький, корсарство – французький, так називали морське піратство, яке було державною політикою британської корони). Процеси становлення Британської імперії були юридично закріплені законом про унію 1707 року.

Англійська колонізація східного узбережжя Північної Америки кардинально відрізнялася від таких процесів, які відбувалися в інших колоніальних імперіях. Річ у тім, що за соціально-економічним розвитком Англія була на ті часи вже світовим лідером. Склалися нові суспільні відносини, пов'язані зі становленням промисловості (мануфактура, передусім суконна) й активним розвитком торгівлі.

Ідеологією нового сильного суспільного класу – буржуазії – став протестантизм⁴¹. Окремі течії протестантизму (як правило, більш релігійно радикальні щодо несприйняття католицької церкви, ніж офіційна англійська церква – пресвітеріани, індепенденти), стали рушійними силами Англійської революції середини XVII століття, перемога якої зробила Велику Британію не лише найбільш розвиненою в економічному плані, а й найбільш демократичною державою у світі.

Ці верстви англійського суспільства, найбільш активні, працездатні та сповнені моральних чеснот у душі християнських цінностей відіграли провідну роль у переселенському русі до Північної Америки. Окрім піратства, британська корона використовувала нові «комерційні» способи організації колонізації. У 1606 році для цієї мети були створені дві акціонерні компанії – Лондонська і Плімутська (припинила існування у 1609 році). Лондонська компанія освоювала нові землі із вельми суттєвим стимулом – вона набувала їх у приватну власність.

Активна участь протестантів (в Англії їх називали пуританами) у переселенському русі обумовила широкий розвиток самоврядування, притаманного раннім християнським громадам. В історії США особливо вшановується пам'ять так званих «батьків-пілігримів (мандрівників)». Йдеться про 102 так званих лейденських переселенців (колонія англійських пуритан, витіснених англійською короною спершу до Голландії, міста Лейдена), які на невеликому кораблі «Мейфлауер» у 1620 році перетнули Атлантику з метою подальшого життя на східному узбережжі Північної Америки. На борту судна вже після прибуття на місце призначення було підписано «Мейфлауерську

⁴¹ Важливу роль, як це переконливо довів видатний німецький соціолог права Макс *Вебер* (1864–1920), у цих процесах належала тій обставині, що в Англії пройшла Реформація, яка сформувала нову, протестантську етику з її ідеями рівності всіх перед Богом, стимулювання скромності, дбайливості, працелюбності, немарнотратства, накопичення коштів та інвестування їх у «справу».

угоду», яку американські юристи вважають початком конституціоналізму США. У ній програмувалося майбутнє життя на новому місці на засадах рівності, самоврядування і взаємної поваги. «Пілігрими» проголошували: «об'єднуємося в громадянський політичний союз для підтримання серед нас кращого порядку і безпеки, а також для досягнення вищезазначеної мети; і з огляду на це ми створимо і введемо такі справедливі й однакові для всіх закони ... й адміністративні установи, що в той або інший час будуть вважатися вдалішими і такими, що відповідають загальному добру колонії, яким ми обіцяємо слідувати і підкорятися». Отже, переселенці не лише проголошували власну автономію, а й конструювали своє майбутнє життя і свідомо приймали за взаємною згодою його правила. Це був перший відомий випадок свідомого укладання громадою своєрідного суспільного договору. У схожий спосіб організовували своє життя в колоніях і інші переселенці. Так формувалася унікальність державно-правового устрою США. Поруч із перенесенням сюди права метрополії – Англії майбутнє тут будувалося за взаємною згодою, на засадах рівності, домовленості та самоврядування відповідно до християнських стандартів, а з часом – і ідей провідних мислителів у галузі держави і права, таких, як Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Мілтон, Дж. Локк та інших представників Просвітництва.

Історія держави і права Сполучених Штатів Америки нового часу досить умовно охоплює майже три століття – від початку XVII до початку XX. Періодизація цієї історії є різною. Доцільно поділити цей великий проміжок часу на п'ять періодів за критерієм державного будівництва і розвитку правової системи. Перший – колоніальний (1607–1774). Другий – Американська буржуазна революція (Війна за незалежність⁴²), виникнення і

⁴² Англо-американська історіографічно-юридична традиція дуже стримано ставиться до використання терміна «революція», надзвичайно високо ставлячи і цінуючи як унікальну рису тяглість і неперервність розвитку англійського (а отже, і американського) права в першу чергу, а отже і держави.

конституювання США (1774–1791). Третій – становлення американської державності та права (1791–1860). І, нарешті, четвертий – формування основ новітньої американської держави і права (друга половина XIX – початок XX століття).

5.4.2. Держава і право у північноамериканських колоніях Великої Британії до утворення Сполучених Штатів Америки (початок XVII – 70-і рр. XVIII ст.)

Суспільний устрій. Із самого початку колонізації Північної Америки переселенцями з Англії вони організовували своє суспільне буття на небачених раніше в історії засадах взаємної поваги і формальної рівності. Безумовно, не варто ідеалізувати колоністів – вони буквально виживали в чужому й ворожому середовищі, починаючи від боротьби з природною стихією і закінчуючи сутичками з індіанцями. Однак тут не було становості, дбалося хоча б про «зовнішню» пристойність у відносинах, не схвалювалися і каралися сваволя і беззаконня. Феодальні пережитки у праві залишилися переважно в Англії і «діставали» колоністів через океан, із часом породжуючи дедалі більш глибокі суперечності між метрополією і колоніями.

Слід зауважити, що на території нинішніх США засновувалися і колонії інших держав: іспанські у Флориді й на південному заході, французькі – уздовж ріки Міссісіпі та на узбережжі Мексиканської затоки. Та найбільш інтенсивною і масштабною була саме англійська колонізація. Північний схід сьгоднішніх Сполучених Штатів ще у ті часи отримав назву Нова Англія.

Тож, революції вони називають «громадянськими війнами». Таку назву має в англійських і американських авторів Англійська революція середини XVIII століття – Громадянська війна. Буржуазно-демократичною революцією була за своєю суттю і Громадянська війна у США у 1861–1865 рр. (див. нижче). Тому в літературі революційні події 1775–1883 років у США отримали назву «Війна за незалежність».

Швидко виникали й обживалися нові колонії. Усього їх налічувалося (без тих, що розташувалися за межами сучасної території США) 13, зокрема згадана Вірджинія (1607), Массачусетс-Бей (1620, саме тут заснували Плімутську колонію «батьки-пілігрими»), Нью-Гемпшир (1623), Нью-Йорк (1624), Меріленд (1631), Коннектикут (1635), Род-Айленд (1636), Північна Кароліна (1663), Нью-Джерсі (1664), Делавер (1664), Південна Кароліна (1670), Пенсильванія (1682) і Джорджія (1690). Варто зазначити, що ці дати є доволі умовними – як правило, брався до уваги початок заселення саме англійцями, адже вони у процесі збройних сутичок чи шляхом купівлі (цивільно-правового правочину) неодноразово витісняли іспанських, голландських і французьких конкурентів.

Надавалися землі колоністам короною на комерційних засадах як ненаселені. Отже, із самого початку корінні жителі – індіанці – до уваги не бралися, оскільки цинічно стверджувалося, що вони як язичники не мають душі, а отже, не можуть вважатися людьми. Переселенці, які сповідували «очищені» Реформацією християнські цінності, у тому числі любові до ближнього, отримали у власність землі, населені іншими людьми, й одразу почали тиск на місцеве індіанське населення, що призвело до однієї з найбільших (і тривалий час замовчуваних як щось незначне) трагедій в історії людства – масового винищення індіанців. Останні гинули як від рук колоністів, так і через втрату кращих земель, де вони могли б прогодуватися, і від невідомих їм привезених зі Старого Світу хвороб, від яких вони не мали імунітету. Про будь-яку медичну допомогу їм годі й говорити. Шамани і «добрі духи» не допомагали, а ставлення колоністів до індіанців було лютим і жорстоким.

Створені у Північній Америці колонії були комерційними підприємствами. З огляду на це *королівські хартії*, на підставі яких надавалися території, можна розглядати і як привілеї, надані певним особам або корпораціям власників, що володіли всіма правами і свободами, визначеними неписаною конституцією Англії, і як своєрідні угоди. Кожна хартія мала реквізити,

притаманні цивільним угодам. Її сторонами були монарх і його піддані. В останньому випадку на прохання засновників колоній монарх визначав межі територій, які підлягали колоніальному освоєнню, і гарантував особам, які одержували хартії, захист їхніх комерційних інтересів. При цьому королівська влада не брала на себе жодних цивільно-правових зобов'язань, розраховуючи на матеріальний зиск від колоніальних підприємств (так звана *королівська п'ятина*), а тому й надавала колоніям автономію, інакше кажучи, право керуватися власними нормами і правилами у певних установлених британською державою межах. Лише так можна було забезпечити рух колоній вільно-підприємницьким шляхом розвитку капіталізму⁴³.

Таким чином, північноамериканські англійські колонії стали першими у світі державними утвореннями, які розпочали свій розвиток одразу з ринкових відносин, підприємництва й того, що заведено називати капіталізмом (звичайно, у його ранніх, нерозвинених формах). Тут не склалося станового поділу суспільства і родової аристократії, титули не мали значення, на відміну від власне Англії. І переселенці-протестанти, і різноманітні авантюристи, у тому числі й аристократи з «підприємницькою жилкою», мали можливість реалізувати себе у сфері економіки й стати заможними людьми. За океан у невідомість відправлялися найбільш рішучі, мужні, нерідко цинічні люди. Англійська корона стимулюванням переселення вирішувала фіскальні питання – надходження коштів до скарбниці, посилювала контроль за Атлантичним океаном, вирішувала питання жебрацтва (капіталістичне виробництво призводило до масового обезземелювання селян, які жорстоко каралися при цьому владою за жебрацтво), а також витісняла «небажаний елемент» – протестантів-дисидентів. Члени радикальних

⁴³ Калашников В. М., Малишко В. М. Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607–1775 рр.) : монографія / за ред. і з передм. І. Б. Усенка. Київ : Логос, 2015. С. 62–63.

пуританських сект вважали офіційну англіканську церкву «зіпсованою». Так, В. Пен отримав землі у Північній Америці як відплату королем за фінансову допомогу його батьку (тобто таким чином віддавався борг) і скористався цим, щоб вивезти з острова своїх єдиновірців – квакерів, секта яких була заборонена в Англії.

Пуритани-радикали у британській Америці, як і на батьківщині, поділялися на кілька ідеологічних спрямувань: індепенденти (незалежні), дисиденти (незгодні) та конгрегаціоналісти (від слова конгрегація – збори). До них належала переважна більшість переселенців. Більш заможні й статечні з них підтримували поміркованих пуритан (пресвітеріани).

Переселенцям доводилося боротися за виживання не лише з індіанцями, які нерідко не хотіли миритися з тиском і винищенням, а і з іншими колоністами. Точилася жорстка конкурентна боротьба за «місце під сонцем». Майбутні США із самого початку були країною великих можливостей, але й жорстокої конкуренції.

Річка Потомак, на якій розташована нинішня столиця США – місто Вашингтон, стала своєрідним соціально-економічним «кордоном», який на тривалий проміжок часу обумовив поділ на північні й південні штати. На північ від Потомака селилися селяни і ремісники, тут розвивалися фермерське селянське господарство та ремесла, відбувалося становлення мануфактурної промисловості, розвивалися підприємництво і торгівля. На південь – селилися дворяни, які користувалися родючими ґрунтами і сприятливим кліматом. Тут складалися велике земледодіння і плантаторське господарство, вирощувалися кукурудза (маїс), пізніше бавовна (давала сировину для переробної і ткацької промисловості, які розвивалися на Півночі) й тютюн.

Земля була винятково важливою і на Півдні, і на Півночі. У боротьбі за землю колонізатори проявляли нечувану жорстокість. Так, міліція Массачусетса лише в одному епізоді знищила близько 600 індіанців і захопила їх землі. Індіанців, які залишалися живими, продавали в рабство до іспанських колоній

(звичайна нетерпимість до католиків у цих випадках припиняла бути актуальною для протестантів). Один із поодиноких захисників індіанців Роджер Вільямс (1603–1683) з гіркотою зауважував, що таким самим богом як для іспанців золото, для англійців в Америці стала земля. Сам Вільямс був вигнаний із Массачусетса і заснував колонію Провіденс, з якої почалося становлення колонії Род-Айленд.

Плантаторське господарство вимагало великої кількості дешевої робочої сили, і при всьому християнському благочинні поселенців економічний інтерес призвів до варварського і ганебного явища – рабства і работоргівлі. Воно діяло на території не лише південних колоній. Але індіанці виявилися непридатними до рабської праці – вони хворіли й помирали від непосильної праці.

Попит на робочу силу призвів до поступового, але невпинного збільшення кількості чорношкірих довічних рабів, вивезених з Африканського континенту. Так формувався суспільний лад північноамериканських британських колоній і закладалися суперечності та процеси, які визначали подальший розвиток цих територій. Станом на 1775 рік, коли почалися зміни в історії держави і права колоній Британської Америки, які згодом, як виявилось, вплинули на весь перебіг світової історії, у них мешкало приблизно 2,5 млн людей, з яких близько півмільйона становили чорношкірі раби.

Державний лад. Колонії Британської Америки із самого початку створювалися на засадах широкого самоврядування. Переселенці везли із собою через океан не лише основні риси права і правового розуміння, а й розуміння парламентської традиції Англії з її неписаною Конституцією. Революція середини XVII ст. і «Славна революція» кінця того ж століття поклали край англійському феодализму та його пережиткам і зробили Велику Британію найбільш демократичною країною тогочасного світу. «Білль про права» з'явився в Англії на сто років раніше, ніж були закріплені права громадян будь-де інде. Це збігалось з

бажанням переселенців вирішувати самим свої справи, ухвалювати рішення більшістю голосів на загальних зборах, а у міру зростання їх кількості – шляхом представницької демократії.

Очолювалися колонії губернаторами, призначуваними королем у далекій Британії. Представницькі органи зазвичай формувалися на основі майнового цензу. Особливо це стосувалося південних штатів, де після поразки у метрополії абсолютистськи-монархічних сил їх представники опинилися в еміграції. Так, у Вірджинії представницький орган спільно з губернатором ухвалив закон, що ніхто, крім землевласників (а це, вочевидь, у першу чергу, великі землевласники) і домогосподарів, не може відповідати перед суспільством за сплату податків, а отже, лише вони можуть обирати представницький орган – Палату містян (офіційна назва – Генеральна Асамблея). Вона ж виконувала функцію вищої судової інстанції першої хронологічно англійської колонії. Вищим адміністративним органом колонії була Губернаторська рада. Поділу влад не було і бути не могло, оскільки сама ідея його була сформульована Шарлем Монтеск'є (1689–1755) лише в середині наступного XVIII століття.

Цікаво, що реставрація Стюартів, які на певний час повернули собі владу перед «Славною революцією», обмежила самоврядні права колоній. Були посилені повноваження губернаторів, які репрезентували владу корони. Колонії були державними (королівські – Массачусетс, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Нью-Гемпшир, Вірджинія, Джорджія, Північна Кароліна, Південна Кароліна), самоврядними (Род-Айленд і Коннектикут) й навіть приватновласницькими (Пенсільванія, Меріленд і Делавер). Домінуюча більшість колоній була протестантською, католицьке віросповідання переважало лише у Меріленді.

До середини XVII століття склалася система державно-правового управління Вірджинією, за якою місцева еліта отримала певну самостійність і компетенцію щодо справ колонії. Генеральна Асамблея Меріленду також була водночас і представницьким органом, і судовою інстанцією. До її складу входили великі землевласники – власники *манорів* (феодалних

маєтків у середньовічній Англії та Шотландії), наданих власником колонії лордом Балтімором. Рішення Асамблеї називалися *актами*, а не законами, і мали затверджуватися губернатором.

Таким чином, фактично у колоніях склалися системи з двопалатними парламентами. У Вірджинії, наприклад, верхня палата – це була Рада (Адміністративна рада), а нижня – Генеральна Асамблея. Винятками були Пенсільванія і Джорджія, де легіслатури були однопалатними.

Унаслідок колонізації Північної Америки переважно пуританами тут склалася строката, залежна від місцевості система самоврядування. Самоврядними були графства, округи, великі й малі міста і села. Базовою одиницею самоврядування був приход. У середині XVIII ст. великий американський політичний діяч, знавець права, вчений-природознавець, історик і публіцист Бенджамен Франклін (1706–1790) сформулював теорію *хомрул* – місцевого самоврядування, коли рівноправне населення саме опікується і керує своїми справами, Франклін справедливо називав місцеве самоврядування найбільш ефективним. Хомрул з часом став важливим правовим обґрунтуванням ідеї незалежності колоній Британської Америки від Британської імперії.

Найбільш демократичним був державний лад у Род-Айленді. Це обумовлюється гуманізмом і віротерпимістю згаданого вище Р. Вільямса, який був засновником столиці колонії міста Провіденс після того, як за захист індіанців його було вигнано з Массачусетсу. Тут обиралися не лише легіслатура, а й губернатор. Проголошена свобода віросповідання (це була єдина колонія у Північній Америці, де не переслідувалися іншівірці) притягала сюди представників релігійних меншин. Тут у 1652 році був ухвалений перший в історії північноамериканських колоній закон проти рабства.

Основою і державного апарату, і місцевого самоврядування (передусім у північних колоніях) були вільні колоністи (*фріменни*), які були повноправними громадянами колоній і водночас вважалися підданими англійської корони. Крім того, що вони формували органи місцевого самоврядування і легіслатури,

вони становили у разі необхідності військову силу – ополчення, яке, як і годиться, називалося *міліцією*. Один із пізніших діячів американської історії Томас Джефферсон (1743–1826) дав класичний опис американської міліції: «У кожному графстві є командир, який очолює всю міліцію графства, і він отримує чин полковника лише під час військових дій. У нас взагалі немає генералів, які постійно носять це звання. Вони призначаються час від часу, коли трапляються вторгнення ворогів або заколоту, і привласнення ними чину зумовлювалося певними обставинами. Губернатор є главою як військової, так і цивільної влади».

Заради справедливості варто зауважити, що у багатьох випадках міліція не лише несла функцію оборони, а й активно тіснила індіанців у глибину континенту, подалі від узбережжя Атлантичного океану, нападала на них і знищувала. Однак саме міліція стала тією вмотивованою збройною силою, яка забезпечила перемогу і незалежність у боротьбі з найсильнішою державою тогочасного світу – Британською імперією.

Основні риси права. Конституційно-правові норми творилися колоністами під час установа порядку й устрою свого співжиття. Створюючи інститути конституційного права, колоністи мали творчо вирішувати власні проблеми, однак не виходячи при цьому за межі британської конституції. Конституційний характер мали королівські хартії, які визначали державний лад і правову систему колоній.

На час початку переселенського руху з Англії до Північної Америки були сформовані обидві системи англійського прецедентного права – і загального права, і права справедливості. Однак у колоніях ці системи не відділялися, отже, тут складалося єдине *прецедентне право*. Діяли і *норми парламентських статутів*.

Перший етап формування правових систем штатів був характерним застосуванням жорстоких норм середньовічного англійського права. Так, у Вірджинії навіть за цивільним позовом відповідач у разі програшу справи міг бути підданий дуже

тяжкому покаранню. Ціна позову вимірювалася у вазі тютюну (такою оригінальною була валюта у перші десятиліття існування Вірджинії). Якщо вона перевищувала 600 фунтів, суд міг засудити винного до каліцтва (позбавлення кінцівок) або і страсти на шибениці.

Право у колоніях із часом систематизувалося. Поруч із правотворенням шляхом розширення «бази» прецедентів (а кожна колонія поруч з дією англійських прецедентів «напрацьовувала» і власну прецедентну систему), у колоніях видавалися нормативно-правові акти («закони» як у Вірджинії чи «акти» як у Меріленді). Які ж відносини вони, як правило, регулювали? Розглянемо на прикладі Меріленду. Тут основним був «Акт про народні свободи», який надавав усім колоністам права англійських підданих і дозволяв позбавляти їх нерухомої та рухомої власності лише в судовому порядку. «Акт, спрямований на підтримку прав лорда – власника землі колонії» уповноважував губернатора одноосібно надавати колоністам земельні ділянки у власність. Приватно-правові відносини, пов'язані із спадкуванням без заповіту, регулювалися «Актом про успадкування землі».

У британських колоніях Північної Америки був запроваджений започаткований ще в Англії земельно-правовий режим *сокеджу* (повна юридична назва «вільний і звичайний сокедж» від «сок» – «плуг»). Це був режим вільного землекористування, який полягав у тому, що утримувач землі набував її у користування на невизначений строк, міг передавати у спадок і продавати й був зобов'язаний при цьому лише платити ренту («п'ятину») королю. У південних плантаторських штатах, де земля була основним, а часто і єдиним джерелом доходів, сокедж перетворився на звичайну приватну власність.

Жорстким було і цивільно-правове регулювання стягнення боргів. Неспроможний боржник мусив відпрацювати борг на позичальника. Це, звісно, не було «білим» тимчасовим рабством (сервенти), але певна схожість правового статусу цих двох категорій існувала. Варто відзначити, що у певних ситуаціях

відповідальність за певні подібні до цивільно-правових порушення нагадувала за своєю жорстокістю кримінальну. Так, у Массачусетсі за порушення комерційної монополії великих власників щодо торгівлі із сусідами порушник із соціальних низів підлягав бичуванню і тавруванню на щоці, а також конфіскації власності. Констеблі бичували й сервентів, які втекли і були спіймані, а також залишали місце постійного проживання без відпускної записки хазяїна.

Кримінальні покарання, як і у праві Англії, були вельми жорстокими. Так, у Плімуті (спершу самостійна колонія, потім у складі Массачусетсу) за державну зраду, навмисне вбивство, статеві злочини і заподіяння великого матеріального збитку заможним власникам підсудних могли засудити до страти на шибениці. Адюльтер, пияцтво, лихослів'я і дармоїдство тягли за собою бичування або штрафи. Була введена ретельно розроблена шкала матеріального відшкодування збитків. Існували і ганебні покарання: на одяг злочинців нашивалася перша літера вчиненого злочину червоного кольору. Приклад Массачусетса є особливо красномовним, адже саме ця колонія була промислово найбільш розвиненою з усіх, і бачимо, що її право захищало не лише власність (і не лише земельну), а й обіг і торгівлю та забезпечувало зобов'язання. Право Массачусетсу вплинуло на формування майбутньої федеративної правової системи Сполучених Штатів. У колоніях рішення судів завжди виносилися на користь підприємців, тому й типові контракти відповідали інтересам роботодавців.

Слід зауважити, що у колоніях діяло і *канонічне право*, але його застосування обмежувалося. Його норми могли використовуватися в судах у випадках, коли вони не суперечили загальному праву і королівським хартіям.

Судоустрій та судоцинство. Природним чином на перших етапах існування північноамериканських колоній Великої Британії у них формувалися судові органи, подібні до таких у метрополії. Чимало колоній та земельних угідь у них надавалися

власникам королем на праві манору, а воно передбачало існування *маноріального суду*. Це був привілей власника (лорду манору), що полягав у створенні двох типів судів: «корт літ» (королівський суд) і «корт берон» (матеріальний суд): «Перший із них у метрополії був судом писаного права, що володів юрисдикцією у всіх кримінальних справах у королівських землях (кожен манор був частиною королівства). Маноріальний суд був суто матеріальним інститутом, що займався питаннями аграрної політики лендлордів. На теренах сучасних США лорди манорів лише в окремих випадках користувалися своїми судовими привілеями (за винятком Меріленду). В інших колоніях матеріальні судові функції було передано судам графств»⁴⁴.

В округах виникали *місцеві суди*, які розглядали цивільні справи з невеликою ціною позову та дрібні кримінальні справи. Процес судочинства мав бути якнайбільше схожим на судову практику метрополії. Формально-юридично суд мав однаково ставитися до всіх учасників процесу. Судочинство ґрунтувалося на змагальній основі, сторони повинні були аргументувати і доводити свої позиції.

Так, у Массачусетсі суд вимагав від обвинувачів надання незаперечних доказів або показань свідків двох фріменів, що розглядалися в ролі необхідної і достатньої умови для винесення судового вироку. Система кримінального судочинства тут була впорядкована Асамблеєю у 1634 р. Злочини розглядалися судами графств, особливо тяжкі – у Бостоні Судом магістрату.

Першою з колоній Північної Америки свій sudoустрій впродовж 1627–1632 років упорядкувала Вірджинія. Вертикаль судових органів там очолювала Генеральна Асамблея (втім, офіційного статусу вищої судової інстанції у неї не було). Одним із своїх головних завдань вона визначала забезпечення справедливості, тобто формальної юридичної рівності громадян – як багатих, так і бідних. На практиці в умовах концентрації влади в руках найбільш заможних плантаторів та за існування правових

⁴⁴ Там само. С. 85.

звичаїв, які підтримували багатіїв, цього бути не могло. Вірджинська еліта регулярно скликала Генеральну Асамблею для розгляду найбільш складних справ (як цивільних, так і кримінальних). Кожне з 8 графств було репрезентоване в Асамблеї двома представниками. При цьому вирoki конфірмавалися (остаточно затверджувалися) спеціальним Головним судом Вірджинії. Його склали губернатор і члени Адміністративної ради.

Разом із переселенцями досяг американського континенту і *суд присяжних*. Їх колеги з 12 чоловіків утворювалися в усіх населених пунктах. Як вважають окремі дослідники, суд присяжних виконував, окрім забезпечення підсудного від сваволі суддів, ще й функцію своєрідної «амортизації» жорстокого середньовічного англійського права, зокрема кримінального, яке за велику кількість складів злочину передбачало смертну кару. Станом на середину XVIII століття суд присяжних в англійських колоніях почав відігравати і важливу політичну роль. Цей інститут був символом самоврядування і самоорганізації населення колоній, він вважався інструментом захисту прав колоністів від тиску і сваволі британської корони. Керівництво колоній обстоювало його збереження і захищало.

За змістом судочинства найбільш незалежними від корони були знову-таки судді Массачусетсу. Вдаючись до процесуальних прийомів англійського права, вони використали їх так, що послабили контроль уряду метрополії над цією колонією. Чотири п'ятих судових рішень у цивільно-правовій сфері массачусетських суди виносили за «позовами у справі». Однак якщо англійські юристи вважали процесуальну форму суто специфічним чинником, придатним для ведення цілком певних справ, американські правники, які не успадкували ані переваг, ані забобонів добротної англійської професійної школи, користувалися цією зброєю в будь-якій ситуації. Юристи Нової Англії користувалися напівзрозумілою для них термінологією англійського права, але вкладали в неї свій здоровий глузд⁴⁵.

⁴⁵ Там само. С. 208.

5.4.3. Конституційно-правовий процес становлення Сполучених Штатів Америки як незалежної держави

Початок війни за незалежність. Проголошення США. На середину XVIII століття почали дедалі більше загострюватися суперечності між метрополією – Британською імперією й північноамериканськими колоніями, яких тоді налічувалося 13, вони мали розвинену як для свого часу економіку та прогресивний демократичний устрій, який, щоправда, сусідив із таким огидним явищем, як рабство і работоргівля. Метрополія намагалася обмежувати колонії та здійснювала передусім економічний тиск. Англія боялася конкуренції і штучно стримувала розвиток колоній.

«Навігаційний акт», затверджений ще за часів Кромвелля, був надзвичайно протекціоністським, він фактично встановлював монополію британського торгового флоту на перевезення між метрополією і колоніями. Британський Парламент ухвалював закони, які придушували колоніальну промисловість і торгівлю. У 1763 р. король заборонив колоністам селитися на захід від Аллеганських гір – тобто абсолютна більшість родючих земель на Північноамериканському континенті опинилася під забороною для використання. За два роки англійський Парламент запровадив новий непрямий податок – *гербовий збір*. Це був податок на обіг усіх паперових носіїв інформації – офіційної документації, судових та адміністративних актів, торговельні угоди, газети тощо.

Це викликало масове обурення жителів колоній. Що цікаво, воно було не звичайним бунтом, а рухом, претензії якого перебували в юридичній площині. Політичні лідери колоній, найбільш авторитетним серед яких був Б. Франклін, стверджували що Парламент і король порушили англійську Конституцію, адже один із непорушних її постулатів стверджує, що податки можуть підвищуватися і встановлюватися лише спільно з представництвом платників. Це – основа англійського парламентаризму. Колоністи ж, будучи підданими британської корони, не

були представлені у Парламенті. Наслідком стало посилення настроїв щодо незалежності колоній. Прояви цього були різними – від бойкоту англійських товарів (зокрема, предметів розкоші, мережива, дорогих і тонких тканин тощо) до знищення товарів і продуктів (відоме «Бостонське чаювання» 1773 року, коли партію англійського чаю американські патріоти втопили у Бостонській гавані).

Політична еліта колоній не була однорідною. Здебільшого її представники перебували на позиціях американського патріотизму, прагнення до незалежності. Їх осередком стали переважно північні штати. У південних суттєвими були позиції прихильників Англії (вони отримали назву «лоялісти»). Б. Франклін ініціював перейменування колоній на *штати* (від англійського state – держава). Виникнення ж держави логічно тягне за собою ідею її незалежності. «У повітрі» носилася і ідея щодо об'єднання зусиль усіх 13 колоній. Ще у жовтні 1765 року за ініціативою Массачусетса у Нью-Йорку зібрався конгрес представників колоній. Він ухвалив так звану Першу декларацію прав американських колоній – «Декларацію прав і вимог» 19 жовтня 1765 р. Головна її ідея – лише колонії можуть встановлювати податки, а оскільки вони не представлені у Парламенті, то Уряд Великої Британії не вправі цього робити. Розширення жюрисдикції адміралтейських судів було трактовано як зазіхання на ще одну непорушну «твердиню» американської свободи – суд присяжних. Ця Декларація виглядала вельми поміркованою: «Для прогресу, благоденства і щастя тутешніх колоній необхідно, щоб всі колоністи вільно користувалися всіма своїми правами і свободами, і щоб усі відносини колоній і метрополії регулювалися до взаємного задоволення і вигоди».

Але вже сам факт виникнення такого політико-правового документу означав, що колонії були готові об'єднатися для опору метрополії. Парламент продовжував тиснути. У 1774 році було видано п'ять законодавчих актів, які отримали в Північній Америці назву «Нестерпних законів». Ними були: 1) Бостонський

портовий акт: суднам заборонялося входити до Бостонської гавані (в такий спосіб каралися всі бостонці, більшість з яких були непричетні до знищення чаю); 2) Массачусетський урядовий акт: запроваджувалася примусова зміна уряду Массачусетсу та суттєве обмеження його самоврядування; 3) судовий адміністративний акт – дозволяв губернатору Массачусетсу переносити судові розгляди над представниками британської влади до інших колоній чи навіть на територію метрополії, що унеможливило для більшості колоністів захист їх прав у конфлікті з коронними чиновниками; 4) Квартир'єрський акт – надавав усім губернаторам колоній право розташовувати британські війська у разі відмови у такому розміщенні з боку законодавчих зборів; 5) Квебекський акт – робив полегшення для католиків у канадській провінції Квебек; американці були ним стривожені, вважаючи, що уряд метрополії прагне отримати підтримку франкоканадців у своїй конфронтації з американськими колоніями.

Ухвалення «Нестерпних законів» викликало енергійний протест у британських колоніях на західному узбережжі Атлантичного океану, що призвело до організації у вересні-жовтні 1774 р. у Філадельфії (Пенсильванія) Першого Континентального конгресу. Тут були представлені 12 із 13 колоній (винятком стала Джорджія). Делегати ухвалили Другу декларацію прав – «Декларацію прав і скарг» і визначили дату проведення Другого Континентального конгресу на травень 1775 року. Таким чином, Конгрес мав стати постійно діючим органом, що говорить про стійку тенденцію до об'єднання, яку Б. Франклін проголосив у своєму проєкті створення федерації колоній ще у 1748 році.

Декларація прав 1774 р. стала першим політико-правовим актом, у якому базовими поняттями визнавалися права людини. Перелік їх був класичним, розробленим ще у кінці XVII ст. великим англійським мислителем у галузях філософії та права Джоном Локком (1632–1704): право на життя, право на свободу і право на власність. Вони належать усім громадянам унаслідок незмінних законів природи, принципів англійської Конституції

та дарованих хартії. У Декларації проголошувались також право на користування всіма правами, свободами і привілеями англійських підданих, а також «право народу на представництво народу в законодавчих зборах». До переліку цих прав було також віднесено право користуватися захистом загального права, піддаватися суду лише за законом і право на мирні зібрання і сходки. Крім того, Конгрес проголосив повний бойкот англійських товарів. Товарообіг між метрополією і колоніями було припинено.

Уряд Великої Британії сприйняв рішення Конгресу як відкритий заколот, який він прагнув придушити збройною силою. Революція перейшла в «гарячу» стадію. Розпочалася надзвичайно жорстока і виснажлива війна колоністів з найпотужнішою державою, лідером тогочасного світу. Вона супроводжувалася як боротьбою з каральними англійськими військами, так і Громадянською війною.

Другий Континентальний конгрес зібрався у визначений термін. Він працював майже шість років і став справжнім центром опору і штабом американської буржуазно-демократичної революції. Було зрозуміло, що боротьба точиться на смерть. Конгрес опікувався повстанською армією, сформованою всіма штатами. Головнокомандувачем було призначено авторитетного військового і плантатора з Вірджинії Джорджа Вашингтона (1732–1799). Моральний дух війська був надзвичайно високим, як це було в Нідерландах двісті років до того та в Англії – сто, як стало у Франції буквально через півтора десятиліття. Революційні армії, об'єднані великою метою, набагато сильніші за наймані. Видатний англійський політико-правовий мислитель Томас Пейн, який емігрував до Північної Америки у 1776 році, створив неймовірно популярну книгу «Здоровий глузд», у якій не лише всебічно аргументував необхідність створення єдиної держави з колоній, а і навіть запропонував назву: Сполучені Штати Америки.

Конгрес змушений був зважати на те, що на боці англійської корони воювало близько 20 тисяч роялістів. Для боротьби з

ними, особливо з прихованими симпатиками Англії, були створені комітети безпеки.

4 липня 1776 року у Філадельфії комісією на чолі з Т. Джефферсоном було проголошено акт, який став взірцем для багатьох волелюбних народів і вплинув на подальший світовий розвиток. Це була «Декларація незалежності США». Вона вперше в історії ґрунтувалася на праві народу на повстання, на доктрині народного суверенітету й на непорушності природних прав людини: права на життя, свободу і прагнення до щастя (саме на нього було замінено право на власність). У Декларації зазначалося, що уряди створюються для забезпечення цих прав, і якщо певна форма правління стає згубною для народу, то народ має право змінити чи знищити її і встановити новий уряд. Перелічувалися дії англійського короля як узурпатора, які шкодили поселенцям, а громадянам колоній Декларація проголошувала створення 13 нових незалежних держав. Критика влади здійснювалася з позицій вчення про поділ влад.

Цей акт справив величезне враження на тогочасну Європу. Розірвання «уз» з Англією і створення незалежних держав – штатів отримало правове обґрунтування (*легітимацію*) на найвищому теоретичному рівні, з позицій кращих досягнень політико-правової думки: теорій природного права, народного суверенітету і суспільного договору. При тому, що у назві й тексті документу зустрічаємо назву «Сполучені Штати Америки», створення єдиної держави із 13 колишніх колоній тоді ще не передбачалося. Це був лише початок шляху.

Конституція США 1787 року й оформлення США як федеративної держави. Наприкінці 1777 року штати уперше зробили спробу об'єднатися на конфедеративній основі. Необхідно було створити засадничий (конституційний) акт цього об'єднання, тим більш, що у Вірджинії та Пенсильванії вже були створені сучасні конституції, які могли слугувати певним зразком. 15 листопада 1777 року у Йорку (Пенсильванія) Другий Континентальний конгрес ухвалив «Статті про конфедерацію та вічний союз».

Текст цього першого конституційного акта США складається з преамбули і 13 статей. Конфедерація під назвою «Сполучені Штати Америки» створювалася, щоб полегшити штатам можливість допомагати один одному зі збереженням їх суверенітету та повноважень у частині, в якій вони не передавалися конфедерації. Установлювалися свобода пересування в межах конфедерації та екстрадиція злочинців. До повноважень конфедерації належали міжнародні відносини, штати не мали можливості створювати власні армію та військовий флот (за винятком ополчення – міліції).

Конгрес конфедерації був однопалатним Парламентом, кожен штат мав від 2 до 7 представників – залежно від розміру й кількості населення (одна особа не могла бути представником більше трьох із кожних шести років). У перервах між сесіями Конгресу функції уряду повинен був виконувати Комітет штатів (до нього входило по одному представнику від кожного штату).

Конфедерація мала право оголошувати війну, стандартизувати міри і ваги, а також забезпечувати грошовий обіг, вирішувати спори між штатами. Єдиний бюджет як такий не передбачався, він формувався легіслатурами штатів, які встановлювали відповідні збори згідно з вартістю землі у кожному штаті. Конфедерація також підтверджувала зобов'язання, взяті на себе Сполученими Штатами до затвердження Статей конфедерації. Прийняття нових членів здійснювалося за згодою щонайменше дев'яти штатів, зміни статей мали здійснюватися консенсусом (згодою всіх).

У 1783 році США перемогли у війні. За Паризьким миром Британська імперія визнала незалежність своїх колишніх колоній. Одразу стало зрозуміло, що революційна хвиля почала спадати. Чимало феодальних пережитків, насаджуваних буржуазною метрополією, було ліквідовано (феодальні форми землеволодіння, майорат, приватновласницьке управління окремими колоніями) завдяки революційному процесу й активному залученню до нього

як рушійних сил фермерів, ремісників і робітників. Активно боролися за незалежність і найбільш освічені й патріотично налаштовані плантатори (ті ж Дж. Вашингтон і Т. Джефферсон).

Завдання буржуазно-демократичної революції в США не були виконані повністю – відповідно до вимог часу. Збереглися плантаторське землеволодіння і рабовласництво. Напруга війни і революції призвела до суттєвого падіння рівня життя, великих людських і матеріальних втрат. Відсутність сильної центральної влади поглиблювала економічну кризу, призводила до соціальних вибухів (наприклад, повстання фермерів Нової Англії на чолі з капітаном Деніелом Шейсом у 1786–1787 роках).

Перемога Американської буржуазно-демократичної революції та успішне завершення Війни за незалежність Сполучених Штатів Америки вимагали конституційного закріплення. Конфедерація виявила свою нежиттєздатність. Політична еліта 13 штатів усвідомила необхідність підвищити рівень інтеграції, створити більш міцний зв'язок між штатами і забезпечити єдність держави.

За таких обставин виникла нагальна суспільна потреба поєднати необхідність створення сильної центральної влади в США і зберегти суверенітет кожного з 13 штатів. Був обраний, як видається, єдино правильний шлях – створення федерації. На ті часи світова історія не знала реального федеративного державного устрою, монархічна середньовічна Європа якщо й об'єднувала держави, то певними уніями, насамперед персональними. Було зрозуміло, що у підґрунтя нової держави має бути покладено нову, першу в історії людства конституцію федерації. У ці часи на історичну арену вийшла друга група видатних американських політиків і державних діячів, що залишилися в історії США як головні батьки-засновники нової держави. Усього їх налічують вісім. До Б. Франкліна, Дж. Вашингтона, Т. Джефферсона і Т. Пейна додалися чотири професійні юристи, які зробили видатний внесок у державотворення Сполучених Штатів: Джон Адамс (1735–1826) – другий Президент США, Джон Джей (1745–1829) – Президент Другого Континентального конгресу і

перший Голова Верховного Суду США, Джеймс Медісон (1751–1836) – четвертий Президент та один із найуспішніших Державних секретарів, Александер Гамільтон (1757–1804) – перший Міністр фінансів США. Саме їм випало не лише вперше в історії держави і права сформулювати і викласти теорію федералізму (85 статей, опубліковані у нью-йоркських газетах під псевдонімом Публій, видані пізніше у збірці «Федераліст», яка має величезний авторитет у світовому конституціоналізмі й використовується і сьогодні Верховним Судом США для тлумачення Конституції), а і втілити її у практиці державного будівництва.

Наявна політична криза конфедерації вимагала нетрадиційних правових шляхів її вирішення. У травні 1787 року 55 делегатів штатів прибули до Філадельфії на спеціально скликаний Конституційний конвент (Установчі збори) для вдосконалення «Статей про конфедерацію» щодо найбільш болючих фінансових і торговельних питань. У процесі роботи Конвенту (яка була втаємничена від громадськості під впливом федералістів, у першу чергу А. Гамільтона та Дж. Медісона) розпочалася робота над текстом федеративної Конституції. Перший як Міністр фінансів був зацікавлений передусім у створенні єдиної фінансової системи і твердої валюти. Другий став основним автором тексту Конституції США, ухваленої Конституційним конвентом 17 вересня 1787 року. Чинною (з поправками – всього їх за майже два з половиною століття дії налічується 27) вона залишається до сьогодні. Безумовно, Конституція США 1787 року є найбільш відомим і впливовим конституційним актом в історії людства. Вона стала компромісом різних поглядів, більш і менш радикальних підходів до демократії та організації державного життя. Достатньо згадати, що існувала навіть ідея монархічної форми правління Сполучених Штатів (цікаво, що королем окремі діячі бачили Дж. Вашингтона).

У підґрунтя документа було покладене небачене раніше «подвійне» розуміння *народного суверенітету* (визнання народу єдиним джерелом влади). Поруч із народом кожного штату,

який створював власну державу – штат, оголошувалося і визнавалося існування єдиного народу Сполучених Штатів Америки, який надавав владу власній федеративній державі. Запропонована Дж. Медісоном формула: «Ми, народ Сполучених Штатів» стала славетною, а викладення тексту Конституції від першої особи – народу – традицією світового конституціоналізму. Набрати чинності Конституція США мала після ратифікації її штатами. Цей процес завершився влітку 1788 року, а 13 вересня Контиентальний конгрес увів її в дію. 4 березня наступного року почали діяти створені Конституцією нові федеральні органи.

Текст Основного закону було викладено доволі загально й у відносно невеликому обсязі. Структурно Конституція складається з преамбули і семи статей, які поділяються на розділи. У преамбулі викладено шість цілей Конституції: утворення більш досконалого союзу, утвердження правосуддя, забезпечення внутрішнього спокою, організації спільної оборони, сприяння загальному добробуту й забезпечення «нам і нашим нащадкам благ свободи...» Конституція визначала сутнісні особливості формування та функціонування органів влади федерації, штатів та місцевих, їх компетенцію та взаємодію.

У підґрунтя Конституції було покладено *принцип поділу влад* як на рівні федерації, так і штатів, а також розмежування компетенції між ними. Законодавча влада належала виборному двопалатному Парламенту – Конгресові (верхня палата – Сенат на чолі з віце-президентом, по два представники від кожного штату, нижня – Палата представників, сформована пропорційно до кількості населення у кожному штаті). США ставали федеративною республікою. Федеральну виконавчу владу очолює Президент, що обирається на 4 роки. Завдяки Дж. Вашингтону – першому Президенту США, який відмовився балотуватися на третій строк, склався конституційний звичай обмежуватися двома строками перебування на найвищій посаді (конституційно закріплений XXII поправкою у 1951 р.). Президент очолює Уряд, за згоди Конгресу призначає міністрів і є верховним

головнокомандувачем. Обирається він із самого початку за дво-ступеневою процедурою – колегією виборщиків, яка, в свою чергу, обирається на рівних засадах усіма носіями виборчого права. Кандидатом може бути лише особа не молодше 35 років, яка прожила 14 років у США і має громадянство Сполучених Штатів. Будь-який законопроект ухвалюється та обговорюється обома палатами Парламенту, після чого скріплюється підписом Президента. Останній не має повною мірою законодавчої ініціативи, але володіє правом *вето*, яке долається кваліфікованою більшістю (2/3) обох палат Конгресу.

Конституція встановлювала низку *виборчих цензів*. Це було компромісом між підприємницько-фермерською Північчю і плантаторським Півднем. Перша виступала за загальне рівне виборче право, що логічно впливало з «Декларації незалежності», другий виступав за ценз, передусім майновий. Виборче право визначалося конституціями штатів. Його не мали жінки, індіанці та раби (постійні, чорношкірі). Білі громадяни повинні були працювати або мати інший дохід, досягти 25 років і відповідати цензам – майновому, осілості та освітньому.

Формувалася і єдина судова влада на чолі з Верховним Судом США. До неї входили (окрім судових систем штатів) також окружні (місцеві) федеральні суди. Уже в 1789 році першим Конгресом США було ухвалено «Закон про судоустрій». Згідно з ним приватна особа може поставити питання про неконституційність закону на підставі того, що останній порушує певну гарантію, встановлену Конституцією для позивача, його особи, честі, майна або щодо інших прав.

Конституція США встановлювала складну *систему стримувань і противаг* щодо різних гілок влади. Зокрема, забезпечувалася їх незалежність одна від одної. Наприклад, палати Конгресу обиралися так: Сенат – законодавчими зборами штатів на 6 років із постійною ротацією, Палата представників – на два роки. П'ять членів Верховного Суду обіймали свої посади пожиттєво за призначенням Президента, погодженим 2/3 голосів

Сенату. Важливу роль має і закладена в Конституцію процедура імпічменту (дострокового усунення з посади Президента, віцепрезидента і цивільних урядовців, якщо вони були б визнані винними у державній зраді, хабарництві чи інших тяжких злочинах).

Одним із найважливіших питань щодо цілісності та результативного функціонування механізму федеративної держави є розмежування повноважень між федерацією та її суб'єктами. У США це була перша спроба й одна із найбільш успішних в історії. Федерація зосереджувала у своїх руках питання зовнішньої політики (війна і мир, укладення міжнародних договорів), оборони (створювалися єдині федеральні збройні сили), фінансів (єдиний федеральний бюджет, система фінансів, валюта) і торгівлі (як зовнішньої, так і між штатами). Конгрес отримував право встановлювати загальнофедеральні податки, а Уряд у загальнодержавних питаннях внутрішньої політики міг бути самостійним відносно урядів штатів.

Конституція визначає правові засади взаємодії Конгресу зі штатами (їх законодавчими зборами – легіслатурами), а також правові основи відносин між штатами. Модель влади штатів нагадувала федеральну. Крім легіслатури як органу законодавчої влади, обиралися губернатор, який очолював владу виконавчу, та Верховний (Вищий) суд штату, що очолював судову владу. Усі штати мали рівний правовий статус (стаття IV). У підґрунті цієї системи лежить гармонізація їх взаємовідносин, удосконалення правосуддя, посилення юридичної відповідальності громадян, а також можливість прийняття до США нових штатів. Федерація зберігала право втручатися у внутрішні справи штатів у разі необхідності придушення відкритих заколотів і заворушень. До їх відання належали всі місцеві справи, у тому числі поліція, цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство, торгівля в межах штату, створення народного ополчення (міліції), робітниче законодавство тощо. Злочинець підпадав під юрисдикцію того штату, де він вчинив злочин. Відповідно, штати зобов'язувалися до взаємної екстрадиції злочинців.

Конституція встановлювала ієрархію джерел права у США на чолі з нею. Далі йшло федеральне законодавство, а потім конституції і законодавства штатів.

Найперший і найзначніший недолік новоствореної Конституції був очевидним одразу. Побудована на *природно-правовій доктрині*, вона не визначала і не гарантувала перелік прав людини. У традиції англо-американського права було зосереджувати ці норми в окремому документі або у спеціальному розділі Конституції. Першою це зрозуміла Велика Британія, де невід'ємною складовою неписаної Конституції є «Білль про права» 1689 року. У Конституції Вірджинії 1776 року, основним автором якої є Т. Джефферсон, «Білль про права» був першим розділом. Тиск демократичних сил, передусім Півночі, був вельми значним. Ще тривав процес ратифікації Конституції штатами (останнім це зробив Род-Айленд – 29 травня 1790 року), а вже розпочалася процедура розгляду перших 12 поправок до Конституції США.

Перший Конгрес США, обраний на підставі Конституції, розпочав діяльність. Тоді ж був обраний і перший Президент Дж. Вашингтон. Конгрес розглянув 10 з указаних поправок у вересні 1789 року й ухвалив їх. Протягом двох років вони були ратифіковані всіма штатами й у сукупності склали «Білль про права» (неофіційна назва). Він гарантував такі *права громадян США*: 1) свобода віросповідання, слова, друку, право звертатися до Уряду з петиціями; 2) зберігати і носити зброю; 3) не розміщувати військових на постій у мирний час; 4) на охорону особи, житла, паперів і майна від необґрунтованих податків та арештів; ордери на обшук та арешт можуть видаватися лише за достатніх підстав; 5) право осіб, яким загрожує смертна кара, на суд присяжних (за винятком військовослужбовців), непритягнення двічі до відповідальності за одним обвинуваченням; право не свідчити проти самого себе в кримінальній справі, а також «ніхто не повинен позбавлятися життя, свободи або майна без законного судового розгляду; жодна приватна власність не

повинна відбиратися для громадського користування без справедливої винагороди»; 6) право у випадку кримінального переслідування на швидкий і публічний суд неупереджених присяжних штату й округу, де вчинено злочин; «звинувачений має право на інформування про характер і підстави звинувачення, на очну ставку зі свідками, які свідчать проти нього, на примусовий виклик свідків, що свідчать на його користь, і на допомогу адвоката під час захисту»; 7) право на суд присяжних у разі суми позову більше 20 доларів; 8) своєрідне формулювання принципів гуманності та пропорційності у праві та забезпечення права людини на гідність: «Не повинні вимагатися надмірно великі застави, надмірні штрафи, накладатися жорстокі й надзвичайні покарання»; 9) указаний перелік прав не є вичерпним; 10) про співвідношення федерації та її суб'єктів: «Повноваження, не надані цією Конституцією Сполученим Штатам і не заборонені нею для окремих штатів, зберігаються відповідно за штатами або за народом».

Після ухвалення «Білля про права» Конституція США набула логічно завершеного вигляду. Вона стала взірцем для багатьох держав у створенні власних конституцій.

5.4.4. Особливості розвитку держави і права США у перші дві третини XIX століття

Суспільний устрій. Після завершення Війни за незалежність та Американської революції розпочався інтенсивний суспільний і економічний розвиток новоствореної держави. Для інших розвинених країн США стали взірцем політичної та економічної свободи. Цей поступальний розвиток тривав до початку 60-х років XIX століття, коли накопичилися проблеми, які призвели до суспільної кризи. Вона була пов'язана із кардинальною суперечністю – найбільш розвинена у політичному розумінні демократична країна продовжувала користуватися рабською працею. Рух *аболіціоністів* (прихильників скасування рабства) не

досяг результатів. Ідея ліквідації рабства, висловлена Т. Джефферсоном ще на етапі ухвалення «Декларації про незалежність США», підтримки тоді не отримала.

Із часом США розширювали територію, до їх складу входили як нові території (заборона на поселення на захід від Аллеганських гір втратила чинність), так і нові штати. Ці процеси супроводжувалися практично безперервними війнами з індіанцями, Францією і Великою Британією. До 1861 року було створено й увійшло до складу федерації ще 21 штат: Вермонт (1791) утворився на спірних територіях штатів Нью-Йорк, Нью-Гемпшир та канадської провінції Квебек. Кентуккі у 1792 р. відділився від Вірджинії (тим само шляхом, щоправда у 1863 р. виникла Західна Вірджинія). 1796 р. утворився штат Теннессі, а 1803 р. – Огайо.

У 1803 р. відбулася так звана Луїзіанська покупка, коли за рахунок викуплених у наполеонівської Франції колоній у Північній Америці (простягалися від кордону з Канадою і до Мексиканської затоки) територія США збільшилася практично вдвічі. Сьогодні на цих територіях розташовані землі 15 штатів США, у тому числі штату з такою ж назвою – Луїзіана. У 1820 році до США увійшли вільний штат Мен і рабовласницький штат Міссурі. Основний конфлікт між вільною капіталістичною Північчю та плантаторським і рабовласницьким Півднем у міру розвитку виробничих сил і підприємницьких відносин загострювався. Того ж року спроба примирити його набула правової форми угоди між членами Конгресу США, яка отримала назву *Міссурійського компромісу*. Ним проводилася географічна межа між рабовласницькими і вільними від рабства штатами. Рабство заборонялося на захід від ріки Міссісіпі та на північ від 36,5 градусів північної широти. Цей компроміс виявився не надто тривалим і змінився на користь рабовласників. 30 травня 1854 р. був ухвалений закон «Канзас – Небраска» (він ще має назву *Другий Міссурійський компроміс*), згідно з яким ці дві нові території відкривалися для заселення, і їх населення мало само визначитися, має тут бути рабство чи ні.

Демократизм інститутів США не перешкоджав їм усіляко заохочувати територіальну експансію. Чимало енергійних людей рушили на Захід, де були величезні території, на яких мешкали лише індіанські племена, які із зрозумілих причин не могли на рівних оборонятися від загарбників, хоча нерідко ці війни були запеклими і кривавими. Посилився еміграційний потік шукачів долі з Європи, заохочуваний Урядом США.

У 1846–1848 роках відбулася доволі кровопролитна і жорстока війна Сполучених Штатів із Мексикою, яка завершилася перемогою набагато більш розвинених в економічному і військовому плані США. Як наслідок, були приєднані величезні території Техасу, Каліфорнії, Аризони, Нью-Мехіко, Невади, Юти й частини Колорадо.

Колонізація величезних західних територій супроводжувалася бурхливим зростанням економіки й банківської справи у містах Східного узбережжя, які належали до північних штатів (передусім Нью-Йорк, Бостон, Філадельфія і Балтимор). Швидкими темпами розвивалися переробні галузі промисловості. У 1859 році вартість промислової продукції в США перевищила сільськогосподарську, що виводило країну на передові рубежі у світі. У великих містах Північного Сходу виникло і почало розвиватися машинобудування – це означало завершальну стадію промислового перевороту в країні. У промисловості було задіяно понад 1,3 млн працюючих. При цьому зберігалось плантаційне рабство, яке ганьбило американську демократію в очах передового світу, передусім Європи. Серед афроамериканців близько 3 млн осіб були рабами, і всього 440 тис. вільними (при цьому останні належали до найбільш безправних і знедолених верств). Стрімко зменшувалася кількість також абсолютно безправних індіанців, їх знищували, зганяли із споконвічних земель і збирали в окремі поселення – резервації⁴⁶.

⁴⁶ Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. 4-те вид., допов. Київ : Атіка, 2004. С. 188–189.

На середину ХІХ століття відносини між рабовласниками й аболіціоністами, і ширше – Півднем і Північчю загострилися не тільки і не стільки внаслідок ідеологічних, політичних чи гуманітарних, а передусім економічних суперечностей. Південь був зацікавлений в експорті сировини з плантацій і збереженні плантаційної системи з її рабством, Північ – у розвитку внутрішнього ринку, посиленні його споживчих можливостей, поширенні та інтенсифікації фермерського господарства й ліквідації дармової рабської праці, яка знижувала ціну на сільгосппродукцію.

Державний лад. Після того як у 1789 році було обрано першого Президента та перший склад Конгресу США і сформовано перший склад Верховного Суду, розпочалося функціонування новоствореного державного механізму.

Розширення територій призводило до того, що коли кількість населення на кожній з них ставала значною (60 тис. вільних поселенців), Конгрес надавав цій території автономію, а потім – право виробити власну конституцію. Так вони ставали повноправними штатами. Державний апарат новостворених штатів формувався за тією ж моделлю, що й і в наявних. Обиралися законодавчі збори (легіслатура) та губернатор, створювалася судова система, зберігалася і розвивалося місцеве самоврядування.

Зі збільшенням кількості штатів зростав і чисельний склад обох палат Конгресу, а з ускладненням вирішуваних ним завдань щодо розвитку держави і права постала необхідність більш детального врегулювання діяльності вищого законодавчого органу держави. Так сформувався Регламент Конгресу, який складається із сукупності писаних і неписаних правил. Це, крім Конституції, правила кожної палати і «Керівництво з парламентської практики», розроблене Т. Джефферсоном. Обидві палати не можуть бути розпущені одночасно. У Палаті представників обирається спікер, у Сенаті його функції виконує віце-президент (обирається разом із Президентом). Узагалі, законодавча влада

через численність її представників, тісний зв'язок з регіонами та виборцями, контроль над бюджетом і призначенням на посади виявилася попервах найбільш ефективною.

Основи організації виконавчої влади були закладені ще у кінці XVIII століття. Тоді ж був створений апарат Президента. Очолюваний ним Уряд складався із міністерств, які мали різні назви. Узагалі в США міністерства називають департаментами, однак склалася традиція, що за винятком Державного департаменту, назви всіх основних органів виконавчої влади Сполучених Штатів перекладаються як міністерства. Відповідним чином, назва посади очільника Державного департаменту перекладається дослівно (державний секретар), а посади інших – як «міністр». Найбільш потужним зі створених центральних органів виконавчої влади був Державний департамент, який об'єднував фактично міністерство внутрішніх справ і міністерство закордонних справ. У 1849 році у зв'язку з приєднанням великих територій, які раніше входили до складу Мексики, виокремилось Міністерство (Департамент) внутрішніх справ. Державний департамент залишився центральним органом, який опікувався міжнародними справами.

Федеральна фінансова система управлялася Міністерством фінансів (Департамент державного казначейства), яке також виникло у 1789 році. Тоді ж було запроваджено посаду Генерального прокурора. На першому етапі існування цієї посади (а це понад 80 років) до його функцій належали виступи у Верховному Суді на стороні федерації та консультування з юридичних питань Президента і керівників федеральних міністерств і відомств. Власного апарату у нього не було. Рішенням Конгресу в 1870 р. було утворене Міністерство юстиції, яке очолив Генеральний прокурор.

Воєнне (саме воєнне, а не військове у дослівному перекладі) міністерство було створене Д. Вашингтоном у 1789 р. У 1798 році з нього було виділено Військово-морське міністерство, керівник якого увійшов до складу Кабінету поруч із Воєнним міністром.

Відбувалося становлення партійної системи. Партія федералістів припинила існування на початку XIX століття. Почала набирати політичної ваги Республіканська партія, лідером якої був Т. Джефферсон. Час їх історичного співіснування був періодом першої двопартійної системи в історії США. Виникали й інші нові партії – Демократична, Ліберальна (вігів, щоправда у 1854 році вона припинила свої існування). Таким чином, найбільш потужними політичними силами станом на середину XIX століття стали Республіканська партія (об'єдналася з метою боротьби з рабовласництвом) та Демократична партія (яка в значній частині підтримувала рабовласницький лад у тих штатах, де рабство дозволялось).

Відносини федерації та окремих штатів не завжди були стабільними. Центральна влада прагнула постійно посилити свої позиції. Була сформована і втілилася в практику концепція «залишкової» компетенції штатів. У першій половині XIX століття неодноразово виникали кризові й конфліктні ситуації між федеральною владою та окремими штатами, які завершувалися на користь першої. У своєму конституційному розвитку штати взаємно збагачувалися. Значущу роль відігравали також органи самоврядування графств і громад. Тут фактично складалося громадянське суспільство.

Право. Унікальною рисою північноамериканського права стало створення конституцій колоній (штатів). Це були перші писані конституції в історії людства. Вони започаткували нову епоху в історії держави і права світу – епоху конституцій, яка триває до сьогодні. Творцями конституцій стало видатне покоління американських державних діячів, яке склалося у колоніях. Це були плантатори, адвокати й чиновники – люди, які поєднували у собі практичну енергійність і кмітливість та знайомство із кращими досягненнями світової політико-правової думки. Конституції штатів прийшли на зміну королівським хартіям і хартіям, законам та актам законодавчих представницьких органів колоній. До їх створення у низці випадків були причетні все ті ж само батьки-засновники США.

У 1776 році були ухвалені Конституції Вірджинії та Пенсильванії, у 1780 році – Конституція Массачусетсу. У тому ж таки 1776 р. у Джорджії було ухвалено акт під назвою «Правила і розпорядки», який став фактичною Конституцією штату. Після ухвалення Конституції США і становлення федеративної держави активізувалося конституційне будівництво у штатах. Тут сформувалися конституції всіх штатів, які є менш стабільними, ніж федеральна Конституція, у них частіше відбувалися зміни. Згідно з десятою поправкою до Конституції США штати отримали право на законотворчість, яким активно користувалися.

Після здобуття США незалежності й формування федерації продовжили складатися особливості американського права, яке досить швидко ставало справжнім феноменом на правовій мапі світу. Право Сполучених Штатів в умовах відсутності безпосереднього сусідства з Англією та її правового впливу набувало оригінальних рис. Водночас це не було тотальне право англо-американського зразка, адже у штатах, успадкованих від Франції (Луїзіана) та Іспанії (Каліфорнія) сформувалися правові системи з помітними романо-германськими рисами. У них збереглися суттєві впливи: у першому разі французького, у другому – іспанського права.

Кінець XVIII – перша половина XIX століття стали періодом, коли услід за політичною незалежністю США здобули і правову незалежність від Англії (саме від Англії, оскільки на ті території поширювалося англійське право). Ідеї англійського мислителя Джеремі Бентама (1748–1832) щодо кодифікації базових галузей англійського права отримали певне поширення у Сполучених Штатах. У середовищі американських правознавців початку XIX ст. точилася дискусія щодо можливості кодифікації американського права. У 1808 р. у Новому Орлеані було ухвалено Цивільний кодекс Луїзіани, у підґрунтя якого був покладений всесвітньовідомий Цивільний кодекс французів (Кодекс Наполеона) 1804 року. Отже, тут формувалося цивільне право континентально-європейського типу.

У Техасі й Каліфорнії загальне право пристосовувалося до місцевих умов. В останній було поширене прецедентне право, але закони (статути) були піддані кодифікації за зразком романо-германських правових систем.

Отже, у системі права США й окремих штатів сусідили (в обох випадках) статутне право (закони та інші нормативно-правові акти) та прецедентне право (різні види судової практики). Цивільне право, за винятком Луїзіани, Каліфорнії тощо, ґрунтувалося на загальному праві та праві справедливості (які були об'єднані в одну систему права, а не у дві, як в Англії до останньої третини ХІХ ст.). Розвиток підприємництва (а це не лише промисловість Півночі, а й товарне сільське господарство Півдня) обумовив широке розповсюдження контрактного права.

Кримінальне право дедалі більше визначав закон. За успадкованою (разом із загальним правом, підходом і сукупністю прецедентів) англійською традицією, що сформувалася ще у середні віки, кримінальні покарання відрізнялися жорстокістю.

Судоустрій і судочинство. Окремі події, пов'язані з розвитком судової системи США на початку ХІХ століття, мали велике значення не лише для Сполучених Штатів, а і для всієї історії держави і права зарубіжних країн.

Право Верховного Суду тлумачити Конституцію та робити висновки щодо відповідності їй федеральних та місцевих законів у Конституції США безпосередньо не закріплено. Голова Верховного Суду США, видатний американський юрист і державний діяч Джон Маршалл (1755–1835), сформулював таку правову позицію, яку підтримали й судді. Вона спиралася на доктринальний підхід А. Гамілтона, який у «Федералісті» стверджував, що суд має бути незалежним, і тоді він матиме право забороняти ухвалення законопроектів, які обмежують конституційні права громадян. Дж. Маршалл доводив, що Верховний Суд історично є суб'єктом тлумачення змісту законів, а отже, і Конституції як найвищого закону; більш того, судді присягають захищати її. Як наслідок, ці судді мають право оголошувати неконституційним будь-який акт, який, на їхню думку, суперечить

Конституції США. Так був започаткований інститут *конституційного нагляду* (у ширшому вигляді – *конституційного контролю*), тобто *конституційної юстиції*. Наслідком цього стало завершення формування судової влади. Сьогодні у світі склалася практика, коли у низці країн (романо-германське право) створено спеціальні суди конституційної юстиції – *конституційні суди*.

Верховний Суд ухвалював і відверто політичні рішення, зміст яких мало стосувався сенсу судочинства. Так, у 1831 році він ухвалив рішення про меншовартість індіанців, їх нездатність керувати власними справами, визначивши їх «внутрішньозалежною нацією».

На тлі плюралізму і багатоманітності судових систем і судових органів у США особливо важливою тенденцією ставала «*юрідизація*» суспільства. Професія юриста робилася дедалі поширенішою, що ставало і відповіддю на попит у судовому розгляді справ, і поштовхом, стимулом до його підвищення.

У Сполучених Штатах на початок XIX століття склалися два рівні судових систем: федеральна судова система та судова система окремих штатів. Подібно до першої, друга теж складалася із місцевих судів і верховних судів штатів.

США як держава найрозвиненішої демократії у світі XIX століття неухильно дотримувалися конституційної норми щодо *суду присяжних*. Це основа американської системи правосуддя, запорука справедливого судового процесу. Колегія (журі) 12 присяжних, яких обирали за жеребом із добропорядних обивателів цієї місцевості, що не є фаховими юристами, складають присягу, заслуховують справу, оцінюють докази і виносять вердикт: «винен» (guilty) або «не винен» (innocent). Вид покарання і його тяжкість залежали вже від винесеного суддею на основі закону (статуту) або прецеденту (зокрема, в цивільних справах) вироку.

Суди штатів мають незалежну один від одного юрисдикції. Нерідкими були випадки, коли за аналогічними справами суди виносили різні рішення. Кожен штат формував свою систему

прецедентів (вони розрізнялися за рівнем суду), складалася і загальнофедеральна прецедентна система. При цьому склалася традиція, коли за відсутності відповідного прецедента у праві штату його могли запозичити із судової практики іншого штату (штатів).

У XIX столітті почали складатися основи *теорії стандартів доказування*. Усі справи поділялися на три групи: 1) так звані звичайні цивільні справи (для ухвалення рішення вони вимагали знання суду про обставини справи, які відповідали критерію «швидше вірогідно, ніж ні»); 2) справи у спорах про захист права власності (це знання суду повинно було бути «високо вірогідним»); 3) кримінальні справи вимагали знання суду про обставини справи з «вельми високою вірогідністю»⁴⁷.

Велику роль у вирішенні спорів, пов'язаних із малозначними кримінальними проступками та цивільними позовами на невелику суму, відігравав інститут мирового суду, запозичений в Англії. Це була найнижча ланка судової системи штату, найбільш наближена до населення. Узагалі в США, як ніде інде, місцеве самоврядування впливало на відправлення правосуддя, охорону громадянського порядку та боротьбу зі злочинністю. Виборними були не лише мирові судді, а й шерифи (виборні керівники місцевої поліції у селах та містечках, а також в окремих штатах і в округах).

Оригінальною посадовою особою стали федеральні маршали, які відповідали за виконання рішень судів і виконували велику кількість різноманітних функцій. Вони, по суті, ставали об'єднаним чинником у правоохоронній системі США, оскільки поліція у кожному штаті була своя. Окрім боротьби зі злочинністю і забезпечення виконання покарань, маршали також ловили біглих рабів і здійснювали інші не надто привабливі дії. XIX століття також відзначалося характерною саме для кримінальної юстиції США системою «мисливців за головами» (дослівно «мисливці за винагородою»).

⁴⁷ Скаун О. Ф. *Общее сравнительное правоведение: основные типы (семь правовых систем мира)* : учебник. Киев : Ин Юре, 2008. С. 250–251.

XIX століття в історії судочинства США стало і періодом виникнення та поширення ганебного і нелюдяного явища, яке отримало назву «суд Лінча». Це був вид самосуду, який, по суті, органічно пов'язувався із широко розвиненим самоврядуванням. До цього призвели тяжкі умови проживання і ведення господарства, величезні незаселені території, що нерідко унеможливило забезпечення правопорядку легальними структурами, тоді як шерифи та їх помічники часом не могли доставити злочинця до відповідного суду (окружного чи графства). Та із простого самосуду, який на ранніх стадіях розвитку інституту держави притаманний усім суспільствам, у Південних штатах суд Лінча перетворився на брутальний самосудний псевдоорган розправи і знущання над колишніми рабами (чорношкірими) уже після Громадянської війни.

5.4.5. Громадянська війна 1861–1865 років і розвиток держави та права США у кінці XIX – на початку XX століття

На початок 1860-х років у США виникла глибока політична криза. Республіканці перемогли на виборах 1860 р., і Президентом став *Авраам Лінкольн* (1809–1865), який був послідовним і мужнім прихильником скасування рабства. Він мав перевагу за кількістю виборщиків (180 проти 123), але за абсолютною кількістю голосів він отримав майже на 1 млн голосів менше (1,9 млн проти 2,8 млн). Рабовласники-плантатори, з яких складалася правляча верхівка рабовласницьких штатів, прагнули розширення рабовласницької території (аж у межах усієї федеративної держави). Ще до *інаугурації* (вступу в посаду) А. Лінкольна у грудні 1860 р. Південна Кароліна оголосила свій *вихід із США*. Протягом лічених місяців до неї приєдналися ще 10 штатів: Алабама, Джорджія, Луїзіана, Техас, Міссісіпі, Теннессі, Флорида, Арканзас, Вірджинія і Північна Кароліна.

Існування Сполучених Штатів Америки опинилося під загрозою. Основним юридичним питанням стало право на *сецесію* – вихід штатів із федерації. Уряд, спираючись на Конституцію, вважав це заколотом. Розпочалася надзвичайно драматична і кривава Громадянська війна (1861–1865), або Війна Півночі з Півднем (або Союзу і Конфедерації). Стрижневим же внутрішнім питанням розколу нації було збереження або скасування інституту рабства.

Штати-заколотники (спершу їх було шість) 4 лютого 1861 року оголосили про створення Конфедеративних Штатів Америки. Восени 1861 р. кількість членів Конфедерації зросла до 13 (додалися штати Міссурі та Кентуккі). Вони оголосили також відкликання делегованих прав до Конституції США. А. Лінкольн оголосив сецесію юридично нікчемною, заявив про те, що федерація не збирається здійснювати вторгнення на територію Південних штатів, але наголосив, що держава готова застосувати силу для охорони федеральної власності й забезпечення збору податків. Збройні дії розпочали війська Південної Кароліни.

Однак перебіг подій війни не є предметом історії держави і права, доцільно звернутися до правового боку и того, що відбувалося. Зазначимо, що на першому етапі військова перевага була на боці Конфедерації.

11 березня 1861 року була ухвалена Конституція Конфедеративних Штатів Америки, яка повторювала окремі положення Статей конфедерації 1777 року, і Конституції США 1787 року, але суттєво обмежувала повноваження центрального уряду і явно захищала рабовласництво. Конституція прямо забороняла конгресу КША ухвалювати закони, які б обмежували рабство, конфісковували рабів тощо. Державний механізм був побудований за зразком США – такий само двопалатний конгрес, хіба що Президент мав обиратися на один шестирічний строк. До кабінету входили також віце-президент, державний секретар, міністри фінансів, воєнний, військово-морського флоту, пошти та генеральний прокурор. Були сформовані збройні сили

Конфедерації. Вона контролювала понад 40 % території США. На боці Півночі були потужна промисловість та енергія вільних фермерів, а їх природним союзником стали темношкірі раби Півдня (повстання рабів налічувалися десятками, а понад 500 тисяч із них з ризиком для життя втекло на Північ, чимало з них поповнили військо Союзу). У розпорядженні уряду А. Лінкольна була практично вся промисловість, близько 80 % банківського капіталу, понад 60 % залізниць.

Конгрес США наголошував: «Війна ведеться не з метою знищення ... інститутів, а ... щоб обстояти верховну владу Конституції і зберегти Союз». З метою зміцнити свою соціальну базу Північ у 1862 р. ухвалила «Закон про *гомстеди*» (присадибні землі), згідно з яким кожен домовласник (тобто фермер) отримав можливість зайняти на незасвоєних землях Заходу 160 акрів землі (64,75 га). Це був потужний стимул для розвитку фермерського господарства, а отже, і зростання економіки, і зміцнення та піднесення бойового духу армії. Указаний закон став більш ніж суттєвою перепоною для поширення рабовласництва на Захід країни.

По-справжньому історичне значення мала підписана А. Лінкольном та оприлюднена 1 січня 1863 року Прокламація (маніфест) про скасування рабства (щоправда, лише на території штатів-заколотників). Наступного року А. Лінкольн удруге переміг на виборах Президента (як і Республіканська партія на виборах до Конгресу). Це дало і політичні, і юридичні підстави довести справу до перемоги. Вона стала перемогою підприємницького фермерського високотоварного сільського господарства над віджилим плантаторством, ґрунтованим на рабській праці. Шлях до ринкового розвитку господарства Сполучених Штатів Америки було відкрито. У соціальному плані це була, по суті, друга Американська буржуазно-демократична революція.

Після того як були здобута військова перемога Півночі й забезпечена єдність держави, настав час нових *поправок* до Конституції США. У 1865 році всі штати ратифікували XIII поправку, згідно з якою: «Ні в Сполучених Штатах, ні в жодному іншому місці, що належить до їхньої юрисдикції, не повинні

існувати ні рабство, ні примусова праця. Остання допускається лише як покарання за злочин, і в такому разі винуватець має бути законно засуджений». Цей конституційний акт не означав забезпечення рівноправності афроамериканців. Законодавство багатьох штатів не визнало за ними громадянських прав. У Південних штатах розпочався справжній терор проти вчорашніх рабів. Виникли расистські організації (на кшталт *Ку-клус-клану*), поширився «суд Лінча».

Указані процеси відбувалися на тлі заходів Конгресу й Уряду, які отримали назву «Реконструкція Півдня» (за назвою спеціального закону 1867 року). Установлений режим контролю центру за колишніми штатами Конфедерації забезпечив ратифікацію поправок до Конституції та ухвалення законодавства, яке не мало рабовласницьких пережитків. Однак у соціальній практиці Південних штатів расизм, приниження і *дискримінація* афроамериканців тривали аж до 60–70-х років наступного ХХ століття.

Тимчасом ухвалювалися і інші винятково важливі поправки до Конституції США. У XIV поправці (1868) було зроблено чимало значущих уточнень щодо процедури виборів Президента і віце-президента, чим вона доповнювала поправку XII (1803) щодо порядку формування колегії виборщиків та проведення виборів Президента і віце-президента, але головне – у ній заборонялося суб'єктам федерації ухвалювати закони, які обмежують пільги і привілеї (тобто права) громадян США, позбавляти будь-кого свободи чи власності без належної правової процедури.

На кінець ХІХ ст. загроза сецесії штатів і розпаду федерації залишилася далеко позаду. Стабілізувалася діяльність вищих органів влади. Після конфронтації відновилася на новому рівні *двопартійна система*: Республіканська партія та Демократична партія. Організація великої кількості профільних комітетів Конгресу полегшила його діяльність і підвищила ефективність законодавчого процесу. Статутне право почало посідати дедалі більше місце у правовому бутті держави, змушуючи панівний

прецедент як найбільш поширене джерело дещо поступитися у сфері правового регулювання.

Отримала розвиток і структура федеральних органів виконавчої влади. Ще у 1852 році скликаний у Вашингтоні з'їзд американських сільських господарств почав клопотатися про створення Національної палати землеробства (Центрального землеробського товариства). Як наслідок, того ж року у федерації було створено Департамент землеробства (на правах окремого центрального федерального органу виконавчої влади). У 1889 р. він був реорганізований у Міністерство сільського господарства. Розвиток економіки і виробничих відносин, бурхливе зростання фінансово-банківської та промислової сфери й посилення значення відносин між роботодавцями та найманою робочою силою обумовили створення у 1903 р. Міністерства торгівлі та праці США. Розуміння необхідності пом'якшення і «пригашення» соціальних конфліктів між підприємцями і робітниками та подолання безробіття виникло в *істеблішменту* (політичної і державної еліти) ще до соціальних катаклізмів – революцій у Європі, спричинених Першою світовою війною. У 1913 р. Міністерство торгівлі та праці було розділене на Міністерство торгівлі США та Міністерство праці США. Отже, започаткування нових федеральних центральних органів виконавчої влади у кінці ХІХ – на початку ХХ століття було спрямоване на забезпечення впливу держави і здійснення управлінських дій у соціально-економічній сфері.

Правова система Сполучених Штатів Америки у цей період в цілому відрізнялася стабільністю. Було ухвалено лише дві *поправки* до Конституції США (обидві ратифіковано у 1913 р.). ХVІ поправка істотно розширила податкові повноваження Конгресу, завдяки чому він установлював прибуткові податки, які суттєво збільшили обсяг бюджетних доходів. ХVІІ поправка позбавляла легіслатури права формувати Сенат, відтоді встановлювалися прямі вибори сенаторів виборцями штатів. На початку ХХ століття завдяки політичним зусиллям Теодора Рузвельта

(1858–1919), якому без змін законодавства вдалося посилити позиції президентської влади, у 1910 році відбулася так звана «парламентська революція», коли спікер Палати представників втратив компетенцію формувати постійні комітети палати, зокрема Комітет правил, який визначав порядок проходження парламентських актів. Були також вжиті заходи щодо прискорення законодавчої процедури, що також підвищило ефективність законодавчої роботи Конгресу США.

Важливе значення для організації роботи великого і складного державного апарату мало ухвалення у 1883 р. «Закону про вдосконалення і регулювання цивільної служби Сполучених Штатів» (так званий Закон Пендлтона⁴⁸). Це був своєрідний кодекс державної служби. Ним передбачалося таке: запроваджувалися конкурсні екзамени для претендентів на посади державної служби та призначення кращих за їх результатами (з випробувальним терміном); встановлювалося, що посадовці не мають права примушувати своїх службовців до політичних дій а також збирати з чиновників кошти на політичні потреби; жодні рекомендації впливових осіб не повинні впливати на результати екзаменів; обмежувалася кількість представників однієї родини на посадах державної служби. Окремо вказувалося на недопущення до державної служби осіб, які зловживають алкоголем⁴⁹.

Відмінності у законодавстві штатів створювали складнощі для правового регулювання суспільних відносин. Як наслідок, у 1892 р. була скликана Національна конференція уповноважених з уніфікації права штатів. Вона запропонувала суб'єктам федерації понад 200 проектів законів для ухвалення законодавчими зборами штатів.

Бурхливий розвиток ринкових відносин і підприємництва вимагав ускладнення і вдосконалення регулювання цивільно-правових відносин. На цивільне право США, яке було віднесене

⁴⁸ За прізвиськом одного з конгресменів.

⁴⁹ Графский В. Г. Всеобщая история права и государства : учебник. М. : Норма, 2000. С. 450–451.

до компетенції штатів, вплив римського права, вкрай важливого для правових систем континентальної Європи, був незначним (крім згаданих вище винятків, насамперед Луїзіани). Американське право не знає інституту юридичної особи, натомість використовується поняття корпорації. XIX століття для США стало часом становлення і розвитку корпоративного права. Провідною тенденцією у цивільно-правовій сфері була диференціація цивільних правовідносин і посилення захисту прав власників.

На початку XX століття відмінність американського права від англійського стала ще істотнішою. Тут розпочалися процеси кодифікації законодавства. Щоправда, тут кодекси були не настільки єдині й формалізовані у своїй логіці, як у правових системах континентального (романо-германського) типу. Систематизація права відбувалася переважно шляхом консолідації прецедентів. У 1909 р. був створений Федеральний кримінальний кодекс, але він охоплював невелике коло складів злочину, як-то державна зрада, фальшивомонетство, морський розбій (піратство) тощо.

Звільнена від пут примусової невольницької праці економіка США бурхливо розвивалася. На початок XX ст. країна стала світовим економічним лідером. Крім політичних свобод і юридичного рівноправ'я, вона могла забезпечувати значній кількості населення рівень життя, вищий ніж в інших розвинених країнах світу. Проблеми, звісно, залишалися. Високий рівень конкуренції і широкі можливості мали свій зворотній бік – соціальна незахищеність «невдах», високий ризик у підприємницькій діяльності, нерівноправність чоловіків і жінок, білих і чорних, пригноблене становище корінного населення – індіанців. Безумовно, за 150 років (від початку боротьби за незалежність до початку Першої світової війни) США подолали небачений у світі шлях розвитку. Події світової війни, від якої Сполучені Штати були відділені океаном, зміцнили їх лідируюче становище у світі.

Контрольні питання

Охарактеризуйте передумови Англійської революції XVII ст.

Опишіть основні ідейні течії революційного табору.

Назвіть основні періоди Англійської революції.

Що таке «Велика ремонстрація»?

Охарактеризуйте сутність Протекторату.

Які зміни відбулися в політичній системі Великої Британії у XVII – XVIII ст.?

Назвіть особливості англосаксонської правової системи.

Чому термін «цивільне право» в англійській правовій системі є умовним?

У чому виявляється архаїзм англійського кримінального права і кримінального процесу?

У чому полягає особливість спадкового права Англії?

Охарактеризуйте основні риси сімейного права Англії.

У чому полягає всесвітньо-історичне значення Англійської революції?

Охарактеризуйте основні аспекти державно-політичного розвитку німецьких земель у першій половині XIX ст.

Визначте основні результати революції 1848–1849 рр. в Німеччині.

Назвіть передумови об'єднання Німеччини.

Дайте характеристику Конституції Германської імперії 1871 р.

Якими були основні риси цивільного права Німеччини?

Розкажіть про трудове право Німеччини.

У чому полягали особливості кримінального права Німеччини?

Охарактеризуйте основні риси цивільного та кримінального процесу Німеччини.

Які суспільні та політико-правові причини обумовили Велику французьку революцію?

Чому державно-правові вчення французького Просвітництва стали ідеологічним чинником Великої французької революції?

У чому полягає видатне значення «Декларації прав людини і громадянина»?

У чому полягає зміст Конституції Франції 1791 р.?

Охарактеризуйте державно-правовий режим якобінської диктатури та правові характеристики терору.

Розкрийте основні положення Конституції Франції 1793 р.

Охарактеризуйте Конституцію Директорії та наполеонівські конституції.

У чому полягає конституційний лад часів Реставрації?

Якими є основні риси конституційного ладу Другої республіки?

У чому полягає новизна державного будівництва Паризької комуни?

Охарактеризуйте конституційний процес у Третій республіці до початку Першої світової війни.

Дайте загальну характеристику кодифікації французького права за ініціативою Наполеона.

Суб'єкти цивільних прав за Цивільним кодексом Франції 1804 р.

Право власності за Цивільним кодексом Франції 1804 р.

Зобов'язальне і договірне право за Цивільним кодексом Франції 1804 р.

Охарактеризуйте Торговий кодекс Франції 1807 р.

Здійсніть порівняльний аналіз розвитку кримінального права Франції з 1791 по 1810 рік.

Охарактеризуйте Кримінально-процесуальний кодекс Франції 1808 р.

Як поділялися за правовим статусом перші британські колонії у Північній Америці?

У чому полягає особливість американського прецедентного права порівняно з англійським?

Якими були загальні риси державного ладу колоній у Британській Америці?

Які правові чинники лягли у підґрунтя ідеї про незалежність північноамериканських колоній?

На яких політико-правових поглядах була побудована «Декларація про незалежність США», й у чому полягає її основний зміст?

Окресліть загальний зміст «Статей конфедерації США».

Якими були політико-правові причини створення Конституції США? Дайте її загальну характеристику.

Якою була будова державного механізму США у кінці XVIII – на початку XIX ст.?

У чому полягали особливості судової системи США після здобуття незалежності? Чому рішення Верховного Суду США 1803 р. мало особливе значення?

Якими були основні риси цивільного і кримінального права США у перші дві третини XIX ст.?

Якими були правові підстави Громадянської війни у США та організаційно-правові засади Конфедеративних Штатів Америки?

У чому полягав зміст конституційно-правових актів США, обумовлених Громадянською війною та перемогою у ній?

Рекомендована література

Основна:

1. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. П. Глиняний. – Київ : Істина, 2009. – 768 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн / О. М. Джуджа, В. С. Калиновський та ін. – Київ : Атіка, 2012. – 372 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія : навч. посіб. : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Київ : Ін Юре, 2002. – Т. 2. – 716 с.
4. Крестовська Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія-практикум / Н. М. Крестовська, О. Ф. Цвіркун. – Харків : Одісей, 2010. – 488 с.
5. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / М. М. Страхов. – Київ : Ін Юре, 2003. – 583 с.
6. Тихоненков Д. А. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Д. А. Тихоненков. – Харків : Право, 2017. – 246 с.
7. Хома П. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / П. М. Хома. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 480 с.

Додаткова:

1. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс ; пер. со швед. – М. : Наука, 1996. – 395 с.
2. Бачко Б. Как выйти из Террора? Термидор и Революция / Б. Бачко. М. : Baltus, 2006. – 348 с.
3. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / В. Бернхем. – Київ : Україна, 1999. – 554 с.
4. Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів і до 1945 р. / С. Й. Бобилева ; за ред. Н. Є. Бойцун. – Дніпропетровськ : РВВ, 2003. – 528 с.
5. Боботов С. В. Введение в правовую систему США / С. В. Боботов, И. Ю. Жигачев. – М. : Норма, 1997. – 322 с.
6. Богоненко В. А. Кодекс Наполеона. Историко-правовой аспект / В. А. Богоненко. – Минск : А. Н. Вараксин, 2014. – 244 с.

7. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства : учебник / В. Г. Графский. – М. : Норма, 2000. – 744 с.

8. Жорес Ж. Социалистическая история Французской революции : в 6 т. / Ж. Жорес. – М. : Прогресс, 1976. – Т. 1–6.

9. Калашников В. М. Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607–1775 рр.) : монографія / В. М. Калашников, В. М. Малишко ; за ред. і з передмов. І. Б. Усенка. – Київ : Логос, 2015. – 406 с.

10. Карлейль Т. История Французской революции / Т. Карлейль ; пер. с англ. Ю. В. Дубровина, Е. А. Мельникова. – М. : Мысль, 1991. – 575 с.

11. Кривошея І. Історія Великої Британії / І. Кривошея, О. Барвінок. – Київ : КНТ, 2017. – 208 с.

12. Лайтфут К. Права человека по-американски: от колониальных времен до «нового курса» включительно / К. Лайтфут. – М. : Прогресс, 1981. – 287 с.

13. Ламартинде А. История жирондистов : в 2 кн. / А. Ламартинде. – М. : Захаров, 2013. – Кн. 1. – 1080 с.

14. Лафитский В. И. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты / В. И. Лафитский, О. А. Жидков ; пер. с англ. ; сост. В. И. Лафитский ; под ред. и со вступ. ст. О. А. Жидкова. – М. : Прогресс ; Универс, 1993. – 768 с.

15. Матьез А. Французская революция / А. Матьез ; пер. с франц. К. И. Цедербаума. – Ростов н/Д. : Феникс, 1995. – 576 с.

16. Сенченко И. А. Государство и право, история и культура Великобритании и США : пособие для подготовки к экзаменам / И. А. Сенченко. – М. : Приор-издат, 2005. – 255 с.

17. Славин М. Эбертисты под ножом гильотины: анатомия «заговора» в революционной Франции / М. Славин. М. : ООО Соверо-Принт, 2005. – 285 с.

18. Тарле Е. В. Наполеон / Е. В. Тарле. – М. : Гос. соц.-эконом. изд-во, 1939. 352 с.

19. Тищик Б. Й. Велика Британія: історія державності і права (V – початок XXI ст.) : навч. посіб. / Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 2017. – 351 с.

20. Тищик Б. Й. Історія держави і права Сполучених Штатів Америки (XVIII ст. – 1918 р.) : тексти лекцій / Б. Й. Тищик. – Львів : ЛНУ, 2008. – 157 с.

21. Токвиль де А. Старый порядок и революция / А. де Токвиль ; пер с франц. Л. Н. Ефимова. – СПб. : Алетейя, 2008. – 248 с.
22. Французская буржуазная революция 1789–1794 / ред. В. Волгин, Е. Тарле. – М. ; Л. : Изд-во Академии наук, 1941. – 860 с.
23. Фридмэн Л. Введение в американское право / Л. Фридмэн ; пер с англ ; под ред. М. Калантаровой. – М. : Прогресс, 1992. – 286 с.
24. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права : учебник / З. М. Черниловский. – М. : Велби, 2002. – 592 с.
25. Шумилов В. М. Правовая система США : учеб. пособие / В. М. Шумилов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Междунар. отношения, 2006. – 408 с.

Розділ VI

НОВІТНІЙ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК КРАЇН ЄВРОПИ

(Б. Г. Головка, Ю. А. Холод, С. Ю. Обрусна)

§ 6.1. Росія (Російська Федерація)

6.1.1. Державно-правове становище Росії в 1917–1920 рр.

Державний лад. У результаті Лютневої революції 1917 року в Російській імперії було повалено самодержавство. 2 березня 1917 року імператор Микола II відрікся від влади. До скликання Установчих зборів, які повинні були визначити форму майбутнього устрою країни, створювався Тимчасовий уряд. Одночасно у Петрограді діячами соціалістичних партій була утворена Рада робітничих та солдатських депутатів. Виникла політична конфігурація під назвою двовладдя: Тимчасовий уряд, який майже не мав реальної влади, та Рада, реальна влада якої ґрунтувалася на фактичній військовій силі, підтримці на місцях, частині армії та популярності в масах.

3 березня 1917 р. Тимчасовий уряд проголосив декларацію, в якій було сформульовано основні положення його діяльності: амністія за всіма політичними справами; свобода слова, друку, зібрань та страйків; відміна усіх станових, релігійних та національних обмежень; заміна поліції народною міліцією; підготовка до скликання Установчих зборів; вибори до органів місцевого врядування на основі загального, прямого, рівного й таємного

голосування і надання солдатам політичних прав. Джерела права та судова система часів царату залишалися майже незмінними. 1 вересня 1917 року Росія була проголошена республікою.

Політична криза в країні, яка ще з березня набула перманентного характеру, особливо загострилася восени 1917 р. Тимчасовий уряд утратив контроль над більшою частиною армії та регіонами країни. Розпад економіки та війна загострювали соціальну напруженість. У більшості рад та армії значно посилювався вплив радикальної та популістської Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) РСДРП (б), яка взяла курс на збройне повстання. 25 жовтня ця партія на чолі з В. Леніним та Л. Троцьким захопила владу у Петрограді. На початок 1918 р. влада більшовиків була встановлена на значній частині території колишньої Російської імперії.

25 жовтня 1917 р. почав роботу II Всеросійський з'їзд рад робочих та солдатських депутатів, який проголосив себе вищим органом влади в Росії. З'їзд ухвалив такі рішення: проголошення переходу влади радам, переобрання Всеросійського центрального виконавчого комітету (вищий орган влади в країні у перервах між сесіями Всеросійського з'їзду), створення Ради народних комісарів (уряд), декрет про мир та декрет про землю.

Декрет про мир проголошував укладення миру між воюючими державами, опублікування всіх таємних дипломатичних актів і відмову від анексій та контрибуцій.

Декрет про землю проголошував різноманіття форм землекористування, конфіскацію поміщицьких, удільних, монастирських та церковних земель та передачу їх в розпорядження волосних земельних комітетів та повітових рад селянських депутатів; скасування приватної власності на землю, перехід землі у всенародну власність; заборону продажу землі, здачі її в оренду чи під заставу; заборону використання найманої праці та перехід надр, лісів і вод у власність держави.

Результатом Жовтневого перевороту 1917 р. було встановлення в країні диктатури партії більшовиків під назвами «радянська влада» та «диктатура пролетаріату». Конкретним проявом диктатури пролетаріату стала політика «воєнного комунізму»

(1918–1921 рр.), характерними рисами якої були такі: централізація управління економікою, націоналізація великої, середньої і навіть дрібної промисловості (частково), продрозкладка у сільському господарстві, державна монополія на продукти сільського господарства, заборона приватної торгівлі, згортання товарно-грошових відносин та натуралізація обігу й обміну, зрівнялівка у розподілі матеріальних благ, скасування податків та комунальних платежів, створення трудових армій і загальна трудова повинність.

Така політика ґрунтувалася на комуністичній ідеології, в якій ідеал планового господарства бачився у перетворенні країни на єдину фабрику, головна «контора» якої безпосередньо управляє всіма господарськими процесами. Ідея негайної побудови безтоварного соціалізму шляхом заміни торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілі продуктів була зафіксована у II програмі партії більшовиків, ухваленій у 1919 р. У 1918 р. партія більшовиків була перейменована на Російську комуністичну партію (більшовиків).

У липні 1918 р. ухвалено першу Конституцію Російської соціалістичної федеративної радянської республіки (РСФРР). Основними принципами Конституції 1918 р. були такі: диктатура пролетаріату, всевладдя рад, федеративний устрій країни, націоналізація промисловості, фінансової системи і транспорту, соціалізація землі, трудова повинність, самовизначення націй та класовий характер суспільства.

Державний устрій радянської Росії мав федеративний характер, суб'єктами федерації були національні республіки. Вищим органом влади Конституція проголошувала Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських, селянських та козачих депутатів. З'їзд обирав підзвітний йому Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК). ВЦВК формував уряд РСФРР – Раду народних комісарів (РНК), яка складалася з народних комісарів, що очолювали галузеві народні комісаріати (наркомати).

Органами влади на місцях були обласні, губернські та волонські з'їзди рад, що формували виконавчі комітети. У містах та селищах створювалися міські та сільські ради. Паралельно з

радами на місцях виникали надзвичайні органи – революційні комітети (ревкоми), яким належала вся влада на місцях. Їх завданнями були організація оборони своїх територій, підтримка внутрішнього порядку та проведення мобілізацій. Ревкоми наділялися правами здійснювати реквізицію майна, примусового виселення і розквартирування військових частин.

Виборча система, що закріплювалася Конституцією, відображала соціально-політичну ситуацію в країні після більшовицького перевороту 1917 р. Вона характеризувалася таким: обмежене виборче право, нерівне представництво під час виборів, непрямий порядок виборів, відкрите голосування, низький віковий виборчий ценз, участь у виборах жінок (уперше в історії Росії) та класовий характер виборчої системи. До виборів не допускалися т. зв. «соціально чужі елементи». До них належали особи, що використовували найману працю з метою отримання прибутку; особи, що жили на нетрудові прибутки; приватні торговці та посередники, представники духовенства, а також службовці поліції та жандармерії царської Росії. Виборча система надавала п'ятиразову перевагу в органах влади представникам відносно нечисленного робітничого класу країни, який був соціальною опорою комуністичної партії.

Право радянської Росії (1917–1920 рр.). Формування засад нового соціалістичного права почалося з видання перших декретів радянської влади. Декрет про суд № 1 (листопад 1917 р.) скасовував дію старих законів, оскільки вони суперечили так званій «революційній правосвідомості». Саме декрети і стали основними джерелами права. Поступово склалася нова судова практика. «Революційна правотворчість» здійснювалася судовими органами, вищими органами влади і керівними органами Російської комуністичної партії (більшовиків).

«Революційна правосвідомість», або «соціалістична правосвідомість» трактувалися як усвідомлення необхідності під час здійснення правосуддя діяти так, як це відповідає: 1) пролетарській диктатурі; 2) інтересам класової боротьби; 3) комуністичній ідеї. Пріоритет «революційної правосвідомості» як джерело права ґрунтувався на пануванні у перші роки революції психологічної теорії права,

згідно з якою найважливішим елементом правової реальності є саме правосвідомість, а не норма права та правовідносини.

Джерелом шлюбно-сімейного права був ухвалений у 1919 р. Кодекс про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне та опікунське право. Законним визнавався тільки громадянський шлюб (зареєстрований державними органами). Церковний шлюб не мав правових наслідків і вважався приватною справою осіб, які одружувалися. Такі обмеження шлюбу, як відмінність у віросповіданні й обов'язковість дозволу батьків, скасовувалися. Проголошувалася свобода розлучень: шлюб розривався державними органами на прохання хоча б однієї зі сторін. При цьому головним вважалось забезпечення інтересів дітей. Виховання дітей розглядалось як громадський обов'язок батьків, а не їх особиста справа.

Регулювання трудових відносин відбувалося на основі Кодексу законів про працю РСФРР від 10.12.1918 р. Проголошувалися загальний обов'язок працювати і право на працю, обов'язок виконувати встановлену міру праці та право на оплату праці, обов'язок дотримуватися дисципліни праці та радянських законів про працю, а також право на відпочинок та матеріальне забезпечення. Але в умовах воєнного часу відбувалася *мілітаризація підприємств*, їх режим був наближеним до військового. Широко застосовувалася загальна *трудова повинність*, примусове закріплення робітників і службовців за підприємствами й установами. Спочатку вона охоплювала оборонну промисловість, але з листопада 1918 р. була поширена на залізниці, а потім – на всі галузі народного господарства. Злісне ухилення від трудової повинності вважалось *«трудовим дезертирством»*. Проголосили понад три дні протягом місяця кваліфікуватися як акт саботажу. В умовах господарської розрухи та знецінення грошей запроваджувалася *натуралізація заробітної плати*.

Нове *кримінальне право* формувалося на основі *принципу доцільності*, який протиставлявся принципу законності. Суд повинен був ураховувати ступінь і характер соціальної небезпечності злочинця і його соціальну належність. Вістря кримінальних репресій спрямовувалося не лише проти кримінальних

злочинів, а і проти вчинків, які «становили загрозу радянській владі». У 1919 р. набули чинності «Керівні засади з кримінального права РСФРР», в яких містилися положення про кримінальне право та правосуддя, про стадії вчинення злочину, про співучасть і про простір дії кримінального права. Покарання передбачалося не лише за закінчене злочинне діяння, а й за задум про злочин.

Система покарань охоплювала догану, громадський осуд, примушення пройти курс політграмоти, оголошення бойкоту, виключення з колективу, усунення з посади, позбавлення політичних прав, оголошення ворогом революції або народу, примусові роботи, позбавлення волі, оголошення поза законом, розстріл тощо. Деякі з цих покарань, насамперед спрямовані на зміну свідомості правопорушника (осуд, примушення пройти курс політграмоти тощо), широко застосовувалися в адміністративному й позасудовому порядку. Водночас влада вдавалася до вжиття таких антиправових заходів, як узяття заручників, притягнення до кримінальної відповідальності за принципом кругової поруки (у разі опору державним органам, знищення продовольчих складів, пошкодження залізниць тощо). Загалом відбувалося посилення кримінальної репресії.

Формування нового земельного права визначалося програмними установками більшовицької партії – здійснення переходу до соціалістичного землеробства. Уся земля визначалася як єдиний державний фонд. Створювалися радянські господарства (радгоспи), комуні (колектив осіб, що об'єдналися для спільного життя на засадах спільного майна та праці), артілі й товариства із спільної обробітки землі. Усі форми одноособового землекористування оголошувалися «відмираючими».

Судова система радянської Росії (1917–1920 рр.). Відповідно до ідеології комуністичної партії новий суд повинен був мати класовий характер, суд пролетарської диктатури вважався судом працюючої більшості над експлуаторською меншістю, суди мали обиратися виключно працюючими та з працюючих, суд пролетарської держави мав зводити до мінімуму судову тяганину, стверджувалося, що в епоху загострення класової

боротьби як зняття придушення спротиву експлуататорів необхідні революційні трибунали, здатні швидко та нещадно судити ворогів революції. На цих засадах і формувалася нова радянська судова система, яка стала складовою каральної системи комуністичної влади.

Справи про найбільш небезпечні злочини розглядали *революційні трибунали*. В оцінюванні доказів і визначенні покарань члени трибуналів керувалися декретами радянської влади і «власною революційною правосвідомістю». Попереднє слідство у деяких справах трибунали мали право визнавати непотрібним, а в політичних справах воно повинно було завершуватися протягом 48 годин. Судочинство було безперервним, а склад трибуналу незмінним. Право обвинуваченого на захист істотно обмежувалося. Вироки трибуналів виконувались протягом 24 годин.

Військове будівництво та правоохоронні органи радянської Росії (1917–1920 рр.). У грудні 1917 р. РНК видав декрети «Про виборні засади та про організацію влади в армії» та «Про зрівняння всіх військовослужбовців у правах», якими скасовувалися військові чини, звання, знаки відзнаки та привілеї. Уся влада передавалась військовим комітетам і радам. Командири обирались на загальних зборах частин, а командири вище полкового рівня – на з'їздах з'єднань або на нарадах комітетів з'єднань. Паралельно здійснювалась часткова демобілізація армії. У січні 1918 р. РНК видав декрет «Про створення Робітничо-селянської Червоної армії». Нова армія будувалася на основі принципу добровільності та рекомендацій від військових комітетів, більшовицьких і профспілкових організацій. Верховним керівним органом для армії був РНК, органом безпосереднього управління – Народний комісаріат військових справ. Основою Червоної армії були частини Червоної гвардії (добровільні збройні загони робітників, що створювалися партією більшовиків для здійснення збройного повстання 1917 р.).

У квітні 1918 р. принцип добровільності формування армії був замінений на принцип військової повинності, а принцип виборності командирів – на принцип їх призначення. В армії був створений інститут військових комісарів, які здійснювали

політичний (партійний) контроль за діями командирів військових частин, а також проводили роботу з політичного виховання особового складу. Комісари наділялися правами, рівними правам командирів частин.

До Конституції РСФРР 1918 р. було включено положення про загальну військову повинність: представники трудящих повинні були проходити військову службу «зі зброєю у руках», представники «нетрудових елементів» – у нестройових частинах.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. більшовики ліквідували народну міліцію Тимчасового уряду та створили робітничу міліцію, яка підпорядковувалася радам (постанова Народного комісаріату внутрішніх справ «Про робітничу міліцію» від 10.11.1917 р.). У жовтні була затверджена спільна інструкція Народного комісаріату внутрішніх справ РСФРР (НКВС РСФРР) та Народного комісаріату юстиції РСФРР (Наркомюст РСФРР) «Про організацію радянської робітничо-селянської міліції», в якій визначалися основні її завдання: охорона громадського порядку, боротьба зі злочинністю та інші. Систему міліції очолювало Головне управління робітничо-селянської міліції Народного комісаріату внутрішніх справ НКВС РСФРР. На місцях створювалися місцеві управління міліції. У червні 1920 р. було затверджено Положення про робітничо-селянську міліцію, згідно з яким на підрозділи міліції покладалася обов'язок підтримувати порядок у містах і селах, проводити невідкладні слідчі дії та вживати заходів щодо затримання злочинців у випадках вчинення злочинів, сприяти судовим установам у виконанні вироків.

20 грудня 1917 р. була створена Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем при РНК РСФРР (ВНК) – позасудовий орган репресій. Ця установа була головним інструментом здійснення «червоного терору» – комплексу каральних заходів, що проводилися більшовиками під час Громадянської війни (1917–1923 рр.) проти соціальних груп, проголошених класовими ворогами, а також проти осіб, що були звинувачені у контрреволюційній діяльності.

ВНК надавалося право застосовувати збройну силу у разі контрреволюційних виступів, погромів та антирадянських

заворушень, проводити обшуки, арешти й облави, накладати заборону на майно, вести слідство й виносити вироки у справах про контрреволюцію, шпигунство та бандитизм. ВНК мала право вести слідство і виносити вироки також з інших справ.

6.1.2. Державний устрій і право Російської Федерації в складі Радянського Союзу в 20–40 роки ХХ століття

Державний лад. Унаслідок більшовицького перевороту 1917 р. на території колишньої Російської імперії утворилися радянські республіки, владу в яких монополізувала партія комуністів. Домінантне становище посідала РСФРР. За період з 1918 р. по 1929 р. на території РСФРР було утворено більше 20 національних республік та областей. Керівні органи автономних республік (народні комісаріати) або перебували у безпосередньому підпорядкуванні відповідних народних комісаріатів РСФРР, або підпорядковувалися вищим органам автономної республіки (Центральний виконавчий комітет та Рада народних комісарів). Система органів влади в автономних республіках повторювала систему органів влади РСФРР, а система органів влади автономної області – систему органів влади в губерніях: обласний з'їзд рад і виконавчий комітет автономної області.

Об'єднання радянських національних республік та уніфікацію їх державних структур комуністи вважали необхідною умовою перемоги світової пролетарської революції. Результатом цього стало утворення Союзу Радянських Соціалістичних республік (СРСР).

Договір про утворення Союзу РСР був підписаний у Москві на I з'їзді рад СРСР 30 грудня 1922 р. членами делегацій Російської соціалістичної федеративної республіки, Української соціалістичної радянської республіки, Закавказької соціалістичної федеративної радянської республіки (об'єднання Азербайджану, Вірменії та Грузії) і Білоруської соціалістичної радянської республіки. З'їзд затвердив також Декларацію про утворення Союзу РСР. *Завершення юридичного оформлення союзу відбулося*

на II Всесоюзному з'їзді рад із ухваленням 31 січня 1924 р. Конституції СРСР, основу якої становили Декларація про утворення СРСР і Договір про утворення СРСР. Напередодні Конституцію СРСР ратифікували з'їзди рад союзних республік.

Новоутворена федеративна держава – СРСР – мала свої органи: верховний орган влади – *З'їзд Рад*, вищий орган влади у періоди між з'їздами – *Центральний Виконавчий Комітет СРСР (ЦВК СРСР)* і вищий орган влади у періоди між сесіями ЦВК СРСР – *Президію ЦВК СРСР*. Вищим виконавчим органом держави стала *Рада Народних Комісарів СРСР (РНК СРСР)*, головними сферами державного життя керували союзні народні комісаріати. Засновувався *Верховний суд СРСР* із функціями верховного судового контролю. При РНК СРСР створювалося об'єднане Державне політичне управління (ОДПУ) – репресивний орган комуністичної диктатури. Рішення загальносоюзних органів влади вважались обов'язковими для всіх республік.

До компетенції вищих органів влади СРСР належали: зовнішні зносини, оголошення війни та укладення миру, питання про кордони, збройні сили, планування та встановлення основ народного господарства, транспорт, зв'язок, бюджет, грошова та кредитна системи, встановлення засад землекористування та землеустрою, судоустрою і судочинства, законодавства про працю, визначення загальних принципів народної освіти, охорони здоров'я тощо.

Бюджети республік були складовими загальносоюзного бюджету і затверджувалися ЦВК СРСР. Для громадян союзних республік устанавлювалось єдине союзне громадянство.

За союзними республіками теоретично зберігалось *право вільного виходу* із Союзу РСР, але через відсутність правового механізму його реалізації воно просто зводилось нанівець. Монополістичне становище централізованої більшовицької партії призвело до того, що «федерація республік» дедалі більше функціонувала за унітарною схемою.

Створення СРСР істотно вплинуло на державно-правовий статус усіх радянських республік. Керівник комуністичної партії Й. Сталін та його оточення зробили все для обмеження, а

потім і фактичної ліквідації державного суверенітету союзних республік. У СРСР сформувався тоталітарний режим, який здійснював абсолютний контроль над усіма сферами суспільного життя, віддаючи перевагу репресивним методам забезпечення реалізації своєї політики.

У 1925 р. була ухвалена перша Конституція РСФРР, усі положення якої будувалися відповідно до Конституції СРСР. У зв'язку з утворенням СРСР Російська комуністична партія (більшовиків) була перейменована на Всесоюзну комуністичну партію (більшовиків) – скорочено ВКП (б).

У 1936 р. була ухвалена нова Конституція СРСР (т. зв. «сталінська конституція», «конституція соціалізму, що перемиг»), яка діяла із доповненнями та змінами до 1977 р. і встановлювала такі засади суспільного устрою Радянського Союзу: СРСР є соціалістичною державою робітників та селян; політичну основу СРСР складають Ради депутатів трудівників; економічну основу становлять соціалістична економіка та соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва; соціалістична власність має форму державної власності та кооперативно-колгоспної власності (допускалося дрібне приватне господарство, що мало ґрунтуватися на особистій праці); земля, її надра, води, ліси, фабрики, заводи, шахти, рудники, транспорт і банки є всенародним надбанням; земля, що належить колгоспам, закріплюється за ними у безоплатне та безтермінове користування; господарське життя в країні визначається державним народно-господарським планом; праця є обов'язком громадянина. Конституція проголошувала ВКП (б) «керівним ядром» усіх громадських та державних організацій. Основний закон надавав усім громадянам СРСР рівні права: загальне, рівне та пряме виборче право із таємним голосуванням, право на працю, відпочинок та освіту. Проголошувалися свобода совісті, слова, друку, зібрань і мітингів, а також недоторканість особи й таємність переписки.

Вищим законодавчим органом законодавчої влади в СРСР оголошувалася Верховна Рада СРСР, яка складалася з двох палат: Ради Союзу та Ради національностей. У перервах між сесіями

Верховної Ради вищим органом влади була Президія Верховної Ради СРСР. Вищим органом виконавчої влади була Рада народних комісарів СРСР, центральними виконавчо-розпорядчими органами були народні комісаріати СРСР.

У 1937 р. була ухвалена Конституція радянської Росії, яка ґрунтувалася, як і конституції інших радянських республік, на Конституції СРСР. За Конституцією 1937 р. була змінена назва республіки – з «Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки» на «Російську Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку» (РРФСР).

За своєю формою, змістом і призначенням СРСР визначався Конституцією як суто класова організація. Фактично саме нормами конституційного права було монополізовано владу більшовицької партії і суттєво обмежено незалежні від держави сфери соціально-економічного, культурно-громадського та приватного життя. Відбулося зростання партійного та державного апарату, сформувалася нова кадрова партійно-радянська номенклатура. СРСР остаточно перетворився на тоталітарну державу. Реально норми Конституції не діяли, їх справжнім призначенням було маскування перед світовою спільнотою і власним народом злочинної сутності тоталітарного режиму. *Права і свободи людини були несумісними з масовими репресіями, що розпочалися в СРСР з кінця 1920-х років.*

Друга світова війна призвела до посилення централізації управління і виникнення надзвичайних (неконституційних) органів влади. Уся повнота влади в країні була зосереджена у створеному постановою Президії Верховної Ради СРСР, РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 30 червня 1941 р. Державному Комітеті Оборони (ДКО). До його складу ввійшла нечисленна керівна партійно-радянська верхівка на чолі з Й. Сталіним, який поєднував посади Генерального секретаря ЦК ВКП(б) та Голови РНК СРСР. Цей воєнно-політичний орган мав надзвичайні повноваження і діяв як через конституційні органи влади та партійні органи, так і через створювані ним комітети, ради і комісії. На місцях для оперативного керівництва найважливішими військово-промисловими комплексами призначалися уповноважені ДКО.

Стратегічне керівництво збройними силами здійснювала створена 23 червня 1941 р. Ставка Верховного головнокомандування. Керівництво цим військово-політичним органом також здійснював Й. Сталін, який до того ж був призначений Народним комісаром оборони.

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р. широкі владні повноваження надавалися *військовим радам* фронтів, армій і військових округів, а там, де не було військових рад, – вищому військовому командуванню військових з'єднань. Цим указом на значній території СРСР запроваджувався *особливий правовий режим воєнного стану*.

Право радянської Росії (20–40-і рр. ХХ ст.). Перехід до нової економічної політики (1921–1928 рр.), яка допускала товарно-грошові відносини і вільну торгівлю, зумовив потребу у правовому регулюванні нових суспільних відносин. На зміну правовому нігілізму перших післяреволюційних років прийшов бурхливий розвиток законодавства. Інтенсивно розвивалися правові норми, що регулювали договірні, трудові та земельні відносини, кооперативну і приватногосподарську діяльність. Водночас у новостворюваному радянському законодавстві виявилось чимало суттєвих суперечностей і прогалин. Незаперечним був також і вплив зовнішньополітичного фактора, а саме спроби радянських республік увійти у світову спільноту, які пов'язувалися з Генуезькою конференцією (1922 р.). Усі ці фактори обумовили необхідність проведення першої кодифікації права радянської Росії.

Протягом 1921–1929 рр. було створено кодекси з основних галузей радянського права: Цивільний кодекс, Земельний кодекс, Кодекс законів про працю, Кримінальний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс і Цивільно-процесуальний кодекс. Розроблено проекти Господарського кодексу, Торгового кодексу, Промислового кодексу та Кооперативного кодексу.

Радянська державно-правова система не передбачала широкого цивільного обігу, тому Цивільний кодекс, навіть створений в умовах непу, був порівняно невеликим за обсягом. Його завданням було врегулювати майнові відносини між громадянами, між ними й державними організаціями та цими організаціями

між собою. При цьому забезпечувався пріоритет загальнодержавних інтересів.

Земельний кодекс було видано як результат визнання державою неможливості безпосередньо вести сільське господарство. Він був побудований, з одного боку, на принципі державної власності на землю, а з іншого – на основі збереження селянського господарства й визнання за ним певної самостійності в господарюванні. Кодекс складався з основних засад і трьох частин: про трудове землекористування, про міські землі та державне земельне майно і про землеустрій та переселення.

Кодекс проголошував скасування приватної власності на землю, надра, води і ліси й перехід їх у власність держави. Купівля, продаж, заповіт, дарування і віддавання в заставу землі заборонялися, а особи, винні у порушенні цієї заборони, «окрім покарання кримінальним порядком» позбавлялися землі. Право користування землями сільськогосподарського призначення надавалося трудовим землевласникам та їх об'єднанням, міським селищам, державним установам і підприємствам. Перевага віддавалась колективним формам землекористування: земельним громадам, сільськогосподарським комунам, артілям і добровільним об'єднанням дворів.

Кодекс законів про працю складався з 17 розділів, у яких детально регулювалися трудові відносини, організація праці, її оплата й охорона в умовах нової економічної політики. Установлювалося, що норми кодексу поширюються на всіх осіб, які працюють за наймом. Вони є обов'язковими для всіх підприємств, установ і господарств (державних, громадських та приватних), а також усіх осіб, які застосовують найману працю за винагороду. Усі договори й угоди про працю, які погіршували умови праці порівняно з нормами кодексу, вважались недійсними. У підгрунтя найму і надання робочої сили покладался принцип добровільної згоди працівника. Закон передбачав як основні форм залучення до праці колективний і трудовий договори. Кодекс урегулював питання про соціальне страхування осіб найманої праці. Система страхування передбачала надання різних видів допомоги (у разі захворювання, тимчасової втрати

працездатності, безробіття, інвалідності, догляду за хворим членом сім'ї тощо).

Кримінальний кодекс складався з двох частин – Загальної та Особливої. У Загальній частині встановлювалося завдання Кримінального кодексу: правовий захист держави від злочинів і від суспільно небезпечних елементів шляхом застосування до винуватих покарання або інших заходів соціального захисту.

Призначення покарання здійснювалося судовими органами на основі т. зв. соціалістичної правосвідомості та статей Кодексу. Зазначалося, що кримінальна відповідальність особи настає лише за наявності *вини*, яка мала дві форми – умисел і необережність. Проте допускалася можливість визнання злочином певного діяння, не передбаченого кримінальним законом, чим, власне, закріплювався інститут аналогії. У підґрунтя визначення міри покарання покладалися ступінь і характер небезпеки як самого злочинця, так і вчиненого ним злочину. Під час визначення міри покарання суд мав урахувувати соціальне походження та соціальну спрямованість діяння.

До видів покарання та «засобів соціального захисту» належали такі: вигнання за межі РСФРР, позбавлення волі (на термін від 6 місяців до 10 років), умовне засудження, штраф, конфіскація майна (повністю або частково), громадський осуд, звільнення з посади, ураження у правах (до 5 років) і розстріл.

В Особливій частині визначалися окремі види злочинів, їх склади і санкції. Передбачалися такі види злочинів: державні, які поділялися на контрреволюційні та проти порядку управління, посадові злочини, порушення правил про відокремлення церкви від держави, господарські злочини, проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи, майнові, військові злочини, порушення правил, що стосуються охорони народного здоров'я, суспільної безпеки та громадського порядку.

У подальшому розвиток кримінального законодавства характеризувався посиленням кримінальної репресії, яка в умовах тоталітарного режиму розглядалась як основний інструмент вирішення соціальних проблем.

Кримінально-процесуальний кодекс Російської Федерації проголошував такі принципи *процесу*: змагальність, рівноправність

сторін, право обвинуваченого на захист тощо. Установлювалося, що злочинність і караність діяння визначаються кримінальним законом, який діяв на момент учинення злочину. Водночас наголошувалося, що закони, які скасовують злочинність діяння чи пом'якшують його караність, мають зворотну силу.

У 1930-х рр. домінуючою тенденцією розвитку законодавства РРФСР, як і інших союзних республік, було посилення репресії.

З метою зміцнення трудової дисципліни влада вдалась до жорстких санкцій. За неявку на роботу без поважної причини працівника звільняли, що тягло за собою позбавлення житлової площі, якщо працівник користувався житлом цього підприємства. У разі невиконання працівником установленої норми виробітку з його вини оплата праці здійснювалася за кількістю і якістю виробленої продукції, тобто без забезпечення мінімального заробітку. У 1938 р. було встановлено кримінальну відповідальність за прогули, а в 1940 р. – за запізнення на роботу. У 1940 р. працівникам заборонялося переходити з одного підприємства на інше та звільнятися з роботи за власним бажанням.

Перехід до суцільної колективізації спричинив суттєві зрушення у *колгоспному та земельному праві*. У підґрунті цих змін лежало створення видимості законності широкої кампанії розкуркулення на селі. Так, заборонялося орендувати землю і використовувати найману працю в сільському господарстві й запроваджувалася конфіскація засобів виробництва у куркулів.

Конкретні санкції проти куркульських господарств передбачалися Постановою ЦК ВКП(б) від 30.01.1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Згідно з постановою господарства, що підлягли ліквідації, поділялися на три категорії. До першої належали господарства, дії членів яких кваліфікувалися як організація та участь в антирадянських виступах і терористичних актах (засуджувалися до ізоляції у в'язницях і таборах); до другої – господарства тих, хто чинив менш активний опір (підлягали виселенню із сім'ями до північних районів); до третьої – тих, хто не чинив опору розкуркуленню (одержували зменшені ділянки за межами колгоспів).

Суттєві деформації, пов'язані з посиленням кримінальної репресії, відбувалися у *кримінальному праві*. Загальною тенденцією розвитку цієї галузі було розширення видів та суб'єктів злочинів і застосування дедалі суворіших покарань. Велика увага приділялася боротьбі із замахами на соціалістичну власність. Так, ЦВК і РНК СРСР постановою від 7 серпня 1932 р. ухвалили закон «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Установлювалися жорстокі покарання (розстріл, а за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на термін не менше 10 років з конфіскацією всього майна) за розкрадання державної і колгоспно-кооперативної власності. Невизначеність суворих санкцій ні щодо розмірів викраденого майна, ні щодо способів викрадання надавала можливість надто широко застосовувати норми цього закону.

Значним деформаціям було піддано кримінально-процесуальне право. Так, відкрито нехтувала принципами усності, гласності та змагальності постанова ЦВК СРСР від 01.12.1934 р. «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», включена до Кримінально-процесуального права РРФСР. Зокрема, попереднє слідство у справах про терористичні акти обмежувалось 10-денним терміном. Обвинувальний акт вручався обвинуваченому за 24 години до розгляду справи. Обвинувач і захисник усувалися від розгляду справи. Касаційне оскарження і подання клопотання про помилування із цих справ не допускалося. Вирок (розстріл) виконувався негайно. Зазначений надзвичайний порядок судочинства Постановою ЦВК СРСР від 14.09.1937 р. було поширено також на розгляд справ про шкідництво і диверсії.

Під час Другої світової війни зміни у правовій системі РРСФР зумовлювалися завданнями щодо оборони всієї країни і мали тенденцію до посилення кримінальної репресії та зміцнення трудової дисципліни.

Судові та правоохоронні органи радянської Росії (20–40-і рр. XX ст.). Судова система складалася з народних судів, окружних/обласних судів (а також прирівняних до них крайових

судів і головних судів автономних республік) та Верховного суду РСФРР. Окрім того, діяли спеціальні суди: військові трибунали – у справах про військові злочини, військово-транспортні трибунали – у справах про особливо небезпечні злочини, що загрожували транспорту, особливі сесії народних судів – у трудових справах, арбітражні комісії – у майнових спорах між державними органами.

У 1922 р. у складі Народного комісаріату юстиції була створена прокуратура. Нарком юстиції був водночас і прокурором республіки. У середині 30-х рр. прокуратури союзних республік були виведені зі структури наркоматів юстиції і підпорядковані безпосередньо Прокуророві СРСР.

У 1922 р. при губернських радах народних судів створювалися губернські колегії захисників у кримінальних і цивільних справах. Основною *формою адвокатської діяльності* у 20-ті роки була приватна практика. З відходом від непу відбувся перехід до колективних форм роботи, що розширило можливості втручання в професійну адвокатську діяльність. Залежність адвокатури від державних органів ще більше посилилася з ухваленням 16 серпня 1939 р. РНК СРСР Положення про адвокатуру СРСР. Відтепер практична адвокатська діяльність здійснювалась через юридичні консультації. Для керівництва й контролю за колегіями адвокатів у структурі Наркомюсту було створено відділ адвокатури.

Значні зміни відбувалися в структурі *адміністративно-політичних органів*. У 1922 р. було ліквідовано Всеросійську надзвичайну комісію (ВНК) РСФРР та її місцеві органи й утворено при Народному комісаріаті внутрішніх РСФРР справ Державне політичне управління РСФРР (ДПУ). Завданням ДПУ була боротьба з «контрреволюційними виступами», шпигунством, бандитизмом тощо. У зв'язку з утворенням СРСР республіканські ДПУ підпорядковувалися загальносоюзному Об'єднаному державному політичному управлінню (ОДПУ).

У період утвердження тоталітарного режиму органи ДПУ набули відверто каральної спрямованості та стали майже неконтрольованими. З 1930 р. в усіх обласних центрах діяли каральні

органи – «трійки» у складі начальника управління ДПУ, обласного прокурора і першого секретаря обкому ВКП (б), які виносили вироки у позасудовому порядку (без ознайомлення із справою, без свідків, без захисту і без підсудного).

Остаточна централізація репресивно-каральної системи відбулась із створенням 10 липня 1934 р. НКВС СРСР, до складу якого замість ліквідованого ОДПУ ввійшло Головне управління державної безпеки. При НКВС 5 липня 1934 р. було засновано позасудовий орган – Особливу нараду, якій надавалося право в адміністративному порядку застосовувати заслання, виселення, ув'язнення до таборів на строк до 5 років і виселення за межі країни. Пізніше ці права були значно розширені – аж до застосування вищої міри покарання.

В умовах Другої світової війни відбулися значні зміни в діяльності судових та правоохоронних органів. Відповідно до Указу «Про воєнний стан» від 22.06.1941 р. «усі справи про злочини проти оборони, громадського порядку та державної безпеки» передавалися на розгляд *військових трибуналів*. Цього ж дня спеціальним указом Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, і в районах бойових дій.

На початку війни відбулася ще більша централізація органів державної безпеки та внутрішніх справ. 20 липня 1941 р. Народний комісаріат державної безпеки і Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР були об'єднані в єдиний НКВС СРСР (у лютому 1941 р. НКВС поділили на два наркомати: внутрішніх справ і державної безпеки). На початку серпня аналогічно відбулося об'єднання, а в 1943 р. роз'єднання органів держбезпеки та внутрішніх справ РРФСР. Народний комісаріат державної безпеки СРСР знову було створено у 1943 р. У 1946 р. Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР та Народний комісаріат державної безпеки СРСР, а також відповідні народні комісаріати союзних республік було перейменовано у Міністерство внутрішніх справ СРСР та Міністерство державної безпеки СРСР (проіснувало до 1953 р.).

6.1.3. Державно-правовий розвиток радянської Росії в 50–80 роки ХХ століття

Державний лад Росії. Історичний період розвитку СРСР з моменту закінчення Другої світової війни (2 вересня 1945 р.) до смерті Й. Сталіна (5 березня 1953 р.) отримав назву «післявоєнний сталінізм». Він характеризувався відбудовою народного господарства, посиленням контролю над суспільством з боку тоталітарної влади і розгортанням нової хвилі масових репресій.

У березні 1946 р. Рада народних комісарів СРСР була перетворена на Раду міністрів СРСР, а народні комісаріати – на міністерства. Аналогічні зміни відбулися в усіх союзних республіках. Одночасно відбувалося подальше збільшення кількості міністерств і відомств, зростала чисельність їх апарату. У 1952 р. Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) була перейменована у Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС).

Після смерті Сталіна боротьба за владу у вищому партійно-державному керівництві СРСР завершилася перемогою М. Хрущова, який у вересні 1953 р. став Першим секретарем ЦК КПРС. Відбулися зміни в партійному та радянському керівництві РРФСР, автономних республік, країв, областей та районів. У лютому 1956 р. делегати ХХ з'їзду КПРС заслухали доповідь М. Хрущова про культ особи Сталіна, у липні 1956 р. було опубліковано Постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». Розпочався період десталінізації, або, за влучним визначенням письменника І. Еренбурга, «відлига».

Спроба радикально змінити систему управління народним господарством у напрямі її децентралізації розпочалася з ухваленням у травні 1957 р. Закону СРСР «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом». Відповідно до цих актів у Росії створювалося 70 раднаргоспів (РНГ). Відповідні міністерства й державні комітети ліквідовувалися.

Раднаргоспи у межах економічних адміністративних районів керували підприємствами промисловості та іншими господарськими організаціями, які раніше підпорядковувалися загальносоюзним і союзно-республіканським міністерствам. У середині

районів успішно здійснювалася спеціалізація і кооперування споріднених підприємств, з'явилася перспектива розвитку у сфері економічної самостійності республіки. Однак управління через РНГ послаблювало централізоване галузеве керівництво і призводило до порушень промислової політики. З метою позбутися наслідків децентралізації у 1960 р. було створено республіканський РНГ, а в 1962 р. – Вищу раду народного господарства СРСР (ВРНГ СРСР).

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення управління промисловістю» від 30.09.1965 р. раднаргоспи було ліквідовано. Управління промисловістю знову почало здійснюватися за галузевим принципом через загальносоюзні та союзно-республіканські міністерства.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19.02.1954 р. було затверджене спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР та Президії Верховної Ради УРСР про *передачу Кримської області* із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Передання обґрунтовувалося, як зазначалося в указі, спільністю економіки, територіальною близькістю і тісними господарськими й культурними зв'язками між Кримською областю та Українською РСР. Законом СРСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до Української РСР» від 26.04.1954 р. зазначений указ було затверджено і внесено відповідні зміни до статей 22 і 23 Конституції СРСР.

Зміна територіального устрою союзних республік здійснювалася цілковито відповідно до норм чинних на ті часи конституцій РРФСР та УРСР і Конституції СРСР, зокрема статей 14, 18 і 146. Процедура ухвалення рішення також відповідала правовим нормам, що існували на той момент. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19.02.1954 р. і Закон СРСР від 26.04.1954 р. про передачу Кримської області із складу РРФСР до Української РСР є легітимними правовими актами радянської влади.

Перші повоєнні вибори до місцевих рад депутатів трудящих відбулися у 1947 р. Діяльність місцевих органів влади поживавилася після XX з'їзду КПРС. Цьому сприяла, зокрема, Постанова

ЦК КПРС від 22.01.1957 р. «Про поліпшення діяльності рад депутатів трудящих і зміцнення їх зв'язків з масами». Нею розширювалися права органів місцевої влади, зокрема у питаннях планування, будівництва, бюджетно-фінансової сфері тощо.

У жовтні 1964 р. М. Хрущов був звільнений з посад Голови Ради міністрів СРСР і Першого секретаря ЦК КПРС. Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л. Брежнєв (з 1966 р. по 1982 р. – Генеральний секретар ЦК КПРС, у 1977–1982 рр. – Голова Президії Верховної Ради СРСР). На зміну процесу демократизації суспільства прийшов «брежнєвський консерватизм». У 1972 р. силами консерваторів була припинена нова економічна реформа, розпочата в 1965 р. Головою Ради Міністрів СРСР О. Косигіним, що мала на меті розширення господарської самостійності підприємств. Курс на гіпертрофований розвиток важкої та оборонної промисловості важким тягарем ліг на економіку СРСР.

Нових обертів набув процес посилення партійного контролю над органами державної влади та життям суспільства, юридичним оформленням якого стало ухвалення відповідних положень у Конституції СРСР 1977 р., Конституції РРФСР 1978 р., а також у конституціях інших союзних республік. Так, стаття 6 Конституції СРСР визначила статус КПРС як «керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій». Конституційно за партією закріплювалися державницькі функції визначення «лінії внутрішньої і зовнішньої політики СРСР». Це положення було дослівно продубльоване в Конституції РСФСР, як і в конституціях інших союзних республік. Рішення центральних партійних органів і місцевих партійних комітетів були обов'язковими для відповідних державних органів та громадських організацій.

Система органів влади й управління, встановлена відповідно до Конституції РСФРР 1937 р., з ухваленням у 1978 р. нової Конституції РРФСР зазнала незначних змін. У третьому розділі було закріплено адміністративний устрій РРФСР: до її складу, крім адміністративних областей, входили 16 автономних республік, 5 автономних областей та 10 автономних округів.

Згодом поглиблення кризи тоталітарної системи зумовило зміни у внутрішній та зовнішній політиці СРСР. На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС правляча верхівка на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим проголосила курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Уперше було заявлено про необхідність докорінних змін в усіх сферах життя суспільства. Розпочався період *перебудови*, кінцевою метою якого проголошувалося створення «гуманного демократичного соціалізму». Головним напрямом реформування визначалася економіка, але шість років перебудови не дали якогось конкретного результату в економічній сфері.

Важливою складовою перебудови мали стати реформування політичної системи та демократизація суспільно-політичного життя. Сутність політичної реформи полягала у поступовому переході влади від партійної номенклатури до державних органів, які обиралися б парламентським шляхом. На XIX Всесоюзній конференції КПРС (червень 1988 р.) було наголошено на необхідності змін у виборчій системі, наданні їй елементів альтернативності. На виборах народних депутатів СРСР 1989 р. передбачалася можливість висування будь-якої кількості кандидатів на одне місце, вільного обговорення виборчих програм і контролю з боку громадськості за перебігом виборів і підрахунком голосів. На I з'їзді народних депутатів СРСР (травень 1989 р.) уперше після 1917 р. фактично виникла парламентська опозиція – Міжрегіональна депутатська група.

Радикальний поворот до реформування політичної системи був пов'язаний із запровадженням інституту президентства в СРСР. У березні 1990 р. на Третьому з'їзді народних депутатів СРСР Президентом СРСР було обрано М. Горбачова.

Суттєвим кроком на шляху реформування владних органів стало ухвалення 26 грудня 1990 р. Закону СРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР у зв'язку з удосконаленням системи державного управління». Уряд отримав статус підпорядкованого Президентові СРСР виконавчорозпорядчого органу; його було перейменовано в Кабінет Міністрів СРСР.

12 червні 1990 р. була ухвалена Декларація про державний суверенітет РРФСР. Крім проголошення наміру створити нову демократичну правову державу у складі оновленого СРСР, у декларації фіксувалися пріоритет Конституції та законів РРФСР над законодавчими актами СРСР, принцип поділу законодавчої, виконавчої та судової влади й рівні права для новостворених політичних партій та громадських організацій.

Логічним продовженням створення нової державної влади стало запровадження у квітні 1991 р. посади Президента РРФСР, яким у червні того ж року було обрано Б. Єльцина.

Проголошення державного суверенітету Росією, як і іншими союзними республіками, не було визнано IV з'їздом народних депутатів СРСР, який у грудні 1990 р. ухвалив постанову «Про загальну концепцію нового Союзного договору і порядок його укладання».

У квітні 1991 р. розпочався т. зв «новоогарьовський процес» (Ново-Огарьово – підмосковна резиденція Президента СРСР М. Горбачова) – процес формування внаслідок кризи нового союзного договору між союзними республіками СРСР. 15 серпня 1991 р. було розповсюджено проєкт нового союзного договору, а на 20 серпня 1991 р. призначалася церемонія його підписання.

19–21 серпня 1991 р. у СРСР сталася спроба державного перевороту, метою якого було збереження централізованої держави. Вище партійно-державне керівництво СРСР проголосило владу Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС). Рішення ДКНС передбачали ліквідацію демократичних завоювань. Проте змова закінчилася провалом. Події серпня 1991 р. надзвичайно посилили відцентрові процеси і прискорили розпад СРСР. 8 грудня 1991 р. керівниками Росії, України та Білорусії була підписана Угода про створення Співдружності Незалежних Держав. Після підписання 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті керівниками Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану й України Декларації про Співдружність Незалежних Держав Союз РСР перестав існувати.

Право РСФСР (середина 40-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Повоєнний розвиток правової бази відбувався на основі принципу пріоритету союзного законодавства. Посилення партійного керівництва безпосередньо зачіпало законодавчу діяльність держави. Директиви партійних з'їздів і рішення пленумів ЦК КПРС набували в державі нормативного значення. Правова регуляція важливих сфер життя здійснювалася спільними актами партійних і радянських органів, що мали юридичну силу.

Цивільне законодавство спрямовувалося на зміцнення передусім права державної власності. Зміцненню товарно-грошових відносин сприяла Постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 14.12.1947 р., якою запроваджувалося проведення грошової реформи. Було скасовано карткову систему, ліквідовано комерційну торгівлю і запроваджено продаж товарів за єдиними державними цінами. Однак унаслідок зміни грошової системи майже втричі підвищилися роздрібні ціни.

Певні зміни відбувалися у *цивільно-правовому регулюванні особистої власності*. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26.08.1948 р. «Про право громадян на купівлю та будівництво індивідуальних житлових будинків» громадяни отримали право особистої власності на одно-або двоповерховий будинок, щоправда, житлова площа його обмежувалася 60 м², а кількість кімнат – п'ятьма.

Відбулися певні зміни у *сімейному праві*. У 1953 р. було ліквідовано заборону на шлюби між громадянами СРСР та іноземцями.

Зміни у *трудовавому праві* передбачали поновлення довоєнних норм, що регулювали трудові відносини. Скасовувалися трудова мобілізація, трудова повинність і щоденні понаднормові роботи. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30.06.1945 р. відновлювалося право працівників на чергові й додаткові відпустки. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 04.02.1947 р. поновилася практика укладання колективних договорів між адміністрацією підприємства чи установи та профспілковими організаціями.

Подальша *демократизація трудового права* була пов'язана з періодом десталінізації. У квітні 1956 р. була скасована

кримінальна відповідальність працівників за самовільне залишення роботи. З 1957 р. відмовилися від призову молоді на навчання у системі державних трудових резервів. Відновилося право працівника на звільнення з роботи за власним бажанням із попередженням про це адміністрації за два тижні. Отже, поновлювалася дія інституту трудового договору. Посилилась охорона праці підлітків і вагітних жінок. У липні 1956 р. було ухвалено Закон «Про державні пенсії», який установлював порядок призначення і виплати пенсій.

У зв'язку із закінченням війни відбулися певні зміни в *кримінальному праві*. Втратили чинність окремі норми законодавчих актів, які з'явилися під час війни. Держава вважала можливим видати акти загальної амністії. Основними тенденціями подальшого розвитку кримінального права були захист передусім інтересів держави та соціалістичної власності, уніфікація кримінально-правового регулювання і поява норм, що визначали склад нових злочинів.

Десталінізація принесла певне обмеження застосування кримінальної репресії і звуження кола кримінальної відповідальності. З 1959 р. широко застосовувалося умовне засудження.

Зміни в *процесуальному праві* розпочалися із скасування Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21.09.1945 р. *широкої підсудності* справ військовим трибуналам. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19.04.1956 р. скасовувався *особливий процесуальний порядок* провадження слідства і судового розгляду у справах про підготовку або вчинення терористичних актів

1953 року розпочався *процес реабілітації невинно засуджених* під час масових репресій. Проте реабілітація не була гласною і всеохоплюючою. Поряд із реабілітацією жертв сталінського режиму відбувалися переслідування інакомислячих і нові політичні репресії.

Згортання реформ 60-х років і зміцнення командно-адміністративної системи призвели до посилення уніфікації законодавства та централізації законодавчого регулювання. Повною мірою це виявилось у порядку та змісті *другої кодифікації права*, яку було здійснено у 60–80-ті роки. Спочатку Верховною

Радою СРСР ухвалювалися Основи законодавства у тій чи іншій галузі права, на основі яких розроблялися відповідні республіканські кодекси. При цьому відповідно до норм Конституції СРСР існування принципових відмінностей у союзному і республіканському законодавствах не допускалося. *У разі розходжень республіканське законодавство приводилося у відповідність до союзного.*

Під час кодифікації в РРФСР було ухвалено нові Цивільний кодекс, Кримінальний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс, Кодекс про шлюб та сім'ю, Кодекс про адміністративні правопорушення, Житловий кодекс, Кодекс законів про працю, Земельний кодекс, Водний кодекс, Кодекс про надра, Лісовий кодекс і Виправно-трудоий кодекс.

Судові та правоохоронні органи РРФСР (середина 40-х – 80-і рр. XX ст.). У 1947 р. Верховна Рада РРФСР обрала на п'ять років новий склад Верховного Суду. Протягом 1947–1948 рр. сесіями обласних рад депутатів трудящих строком на п'ять років було обрано нові склади обласних судів. У 1949 р. уперше відповідно до Конституції РРФСР та Закону СРСР про судострій 1938 р. було проведено вибори народних суддів громадянами району на основі загального, прямого і рівного права із таємним голосуванням.

У 1956 р. були ліквідовані Міністерство юстиції СРСР і підпорядковані йому республіканські, обласні та крайові управління юстиції. Міністерство РРФСР, як і інших республік, отримало статус союзно-республіканського міністерства.

За новим Положенням про Верховний Суд СРСР від 12.02.1956 р. вищому органу радянської судової системи надавалося право законодавчої ініціативи. Важливою складовою роботи Верховного Суду СРСР стала аналітично-роз'яснювальна діяльність (аналіз та узагальнення судової практики, надання роз'яснень судам із питань застосування законодавства під час розгляду судових справ). Наглядові ж функції Верховного Суду скорочувалися – переважна більшість наглядових проваджень здійснювалася на республіканському рівні.

Завдання правосуддя та нові засади реформування судової системи визначили ухвалені наприкінці 1958 р. Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік та Закон про судоустрій РРФСР. Зміни стосувалися передусім організації і діяльності низової ланки судової системи. Замість дільничної системи народних судів установлювалися *єдині народні суди* району чи міста, які тепер обиралися не на три, а на п'ять років. Народні суди мали звітувати про свою діяльність перед відповідними радами, а народні судді – перед виборцями.

Підвищенню ролі громадськості у здійсненні правосуддя сприяло створення керованих судами самодіяльних органів – рад народних засідателів. Відновили діяльність товариські суди, що виникли у 20-х роках для боротьби з порушниками дисципліни праці. До їх підсудності належали справи про антигромадські вчинки і злочини, за вчинення яких не передбачалося кримінальне покарання. Товариські суди застосовували переважно заходи громадського впливу і лише в разі необхідності могли порушувати клопотання перед народними судами про застосування кримінального покарання. справи розглядалися колегіально у складі трьох членів товариського суду.

За Конституцією РРСФР 1978 р. судова система складалася з Верховного суду РРСФР, Верховних судів автономних республік, крайових, обласних і міських судів, судів автономних областей, судів автономних округів та районних (міських) народних судів.

Завдання, права та обов'язки, форми і методи діяльності прокуратури визначало ухвалене у 1955 р. Положення про прокурорський нагляд у СРСР. Вищий нагляд за дотриманням законів міністерствами, підпорядкованими їм підприємствами і службовими особами, а також громадянами СРСР покладався на Генерального прокурора СРСР. Конституція СРСР 1977 р. завершила процес конституційного оформлення централізації системи прокурорських органів. Завдання, структуру, принципи організації та діяльності прокурорських органів відповідно до Конституції СРСР 1977 р. визначив Закон СРСР «Про прокуратуру СРСР» 1979 р.

Діяльність *адвокатури* регулювалася Положенням про адвокатуру РРФСР 1962 р. із змінами й доповненнями від 15.06.1965 р. Положення встановлювало організаційну форму адвокатської діяльності – обласні колегії адвокатів. Це були добровільні об'єднання осіб, які займалися адвокатською діяльністю. Визначалися завдання і склад колегій, права й обов'язки адвокатів. Удосконаленню діяльності адвокатури сприяло ухвалення Закону «Про адвокатуру СРСР» 1979 р. та нового Положення про адвокатуру РРФСР 1980 р.

У повоєнний період відбувалася реорганізація *органів держбезпеки та внутрішніх справ*. Після смерті Й. Сталіна у 1953 р. Міністр внутрішніх справ СРСР Л. Берія, намагаючись захопити владу, ініціював об'єднання окремих міністерств держбезпеки (МДБ) і внутрішніх справ (МВС) в одне міністерство (МВС СРСР) та очолив його. Проте після арешту Л. Берії органи держбезпеки знову відокремилися. Для керівництва ними при Раді Міністрів СРСР було утворено Комітет державної безпеки СРСР (КДБ).

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30.12.1956 р. розпочалася *децентралізація органів внутрішніх справ*. Обласні управління МВС були підпорядковані обласним радам депутатів трудящих, а управління і відділи (відділення) міліції в містах і районах перетворювалися на управління, відділи (відділення) міліції виконкомів місцевих рад депутатів трудящих. У 1960 р. у зв'язку з ліквідацією МВС СРСР керівництво органами внутрішніх справ повністю передавалося МВС союзних республік. 5 вересня 1962 р. органи внутрішніх справ були перейменовані в органи охорони громадського порядку.

Важливим кроком на шляху їх зміцнення було ухвалення у 1962 р. нового Положення про міліцію, тексту присяги особового складу міліції і встановлення щорічного відзначення Дня радянської міліції. З 1963 р. органам охорони громадського порядку було надано право проводити попереднє слідство.

У середині 60-х рр. у керівництві органами внутрішніх справ відновилися централістські засади. У 1966 р. було створене Міністерство охорони громадського порядку СРСР, якому у

листопаді 1968 р. було повернуто назву «Міністерство внутрішніх справ СРСР». Відповідно було перейменовано Міністерство охорони громадського порядку РРФСР у МВС РРФСР. Відбулося перейменування місцевих відділів охорони громадського порядку у районні та міські відділи й обласні управління внутрішніх справ. *До відання МВС належали:* міліція, виправно-трудові установи, пожежна охорона, слідство тощо. *Міліція поділялася* на територіальну і транспортну. До її складу входили: карний розшук, служба боротьби з розкраданням соціалістичної власності, державна автомобільна інспекція, відомча міліція тощо.

6.1.4. Державно-правовий розвиток Російської Федерації як незалежної держави

Здійснення внутрішніх функцій російської держави у перші роки незалежності відбувалося в умовах гострої соціально-економічної та політичної кризи. Неухильно скорочувалися обсяги промислового виробництва, поглиблювалася криза у сільському господарстві, знижувався життєвий рівень населення, зростала інфляція, посилювалися міжнаціональні суперечності та відцентрові тенденції на регіональному рівні. Політика «шокової терапії», проголошена керівництвом країни у 1992 р., з одномоментним запровадженням вільного ціноутворення через відсутність розвинутої економіки призвела до знецінення заощаджень громадян, у результаті чого матеріальний добробут більшої частини населення значно знизився. Розрив між багатими та бідними досягнув небезпечно високих показників. Специфічні непрозорі способи проведення приватизації державної власності, яка мала на меті формування середнього класу власників, призвели до формування в Росії олігархічної системи, яка складається з вузького кола політично впливових глав фінансово-промислових груп країни. Олігархи чинять вирішальний вплив на формування та ухвалення політичних рішень у сучасній Росії на загальнодержавному рівні у власних інтересах.

Державний механізм Росії на початку 1990-х рр. розвивався під впливом суперечливих тенденцій. Російські органи влади

розширили свою компетенцію за рахунок ліквідованих загальносоюзних органів, отримали їх матеріальну базу та включили до свого складу більшу частину їх кадрів. Це дозволило покращити організаційно-технічний бік функціонування державного апарату. Одночасно відбулося значне зростання кількості державних чиновників, посилювалися бюрократичні методи роботи і розрослась система привілеїв для посадовців.

У цілому зміни у *державному устрої* Російської Федерації на початку 1990-х рр. були значними та потребували правового закріплення на конституційному рівні. У 1993 р. була ухвалена Конституція Російської Федерації, згідно з якою Росія є «демократичною, федеральною державою з республіканською формою правління». Усю повноту державної влади здійснює Президент Росії сумісно з органами законодавчої (двопалатний Парламент – Федеральні збори) та судової (Конституційний суд, Верховний суд та Вищий арбітражний суд) гілок влади. Система органів державної влади республік, країв, областей та автономних округів устанавлюється суб'єктами федерації відповідно до основ конституційного ладу.

Федеральні збори складаються з двох палат. Рада федерації – верхня палата Парламенту – формується з представників суб'єктів федерації (по 2 від кожного, зараз у Росії 85 суб'єктів). Вона затверджує укази Президента про запровадження надзвичайного стану, вирішує питання про використання збройних сил за межами країни, призначає вибори Президента та відсторонює його від посади, за поданням Президента призначає на посади суддів Конституційного суду, Верховного суду та Вищого арбітражного суду (у 2014 р його функції передано Верховному суду Росії), призначає та звільняє з посади Генерального прокурора. До відання Ради федерації належить затвердження змін кордонів між суб'єктами федерації.

Державна дума – нижня палата Парламенту – обирається на 5 років. Вона ухвалює федеральні закони, висловлюється про довіру до уряду, призначає та звільняє з посади голову Центрального банку та голову Рахункової палати.

Президент Росії обирається на 6 років. Він визначає основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики держави, є

головнокомандувачем збройних сил і гарантом Конституції. Президент призначає вибори, розпускає Державну думу, вносить до неї законопроекти, підписує укази та розпорядження. Президент призначає за згодою нижньої палати Парламенту голову Уряду Російської Федерації, а також його заступників та федеральних міністрів. До повноважень Президента Росії входить також формування Ради безпеки, Адміністрації Президента та Ради оборони, призначення та звільнення повноважних представників Президента, вищого командування збройних сил і дипломатичних представників Росії за кордоном.

У Російській Федерації *державні органи* поділяються на федеральні та регіональні. До федеральних органів влади належать Федеральні збори Росії, Уряд Росії, федеральні органи виконавчої влади (міністерства, федеральні служби та федеральні агентства), Верховний Суд Росії та Конституційний суд Росії. У Росії 16 федеральних міністерств, 38 федеральних служб і 31 федеральне агентство. На регіональному Росії існують органи виконавчої та законодавчої влади суб'єктів федерації на рівні республік, країв та областей.

За останні 30 років у РФ ухвалено низку кодексів: цивільний, арбітражно-процесуальний, водний, сімейний, кримінальний, кримінально-процесуальний, лісний, повітряний, бюджетний і трудовий кодекси.

Сучасна судова система Росії має низку специфічних характеристик, що віддзеркалюють особливості російської дійсності: існування двох вищих інстанцій – Конституційного суду і Верховного Суду; надзвичайно жорсткий централізований та вертикально інтегрований характер, оскільки чинна Конституція не допускає утворення автономних судових систем у суб'єктах федерації, які б спеціалізувалися на розгляді цивільних і кримінальних справ регіонального значення; відсутність самостійної гілки адміністративної юстиції та спеціального регламенту розгляду адміністративних справ.

Правоохоронна система сучасної Росії складається з воєнізованих органів, що здійснювали оперативну, слідчу або прокурорську діяльність на підставі спеціальних законів. У таких

органах передбачається правоохоронна служба: Прокуратура РФ, Слідчий комітет РФ, Федеральна служба безпеки РФ, Федеральна служба національної гвардії РФ, Міністерство внутрішніх справ РФ (поліція), Федеральна митна служба РФ, Міністерство юстиції РФ (Федеральна служба приставів РФ, Федеральна служба виконання покарань РФ).

У 2000 р. Президентом Російської Федерації був обраний В. Путін. Основними рисами його політики у сучасній Росії є такі: у внутрішній політиці – встановлення авторитарного режиму, брутальне порушення політичних прав і свобод громадян, репресії проти інакодумців, переслідування опозиційних лідерів, тотальне одержавлення ЗМІ, мілітаризація країни, у тому числі у вигляді гіпертрофованого зростання «силового» блоку, а також розширення функцій і прерогатив відповідних відомств (ФСБ, Російська гвардія тощо), у зовнішній політиці – незмінні імперські цінності, прагнення безперешкодного силового домінування на пострадянському просторі, ізоляціонізм, агресивна зовнішня політика (війна з Грузією 2008 р., окупація Криму та розв'язування війни на українському Донбасі, війна у Сирії).

§ 6.2. Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії

Форма державного правління Великої Британії і в новітній час залишається традиційною – парламентська монархія. Відсутність Конституції у формально-юридичному сенсі компенсується конституційними звичаями, до яких, зокрема, належать статус Прем'єр-міністра, склад і функції його кабінету. Згідно з конституційним звичаєм монарх зобов'язаний підписати акт, ухвалений обома палатами. Провідним джерелом права є статuti, серед яких як Велика хартія вільностей 1215 р. та Білль про права 1689 р., так і відносно нові – закони про Парламент 1911 і 1949 рр., закон про палату громад 1978 р., закони про перів 1963 і 1999 рр. Найбільш традиційним джерелом права залишається

прецедентне право – сукупність рішень вищих судів з окремих питань. У випадках, коли прогалину у праві не врегульовано статутом, як джерело використовується правова доктрина, серед іншого, думки всесвітньо відомих юристів Г. Бректона, А. В. Дайсі й інших.

Політичному життю Великої Британії властиве змагання двох провідних партій – консерваторів (торі) та лібералів (вігі). У 1901 р. внаслідок сплеску соціал-демократичного руху виникла лейбористська партія, яка у 1918 р. декларувала необхідність створення суспільної власності на засоби виробництва, а у 1947 р. в Хартії лейбористів пролунав заклик до побудови «держави загального благоденства», часткової націоналізації промисловості й посиленого оподаткування великого капіталу. Протягом ХХ і на початку ХХІ століття консервативна і лейбористська партії майже порівну перебували при владі. З липня 2019 р. Прем'єр-міністром і головою консервативної партії є Б. Джонсон.

Для новітнього періоду в історії Великої Британії характерною стала тенденція до послаблення ролі Парламенту (криза парламентського верховенства). На початку ХХ ст. парламентське верховенство зазнало удару від запровадження права виконавчої влади видавати приписи, що мають силу закону – делеговане законодавство. На початку ХХІ ст. було видано близько 100 статутів і 3 000 актів делегованого законодавства. Також у Великій Британії з'явилась доктрина «виконавчої парламентської влади», яка передбачає широку участь виконавчої влади у справах законодавчої. Британський Парламент ухвалює більше 90 % біллів, внесених на розгляд урядом. За цих умов дещо підживляється ідея поділу влад, однак, як і раніше, реалізується доктрина сполучення сильної влади кабінету міністрів з принципом відповідального уряду.

Структурно британський Парламент складається з трьох інстанцій – Глава держави (монарх), Палата лордів і Палата громад. Тенденція новітнього часу – зростання значення Палати громад порівняно з Палатою лордів. Одна із причин – посилення ролі депутатів, обраних демократичним шляхом на підставі

прямих, загальних і рівних виборів з таємним голосуванням. Кількість обраних депутатів відповідає кількості виборчих округів – наразі їх 650. Палата обирається строком на 5 років за одномандатними виборчими округами на основі мажоритарної системи в один тур.

Закон про Парламент 1911 р. закріпив законодавчий пріоритет Палати громад, заборонив право законодавчого вето з боку Палати лордів і скасував згоду палати лордів на законопроект, що був схвалений Палатою громад три сесії поспіль. Роботою Палати громад керує спікер, якого обирають на 4 роки. Важлива роль спікера – дотримання етичних норм спілкування депутатів у процесі діяльності, адже «велика політика не може бути сформульована низькими словами». Спікер є невідзвітним, керується совістю і парламентськими традиціями. По закінченню повноважень він стає довічним пером Англії – членом Палати лордів.

Палату лордів очолює лорд-канцлер, якого призначає монарх за пропозицією Прем'єр-міністра на 5 років. З 1945 р. палата лордів зобов'язана затверджувати будь-який білл, ухвалений Палатою громад. З 1949 р. право відкладеного вето за Палатою лордів зберігається лише на один рік. Чисельність Палати лордів у 2015 р. становила 826 перів. У 1999 р. було ухвалено Акт про Палату лордів, з якого почалась поступова заборона інституту спадкових перів. У складі палати засідали депутати трьох різновидів: 1) духовні лідери (архієпископи Йоркський і Кентерберійський, єпископи англіканської церкви); 2) спадкові пери (герцоги, маркізи, графи, віконті, барони); 3) довічні пери. У 1958 р. правом засідати у Палаті лордів були наділені жінки. Серед довічних перів понад половину – колишні депутати Палати громад. Діяльність депутатів палати лордів, на відміну від палати громад, є безоплатною. Акти про народне представництво 1969 р. і 2000 р. встановили виборчий вік у 18 років та узагальнили демократичні зміни у виборчому праві Великобританії: участь жінок, ліквідацію «подвійного вотуму» тощо.

Главою держави залишається Корона – король або королева, які вважаються джерелом суверенітету і символом єдності нації.

Згідно з доктриною монарх очолює виконавчу владу і є символом наступності та стабільності в державі. Згідно з Актом про престолонаслідування 1701 р. у Великій Британії функціонує кастильська система, за якою успадкування трону монарха здійснюється старшим сином, а за його відсутності – старшою дочкою, при цьому молодший син виключає старшу сестру, тобто пріоритет за чоловіками. Теза «монарх ніколи не вмирає» означає, що міжцарів'я неможливе, тому що інститут монархії працює безперервно. Сучасна королева Єлизавета II перебуває на престолі з 1952 р. і походить з династії Віндзорів, що була заснована у 1917 році. Монарх повинен сповідувати протестантизм і не перебувати у шлюбі з католиком.

У новітній час компетенція монарха визначається законом і зводиться до т. зв. королівських прерогатив – особистих і політичних. Доктрина розуміє королівську прерогативу як сукупність повноважень монарха за загальним правом. Ці повноваження є невід'ємними і незмінними, й обмежити їх не може навіть Парламент. До особистих прерогатив належать право на особливий титул, на атрибути влади (мантія, трон, корона, скипетр), двір, до якого входять особи, що обслуговують монарха, та на звільнення від оподаткування. Цікаво, що Єлизавета II, враховуючи громадську думку, добровільно відмовилась від несплати податків. Також особистою прерогативою монарха є право на утримання за рахунок коштів державного бюджету. Наприклад, у 1995 р. Парламент визначив, що річний обсяг фінансування монарха становить 7,9 млн фунтів на рік, а в 2000 р. ця сума була зафіксована. Давній прецедент формулює, що «монарх не може поводитися погано», що є підставою для судового імунітету – особа монарха є недоторканою, не може затримуватися і не підлягає жодному виду юридичної відповідальності. Монарх також підтримує політичний нейтралітет, не є членом будь-якої партії і не підлягає політичній відповідальності. До політичних прерогатив королеви належать такі: головування на Таємній раді, заслуховування доповіді Прем'єр-міністра, відкриття щорічної сесії Парламенту і виступ з тронною промовою, яка є програмою Уряду на наступний рік,

затвердження законів, ухвалених Парламентом, право абсолютного вето і розпуск нижньої палати з призначенням дати виборів. Цікаво, що, будучи частиною Парламенту, монарх не має права його відвідувати без спеціального запрошення.

Провідне місце серед інститутів держави посідає Уряд. Уряд призначається монархом, але це – данина традиції, а фактично він формується Палатою общин. Уряд складається з кількох категорій урядовців: державні секретарі, міністри «без портфеля», державні міністри й молодші міністри або парламентські секретарі. Усього до складу Уряду входить близько 100 осіб, але найбільш впливова частина – «уряд в уряді» – становить близько 20 осіб, це Лорд-канцлер, держсекретарі з внутрішніх справ та оборони і канцлер Казначейства. Раніше рішення Кабінету оформлювалися актами Таємної Ради. У новітній час дослідники виділяють ще більш «компактний кабінет»: Прем'єр, міністр фінансів, міністр внутрішніх справ і міністр оборони – саме цей склад урядовців оперативно вирішує поточні справи.

Уряд очолює Прем'єр-міністр, перший лорд казначейства, глава міністерства у справах цивільної служби. Починаючи з 1920 р., Прем'єр обирається виключно з членів Палати общин. У 1937 р. Акт про міністрів Корони визначив платню з бюджету посадовим особам, зокрема Прем'єр-міністрові й іншим міністрам. До прав та обов'язків Прем'єра належать такі: розпуск Парламенту (і монарх за звичаєм дослухається до цього прохання), нагородження британськими орденами, присвоєння титулів і визначення складу Уряду згідно з партійними пропозиціями. Окрім формально визначених можливостей, для оцінювання діяльності голови Уряду дуже велике значення має суб'єктивний фактор – достатньо пригадати У. Черчилля і М. Тетчер, які блискуче виконували прем'єрські повноваження у надзвичайно складні періоди британської історії ХХ ст.

Найдавнішим судовим органом Великої Британії є Судовий комітет Таємної ради. До 2005 р. Палата лордів виконувала функції апеляційної інстанції з цивільних і кримінальних справ. З 2009 р. розпочав діяльність Верховний суд Великої Британії, що складається з 12 незалежних від влади суддів (за кількістю попередніх апеляційних лордів).

Організація і діяльність судів регламентується низкою законів, зокрема Законом про суди 1971 р., Законом про Вищі суди 1984 р., Законом про суди графств 1984 р. тощо.

Первинна ланка судової системи – магістрати, які розглядають малозначні правопорушення. Вони складаються з непрофесійних суддів, виконують функції мирових суддів і не отримують винагороди за свою діяльність. У графствах малозначні цивільні справи розглядають помічники суддів, а більш значущі є предметом розгляду колегії судів графств. Кримінальні справи, що виходять за межі компетенції мирових суддів, розглядаються Судом Корони.

Місцеве самоврядування регламентується законами 1965 і 1970 р., а також консолідованим Актом про місцеве самоврядування 2000 р. Муніципалітетам притаманна значна незалежність, усі вони є юридичними особами, фінансуються певним чином за рахунок місцевих податків та очолюються радниками, яких обирають місцеві мешканці. Акт про місцеве самоврядування 1972 р. адміністративно поділив Англію на графства, графства – на округи, а сільські округи – на приходи, тому на переважній частині території самоврядування реалізується через ради графств і ради округів. Функції місцевих установ самоврядування регламентує Парламент за принципом *intervires*, що означає «діяти в межах своїх повноважень». Акти місцевих влад, ухвалені з порушенням цього принципу, визнаються судами такими, що не мають чинності. У віданні рад графств перебувають шляхи сполучення, освіта, соціальні служби, пожежна охорона, поліція, музеї тощо. Ради округів опікуються охороною здоров'я, житловим будівництвом, цвинтарями, утилізацією відходів, оподаткуванням, міським і сільським плануванням. Ради приходів виділяють землю під пішохідні доріжки, місця відпочинку і поховання.

У кожному графстві й окрузі була створена Головна рада, до якої входять голова і радники. Голова обирається щорічно на зборах ради на строк до 4 років, радники обираються мешканцями на основі загального виборчого права на 4 роки. Робочими органами рад є комітети (постійні й тимчасові, галузеві та

функціональні), які створюються радами. Помітною рисою динаміки місцевого управління є обмеження фінансових повноважень, що регулювалися центральною владою.

Значну увагу британське законодавство приділяє поліції. Серед найважливіших законів – Закон про кримінальне судочинство і громадський порядок 1994 р., Закон про поліцію і докази у кримінальних справах 1994 р., Закон про поліцію 1994 р., Закон про поліцію і правосуддя 2005 р. тощо. В Англії та Уельсі організовано 43 поліцейські загони чисельністю 140 000 співробітників і з розрахунку один працівник на 400 мешканців. Найбільший загін – Метрополітен Поліс – має 25 000 співробітників і функціонує в Лондоні. Структура загонів є уніфікованою – сержант, інспектор, головний інспектор, суперінтендант і головний суперінтендант. Кожний загін очолює управління поліції, що складається із місцевих радників, мирових суддів і незалежних осіб. Близько 80 % поліцейських – констеблі, які патрулюють вулиці, проводять профілактичну роботу з порушниками тощо.

Поряд із зальною працює спеціалізована поліція – імміграційна, транспортна та Міністерства оборони. Головна мета діяльності поліції Міністерства оборони – забезпечення безпеки військовослужбовців, озброєння, майна збройних сил на воєнних об'єктах, патрулювання військових об'єктів, забезпечення правопорядку у збройних силах та проведення слідчих і розшукових заходів. Юрисдикція такої поліції розповсюджується виключно на військовослужбовців. У складі військової поліції є підрозділи для охорони вищого військового командування Великобританії і супроводження військових делегацій. У складі спеціалізованих поліцейських структуру 2001 р. створено підрозділ з боротьби з комп'ютерними злочинами. Мета його діяльності – виявлення у мережі хакерів, фінансових шахраїв і розповсюджувачів порнографії.

Право Великобританії. Головною особливістю права Великої Британії залишається його некодифікованість. Однак, як і у XIX ст., так і у XX–XXI ст.ст. спостерігається посилення закону і зростає потреба у його систематизації.

Конституційне законодавство Великої Британії зазнало певних змін цілком демократичного характеру. Так, виборча реформа

1918 р. вперше надала право голосу жінкам, але лише з 30-річного віку, а також якщо їхні чоловіки мали річний дохід у 5 фунтів стерлінгів. Реформа 1928 р. знизила віковий ценз для права брати участь у виборах як чоловікам, так і жінкам до 21 року, тобто фактично запровадила загальне виборче право. У 1948 р. Акт про народне представництво ліквідував «подвійний вотум» (процедуру, яка вимагала, щоб внесення конституційних змін ухвалювався Парламентом двічі через певний проміжок часу або Парламентом двох послідовних скликань), а у 1969 р. віковий ценз для участі у виборах було знижено до 18 років.

Джерелами цивільного права у Великій Британії є статuti (закони), що регулюють відносини власності та шлюбно-сімейні відносини. Провідне місце посідають консолідовані статuti – Закон про власність 1925 р. і Закон про компанії 1985 р., а прецеденти, які є, як відомо, найпоширенішим джерелом права, регулюють договірні та деліктні зобов'язання. Звичасем урегульовуються реквізити торгівельних угод. Акти делегованого законодавства регламентують право власності, зобов'язальне право й окремі проблеми шлюбно-сімейного права. У цілому галузь цивільного права складається з великих правових утворень, які в романо-німецькому праві вважаються інститутами або підгалуззями. Право власності регулювалося головним чином консолідованим Законом про власність 1925 р., який поділяє майно на «реальне» і «персональне» у зв'язку з двома різновидами позовів щодо його захисту. Інститут довірчої власності (траста) використовується під час створення холдингів інвестиційних банків. Зобов'язальне або контрактне право регламентує нові договори – лізингу, страхування, міжнародних перевезень, франчайзингу тощо.

Деліктне право регулює зобов'язання із заподіяння шкоди. Дослідники вважають його найбільш архаїчним і складним у цивільному праві Англії. Насправді суб'єктивний фактор настання відповідальності за вчинене – вина особи, що завдала шкоди, – не потребує доказів і в багатьох випадках презюмується. У сучасному деліктному праві розробляється доктрина недбалості, формулюються нові склади деліктів у галузі інтернет-технологій.

Акціонерне право регулювалося статутним правом. У 1929 р. Закон про компанії надав їм право випускати привілейовані акції і зобов'язав до щорічного зведення балансу. Закон 1948 р. удосконалив процедуру заснування компаній і розширив публічну звітність правління. Закон про компанії 1985 р. складається з майже 750 статей і підсумовує багаторічну історію акціонерного права Англії.

У сучасному цивільному праві Великої Британії спостерігається кілька нових тенденцій: можливість примусового викупу приватних земель у фізичних і юридичних осіб у загальнонаціональних інтересах, соціалізація власності, розвиток антимонопольного законодавства, збагачення доктрини зобов'язального права сучасними принципами свободи волі сторін, їх рівності та непорушності виконання зобов'язань.

Шлюбно-сімейно право Великої Британії регулюється Законом про шлюбно-сімейні справи 1984 р. Основні норми укладання шлюбу є такими: мінімальний вік – 16 років, з 16 до 18 років потрібна згода батьків або опікунів, добровільність, відсутність юридичної сили у заручень, умова відсутності «близького споріднення», яке тлумачиться дуже широко. У ХХ ст. закон зрівняв у правах позашлюбних і законних дітей.

Основні норми **трудового права** закріплено у Законі про рівні права чоловіків і жінок 1970 р., Законі про зайнятість 1980 р., Законі про професійне навчання 1982 р. і Законі про профспілки і трудові відносини 1992 р. Серед принципів моментів – умови праці, заробітна плата, час відпочинку та колективні договори. Окремі з цих актів були видані в ті роки, коли при владі перебував уряд лейбористів, і тому сприяли зміцненню профспілок, їх впливу на державні справи й наданню тим, хто працював, більших прав.

Для **кримінального права** Великої Британії характерною є відсутність Кримінального кодексу, тому до його складу входять консолідовані акти як кримінального матеріального, так і кримінально-процесуального права. Самостійним джерелом кримінального права є акти делегованого законодавства.

Новітні уявлення про злочини і покарання сформульовано в процесі реформи кримінального права 60–80-х років ХХ ст.,

при цьому найстаріший нормативний акт Закон про державну зраду ухвалено у 1351 р. Основні новели у сучасному кримінальному праві можна звести до такого: у 1967 р. по-новому класифіковано злочинні дії, у 1973 р. регламентовано проблеми призначення покарання, у 1974 р. сформульовано цілі застосування покарання, у 1981 р. змінено порядок притягнення до відповідальності за злочинну попередню діяльність; у 1997 р. була посилена кримінальна відповідальність за вчинення особливо тяжких злочинів. Реформа кримінального права 1967 р. практично скасувала стару класифікацію злочинних дій на фелонії (тяжкі) та мисдимінори (менш тяжкі). Зараз злочинні дії класифікуються за новими критеріями. Перший із них, процесуальний, поділяє злочини на арештні та неарештні. Арештні – ті, за вчинення яких призначається покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 5 років. До них належать убивство, державна зрада, тероризм, транспортні злочини, за якими настала смерть людини, а також усі ті, вчинення яких завдало або могло завдати шкоди державі, публічному порядку та правосуддю, а також будь-які злочини, які передбачають настання тяжких наслідків. Арешт за такі злочини може здійснюватися без наказу судді.

Другий критерій класифікації злочинів – сумарні злочини і злочини, що переслідуються за обвинувальними актом. Сумарні – це такі справи, які розглядаються магістратськими судами у спрощеному порядку, тобто менш тяжкі. Практикується навіть судове заочне сумарне провадження. Злочини, що переслідуються за обвинувальним актом, розглядаються у Суді корони за участі присяжних засідателів і належать до особливо тяжких. Смертна кара була скасована у 1970 р., хоч теоретично може застосовуватися за державну зраду, піратство або підпал доків. Найбільш розповсюдженими видами покарання залишаються штрафи і позбавлення волі строком понад 1 рік.

Особливістю кримінального права є те, що доктринального визначення покарання ще не сформульовано, і загальна кількість злочинів становить близько 7 000. Відповідальність визначається статутами, серед яких Закон про вбивство 1957 р., Закон

про злочинне заподіяння шкоди майну 1971 р., Закон про расові відносини 1976 р. тощо. Головна тенденція англійського кримінального права полягає у його спрощенні та модернізації, а також гуманізації покарання.

§ 6.3. Німеччина (Федеративна Республіка Німеччина)

Початок Першої світової війни посилив у Німеччині диктаторські прояви у повноваженнях та устрої держави. Так, Закон Рейхстагу про надзвичайні повноваження Уряду від 04.08.1914 р. надав державним органам право контролю за сировиною, паливом і виконанням військових замовлень. 5 грудня 1926 р. був ухвалений Закон про перерозподіл сільськогосподарської продукції на користь армії. Конституційно-правова практика збагатилася прецедентом призначення на посаду федерального Канцлера лідера політичної партії, яка перемогла на виборах у Рейхстаг.

Унаслідок поразки Німецької імперії у Першій світовій війні Уряд і соціал-демократи, які склали більшість у Рейхстазі, примусили кайзера Вільгельма II залишити Німеччину. Листопадова революція призвела до формування уряду (Ради народних уповноважених) на чолі з Ф. Ебертом. Рада проголосила Німеччину вільною демократичною республікою, скасувала воєнний стан, запровадила амністію політичним ув'язненим, свободу слова, друку та зборів і 8-годинний робочий день.

19 січня 1919 р. відбулися вибори до Національних установчих зборів Німеччини, на яких перемогли представники центристських і правих буржуазних партій, а соціал-демократи отримали 45,5 % голосів. 6 лютого 1919 р. у м. Веймар почали роботу Установчі збори, які обрали тимчасовим Президентом Ф. Еберта, а канцлером – Ф. Шейдемана.

28 червня 1919 р. у Версалі було підписано мирну угоду у Першій світовій війні. За його умовами Німеччина втрачала значну частину території і населення, суттєво скорочувалися рейхсвер і надводний флот, заборонялись військова авіація і підводний флот, а також передбачалася виплата значних репарацій.

11 серпня 1919 р. Установчі збори ухвалили Конституцію, яка увійшла в історію під назвою Веймарська. Німеччина проголошувалась буржуазно-демократичною республікою. Преамбула Основного закону проголошувала принципи свободи і справедливості, служіння миру як усередині держави, так і в світі в цілому і соціальному прогресу. Конституція закріпляла рівність 8 земель, встановлювала компетенцію федерації і її суб'єктів.

Німеччина ставала федеративною республікою. Вищим законодавчим і представницьким органом став двопалатний Парламент. Нижня палата – рейхстаг – обиралася на 4 роки загальним голосуванням. Рейхстагу належали законодавчі повноваження, зокрема право змінювати Конституцію. Верхня палата – рейхсрат – була органом представництва окремих земель. Законодавчою владою вона не наділялася, але потребувалася її згода на внесення поправок до Конституції, а також рейхсрат мав право відкладеного вето щодо законів рейхстагу. Президент обирався на 7 років, призначав рейхсканцлера і міністрів і був верховним головнокомандувачем. Певна небезпека для демократії приховувалась у праві «союзної екзекуції» Президента, тобто можливості примушування Президентом будь-якої землі до виконання «конституційних обов'язків». П'ять розділів Конституції регламентували демократичні права і свободи людини.

Отже, Конституція 1919 р. стала суттєвим завоюванням німецького народу, однак під впливом відомих історичних подій не змогла забезпечити Німеччину від реваншизму і приходу до влади нацистів. Причини поразки Веймарської республіки пояснюються, серед іншого, вкрай принизливими і ганебними для Німеччини умовами Версальського миру: втрата Ельзасу і Лотарингії, колоній і Саарської області, надзвичайна велика репарація, яку повинні були виплачувати кілька поколінь німців. Дуже сильний вплив кризи і депресії 1929–1933 р., інфляція, падіння виробництва і безробіття у суспільній свідомості доволі консервативних німців почали пов'язуватись із руйнацію більш звичного «кайзерівського» порядку і діяльністю Веймарської республіки. Так, судді, спираючись на власну систему «цінностей»,

дуже часто почали виправдовувати насилля захистом національних інтересів. У 1919–1922 рр. представниками лівих рухів було вчинено 22 політичних убивства, праворадикалами – 354, при цьому 10 злочинців із лівих були страчені, тоді як жоден правий не зазнав смертної кари.

В умовах громадського розчарування стрімко зростала популярність Німецької націонал-соціалістичної робочої партії (НСДАП) і її керівника А. Гітлера. У 1928 р. за нацистів проголосували 800 тис. виборців, а у червні 1932 р. – 13,7 млн. 30 січня 1933 р. Президент П. фон Гінденбург надав Гітлеру повноваження рейхсканцлера. 28 лютого 1933 р. були видані два президентські декрети «На захист народу і держави» і «На захист німецького народу», які формально ґрунтувались на ст. 48 Конституції про необхідність забезпечити громадській спокій, а фактично скасовували свободу слова, друку та зібрань, надавали значні повноваження поліції та обмежували діяльність комуністичної партії. 10 травня 1933 р. вийшов нацистський декрет про конфіскацію майна соціал-демократичної партії, а 22 червня – про заборону цієї партії. 14 липня 1933 р. урядовим законом було заборонено існування всіх політичних партій, окрім НСДАП. 1 грудня 1933 р. нацисти видали закон про зрощення партії з державою. За висловом Гітлера, «НСДАП стала державою». На початку 1935 р. до 80 % чиновників держапарату складали нацисти. З метою обмеження компетенції Парламенту 24 березня 1933 р. рейхстаг ухвалив закон, який дозволяв законодавчу діяльність уряду і визнавав, що закони можуть не відповідати Конституції. З часом дія цього закону продовжувалася у 1937, 1941 і 1943 рр. На думку теоретиків нацизму, цей закон і був по суті «конституцією сучасної німецької революції». З метою ліквідації федеративного устрою «Тимчасовий закон про уніфікацію в землях» 31 березня 1933 р. і «Про перебудову імперії» 30 січня 1934 р. ліквідували місцеві ландтаги і започатковували посади рейхсштатгальтерів – намісників, фактично скасувавши місцеву законодавчу владу. 3 липня 1934 р. нацистський закон установив, що депутат рейхстагу втрачає свій мандат у разі виходу або виключення з НСДАП, а його наступника призначав голова нацистської фракції рейхстагу.

Остаточне руйнування Веймарської системи відбулося внаслідок ухвалення 1 серпня 1934 р. Закону «Про главу держави у німецькому рейху», за яким посади рейхспрезидента, рейхсканцлера і фюрера НСДАП об'єднувались у посаду «фюрера німецького рейху і народу», «державна влада» – це «влада фюрера». У 1938 р. А. Гітлер став верховним головнокомандувачем, усунувши міністерство оборони, тобто уряд став повністю нацистським.

Дуже показовим для характеристики нацистської держави стало розростання карально-репресивного апарату. У березні 1923 р. були створені загони СС – «охоронні загони», які виконували функцію особистої охорони Гітлера і його соратників. У 1934 р. СС було передано контроль над концтаборами і виділено в самостійний підрозділ. Паралельно відбувався процес створення загонів СА («штурмові загони», «коричневосорочечники»), діяльність яких була націлена проти демократичного устрою тогочасної Німеччини. У 1939 р. було створене РСХА – головне управління безпеки, яке об'єднало політичну і державну поліцію. Відомим підрозділом нацистської каральної системи було гестапо – таємна політична поліція, діяльність якої було виведено з-під нагляду адміністративних судів. Гестапо мало право превентивного арешту, ув'язнення, заслання до концентраційного табору без судового рішення. Резерв нацистської системи становили молодіжні організації – «Юнгфольк» (юнаки з 10 до 14 років) і «Гітлерюгенд» (14–18 років). На чолі перебував сам Гітлер, чисельність на початку Другої світової війни складала 8 млн осіб.

Структура Третього рейху була доволі розгалуженою і складною, головна мета його творців полягала в тому, щоб під час ухвалення важливих рішень необхідно було обов'язково радитися с фюрером, який очолював цю піраміду. Однак Друга світова війна і поразка Німеччини скасували ці плани і розпочали процес денацифікації.

Повоєнний устрій Німеччини став предметом обговорення Великобританії, США і СРСР на Тегеранській 1943 р., Ялтинській 1945 р. і Потсдамській 1945 р. конференціях. Рішеннями

Ялтинської конференції Німеччину передбачалось позбавити державності, але не допустити територіального роздроблення. Планувалося прищепити німецькому народу демократичну самосвідомість і позбавити «тевтонських загарбницьких устремлень». Потсдамська конференція підтвердила єдність намірів держав-переможниць щодо денацифікації, декартелізації і демілітаризації Німеччини, а також виховання громадян у демократичному дусі.

На жаль, загострення ідеологічних суперечностей обумовило відсутність спільних підходів до реформування Німеччини. У 1947 р. Великобританія і США об'єднали свої окупаційні зони, і з'явилась Бізонія, в 1949 р. до цього простору приєдналась Франція, і утворилась Тризонія, на території якої було дозволено діяльність політичних партій. СРСР будував на території Східної Німеччини органи влади й управління за радянським зразком, спираючись на комуністичну партію. У 1948 р. на західних територіях рейхсмарку замінили на дойчмарку, на що СРСР відповів впровадженням східнонімецької марки і блокадою Західного Берліна.

25 липня 1948 р. конференція міністрів-президентів 11 західнонімецьких земель призначила Конституційний конвент із розроблення конституції. 1 вересня 1948 р. в Бонні зібралась парламентська рада із представників земель, що обралися ландтагами 11 земель. Президентом ради став доктор права Конрад Аденауер. У листопаді 1948 р. окупаційні влади надали директиви щодо майбутньої конституції, а 8 травня 1949 р. текст Конституції був схвалений 10 землями з 11 (за винятком Баварії), але баварський ландтаг підтвердив приналежність Баварії до Федеративної Республіки Німеччини. 24 травня 1949 р. Боннська конституція набула чинності. У серпні 1949 р. було обрано перший післявоєнний Парламент – Бундестаг, Президент держави Т. Хейс, першим федеральним канцлером став К. Аденауер. Але залишались певні проблеми щодо присутності окупаційних адміністрацій, тому 21 вересня 1949 р. було ухвалено Окупаційний статут, який передбачав, що законодавча, виконавча і судова влада належатиме ФРН, а зовнішня політика і зовнішня торгівля тимчасово залишались

прерогативою країн-переможниць. Статут втратив чинність у 1955 р., і ФРН стала повністю суверенною державою.

Основний закон Німеччини згідно зі статтею 79 належить до «жорстких», тобто таких, які дуже важко змінювати. Розділ 2 цієї статті встановлює, що внесення змін у Конституцію може здійснюватися лише за згодою двох третин членів Бундестагу і двох третин голосів Бундесрату. Такі ускладнення не завадили у 1951 р. внести зміни у ст. 142 щодо кримінального законодавства. Відомо, що з 1949 р. по 1990 р. було зроблено кілька сотень пропозицій і ухвалено близько 100 змін до Конституції. Найважливіші конституційні реформи Основного закону другої половини ХХ століття можуть становити три великі блоки. Перший стосується ухвалення Закону від 19 березня 1956 року, другий – Закону від 24 червня 1968 року, а третій – Німецького договору про об'єднання від 31 серпня 1990 року.

Преамбула Конституції декларує, що під час укладення Основного закону німецький народ діяв «унаслідок власної конституційної влади», а не під впливом держав-переможниць. Також вступна частина містить констатацію того, що німецький народ 11 західнонімецьких земель «діяв і за тих німців, яким відмовили у співробітництві», тобто у ФРН відкидали думки про сепаратизм.

Законодавча влада належить двопалатному Парламенту: Бундесрат – орган представництва федеральних земель, а Бундестаг – нижня палата, яка обирається безпосередньо всіма громадянами. Зміни до Конституції можуть вноситись у разі згоди на це 2/3 членів обох палат.

Федеральний президент обирається на 5 років спеціальним конституційним органом – Федеральними зборами – більшістю голосів. Президент є своєрідним символом нації, він представляє ФРН на міжнародній арені, пропонує парламентарям кандидатуру голови уряду, підписує та оприлюднює федеральні закони, затверджує на посаді та звільняє міністрів за поданням федерального канцлера і затверджує на посади суддів. Президентіві належить виключне право помилування.

Федеральний канцлер є політичним лідером Німеччини і главою федерального уряду. Він обирається депутатами Парламенту без обговорення кандидатури. Канцлер формує Уряд і вирішує, скільки міністрів буде в Уряді. В Уряді діє принцип колегіальності: попри різні думки й позиції у різних міністерств, рішення ухвалюються від імені всього Уряду. Дослідники вважають, що Уряд має більшу вагу, ніж Парламент, а канцлер є найбільш сильною постаттю в державній системі Німеччини.

Федеральний конституційний суд створено для гарантування прав і свобод громадян, він є незалежним від законодавчої і виконавчої влади. Він надає висновки щодо відповідності нормативно-правових актів і суддівських рішень Основному закону. У зв'язку з цим федеральний суд згідно з Конституцією має право скасовувати закони, якщо визнає їх такими, що суперечать Основному закону. Більш того, будь-який німець зобов'язаний звертатися до Конституційного суду з позовом щодо відновлення правової норми, якщо вважає, що окремий закон суперечить Конституції.

Місцеве управління. Конституція 1949 р. наділила окремі землі законодавчими повноваженнями. Діяльність місцевих органів влади регламентується конституціями і положеннями про місцеве управління. Управлінська діяльність здійснюється на кількох рівнях: федеральна держава, землі, органи самоврядування. Осередком місцевого самоврядування стали громади, створені в усіх землях. Громадою може бути місто, сільське поселення або їх сукупність. У 70-х рр. ХХ ст. внаслідок адміністративної реформи у ФРН чисельність громад скоротилася шляхом їх об'єднання. Громадські органи влади обираються прямими, рівними і загальними виборами, в яких з 1990 р. можуть брати участь навіть іноземці – громадяни держав Євросоюзу.

Цікаво, що структура органів місцевого самоврядування розрізняється залежно від моделі, до якої належать положення, що діють у різних землях. Так, у містах землі Шлезвіг-Гольштейн обрана рада обирає голову зі свого складу, водночас вона призначає на строк 6–12 років виконавчий колегіальний магістрат, що складається з фахових управлінців. Рада призначає також і

бургомістра, якій очолює магістрат, але не втручається у розпорядження ради. У землях Нижня Саксонія і Північний Рейн-Вестфалія рада громади обирає бургомістра або обер-бургомістра, якій виконує представницькі функції. Одночасно вона призначає на 6–12 років фахового управлінця на посаду директора громади, якій особисто керує адміністрацією. Бургомістерська модель, розповсюджена в землях Саар і Рейнланд Пфальц, передбачає обрання радою бургомістра, який одночасно є головою ради і головою виконавчої влади громади. У землях Баварія, Саксонія, Баден-Вюртемберг і на територіях колишньої НДР теж існує бургомістерська модель, але бургомістр обирається населенням на загальних виборах.

Така зовнішня складність організації органів місцевого самоврядування передбачається доктриною муніципального права і можливістю багатоманітних форм її реалізації.

Поліція. Організація і діяльність поліції визначаються особливостями федеративного устрою Німеччини. Згідно з Конституцією проблеми поліцейської діяльності віднесено до компетенції 16 федеральних земель. Кожна з них має власне МВС і керується спеціальними законами про поліцію. Конституція визначає, що предметом виключного відання федерації є Федеральне відомство кримінальної поліції і Федеральна прикордонна охорона. Контроль за поліцією на місцях здійснюють ландтаги через свої спеціальні комісії.

Право ФРН. Право ФРН належить до романо-німецької правової сім'ї, що обумовило, зокрема, наявність кодифікацій головних галузей права. Сучасне цивільне право ФРН ґрунтується на Німецькому цивільному Уложенні 1900 р. Значна частина цього кодексу є чинною і зараз, звісно, із значними змінами. Модернізація почалась у середині ХХ ст., перш за все стосовно права власності. Законодавчо регламентується поняття соціалізації як підпорядкування інтересів окремих власників ідеї соціальної доцільності. Закон про будівництво 1960 р. і Закон про угоди із землею 1961 р. передбачають обов'язок власника враховувати норми і плани містобудування під час використання власної земельної ділянки. Зрозуміло, що інколи

інтереси окремих власників обмежуються на користь держави в цілому (видобуток корисних копалин на території приватної земельної ділянки). Цікаво, що в цьому випадку сучасні вимоги суперечать нормам німецького Уложення, яке встановлювало непорушність інтересів власника землі на повітря і надра на його землі. У 2001 р. в цивільно-правовій практиці з'явилося правило, що двосторонній договір не може обмежувати інтереси третіх осіб і повинен відображати «загальну турботу». Певних змін зазнало і акціонерне право як підгалузь цивільного права індустріальної країни, що виникла ще в середині XIX ст. У сучасній Німеччині Закон про акціонерні товариства 1965 р. регламентує питання, пов'язані зі створенням і регулюванням юридичних осіб. Акціонерне товариство – це юридична особа, яка складається з не менш ніж п'яти фізичних осіб, має акціонерний капітал і відповідає перед кредиторами майном товариства. Кожна акція дає право на один голос, що не виключає можливості випуску привілейованих акцій без права голосу. Позитивом сучасного акціонерного права Німеччини є його відкритість, колегіальність у діяльності товариств і наявність контролю з боку державних органів.

Становить інтерес розвиток антимонопольного законодавства у новітній час. У 1896 р. був виданий Закон про боротьбу з нечесною конкуренцією, у 1909 р. – Закон про несумлінну конкуренцію, який з певними змінам є чинним і нині. Згідно з §1 Закону від 1909 р. «на того, хто в торговому обігу з метою конкуренції чинить дії, які суперечать добрим звичаям, покладається обов'язок припинити такі дії і компенсувати шкоду». Посилання на «добрі звичаї» зробили цей Закон об'єктом різноманітного суддівського тлумачення і викликали суперечливу антимонопольну практику. У ФРН у 1957 р. був ухвалений Закон проти обмеження конкуренції, а в 1973 р. – про контроль за концентрацією капіталу. У підсумку у новітній час сформувалась практика щодо обмежень і визнання недійсними комерційних угод, якщо вони суперечать публічним інтересам.

Джерелами кримінального права сучасної ФРН є Конституція 1949 р., Кримінальне уложення Німецької імперії 1871 р.,

федеральні кримінальні закони, кримінальне законодавство земель та іноземне кримінальне законодавство. Особливістю кримінального права ФРН є те, що воно не повністю кодифіковане. Реформа кримінального законодавства почалась іще в першій половині ХХ ст., але жоден з проєктів так і не був ухвалений. У 1923 р. ухвалено Закон про здійснення правосуддя щодо малолітніх. З 1933 по 1945 рр. діяли нацистські кримінально-правові акти, яким притаманна крайня реакційність. У 1954 р. було запроваджено класифікацію злочинних дій, за якою вони поділяються на злочини і провини. У 1969 р. були ухвалені перший і другий закони про реформу кримінального права, що заклали підґрунтя для змін у Загальній частині КК. У 1989 р. була посилена відповідальність за викрадення людини з метою вимагання і захоплення заручників. У 1992 р. посилено відповідальність за торгівлю людьми, наркотиками й іншими формами прояву організованої злочинності.

Злочином визнається протиправне діяння, за вчинення якого передбачено мінімальне покарання у вигляді позбавлення волі на строк від року й більше. Розділ 1 КК ФРН закріплює основний принцип кримінального законодавства: «Немає злочину без вказівки у законі». КК установлює імунітет членів Парламенту, Федеральних зборів і законодавчого органу від переслідування за голосування чи висловлювання в цьому органі або в одному з його комітетів. Однак імунітет не поширюється на наклеп.

КК не містить визначення покарання, але передбачає два види покарання – позбавлення волі та грошовий штраф. Смертну кару у ФРН скасовано 102 статтею Конституції. Позбавлення волі може бути строковим (від 1 місяця до 15 років) або довічним. Довічне призначається за підготовку агресивної війни, державну зраду, убивство, розбій, наслідком якого стала смерть потерпілого, і тяжкий підпал. Довічне позбавлення волі за геноцид є безальтернативним. До додаткових покарань належать заборона керувати транспортним засобом і вилучення предметів злочину.

У цілому в кримінальному праві ФРН співіснують дві тенденції: з одного боку, формулювання і введення в Особливу частину нових складів злочинів (тероризм, комп'ютерні злочини, нові

склади посадових злочинів, а з іншого – декриміналізація за рахунок виключення колишніх застарілих складів злочинів.

§ 6.4. Франція (Французька Республіка)

У Франції з 1875 по 1940 рр. існувала Третя республіка. На початку ХХ століття ця держава взяла участь у Першій світовій війні на боці Антанти і повернула території Ельзасу і Лотарингії. Повоєнне становище було вкрай тяжким: 1,5 млн загиблих, зовнішній борг США – 4 млрд дол., стрімке зростання цін порівняно з довоєнним рівнем, різке падіння курсу франка. Економічна криза супроводжувалася кризою політичною. Парламентський контроль над Урядом обумовив часту зміну кабінетів. За роки Третьої республіки жоден уряд не працював більше ніж півроку.

Особливістю функціонування державного механізму у ці часи була реалізація доктрини «регламентарної влади», яка дозволяла Уряду видавати нормативно-правові акти навіть без делегування йому законодавчих повноважень Парламентом. За цих умов Уряд дуже часто змінював попередні законодавчі приписи, що також посилювало загальну політичну нестабільність. На цьому тлі активізувалась діяльність ультраправих організацій «Вогняні хрести» на чолі з Ф. де Ля Рокком і «Французька дія», яку очолював маршал А. Петен. У 1920 р. ультраліві політичні сили об'єднались у Французьку компартію (ФКП). У 1936 р. виникла загроза фашизації державного ладу, і за пропозицією ФКП комуністи, соціалісти, республіканці й радикальні антифашистські організації об'єднались у Народний фронт. У 1937 р. Народний фронт отримав більшість голосів у Парламенті, що дозволило затвердити 130 законів, серед яких були заборона фашистських організацій, 40-годинний робочий тиждень, двотижнева оплачувана відпустка, виділення кредитів селянам і дрібним підприємцям та збільшення податків на великий капітал. Уряд Народного фронту проіснував близько одного року і пішов у відставку внаслідок міжпартійних суперечок. 30 вересня 1938 р. уряд Е. Даладьє підписав разом із керівниками

Великобританії, Німеччини й Італії Мюнхенську угоду про відторгнення Судетської області Чехословаччини на користь нацистської Німеччини. На початку війни керівництво Франції виявляло крайню непослідовність – взяло участь в антигітлерівській коаліції, але 110 французьких дивізій, що стояли на кордоні з Німеччиною проти 23 німецьких, не зробили протягом 1939–1940 рр. жодного кроку, жодного вистрілу. Така дивна тактика отримала у сучасників назву «сидячої» війни. У травні 1940 р. Німеччина обійшла оборонну лінію «Мажино» (система укріплень на кордоні з Німеччиною, названа іменем Міністра оборони, генерала А. Мажино), 14 червня нацистські війська захопили Париж, а 22 червня 1941 р. було підписано акт про капітуляцію Франції, що означало закінчення існування Третьої республіки.

У роки Другої світової війни Франція була поділена на дві частини – окупований Північ і формально не окупований Південь. У південній частині існував маріонетковий, колабораціоністський режим під керівництвом маршала А. Петена, якій обіймав посаду спочатку голови Ради міністрів, а з жовтня 1940 р. – глави Французької держави. Резиденцією Петен обрав курортне містечко Віші, через що режим став відомим як «вішістський». Французька влада зобов'язувалася постачати у Німеччину сировину, робочу силу і продовольство. Формально А. Петен проводив курс на відродження країни, так звану Національну революцію, але фактично політика повністю контролювалась нацистською Німеччиною. «Вішісти» видали закони про ліквідацію демократичних свобод, заборону профспілок і страйків, навіть намагались розробити проєкт нової Конституції. До речі, після звільнення Франції А. Петен був засуджений на довічне ув'язнення, де він і помер у 1951 р.

Одночасно із колаборантським урядом Віші у Франції діяли партизанський рух і рух Опору, якими керували всередині країни лідери компартії і голова Комітету «Вільна Франція», а з 1942 р. «Франція, що бореться» генерал Шарльде Голль із Лондона. Ураховуючи роль ФКП – «партії розстріляних» – під час створення Тимчасового уряду у 1944 р., два комуністи увійшли до його складу. Головна мета Тимчасового уряду – відновлення

демократичного ладу, націоналізація промисловості та притягнення до суду осіб, які співпрацювали з режимом Віші, – була досягнута. Але під час виборів до Парламенту 1945 р. перевагу здобули ліві, зокрема комуністи, які виступали за верховенство Парламенту на протигагу голлістам – правим, що наполягали на впровадженні режиму президентської республіка на чолі з генералом Ш. де Голлем. У підсумку перемогли ліві, а де Голль на десять років був усунений з політичної арени.

27 жовтня 1946 р. у Франції було ухвалено Конституцію і проголошено режим Четвертої республіки. Повнота влади зосереджувалася в нижній палаті Парламенту – Національній асамблеї. Конституція починалася преамбулою, де наводились основні права і свободи: право громадян на страйки й на організацію профспілок, рівність прав жінок і чоловіків, безкоштовна світська освіта тощо. Дослідники вважають, що преамбула до Конституції 1946 р. і Декларація прав людини і громадянина створили своєрідний французький «білль про права». Частина Конституції про державний устрій проголосила становлення сильної влади нижньої палати – Національних зборів, або асамблеї. Ця палата проголошувалась єдиним законодавчим органом у країні, без права делегування своїх законодавчих повноважень. Виключно законодавчою ініціативою Національних зборів регулювалися фінанси і міжнародні відносини.

Рада міністрів затверджувалася асамблеєю і звітувала перед нею. Верхня палата – Рада республіки – виконувала дорадчі функції, і її рекомендації не були обов'язковими для асамблеї. Президент вважався головою державної влади, він обирався Парламентом на 7 років і міг бути обраний повторно. Однак факто справжнім лідером нації він не був, адже будь-який акт Президента потребував підпису Прем'єр-міністра і відповідного міністра (подвійна контраасигнація). Рада міністрів здійснювала безпосереднє керівництво країною, однак несла колективну відповідальність перед Національними зборами і перебувала під постійною загрозою осудження з боку депутатів асамблеї, що мало наслідком відставку всього кабінету.

Пропорційна система виборів за партійними списками призвела до конкуренції дрібних партій у нижній палаті, що об'єктивно гальмувало роботу Парламенту, заважаючи вирішувати невідкладні питання зовнішньої політики і фінансів. Виконавча влада була вкрай нестабільною – за 12 років Четвертої республіки змінилося кілька десятків урядових кабінетів. У цей же час до Парламенту надійшло 99 пропозицій щодо зміни Конституції.

Державний устрій Франції тих часів перебував у суперечності зі світовою тенденцією підвищення ролі й місця саме виконавчої влади. Конституційна реформа 1954 р. дещо розширила права Уряду, але під впливом зовнішніх обставин (вступ до НАТО, колоніальні війни в Індокитаї і Алжирі, проголошення незалежності Лаосу у 1953 р., Камбоджі – у 1954 р, Тунісі і Марокко – в 1956 р.) посилилась політична й економічна нестабільність, що призвело до скасування Конституції 1946 р. 1 липня 1958 р. генерал Шарль де Голль отримав надзвичайні повноваження щодо створення уряду й ухвалення нової Конституції.

28 жовтня 1958 р. на загальнонаціональному референдумі був розглянутий і схвалений проєкт нової Конституції. У Франції виник режим П'ятої республіки, головна архітектура якого була затверджена особисто генералом Ш. де Голлем. Доктрина «голлізму» передбачала, що головна роль у державі відводиться не Парламенту, як раніше, а Президенту. Президент «забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів», він є головою держави і виконавчої влади. Як очільнику-рядової влади, Президент головує на засіданнях Ради міністрів, призначає Прем'єр-міністра і за його (прем'єра) поданням формує Раду міністрів. Президент може розпустити Національні збори, оголосити надзвичайний стан і провести референдум щодо важливих державних проблем без участі Парламенту. Закони Парламенту промульгуються Президентом у 15-денний строк, і протягом цього строку Президент може вимагати нового обговорення законопроєкту Парламентом. З 1962 р. Президента почало обирати безпосередньо населення, а з 2000 р. строк його повноважень було скорочено до п'яти років.

Прем'єр-міністр за Конституцією є другою особою у державі, й Уряд, який він очолює, є підзвітним Парламенту. Дослідники відмічають, що у новітній час у Франції спостерігається тенденція до дуалізму виконавчої влади – Президент поділяє виконавчу владу з Прем'єр-міністром, тобто відбувається певний відхід від доктрини «жорсткого голлізму».

Парламент П'ятої республіки є двопалатним: Національні збори це нижня, а Сенат – верхня палата. 577 депутатів нижньої палати обираються на 5 років, а 305 депутатів Сенату – на 9 років, з оновленням однієї третини кожні 3 роки. На відміну від попередньої Конституції, зараз Сенат володіє майже рівними правами з Національними зборами, що реанімує ідею внутрішньої парламентського балансу і противаг.

Разом з ухваленням Конституції у 1958 р. було започатковано судову реформу. Судова влада у Франції є складною і багаторівневою. Умовно вона складається з трьох гілок: загальна судова система, спеціалізована і система адміністративних судів. До загальних належать Касаційний суд, апеляційні суди і суди, які розглядають різні категорії справ як суди першої інстанції. Вища судова інстанція – Касаційний суд, він розглядає скарги на постанови 27 апеляційних судів, які переглядають вироки і рішення, винесені судами першої інстанції. Суди першої інстанції – це суди з цивільних і кримінальних справ. До спеціальних судів належать торгівельні суди, які обираються колегією, що складається з підприємців і комерсантів. Трудові спори розглядаються спеціальними конфліктними радами, що складаються з представників найманих робітників і власників підприємств. До адміністративних судів належать адміністративні трибунали й апеляційні адміністративні трибунали. Ці установи представлено урядовцями, які не є професійними суддями і вирішують спори по суті, а також надають оцінку юридичній суті адміністративного спору.

Новою інстанцією порівняно з передбаченими Конституцією 1946 р. стала Конституційна рада, діяльність якої регламентується Конституцією та ордонансом 1958 р. Конституційна рада – це головний орган конституційного контролю, що дає підставу

називати його «третьою палатою Парламенту». Контроль ради є попереднім, йому підлягають не закони, а законопроекти. Також функції конституційного контролю покладено на Державну раду Франції, акти якої набувають самостійного значення у зв'язку з новим розумінням законодавчої влади, тому, розглядаючи, наприклад, справу про перевищення влади державним службовцем, Державна рада може анулювати акт виконавчої влади як такий, що не відповідає Конституції.

Отже, Конституція 1958 р. встановила у Франції напівпрезидентську форму державного правління.

Що стосується місцевого самоврядування, то його особливістю є наявність окремих кодифікованих актів, які регулюють створення і функціонування «комун, департаментів і заморських територій». Детальніше статус територіальних утворень визначено Кодексом комун 1977 р., а в 2000 р. – Загальним кодексом територіальних співтовариств. Особливістю місцевих колективів є те, що на їхній території посадові особи і служби діють від імені держави. Системі місцевого самоврядування Франції притаманна спеціалізація, за якою місцеві колективи володіють визначеною компетенцією, за межі якої не мають права виходити. Основними місцевими колективами є регіони, департаменти і комуни. Зараз у Франції існує 22 регіони. Органами регіонального управління є рада, голова ради, економічний і соціальний комітети. У 1986 р. були започатковані прямі й загальні вибори членів регіональних рад. Рада ухвалює рішення з усіх питань, що належать до компетенції регіону. Голова регіональної ради є головою виконавчої влади в регіоні й обирається регіональною радою зі свого складу. Економічний і соціальний комітет є структурним підрозділом суто регіональним. Він надає висновки з проектів рішень і будь-яких питань, що належать до компетенції регіону. Контроль за законністю рішень регіональної ради здійснює регіональний префект, який є провідником політики Уряду на території регіону.

Департамент виступає як державна адміністративно-територіальна одиниця з повноваженнями, визначеними владою, а також є місцевим колективом. Зараз у Франції існує 101

департамент (5 заморських). Реформи 80-х років ХХ ст. зробили департаменти провідним місцевим колективом. Департамент очолюють генеральна рада та її голова. Генеральна рада формується на основі прямих і загальних виборів і є постійно діючим органом, склад якого оновлюється один раз на три роки. Рада затверджує питання надання фінансової допомоги комунам, створює громадські служби департаменту і розпоряджається його майном. Вибори голови відбуваються кожні три роки.

У департаменті існує посада префекта – представника центрального уряду, завданням якого є інформування Уряду про важливі події у департаменті. Як очільник системи державної адміністрації у департаменті префект забезпечує підтримання правопорядку, контролює виконання законів і діяльність громадських установ департаменту і його комун.

Комуна – це місцевий колектив, який не є державною адміністративно-територіальною одиницею. Комуна очолює мер, якого обирає муніципальна рада на першому засіданні таємними голосуванням. Строк повноважень мера становить 6 років, при чому дострокове звільнення мера є неможливим. Мер готує і проводить засідання муніципальної ради, керує муніципальними службами і контролює підтримання громадського порядку; під керівництвом прокурора він працює з актами громадського стану (реєстрація шлюбу, факти народження і смерті), виконує певні судові функції (спостерігає за розшуком і затриманням злочинців, збором доказів), а під керівництвом префекта забезпечує оприлюднення законів, проведення виборів і перепису населення, завіряє підписи й видає ліцензії від імені держави.

На думку дослідників, відсутність системи місцевого самоврядування у Франції обумовлює дещо запізне приєднання Франції до Європейської хартії місцевого самоврядування (у 1985 р.). Скоріше можна стверджувати, що система існує, але є однією із найбільш централізованих.

Для поліції Франції характерним є прагнення до спеціалізації і професіоналізації з одночасним скороченням штату співробітників. Структурно поліція була поділена на директорати.

Судова поліція виявляє ініціаторів злочинів на території країни. Центральне управління організує боротьбу з організованою злочинністю, тероризмом і їх фінансуванням. У складі Національної поліції створено спеціальну дивізію з боротьби з тероризмом. Функції військової поліції належать Національній жандармерії, яка є складовою збройних сил і підпорядковується Міністрові оборони. Жандармерія складається з центрального апарату і технічних служб, територіальних командувань і військових формувань, республіканської гвардії, частин і підрозділів за межами метрополії, а також спеціалізованих формувань. За цільовим призначенням жандармерія була поділена на департаментську, мобільну, республіканську гвардію і спеціальні частини. Департаментська жандармерія охороняє важливі об'єкти, підтримує громадський порядок, збирає дані про криміногенну ситуацію всередині країни. Мобільна жандармерія – оперативний резерв сил безпеки. Республіканська гвардія є спеціальним воєнізованим формуванням із забезпечення безпеки і режиму на державних об'єктах. Спеціалізовані частини жандармерії забезпечують охорону режимних об'єктів, наглядають за дотриманням правопорядку і законності, надають допомогу адміністративним службам. Жандармський контингент входить до складу миротворчих сил ООН, надає допомогу франкомовним країнам Африки і забезпечує охорону дипломатичних представництв Франції за кордоном. Із 2007 р. у Франції почала роботу імміграційна поліція, яка разом із прикордонними підрозділами протидіє нелегальній міграції.

Дослідники сучасної французької поліції помітили цікаву обставину – чим вище посади у поліції, тим більше там жінок.

Право Франції. У ХХ ст. доволі новими джерелами французького права стали торгівельні (правові) звичаї, а також судова практика у вигляді рішень Касаційного суду. Отже, законодавство й нормативні акти виконавчої і муніципальної влади поступово втрачають своє виключне, домінуюче становище.

Серед законодавчих актів, що видаються Парламентом Франції, особливе місце посідають органічні закони, які доповнюють найважливіші конституційні положення. Звичайні закони – це

парламентські акти, які регулюють або окремі галузі права, або окремі правові інститути. До них належать також кодекси, що відповідають традиційній системі законодавства. Конституція 1958 р. визначила перелік напрямів правового регулювання, що перебувають у виключній компетенції законодавчої влади: права і свободи громадян, правила націоналізації і денаціоналізації підприємств, порядок виборів у Парламент та органи місцевого самоврядування, кримінальна відповідальність і судочинство, принципи організації оборони, освіти, трудового права тощо. Усі інші проблеми регулюються регламентарними актами, серед яких особливе місце посідають *ордонанси* – урядові акти, що ухвалюються з дозволу Парламенту в галузях, що зазвичай регулюються законодавством.

Поруч із кодексами в ХХ столітті виникла практика видання консолідованих законодавчих актів. На відміну від класичних кодексів, вони містять норми, що видаються за допомогою регламентарних актів, – кодекс про працю, шляховий, податковий тощо.

Для права сучасної Франції характерною є наступність, тобто врахування і використання історичних надбань. У цивільному праві основними джерелами є Конституція 1958 р., Декларація прав людини і громадянина 1789 р. і Цивільний кодекс 1804 р., дуже змістовно перероблений. Окремим джерелом є Торгівельний кодекс 1807 р., який доводив подвійну природу приватного права Франції. У другій половині ХХ ст. були ухвалені Закон про акціонерне право Франції, Декрет уряду про торгівельні товариства, Закон 2001 р. про нові економічні правила і Торгівельний кодекс 2000 р. Кодекс упорядкував норми торгівельного законодавства про торгівельні компанії, банкрутство, представництво тощо. Особливістю джерел цивільного права є те, що правовий звичай відіграє роль субсидіарного джерела права, як і в кодексі Наполеона 1804 р.

Джерельну базу кримінального права складають конституції 1946 і 1958 рр., Декларація прав людини і громадянина і Кримінальний кодекс 1992 р, який замінив Кримінальний кодекс Наполеона 1810 р. Конституція наділяє правом помилування Президента республіки і регламентує питання кримінальної

відповідальності вищих посадовців. Декларація встановлює, що «нікого не можна звинувачувати, арештовувати або брати під варту інакше ніж у випадках, визначених законом». Формулою «будь-яка людина вважається невинуватою до тих пір, доки вона не буде оголошена винною» встановлюється презумпція невинуватості.

Окремим джерелом кримінального права є міжнародні угоди, акти про екстрадицію, правову допомогу, конвенції щодо боротьби з окремими видами злочинних дій. Принцип пріоритету міжнародного права над правом національним призвів до включення в КК норм про відповідальність за злочини проти людства. Відносно новими виявились норми про боротьбу проти геноциду, тероризму, організованої злочинності, заборону проведення медичних експериментів на людях. Цікаво, що у Кримінальному кодексі 1992 р. немає визначення злочину, натомість міститься традиційна класифікація злочинних діянь, а також поділ санкцій на кримінальні, виправні та поліцейські. Дуже суворими є покарання. До основних належать кримінальне ув'язнення на строк від десяти до тридцяти років і довічне ув'язнення. Довічне ув'язнення призначається за умисне убивство за обставин, що обтяжують злочин, застосування тортур, катувань, згвалтування з катуванням. Серед виправних покарань перші місця посідають тюремне ув'язнення і штраф. До поліцейських належать штрафи і покарання, які позбавляють певних прав. Смертна кара за кримінальні злочини була скасована у 1981 р., що свідчить про гуманізацію кримінального правосуддя.

§ 6.5. Держава і право країн Східної та Південно-Східної Європи

У новітній час у центрі та на сході Європи виникли незалежні держави. Своєю появою вони зобов'язані революційним подіям, пов'язаним із Першою світовою війною і розпадом Австро-Угорської, Німецької і Російської імперій. 29 жовтня 1918 р. серби, хорвати і словенці проголосили про створення своєї держави

«Королівства сербів, хорватів і словенців». 2 листопада 1918 р. проголосила незалежність Угорщина.

Розпад імперії активував і питання про долю монархії в Австрії. Влада перейшла до Тимчасових національних зборів і Державної ради. Тимчасові збори скасували монархію і проголосили Австрію демократичною республікою. Скасовувались всі станові привілеї і титули, запроваджувались загальне виборче право та восьмигодинний робочий день.

Угорська революція йшла шляхом, тотожним австрійському: влада перейшла до Національної ради, а Угорщина проголошувалася республікою. Однак особливістю політичної ситуації в Угорщині був сильний вплив компартії, до складу якої входили угорці-військовополонені, що повернулись з Росії. Вони закликали до соціалістичної революції і пропагували свою ідеологію в радах, що створювались у всій країні.

Певний парадокс полягав у тому, що ультимативні вимоги великих держав щодо повернення територій сусідкам Угорщини – Румунії і Чехословаччини – популяризували курс на соціалістичну революцію серед місцевих громадян і консолідувала їх під керівництвом лівих сил.

6.5.1 Чехословаччина

14 листопада 1918 р. Національна рада у Празі проголосила Чехословаччину демократичною республікою. Першим Президентом обрали лідера Чеської народної партії Томаша Масарика, тоді ж затвердили уряд під назвою «Кабінет загальнонаціональної коаліції» та ухвалили Тимчасову Конституцію. Вона містила положення про Національні збори як вищий законодавчий орган та уряд. Засновувались Верховний суд і Вищий адміністративний суд. Уряд ініціював ухвалення низки законів: про 8-годинний робочий день, про державне страхування і про визнання фабрично-заводських комітетів. У 1919 р. почалась аграрна реформа – наділення малоземельних селян землею, конфіскація залишків землі у поміщиків, що дозволило послабити соціальну напруженість на селі.

У березні 1920 р. Національні збори ухвалили Конституцію на постійній основі. Основний закон визначив парламентський лад, принцип поділу влад – Національні збори, Президент і Рада міністрів, незалежні судді з Верховним судом. Національні збори склалися з двох палат: нижньої – палати представників (300 депутатів) і верхньої – сенат (150 депутатів). Вибори проголошувалися загальними, рівними і прямими із таємним голосуванням, але запроваджувався ценз осілості. Законопроект, ухвалений палатою представників, міг бути відхилений або затриманий на шість місяців. Повторне голосування вимагало вотуму у дві третини голосів депутатів нижньої палати. Президент ставав головою держави, він обирався на сім років, призначав і звільняв міністрів, головував на засіданнях Уряду, укладав міжнародні договори, розпускав Парламент і запроваджував військовий стан. Створювався Конституційний суд, який визначав відповідність Конституції законів та інших нормативно-правових актів і розглядав скарги громадян на адміністративні органи.

У Конституції містились демократичні права і свободи, зокрема обирати і бути обраним, свобода слова, друку, зборів і совісті. Національні меншини користувалися культурною автономією, у місцевостях, де вони становили 20 % населення, діловодство провадилося на двох мовах. Однак у 1926 р. поправка до Конституції обмежила право національних меншин на використання рідної мови під час звернень до державних органів, у 1927 р. були звужені права органів місцевого самоврядування, а також з 1927 р. Президенту було дозволено вносити зміни до Конституції.

Установлення нацистської диктатури у Німеччині й аншлюс Австрії створили загрозу для безпеки Чехословаччини. Розрахунок керівництва на підтримку з боку західних демократій не виправдався. Президент Е. Бенеш прийняв вимогу надати автономію Судетській області. Однак політика умиротворення агресора виявилась помилковою. 30 вересня 1938 р. Чехословаччина прийняла умови Мюнхенського договору, підписаного Великобританією, Францією, Італією і Німеччиною про передання Судетської області Третьюму Рейху, а південних районів Закарпат-

тя і Словаччини з містами Ужгород, Мукачеве й Берегове – Угорщині. Чехословаччина втратила третину території з 5 млн населення і 40 % промислового потенціалу, але головне – зазнала краху демократична система, і країна переставала бути суб'єктом самостійної міжнародної політики. Усі політичні партії саморозпустилися, 5 жовтня 1938 р. Президент Е. Бенеш подав у відставку й емігрував, 6 жовтня було проголошено автономію Словаччини, а 14 березня 1939 р. – незалежність Словаччини. 15 березня 1939 р. німецька армія почала окупацію чеських земель, 16 березня було проголошено про створення «протекторату Богемія і Моравія», Парламент розпускався, а на чолі було поставлено німецького протектора.

Після закінчення Другої світової війни гостро постала проблема політичного й економічного відновлення Чехословаччини. 5 квітня 1945 р. як результат компромісу основних політичних сил, що змагалися за лідерство у повоєнній державі, було ухвалено Кошицьку урядову програму. Комуністична партія намагалась забезпечити собі провідні позиції у державі та суспільстві. Економічна частина передбачала націоналізацію підприємств, конфіскацію земель колаборантів, німців та угорців. Національна буржуазія, яку не помітили у зв'язках з окупантами, зберігала свої позиції. Німецьке й угорське населення, за винятком антифашистів, підлягало депортації і позбавленню громадянства. Національний фронт чехів і словаків визначався як форма взаємодії всіх суспільних груп, громадських організацій і політичних партій.

У жовтні 1945 р. у розвиток Кошицької програми був ухвалений Декрет про націоналізацію банків, страхових компаній і цілих галузей промисловості. У травні 1946 р. відбулися перші повоєнні вибори до Парламенту. Більшу частину місць у Національних зборах отримали комуністи. Уряд очолив лідер компартії К. Готвальд. Політична ситуація загострювалась, тому що комуністи наполягали на розширенні державного сектору в економіці, а представники інших партій захищали позиції приватного сектору. Політична боротьба і подальше розмежування політичних партій призвели до загального політичного страйку. У лютому 1945 р. Президент Е. Бенеш прийняв відставку дванадцяти

міністрів, і склад Уряду було доповнено міністрами від компартії. Отже, питання про владу було вирішено на користь комуністів.

У Словаччині в цей час подали у відставку міністри від Демократичної партії, а у березні 1948 р. було сформовано новий Корпус уповноважених на чолі з Г. Гусаком.

Дослідники відмічають, що події лютого 1948 р. не були простим путчем, натомість активна частина населення підтримала програму компартії, яка запропонувала демократичні принципи. Національні збори висловили підтримку новому уряду, а Президент Е. Бенеш демонстративно виїхав у своє помістя поблизу Праги.

Лютневі зміни було закріплено у травні 1948 р. Конституцією, а вся повнота влади сконцентрувалася у руках компартії. Президент відмовився підписати Конституцію і пішов у відставку. Новим Президентом республіки було обрано К. Готвальда, і більш ніж 40 років компартія утримувала необмежену владу. До 1950 р. іще лунали гасла про пошук власного шляху розвитку, власної концепції соціалістичних перетворень, але на практиці втілювалися сталінські директиви. На початку 50-х рр. пошуки припинилися, і затвердилась радянська модель розвитку. Прикро, що за прикладом СРСР незгоду частини населення з «новим курсом» було зламано за допомогою інспірованих політичних процесів та інших заходів (створення таборів на уранових копальнях, позбавлення майна, проведення конфіскаційної грошової реформи). Дуже відомим став процес над колишньою бранкою нацистського концтабору, депутатом Парламенту від націонал-соціалістичної партії М. Гораковою, яка у 1950 р. була засуджена до смертної кари. Представники церкви були засуджені як «агенти Ватикану». Приблизна кількість жертв репресій сягає 200–300 тисяч осіб. Ситуація покращилась лише після смерті Й. Сталіна і К. Готвальда.

Під впливом «відлиги» у СРСР почалися певні демократичні зрушення і в Чехословаччині – пошквалилася діяльність профспілок, молодіжних організацій, католицької церкви і некомуністичних партій. У липні 1960 р. Парламент ухвалив нову Конституцію, яка констатувала, що завдання перехідного періоду

виконано, і соціалістичне суспільство побудовано. Держава отримала назву Чехословацька радянська соціалістична республіка – ЧРСР.

Наступна драматична сторінка в історії Чехословаччини є пов'язаною з подіями 20–21 серпня 1968 р., коли війська СРСР, Болгарії, Угорщини, Польщі та НДР вступили на територію ЧРСР, що призвело до згортання демократичних процесів. 21 серпня керівники держави А. Дубчек, А. Смирковський, Ф. Кригелта інші були заарештовані й вивезені до СРСР. Ця ганебна подія зустріла категоричний осуд чехословацької громадськості та світової спільноти. Міністр іноземних справ ЧРСР у виступі в ООН засудив вторгнення.

З'їзд компартії Словаччини висунув вимогу перебудови ЧРСР на федеративній основі. 28 серпня 1968 р. було ухвалено рішення про федеративний устрій держави, і до початку 1990-х рр. ЧРСР складалась з Чеської і Словацької соціалістичних республік. На зміну Національним зборам прийшли Федеральні збори, які склалися з палати народу і палати національностей. Законодавча влада в Чехії належала Чеський національній раді, у Словаччині – Словацькій національній раді. Єдиною залишалась комуністична партія. У жовтні 1968 р. ухвалено Закон про національності ЧРСР, за яким визнавались існування національних меншин і їхні права та гарантувалася свобода національного розвитку. Наприкінці 60-х років почали створюватись культурні об'єднання громадян угорської, німецької, польської та української національностей. У 1975 р. посаду Президента посів Г. Гусак, який став уособленням «нормалізації». Він сконцентрував до 1987 р. функції Президента, першого секретаря Центрального комітету комуністичної партії і голови Національного фронту.

У зв'язку з початком у СРСР періоду гласності й перебудови певні зміни відбувалися і в ЧРСР. Суспільство поступово доладо апатію, пройшли демонстрації у зв'язку з 20-річчям окупації у 1988 р., на честь Дня національної незалежності 28 жовтня 1988 р. Посилився вплив громадської організації «Хартія – 77», яка стежила за дотриманням владою обов'язків, ухвалених на Гельсінській нараді 1977 р. У 1978 р. був створений комітет на захист громадян, яких незаконно переслідували за їхні погляди.

Головою Федеральних зборів було обрано О. Дубчека, а 29 грудня 1988 р. Президентом республіки одностайно обрали Вацлава Гавела. Одночасно розпочались економічні реформи, і їх наслідки були дуже негативними для Словаччини, що викликало національні суперечки між чехами і словаками.

Після виборів 1990 р. Словацька національна партія висунула вимогу повної незалежності Словаччини. Після періоду конфронтації 25 листопада 1992 р. Федеральні збори ухвалили рішення про припинення федерації двох народів. 1 січня 1993 р. на мапі Європи на місці чехословацької федерації виникли дві нові держави – Чеська республіка і Словацька республіка. Після «оксамитового розлучення» в обох державах були проведені президентські вибори. Президентом Чеської Республіки став В. Гавел, який був переобраний і на другий термін, а Словацької – М. Ковач, якого на наступних виборах змінив Р. Шустер.

У травні 2004 р. Словацька Республіка була прийнята до НАТО та ЄС. У Словаччині Президента обирають загальним прямим голосуванням на 5-річний термін, а більшу частину виконавчої влади покладено на голову Уряду – Прем'єр-міністра, який зазвичай є лідером партії чи коаліції, що отримала більшість на виборах у Парламент, і призначається Президентом. Решту міністрів Уряду призначає Президент за рекомендацією Прем'єр-міністра. Вищим законодавчим органом Словаччини є однопалатна Народна рада, делегати якої обираються на 4-річний термін на основі пропорційного представництва.

За ініціативи Чехії з метою якнайшвидшого входження до ЄС була створена Вишеградська група країн (Чехія, Польща, Угорщина). Чехія та Словаччина стали членами Ради Європи.

У 1999 р. Чехія була прийнята до НАТО, а в травні 2004 р. – до ЄС. Відповідно до Конституції, Чехія є парламентською демократією. Глава держави (Президент) обирається кожні п'ять років Парламентом. Президенту надано особливі повноваження: пропонувати суддів Конституційного суду, розпускати Парламент за певних умов і накладати вето на закони. Він призначає Прем'єр-міністра, який визначає основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики, а також інших членів урядового кабінету

за поданням Прем'єр-міністра. Чеський Парламент є двопалатним і складається з палати депутатів і сенату.

11 листопада 1918 р., керуючись проголошеним у Росії правом народів на самовизначення, **Польща** проголосила створення незалежної Польської республіки. 26 січня 1919 р. відбулися вибори до Законодавчого сейму, за яким Ю. Пілсудський отримав повноваження «начальника держави».

6.5.2. Польща

Відродження Польської держави законодавчо проголошувалось Малою Конституцією 1919 р. Влада зосереджувалась у руках Установчого сейму, а з часом Березнева Конституція 1921 р. затвердила формування представницької демократії та розподіл гілок влади. Законодавча влада зосереджувалась у двопалатному Парламенті, що складався із сейму і сенату, засновувалась посада Президента республіки, а виконавча влада надавалась Президентіві й Урядові. Президент обирався Парламентом, мав право скликати і розпускати Сейм і представляв державу у зовнішніх відносинах. Уряд призначався Президентом за згодою більшості Сейму і відповідав перед Сеймом. Конституція проголошувала основні демократичні права і свободи, рівність громадян незалежно від походження, віри, мови й раси, однак передбачалось, що римсько-католицька конфесія посідає пріоритетне місце серед інших. Усі види власності визнавалися недоторканими.

У 1926 р. внаслідок тривалих і запеклих політичних суперечок Польща постала перед загрозою громадянської війни. Президент і Уряд подали у відставку, Парламент обрав Президентом Ю. Пілсудського, але той відмовився від посади, аргументуючи своє рішення недостатніми повноваженнями Президента. Новий Президент І. Мосцицький призначив Ю. Пілсудського «Генеральним інспектором збройних сил», що надало йому можливість установити в державі авторитарну владу, спираючись на армію і державний апарат. Сучасні польські дослідники

характеризують такий режим як «авторитаризм», або «цезаризм». У Польщі утвердився режим «санації» – оздоровлення, знизилася роль Сейму. Поправки до Конституції дозволили Президенту достроково розпускати Парламент без погодження з депутатами і призначати нові вибори, видавати декрети, які мали силу закону до затвердження Парламентом. Робота Сейму стала сесійною, а не постійною, Президент відкривав і закривав сесії.

У квітні 1935 р. була ухвалена нова Конституція, яка узаконила режим «санації». У країні виділялась «еліта» – «кращі сини». Центральне владне місце відводилося Президентові, який об'єднував «неподільну державну владу» і був відповідальним лише перед «Богом та історією». Діяльність Сейму підпорядковувалася Президенту, тому що йому належали право видавати укази, що мали силу закону, право відкладального вето, скликання і розпуску Сейму і сенату та пріоритетне право законодавчої ініціативи з питань змін до Конституції. Після смерті Ю. Пілсудського («мудрого керівника і батька нації») у 1935 р. режим «санації» почав слабшати, і водночас посилювалась опозиція.

1 вересня 1939 р. з нападу Німеччини на Польщу почалась Друга світова війна. 17 вересня СРСР перетнув кордони з Польщею і взяв участь у її розчленуванні. 17 і 18 вересня Президент Е. Ридз-Смігли й Уряд виїхали до Румунії і були інтерновані. 28 вересня 1939 р. в Москві підписано радянсько-німецький договір про дружбу і кордони, за яким в обмін на включення до сфери своїх інтересів Литви СРСР відмовлявся від Люблінського і частини Варшавського воєводства. Нацисти поділили Польщу на кілька зон окупації. Західні, частина центральних і північні райони (населення близько 10 млн) включались до складу Німеччини. На інших територіях створювалось генерал-губернаторство з центром у Кракові.

30 вересня 1939 р. у Парижі було утворено емігрантський уряд, який після розгрому Франції переїхав до Великобританії. У 1944 р. за підтримки СРСР був створений Комітет національного визволення, який наприкінці 1944 р. перетворився на Тимчасовий уряд Республіки Польща. Проблема нового уряду полягала у тому, що США і Великобританія визнавали лише польський

уряд в еміграції. Ялтинська конференція 1945 р. мала покінчити з двовладдям, розширити Тимчасовий уряд за рахунок політиків з лондонського табору і створити Тимчасовий уряд національної єдності. Одночасно лідери держав-переможниць домовилися, що західні кордони Польської держави проходитимуть по лінії річок Одер і Нейсе, а східна – по лінії Керзона. У червні 1945 р. було створено Тимчасовий уряд національної єдності.

У січні 1947 р. відбулися перші повоєнні вибори до Законодавчого сейму, на яких прорадянська Польська робітничка партія ППР і її союзники здобули 80 % мандатів. Президентом держави обрали члена ППР Б. Берута. У 1948 р. виникла Польська об'єднана робітничка партія. За радянським зразком у Польщі була створена командно-розподільча система, центральним важелем якої виступала компартія. Тоталітарна політична система була закріплена Конституцією 1952 р., за якою держава почала називатися Польською народною республікою – ПНР. Законодавча влада належала Сейму, який призначив Прем'єр-міністра, Раду міністрів і Державну раду. Також він ухвалював бюджет і плани соціально-економічного розвитку. Виконавча влада доручалася Раді міністрів і Державній раді. Державна рада – колегіальний орган, який обирався кожні чотири роки на першому засіданні Сейму. У її компетенції було видавати декрети – закони під час перерв у сесіях Сейму, ратифікувати міжнародні угоди, надавати громадянство і застосовувати помилування.

Однак ситуація погіршувалась у зв'язку з незадовільним розвитком народного господарства. У червні 1956 р. у Познані почалися антиурядові виступи, які були жорстко придушені владою (близько 70 осіб загинув). Нове керівництво ПОРП зробило певні поступки: реабілітувало невинно засуджених, почало діалог з католицькою церквою, розпустило колгоспи. Нові виступи не забарилися – у 1970 р. новим керівником ПОРП було обрано Е. Герека, і ситуацію тимчасово вдалося нормалізувати, у тому числі, за рахунок значних запозичень у розвинених західних країнах. Однак у 1980 р. ПНР охопила нова, довготривала криза. Унаслідок розгортання профспілкового руху було створено спілку «Солідарність» на чолі з електриком

гданської судноверфі Лехом Валенсою. Дуже швидко кількість її членів сягнула 10 млн осіб. У 1981 р. головою Ради міністрів і Першим секретарем ПОРП обрали генерала В. Ярузельського, який 13 грудня 1981 р. запровадив у країні военний стан: було заборонено діяльність опозиційних організацій, введено армійське патрулювання у містах і селах, встановлено військовий контроль за роботою підприємств, близько 6 тисяч опозиційних діячів були інтерновані. Вважається, що заходи ці були паліативними, але дозволили убезпечити Польщу від радянського військового вторгнення.

На виборах 1989 р. більшість голосів у сенаті отримали представники «Солідарності», Президентом обрано В. Ярузельського, а Прем'єр-міністром – Т. Мазовецького. На початку 1990 р. саморозпустилася ПОРП, Президент В. Ярузельський склав повноваження, і в грудні 1990 р. на виборах Президента перемогу здобув Л. Валенса. Почалися економічні реформи, розроблені міністром фінансів Л. Бальцеровичем, відомі як «шокова терапія». Протягом стислого часу було скасовано контроль за цінами, введено вільну торгівлю і приватизовано велику частину державного сектору. Ціною значного падіння життєвого рівня населення (на 40 %) і збільшення кількості безробітних (до 2 млн осіб) внутрішній ринок Польщі було стабілізовано. Але невдоволення населення виявилось в обранні до Парламенту в 1993 р. головним чином колишніх комуністів – представників Союзу лівих демократичних сил (СЛДС), а у 1995 р. Президентом Польщі став лідер СЛДС О. Квасневський, який разом із новим лівоцентристським урядом продовжив політику реформ, посиливши акцент на соціальному захисті населення. У квітні 1997 р. Парламент ухвалив Конституцію Польщі, за якою було встановлено парламентсько-президентську форму правління з чітким поділом влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

Головними зовнішньополітичними пріоритетами Польщі в 90-х роках ХХ ст. були визначені розвиток всебічного співробітництва зі США й розвинутими європейськими країнами і вступ до ЄС і НАТО. Унаслідок цілеспрямованої діяльності влади в березні 1999 р. Польща стала членом НАТО, а в травні 2004 р. – ЄС.

Відносини Польщі з Україною мають багату й досить складну історичну традицію та сучасну надійну договірну основу. Польща першою у світі визнала незалежність України. У травні 1992 р. був підписаний Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво. Дві сусідні великі держави активно співпрацюють у загальноєвропейських структурах. Польща традиційно підтримує прагнення України до інтеграції з Європейським Союзом і НАТО.

6.5.3. Південнослов'янські держави

До Першої світової війни **південнослов'янські народи** перебували у складі Австро-Угорщини. Національні держави існували лише у Сербії і Чорногорії. Узагалі Сербія розглядалась як своєрідний центр об'єднання південних слов'ян, і не випадково саме вона ставала головним ворогом Австро-Угорщини на Балканах, і саме Сербії було висунуено ультиматум у зв'язку з убивством нащадка австрійського трону, а також саме їй 28 липня 1914 р. було оголошено війну, яка дуже швидко стала світовою. У грудні 1914 р. сербський Уряд оголосив на засіданні скупщини декларацію, за якою головна мета війни – «звільнення та об'єднання всіх наших невольних братів: сербів, хорватів, словенців».

Поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні прискорила розвиток національно-визвольного руху на її території. Помітною подією стало скликання 5 жовтня 1918 р. Народного віча у Загребі. До його складу увійшли депутати від виборних органів самоврядування Хорватії, Боснії, Герцеговини, Словенії, Істрії і Далмації. 29 жовтня 1918 р. віче проголосило утворення незалежної від імперії Габсбургів держави словенців, сербів і хорватів. 1 грудня 1918 р. делегація Народного віча вручила звернення до принца-регента Олександра I про об'єднання. 4 грудня Олександр I проголосив утворення Королівства сербів, хорватів і словенців.

28 червня 1921 р. в день святого Вида Установчі збори ухвалили Конституцію, яка отримала назву Видовданської. Королівство

проголошувалося конституційною, парламентською і спадковою монархією. Сербсько-хорвато-словенська мова ставала державною. Запроваджувався принцип єдиного громадянства, закріплювалися права людини на особисту свободу, недоторканість життя і житла, на працю і відпочинок, свобода совісті, друку та зібрань. Державна влада організовувалась згідно з принципом її поділу на три гілки. Законодавча здійснювалася спільно Королем і Народною скупщиною, виконавча – Королем, який здійснював її через призначуваних відповідальних міністрів, судова – судами від імені Короля. До речі, Король отримував значні повноваження щодо затвердження та оприлюднення законів, призначення державних посадовців, право помилування, представництво державі на міжнародній арені; він скликав Народну скупщину і розпускав її за згодою Кабінету міністрів, також запроваджувалась процедура контрасигнації. Народна скупщина обиралась шляхом загального, прямого й рівного виборчого права із таємним голосуванням на чотири роки. Право законодавчої ініціативи мали Рада міністрів, окремі міністри з дозволу Короля і депутати скупщини. Закон оприлюднювався у вигляді видання відповідного указу Короля після контрасигнації міністрів. Міністри призначались Королем і відповідали перед ним і Народною скупщиною. Скупщина мала право скасовувати укази урядової влади. На місцях створювалась система органів самоврядування: у 33 областях – обласні збори та обласний комітет, у повітах – повітові збори і повітовий комітет. Обласне управління очолював великий жупан.

Суди проголошувалися незалежними, не допускалось створення надзвичайних судів. Спадкові й сімейні справи мусульман розглядалися шаріатськими судами. Вищою касаційною інстанцією ставала касаційна палата у Загребі, яка розглядала спори щодо компетенції між адміністративною, цивільною, військовою і судовою владою та спори між загальними судами й адміністративними. Судді касаційних та апеляційних судів призначалися Королем за пропозицією міністра юстиції.

Дослідники вважають, що внаслідок ухвалення Видовданської конституції 1921 р. Королівство сербів, хорватів і словенців

ставало централізованою державою на чолі з королем із династії Карагеоргієвичів. Монарх зберігав сильні важелі впливу на всі інші органи влади. Водночас документ не відповідав прагненням хорватів і словенців щодо надання їм автономії. Ця ситуація підштовхувала супротивників Конституції до її перегляду, загострювала ситуацію в країні й ускладнювала досягнення компромісу між представниками південнослов'янських народів.

6 січня 1929 р. король Олександр здійснив державний переворот. Його Маніфест констатував, що лише монарх, володіючи всією повнотою законодавчої і виконавчої влади, здатен вивести державу з кризи і забезпечити народну єдність. Проголошувалося призупинення дії Конституції 1921 р., розпуск Парламенту, політичних партій, скасування принципу незмінності суддів і перехід влади до рук голови держави. Королівським декретом ліквідовувалися органи місцевого самоврядування, оголошувався їх перехід під контроль державних комісарів. Назва держави офіційно закріплювалась як «Югославія». Але економічна криза і невдоволення населення примусили владу у 1931 р. до певних маневрів – проголосити Югославію спадковою монархією. 3 вересня король Олександр запровадив т. зв. октройовану Конституцію, тобто пожалувану монархом без обговорення громадськістю і без проведення референдуму. За основним законом відновлювалася діяльність двопалатного Парламенту у складі скупщини і сенату. Вибори до скупщини (нижньої палати) були відкритими, але кандидати виставлялися за урядовим списком. Половину сенаторів обирали виборці, другу половину призначав Король. Король міг призупинити дію Конституції, вирішував долю законопроектів, щодо яких депутати не знаходили згоди. Королівським указом бюджет набував чинності, навіть якщо Парламент його не узгоджував. Виконавча влада віддавалася монарху, а уряд був перед ним відповідальним. На початку 30-х рр. Король дозволив діяльність югославської національної партії, яку створили за його ініціативою.

Адміністративна реформа поділила територію держави на адміністративні одиниці – бановини (їх кількість змінювалася від 5 до 9), які не відповідали національно-регіональній специ-

фіці, натомість змішаний склад населення на території кожної з бановин ускладнював прояви сепаратизму. Народи об'єднувалися під спільною назвою «югослави», що повинно було підкреслити національну єдність країни. Практично повністю скасовувалися буржуазно-демократичні свободи, в державі встановлювалась диктатура, і влада Короля ставала необмеженою. Для захисту військово-монархічного режиму створювався Державний суд. У підсумку Конституція 1931 р. запровадила військово-політичний режим та узаконила принцип централізму у міжнародних відносинах і в системі державного устрою.

Після початку Другої світової війни югославське керівництво проголосило про нейтралітет своєї держави. Але ситуація навколо Югославії стрімко загострювалась. Через поразку Франції у травні 1940 р., напад Італії на Грецію і приєднання Болгарії до нацистської коаліції у березні 1940 р. Югославія опинилася в оточенні військ Третього рейху і його сателітів. Німеччина перейшла до прямих загроз, що примусило уряд Цветковича-Мачека піти на поступки і, підписавши 25 березня 1941 р. у Відні відповідний протокол, приєднатися до Троїстого пакту. Така політика підштовхнула населення до спротиву – 27 березня 1941 р. військові вчинили державний переворот, усунувши уряд і принца-регента Павла. Королем проголосили Петра II, а Уряд очолив Душан Симович, командувач військово-повітряними силами Югославії.

Нацистська Німеччина відповіла миттєво – з 6 по 17 квітня розпочалися бойові дії проти Югославії. Операція «Покарання», у межах якої був підданий бомбардуванню Белград, призвела до капітуляції Югославії, Уряд і Король емігрували до Греції.

Подальша доля югославських земель склалась по-різному. Окремі регіони увійшли до складу Італії і Німеччини, інші перебували під контролем окупаційної адміністрації. Частина Воєводини отримала Угорщина, інша її частина – Банат – проголошувалася особливою територіальною одиницею, тому що населення складалося переважно з німців. До Болгарії приєднались частина Македонії, Косово і частина Східної Сербії. Сербія потрапила під контроль командуючого німецькими військами.

Була створена незалежна держава Хорватія, до якої входили Боснія і Герцеговина, на цій території розташовувалися нацистські частини, і вона контролювалася представниками фашистських держав. Тобто Югославія як самостійна і єдина держава зникла з політичної мапи Європи.

Під час Другої світової війни в Югославії набув широкого розмаху партизанський рух. У листопаді 1942 р. тут утворилася Народно-визвольна армія (НВА) Югославії під командуванням комуніста, хорвата за національністю Йосипа Броз Тіто. Створене у 1942 р. Антифашистське віче народного визволення Югославії після поразки Німеччини проголосило себе вищим законодавчим і виконавчим органом влади й утворило тимчасовий Уряд на чолі з Тіто. Новий уряд насамперед націоналізував промислові підприємства та провів аграрну реформу.

У листопаді 1945 р. після виборів до Установчих зборів (скупщини) влада повністю перейшла до рук комуністів, було ліквідовано монархію, проголошено утворення Федеративної Народної Республіки Югославії (ФНРЮ). До її складу увійшло шість республік: Сербія, Хорватія, Словенія, Македонія, Чорногорія, Боснія та Герцеговина, та два автономні краї – Воєводина та Косово. Ухвалена в січні 1946 р. Конституція ФНРЮ узаконила однопартійну систему.

Й. Тіто проводив самостійний політичний курс. Так, без погодження зі Сталіним він надавав допомогу грецьким комуністам, пропонував створити Балканську федерацію. Але головною причиною радянсько-югославського конфлікту стало запровадження в Югославії на межі 40–50-х років дещо іншої, ніж у СРСР, моделі суспільного розвитку – «самоврядного соціалізму». Тіто згорнув кооперування села, розпустив нерентабельні кооперативи і повернув землю власникам-селянам. Було припинено прискорену індустріалізацію, а підприємства передано в управління трудовим колективам. Поширилися ринкові відносини. Комуністична партія була реформована у Союз комуністів Югославії (СКЮ) за національно-територіальним принципом. З 1963 р. країна стала називатися Соціалістичною Федеративною Республікою Югославією (СФРЮ). У 1974 р. там була

ухвалена нова Конституція СФРЮ, що запровадила в країні інститут президентства. Президентом СФРЮ довічно обрали Й. Тіто, який у тому ж самому році став довічним головою СКЮ.

Однак весь час діяла «міна сповільненої дії» – міжнаціональні суперечності у СФРЮ та протиборство 6 республік і 2 автономних країв за державні посади, розподіл коштів, більшу самостійність тощо. Особливо обмежувалися права албанців, які компактно проживають в автономному краї Косово. У 1981 р. там сталися заворушення, і з новою силою вони спалахнули навесні 1988 р.

Після смерті Президента СФРЮ Й. Тіто у 1980 р. був запроваджений інститут колективного керівництва в особі Президії СФРЮ, головою якої по черзі на 1 рік ставав представник кожного з 8 суб'єктів федерації. Однак кожне нове керівництво використовувало власні повноваження, як правило, на користь своєї республіки або краю. Зокрема, особливо загострилися суперечності між Сербією (православні) і Хорватією (католики) з питань контролю над Югославією. У республіках дедалі гостріше ставилося питання про самовизначення.

На виборах 1990 р. до республіканських парламентів перемогли прокомуністичні сили. Це означало гальмування ринкових реформ і згасання надії на перетворення Югославської федерації на конфедерацію. Кульмінація кризи і початок розпаду СФРЮ припали на червень 1991 р., коли Хорватія і Словенія проголосили свою незалежність. У 1992 р. таке саме рішення ухвалили Боснія та Герцеговина і Македонія. У квітні 1992 р. на уламках СФРЮ було утворено Союзу Республіку Югославія (СРЮ), до складу якої увійшли Сербія і Чорногорія. Сербія під гаслом збереження федерації розпочала війну з Хорватією.

Хорватські серби проголосили утворення на території Хорватії незалежної республіки Сербська Країна. Поступово війна між Хорватією і Сербією поширилася на територію Боснії та Герцеговини. Мусульмани, які проживають не суцільно, а анклавами (регіонами), проголосили Боснію та Герцеговину мусульманською державою (1992). Немусульманське населення почало шукати допомоги у сусідів – сербів або хорватів, тому

бойові дії розгорілися на всій території колишньої Югославії. У конфлікт були втягнуті й миротворці ООН, і війська НАТО. У 1995 р. за ініціативою англо-американської дипломатії в США було підписано Дейтонську угоду, що погасила вогнище громадянської війни. Протягом 1996–1998 рр. ситуація на Балканах нормалізувалася. Однак становище в регіоні ускладнилося внаслідок шовіністичної політики Сербії, яку очолили колишні комуністи, а також сепаратизму косовських албанців, які вимагали приєднання до Албанії. На початку 1999 р. ситуація досягла такої гостроти, що НАТО змушене було вдатися до крайніх заходів – застосувати військову силу і здійснити бомбардування Югославії.

На президентських виборах у СРЮ (у складі Сербії та Чорногорії) у вересні 2000 р. перемогу здобув професор Белградського університету В. Коштуница. У червні 2006 р. конфедерація держав Союз Сербії та Чорногорія розпалася. 28–29 жовтня 2006 р. на референдумі було ухвалено Конституцію Сербії, яка замінила Основний закон 1990 р. У січні 2007 р. відбулися вибори в Парламент країни – Скупщину, 250 депутатів якої обираються на 4-річний термін.

20 жовтня 2007 р. була затверджена Конституція Чорногорії, відповідно до якої Чорногорія є вільною демократичною державою соціальної справедливості, побудованою на засадах верховенства закону. Президент обирається на п'ятирічний термін на загальних прямих таємних виборах. Законодавчу владу здійснює однопалатний Парламент – Скупщина. Виконавчу владу здійснює Уряд, склад якого затверджує Скупщина за поданням Президента.

Словенія, яка вийшла зі СФРЮ та отримала незалежність у 1991 р., стала у травні 2004 р. членом НАТО та ЄС. Голова Словенії – Президент, який обирається кожні 5 років. Виконавчу владу забезпечують Президент і кабінет міністрів, який призначається Парламентом.

Конституція Хорватії була проголошена 25 червня 1991 р. За нею Хорватія – унітарна держава, парламентська республіка з президентською формою правління. Законодавчим органом є двопалатний Парламент, який складається з палати округів і палати депутатів. Главою держави є Президент.

Після розпаду Югославії в 1992 р. Чорногорія увійшла до союзнаї федерації із Сербією. У 2002 р. країна отримала нову назву – Сербія і Чорногорія. Народний референдум у Чорногорії в травні 2006 р. підтримав її відокремлення від Сербії, і з червня Чорногорія формально проголосила незалежність. Президент Чорногорії обирається на 5 років.

Боснія та Герцеговина проголосила декларацію про незалежність від Югославії в березні 1992 р. Законодавча влада там належить двопалатному Парламенту – Скупщині, що складається з палати представників і палати народів. Депутати обираються на 4 роки. Виконавчу владу здійснює тріумвірат президентів (серб, хорват і боснієць).

6.5.4 Основні риси права країн Східної і Південно-Східної Європи

Процес виникнення національних правових систем у країнах Центральної і Східної Європи розпочався одразу ж після закінчення Першої світової війни і розпаду трьох європейських імперій. У цілому правові системи у цих державах ґрунтувались на відповідних традиційних правових системах, а також зазнавали впливу колишніх імперських традицій і режимів. Правові системи цих країн належали головним чином до романо-німецької правової сім'ї. Водночас діяли й інші правові системи. Так, в Угорщині переважало звичаєве право, що ґрунтувалося на судових рішеннях, тому і її правову систему можна віднести до змішаної. В Албанії до Першої світової війни діяли звичаєве право і Цивільний кодекс Османської імперії. Правова система довоєнної Югославії також вражає різноманіттям.

У Сербії діяв Сербський цивільний кодекс 1844 р., у Воєводині користувались угорським звичаєвим правом, у Хорватії і Словенії – австрійським Цивільним кодексом 1811 р. і Цивільним процесуальним кодексом 1895 р. Спадкові та шлюбно-сімейні відносини серед мусульманського населення регулювались нормами мусульманського права. В окремих частинах Польщі використовувалося

австрійське, німецьке і російське право. Тобто єдиної правової системи на території цих країн не було.

Унаслідок демократичних революцій 40-х років ХХ століття і під впливом СРСР почала скасовуватися система законодавства довоєнних часів. Отримали юридичне оформлення такі явища, як колективні форми власності, державне керівництво економікою і плановий характер народного господарства. Значною мірою ідеологічну основу правових систем становили соціалістичне право й ідеї засновників марксизму, тому в праві простежуються його класовий характер, обумовленість соціально-економічним устроєм і розуміння закону як волі економічно пануючого класу. Сильні юридичні традиції і певний рівень європейської правової культури у цих країнах ускладнювали розповсюдження соціалістичної правової ідеології, але водночас полегшували розвиток нового права. Правлячі режими країн Центральної і Східної Європи не виступали за ліквідацію права взагалі, а лише прагнули признати недійсними ті закони, які охороняли старі органи державної влади і старий правопорядок. Ішлося не про заперечення старого права, а про створення нових правових форм, які можна було використати для побудови соціалістичних держав.

У Болгарії законом Народних зборів від 09.11.1951 р. «Про скасування всіх законів, виданих до 9 листопада 1951 р.» скасовувалися як такі, що суперечать Конституції і встановленому соціалістичному законодавству, всі закони й інші нормативні акти, видані до вказаної дати. У Польщі Декретом 1946 р. під назвою «Загальні постанови цивільного права» скасовувались німецькі, австрійські та російські закони, а замість них створювалися нові закони, що відповідали новим соціально-економічним умовам. В інших країнах шлях правоперетворення не був таким радикальним – у Румунії діяла більшість нормативних актів довоєнних часів, а в Угорщині користувались актами ще кінця ХІХ століття, при цьому норми старого права не використовувались механічно, а наповнювалися новим змістом. З часом, після зламу старого державного апарату, набуттям досвіду управління державою і підготовкою юридичних кадрів, старі закони

почали повністю виключатися з правового життя. У 1950 р. новий цивільний кодекс був ухвалений у Чехословаччині, у 1959 р. – в Угорщині, а в Болгарії та Польщі з'явилися нові шлюбно-сімейні кодекси. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. підсумком законодавчої діяльності стали нові кримінальні кодекси – албанський 1948 р., угорський 1950 р. і болгарський 1951 р. Дуже важливим об'єктом законодавства ставала націоналізація. Ухвалювалися закони про націоналізацію землі, промисловості й транспорту. Трудове законодавство гарантувало громадянам право на працю і водночас запроваджувався обов'язок працювати, декларувалося право на справедливу винагороду, на відпочинок, на матеріальне забезпечення за віком і в разі настання непрацездатності. Заборонялась дискримінація у трудових відносинах за ознакою статі, національної або релігійної приналежності. Тривалість робочого тижня встановлювалась у середньому не більше 40 годин. Трудові кодекси забороняли незаконні звільнення і вимагали суворого дотримання правил безпеки на підприємствах. Право також регламентувало діяльність профспілок щодо нагляду за охороною праці й укладанням трудових договорів, дозволяючи їм брати участь у вирішенні трудових конфліктів.

Кримінальне законодавство молодих демократій, перш за все, мало на меті охорону політичного режиму. Серед таких законів – польський Закон «Про охорону держави» 1944 р. і болгарський «Про захист народної влади» 1945 р. Близькими до цих законів були ті, що переслідували винуватців розв'язування війни і нацистських посібників, – румунський «Про переслідування і покарання військових злочинців та осіб, винних у злочинах проти миру і людяності» 1945 р., болгарський «Про віддання до народного суду винуватців втягнення Болгарії у світові війну і за злочини, вчинені в роки війни» 1944 р. Особливе місце у кримінальному праві посідало переслідування економічних злочинів. Серед таких законів – чехословацький «Про переслідування “чорної торгівлі”» 1947 р. і польський «Про посилення охорони суспільної власності». Формулюючи мету покарання, кримінальний закон наполягав на необхідності не лише покарання винної особи, а і її перевиховання. Кримінальне

право допускало виправні роботи без позбавлення волі й навіть громадський осуд.

На початку 1990-х років країни Центральної і Східної Європи вступили в новий період розвитку, серед іншого для них почався етап докорінних правових перетворень. У колишніх соціалістичних державах почали формуватися нові системи права й судочинства. Ураховуючи особливості процесів становлення і розвитку права, дослідники поділяють держави на дві групи: в Угорщині, Польщі, Хорватії і Словенії переважають юридичні традиції романо-німецького права, тоді як в Албанії, Болгарії, Румунії і Сербії сильними є традиції Візантії, а не Західної Європи. Протягом ХХ і початку ХХІ ст. судовий процес у державах Центральної і Східної Європи відповідав вимогам романо-німецької сім'ї (спільна термінологія, прийоми юридичної техніки, заперечення значення судової практики як джерела права тощо). Після революцій, на відміну від СРСР, у цих соціалістичних державах зберігалась наступність судової практики.

У перші повоєнні роки створювалися народні суди і спеціальні суди для покарання військових злочинців та припинення підривної антидемократичної діяльності. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. було спрощено структуру й організацію судів, визнано участь народу у здійсненні правосуддя через засідателів, затверджувалася незалежність суду. Демократичні вибори суддів і їх відповідальність перед виборцями визнавалися до краху комуністичних режимів у 1990-х роках. Разом із тим суди часто перебували у залежності від місцевої влади, представники якої мали певні важелі впливу на суддів, тобто суди були елементом адміністративно-командної системи.

Останніми роками в судоустрої і судочинстві більшості країн регіону відбувалися позитивні зміни. Так, судова гілка влади у Болгарії нині є незалежною і має власний бюджет. Верховний касаційний суд здійснює судовий нагляд за точним та одномаїтним виконанням законів усіма судами, а Вища судова рада призначає і звільняє суддів. Правосуддя в Польщі здійснюється Верховним судом, загальними і спеціальними судами. Верховний суд як вищий судовий орган наглядає за діяльністю всіх судів щодо рішень, які вони виносять. Судді призначаються

Президентом за рекомендацією Всепольської ради суддів. Судді є незалежними, підкоряються виключно закону і є незмінними. Розгляд справ є відкритим, обвинувачуванним забезпечено право на захист.

Контрольні питання

Охарактеризуйте основи радянського права та основні акти радянської влади 1917–1920 рр., якими вони закладалися.

Розкрийте сутність політики «воєнного комунізму», її ідеологічне підґрунтя.

Дайте загальну характеристику конституціям радянської Росії 1918 р., 1937 р. та 1978 р.

Проаналізуйте причини проведення першої кодифікації права радянської Росії у 20-х роках ХХ ст.

Дайте загальну характеристику кодексам радянської Росії 20-х рр. ХХ ст.

Охарактеризуйте систему судових і правоохоронних органів радянської Росії 30-х рр. ХХ ст.

Поясніть, які зміни відбулися у державі та праві радянської Росії під час Другої світової війни.

Дайте загальну характеристику другій кодифікації права РРФСР.

Охарактеризуйте правоохоронну систему РРФСР у 60–70-х рр. ХХ ст.

Проаналізуйте сучасний етап державно-правового розвитку Російської Федерації.

Охарактеризуйте структуру британського Парламенту в новітній час.

Спробуйте визначити статус монарха у сучасній Великій Британії.

Назвіть особливості місцевого самоврядування Великої Британії.

Проаналізуйте основні інститути права Великої Британії.

Охарактеризуйте державний устрій Німеччини за Веймарською Конституцією.

Назвіть причини встановлення нацистської диктатури у Німеччині.

Назвіть основні інститути нацистської диктатури у Німеччині.

Які, на Вашу думку, нормативно-правові акти, що були ухвалені в роки нацистської диктатури, є найбільш показовими?

Проаналізуйте зміст основних положень Боннської Конституції 1949 р.

З'ясуйте особливості місцевого самоврядування Німеччини після Другої світової війни.

Назвіть основні джерела кримінального права сучасної Німеччини.

У чому, на Вашу думку, полягають причини поразки Третьої Республіки у Франції?

Назвіть основні положення Конституції Четвертої республіки 1946 р.

Проаналізуйте зміни у державному устрої Французької республіки, що були закріплені Конституцією 1958 р.

Назвіть головні особливості місцевого самоврядування Франції.

Назвіть головні причини створення незалежних держав у Центральній і Східній Європі на початку ХХ ст.

Проаналізуйте основні умови і наслідки Мюнхенського пакту 1938 р.

Дайте оцінку повоєнному державно-правовому розвитку Чехословацької республіки.

Проаналізуйте основні положення Березневої (1921 р.) Конституції Польщі.

Спробуйте визначити місце і роль профспілкового руху у становленні сучасної Польської держави.

Охарактеризуйте сучасний державно-правовий розвиток Республіки Польща.

Спробуйте визначити об'єктивні й суб'єктивні причини створення СФРЮ.

Проаналізуйте причини розпаду СФРЮ та особливості процесу проголошення незалежних держав на її території.

Назвіть основні джерела права і напрямок правового розвитку держав Центральної і Східної Європи після Другої світової війни.

З'ясуйте позитивні демократичні риси у законодавстві країн Східної і Південно-Східної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Рекомендована література

Основна:

1. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 730 с.
2. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. П. Глиняний. – Київ : Істина, 2005. – 832 с.

3. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – Київ : Атіка, 2006. – 680 с.

4. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Київ : Ін Юре, 2002. – Т. 2. – 716 с.

Додаткова:

1. Грубінко А. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / А. Грубінко. – Тернопіль : ТНЕУ, 2010. – 392 с.

2. Іваницька О. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002) : навч. посіб. / О. Іваницька. – Вінниця : Фоліант, 2003. 560 с.

3. Орленко В. Історія держави і права зарубіжних країн : посібник для підготовки до іспитів / В. Орленко. – Київ : Ін Юре, 2015. – 244 с.

4. Рубаник В. Е. История государства и права России : учебник / В. Е. Рубаник. – М. : Юрайт, 2014. – 876 с.

5. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / М. М. Страхов. – Київ : Ін Юре, 2003. – 416 с.

6. Ткаченко В. Порівняльне правознавство : підручник / В. Ткаченко, С. Погребняк, Д. Лук'янов. – Харків : Право, 2012. – 272 с.

7. Хома П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / П. Хома. – Київ : Каравела, 2015. – 480 с.

8. Шевченко О. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / О. Шевченко. – Київ : Вентурі, 1998. – 255 с.

Розділ VII

ДЕРЖАВА І ПРАВО ОКРЕМИХ КРАЇН АМЕРИКИ В НОВІТНІЙ ЧАС

(М. Ю. Бурдін, Г. Г. Дедурін)

§ 7.1. Сполучені Штати Америки

Система організації влади США у новітній час не зазнала істотних змін. Її еволюційному шляху розвитку сприяла наявність сталого механізму *двопартійної системи*. При цьому жодна з партій – ані республіканці, ані демократи – не перетворилася на партію «стійкої більшості». Позитивно вплинула і наявність численного середнього класу, який відіграв роль опори демократичного ладу. Успішно пододала випробовування часом американська Конституція, яка, зберігаючи *ключові принципи «розподілу влади» та «стримувань та противаг»*, залишала можливості для саморегулювання різних рівнів влади та окремих її гілок.

На початку ХХ ст. Сполучені Штати Америки вже мали статус найпотужнішої країни світу. Перша світова війна, внаслідок якої США перетворилися зі «світового боржника» на «світового кредитора», призвела до їх подальшого зміцнення. 1920-ті роки увійшли в американську історію як *ера «проспериті»* – процвітання. У цей період суттєві зміни відбулися у виборчому праві. У 1920 році було надано *виборче право жінкам* (XIX поправка). Поступово відбувалося скасування різних обмежувальних цензів.

Але «*велика депресія*», що спричинила світову економічну кризу 1929–1933 років, призвела до масового банкрутства підприємств, інфляції, зростання безробіття тощо.

Обраний у 1932 році на посаду Президента від демократичної партії *Франклін Рузвельт* запропонував низку заходів, спрямованих на посилення ролі держави у регулюванні економіки – «*новий курс*». Однією з його складових став «*Закон щодо відновлення промисловості*» (1933), який передбачав заходи із запровадження *Кодексів чесної конкуренції*. Вони передбачали визначення обсягу виробництва, рівня заробітної платні, тривалості робочого дня і розподіл ринків збуту між різними фірмами. Товари не можна було реалізовувати нижче тих цін, що були встановлені у кодексах. У 1935 році було ухвалено «*Закон про трудові відносини*» (*Закон Вагнера*), який уперше в історії США визнавав права профспілок, закріплював права робітників на страйки та в цілому сприяв підвищенню захисту їх інтересів у відносинах із роботодавцями.

Серед інших заходів у межах «*нового курсу*» слід відзначити скасування «*сухого закону*», що діяв з 1919 року, запровадження державної програми кредитування фермерських господарств і розгортання громадських робіт, на яких у 1933–1935 роках були задіяні майже 5 млн громадян. Почалася ревізія банківських рахунків, фінансово-кредитна система перейшла під контроль Президента, було створено федеральну систему банків з кредитування житлового будівництва. Загалом за цей період було ухвалено близько 70 законів, які істотно підвищили роль держави у житті американського суспільства.

Уперше в американській історії саме *держава виступила у ролі соціального гаранта для населення*. Завдяки заходам «*нового курсу*» вже до середини 1930-х років США вдалося подолати наслідки «*великої депресії*», а Ф. Рузвельт заявив про бажання та готовність будувати *державу «загального благоденства»*. Його авторитет у суспільстві був настільки високим, що він став єдиним із президентів, який обирався на цю посаду чотири рази (1932, 1936, 1940, 1944).

Друга світова війна, до участі в якій США долучилися 7 грудня 1941 року після нападу японської авіації на базу американських ВМС Перл-Харбор, закріпила за США *статус наддержави*. Їх промисловий потенціал зріс удвічі, наслідки міжвоєнної

депресії були остаточно подолані, а військова міць, зокрема винахід ядерної зброї, забезпечували майбутній розвиток країни на міжнародній арені. Усе це пояснює, чому у перші повоєнні роки, в умовах початку «холодної війни» між колишніми союзниками, США швидко перетворилися на беззаперечного лідера західного світу.

На внутрішній арені, після смерті Ф. Рузвельта, президентські повноваження перейшли до Г. Трумена (1945–1953), відомого своєю доктриною «*стримування комунізму*». Він також продовжував проведення соціально-економічних перетворень у дусі «нового курсу». З метою уникнення соціальних потрясінь в умовах повернення додому сотень тисяч демобілізованих було ухвалено закон, відомий як *Солдатський білл*. Він надавав цій категорії низку пільг у сфері освіти, отримання кредитів на будівництво власного житла та відкриття бізнесу. Водночас напруженими були відносини Г. Трумена з профспілковим рухом. Саме за часів його президенства було ухвалено «*Закон Тафта-Харлі*» (1947), який суттєво обмежував можливості для організації та проведення страйків.

Негативним явищем став так званий «*маккартизм*»⁵⁰, який, по суті, був віддзеркаленням радянської «жданівщини». 21 березня 1947 року Г. Трумен підписав *Наказ про процедуру перевірки на лояльність працівників федерального Уряду*. Минуле кожної особи, яка повинна була обіймати посаду державного службовця, всебічно перевірялося. Станом на початок 1951 року Комісія з громадянських служб перевірила понад 3 млн осіб, унаслідок чого понад 2 тис. з них подали у відставку, а 212 осіб було звільнено. Втягування Америки у війну на Корейському півострові (1950–1953) остаточно підірвало довіру більшості населення до Президента, і на виборах 1952 року перемогу святкував кандидат від республіканців – герой Другої світової війни генерал *Д. Ейзенхауер*.

⁵⁰Маккартизм (від прізвища сенатора Дж. Маккарті) – суспільний рух у США на тлі загострення антикомуністичних настроїв, призивів до суттєвого обмеження громадянських прав і свобод у суспільстві.

Його президентство (1953–1961) поклало край діяльності «Комісії з розслідування антиамериканської діяльності» (1953), що стало завершенням ери «маккартизму». Було зроблено перші кроки у напрямку протидії расовій сегрегації. Так, у 1957 році Конгрес, реагуючи на акції громадянської непокори афроамериканців, ухвалив перший із часів скасування рабства закон, який захищав виборчі права чорношкірого населення.

Того ж 1957 року Конгрес ухвалив *Закон про громадянські права*. Відповідно до нього було створено новий орган виконавчої влади – Комісію з громадянських прав. Вона складалася з шести членів, яких призначав Президент за порадою і згодою Сенату. З однієї політичної сили могли походити щонайбільше три члени Комісії. Комісія мала розслідувати, вивчати, збирати інформацію про відмови у «рівному захисті» (якщо права та свободи, закріплені у поправках до Конституції, порушувалися на підставі приналежності особи до певної раси, статі, віросповідання тощо).

На виборах 1960 року демократи взяли реванш. Президентом став молодий та енергійний *Дж. Кеннеді*. Його недовге перебування на чолі США (1961–1963) виявилось насиченим значною кількістю подій, які залишили помітний слід в історії Американської держави. Адміністрація Дж. Кеннеді розробила та реалізувала заходи щодо стабілізації економіки та систему соціального захисту найбільш уразливих груп населення. Зокрема, було заборонено підвищувати ціни в окремих галузях, натомість були збільшені податки на прибутки великих корпорацій. Почали втілюватися проекти надання допомоги найбіднішим регіонам країни, була започаткована державна програма перекваліфікації робітників. У Конгресі розглядалися президентські законопроекти, спрямовані на припинення дискримінації представників кольорового населення у громадських місцях та під час найму на роботу. Внутрішня та зовнішня політика Дж. Кеннеді зустріла опір з боку консервативних сил у суспільстві. 22 листопада 1963 року Президента було вбито під час його візиту до Далласу. Замовників цього злочину досі не встановлено.

Вакантна посада перейшла до віце-президента Л. Джонсона (1963–1969), який оголосив *програму побудови «Великого суспільства»*. У її межах було ухвалено низку законів, які поклали край расовій сегрегації в американському суспільстві. Зокрема, саме він 2 липня 1964 року підписав довгоочікуваний *«Акт про громадянські права»*, який забороняв дискримінацію за ознакою раси, кольору шкіри, релігії і віросповідання, статі й етнічного походження. Ухвалений акт також став завершенням ери дискримінації під час реєстрації виборців, сегрегації в освітніх закладах, на робочих місцях та у громадських місцях.

Важливим кроком на шляху зрівняння у правах афроамериканців та білошкірих громадян стало ухвалення Конгресом *«Закону про виборчі права»* (1965). Цей акт забороняв проводити спеціальні перевірки грамотності для того, щоб установити, чи може громадянин читати та розуміти положення Конституції США й поправки до неї.

Адміністрація Л. Джонсона також декларувала масштабну боротьбу з бідністю, але війна у В'єтнамі (1964–1973), пік якої припав саме на президенство Л. Джонсона, змусила звернути більшу частину соціальних програм і стала каталізатором невдоволення політикою Президента у суспільстві, особливо серед молоді. Виборча кампанія 1968 року відбувалася на тлі масових антивоєнних виступів і принесла перемогу кандидату від республіканців Р. Ніксону.

Період президентства Р. Ніксона (1969–1974) виявився непростим часом в американській історії. З одного боку, Президент обрав курс на «в'єтнамізацію» війни в Індокитаї, сприяв «розрядці» у міжнародних відносинах, що схвалювалося більшістю суспільства. Проте з іншого боку, серйозні проблеми залишалися у соціально-економічній сфері, зростала інфляція. У серпні 1971 року Р. Ніксон оголосив *початок нової економічної політики*, яка, серед іншого, передбачала встановлення максимуму цін та зарплат і згорання низки соціальних програм. Втім, на тлі масштабної енергетичної кризи 1973 року, в яку США потрапили через ембарго арабських країн на поставку нафти, ця програма не мала успіху.

У 1972 році Президент потрапив у центр «Уотергейтського скандалу», який виник через виявлення під час передвиборчих перегонів прослуховувальної апаратури у штабі конкурентів з демократичної партії, що порушувало конституційний принцип таємниці комунікацій. Цей скандал завдав нищівного удару репутації Р. Ніксона. Було порушено процедуру імпичменту Президента, яка завершилася у 1974 році його відставкою.

Ані Д. Форду (1974–1977), ані Д. Картеру (1977–1981) не вдалося подолати тривалу соціально-економічну кризу, в якій США перебували протягом 1970-х років. Більш успішним виявився колишній актор, представник республіканської партії Р. Рейган, який здобув перемогу на президентських виборах 1980 року.

Президентство Р. Рейгана (1981–1989) знаменувало неоконсервативний поворот, що продемонстрував розчарування американців у деяких застарілих механізмах системи державного регулювання, яка вимагала невиправдано великих витрат на програми соціально-економічного розвитку. Альтернативні заходи, запропоновані Р. Рейганом, отримали назву «рейганоміки». Вона передбачала стримування інфляції, збільшення науково-технічного потенціалу, структурну перебудову економіки шляхом обмеження державного втручання, стимулювання ринкових механізмів, обмеження витрат федерального уряду та зменшення дефіциту федерального бюджету. Р. Рейгану вдалося подолати економічний спад, забезпечити високий рівень добробуту для більшості американців та здійснити наймасштабнішу у повоєнні часи програму переозброєння, відому як *СОІ* (стратегічні оборонні ініціативи), або «Зоряні війни». Р. Рейган оголосив Радянський Союз «імперією зла» і доклав чимало зусиль до його розвалу.

Дж. Буш старший (1989–1993) спробував посилити державне регулювання, але більшість його програм не була виконана через витрати, яких США зазнали під час операції в Іраку «*Буря в пустелі*» (1991). Це призвело до нової кризи. Її вдалося подолати адміністрації демократа Б. Клінтона (1993–2001).

Політик обіцяв використовувати досвід «нового курсу» з метою здійснення «справжніх змін»: збільшення обсягів державних

інвестицій на соціальні потреби, допомогу школам, ліквідацію бездомності, вирішення проблеми медичного страхування для всього населення тощо. До кінця 1990-х років завдяки цим заходам вдалося забезпечити поступальний розвиток економіки, але на межі століть знову актуалізувалася проблема зростання дефіциту бюджету.

Перебування на президентській посаді Дж. Буша молодшого (2001–2009) розпочалося з подій *11 вересня 2001 року* – *терористичної атаки на міжнародний торговельний центр у Нью-Йорку*. Це стало початком масштабної боротьби США з міжнародним тероризмом, у межах якої відбулося вторгнення американців в Афганістан (2001) та Ірак (2003). У 2008 році США зазнали гострої економічної кризи. У 2009 році Президентом США став представник демократичної партії Б. Обама, який виявився першим афроамериканцем, обраним на цю посаду.

За часів президентства Б. Обама (2009–2017) було реалізовано план надзвичайних антикризових заходів, який ґрунтувався на державному інвестуванні у галузі охорони здоров'я, енергетики й освіти. Було створено близько 4 млн робочих місць. Втім, під час другого президентського терміну рейтинги Б. Обама почали зменшуватися. Це відбувалося як через низку прорахунків у зовнішній політиці, так і через гальмування багатьох реформ усередині країни, насамперед унаслідок стрімкого зростання державної заборгованості США.

На тлі кризи довіри до демократів на президентських виборах 2016 року доволі несподівану перемогу отримав кандидат від республіканців мільярдер Д. Трамп. У віці 70 років він став найстаршим уперше обраним Президентом США. Новий господар Білого дому одразу розпочав активну державницьку діяльність. Уже на початку 2017 року було згорнуто реформу системи охорони здоров'я, яку розпочав його попередник. Президент підписав укази про захист американців від в'їзду на територію країни терористів і «велику перебудову» американських збройних сил. Також Д. Трамп запровадив довічну заборону для чиновників американської адміністрації на лобістську діяльність в інтересах іноземних урядів і п'ятирічну заборону на будь-який інше лобіювання.

Особливий резонанс викликала *міграційна політика* Д. Трампа. Із січня 2017 року розпочалася реалізація проекту будівництва стіни на кордоні з Мексикою, а нелегальні мігранти, які мали проблеми із законом, масово депортувалися з країни. 5 березня 2017 року Дональд Трамп підписав новий указ про мігрантів, який установлював заборону на в'їзд до США громадянам шести мусульманських країн: Сирії, Ірану, Судану, Лівії, Сомалі та Йємену. Крім того, були різко скорочені квоти на прийом біженців. Так, якщо у 2016 році така квота передбачала прийом 85 тис. біженців, у 2018 – 45 тис., а у 2019 – лише 30 тис. Також з 2019 року були запроваджені істотні обмеження на видачу грінкарт. Вони набули юридичної сили у лютому 2020 року.

У жовтні 2019 року Палата представників Конгресу США ухвалила резолюцію про офіційний початок *процедури імпічменту* Д. Трампа. Приводом для цього стала телефонна розмова влітку 2019 року американського Президента зі своїм українським колегою В. Зеленським, під час якої Д. Трамп нібито тиснув на свого співрозмовника з метою оприлюднення українською стороною інформації, яка могла бути використана як компромат проти головного потенційного суперника Д. Трампа на президентських виборах 2020 року – Д. Байдена. Втім, 5 лютого 2020 року після завершення розгляду висунутих звинувачень у Сенаті Д. Трамп був виправданий.

Навесні 2020 року США стали епіцентром *світової пандемії COVID-19* (коронавірусу). За цих обставин Сенат США ухвалив законопроект про виділення 2 трильйонів доларів з метою стимулювання економіки. 27 березня 2020 року законопроект був підтриманий Палатою представників США і підписаний Президентом Д. Трампом. Він став найбільшим за всю американську історію пакетом заходів з надання допомоги, що передбачає виплати безробітним, допомогу лікарням, підтримку бізнесу та цілих галузей виробництва, а також одноразові виплати громадянам США.

У XX–XXI ст. *державний устрій США* продовжував ґрунтуватися на принципах *федералізму*. Штати залишаються автономними одиницями із значними правами. Наразі країна складається

з 50 штатів на чолі з губернаторами та *федерального округу Колумбія* з центром у Вашингтоні. Разом із тим протягом зазначеного періоду спостерігалось поступове зростання повноважень федерального центру. Сьогодні у США існує 14 *федеральних департаментів* (міністерств): державний (закордонних справ), оборони, юстиції, фінансів, внутрішніх справ тощо. На нижчих рівнях діють національні агентства та численні тимчасові комісії, бюро і колегії.

Фахівці також відзначають *підсилення президентської влади*. Президент спільно з Конгресом формує апарат виконавчої влади: створює федеральні установи, призначає глав департаментів, керівників незалежних відомств і урядових корпорацій та інших вищих посадових осіб і здійснює загальне керівництво їх діяльністю. Крім виключно виконавчих повноважень, Президент наділений і адміністративною владою, йому делеговано великі нормотворчі повноваження.

Президент може без згоди Сенату укладати міжнародні договори або денонсувати їх. Відомі прецеденти, коли президенти починали бойові дії без згоди Конгресу (війна у Кореї, бомбардування Іраку, Косово). Важливим моментом у законодавчій сфері є право Президента накладати вето. Правотворча діяльність Президента посилилася і за рахунок делегованого законодавства. Президенти видають «*виконавчі накази*», які мало чим відрізняються від законів.

Розширення повноважень виконавчої влади, особливо Президента, витіснило *Конгрес* на другий план. Ця тенденція була започаткована ще у період «нового курсу» і тривала до подій навколо в'єтнамської війни та «Уотергейту». Після цього Конгресу вдалося дещо зміцнити власні позиції у відносинах з виконавчою гілкою влади. На сучасному етапі *Конгрес США* – це парламент-перетворювач. Він складається з ефективної системи комітетів і комісій, що трансформують різноманітні пропозиції та ініціативи у законодавчі акти.

Еволюція американської правової системи та судочинства. Джерелами права у США є конституції (федеральна і штатів), закони федерації і штатів, судові рішення та акти

адміністративних установ. Конституції, як правило, містять головним чином обмежувальні положення. Американській правовій системі притаманно верховенство федеральної Конституції.

Специфічною рисою правової системи Сполучених Штатів залишається існування своєрідного *судового конституційного контролю*. *Верховний суд США* розтлумачує правові норми, від чого залежить визнання чи заперечення нормативно-правових актів, виданих окремими штатами і Конгресом. Така практика отримала назву «прецеденту тлумачення». Відзначимо, що чимало правових дефініцій і термінів з'явилося власне завдяки роботі Верховного суду США.

Протягом останнього століття спостерігалися *спроби кодифікації американського законодавства*. Так, у 1926 році було видано Федеральний збірник законів, який згодом почав оновлюватися та перевидаватися раз на шість років. У 1952 році Інститутом американського права було видане оновлене викладення права.

Цивільне право США складається з кількох окремих правових інститутів – права власності, договірної права, права корпорацій тощо. Вагомі зміни у цій галузі відбулися у середині минулого століття, коли афроамериканське населення отримало можливості для повноцінної реалізації громадянських прав, гарантованих Конституцією та іншими законами. Цивільно-правові відносини, як правило, регулюються на рівні штатів. У деяких із них протягом ХХ ст. були ухвалені власні цивільні кодекси.

У новітній час подальший розвиток отримало *трудове та соціальне законодавство*. Ключову роль у цьому процесі відіграли згадані вище Закон Вагнера (1935) та Закон Тафта-Харлі (1947). Отримало розвиток і *адміністративне право*. У 1966 році Конгресом було кодифіковано п'ятий розділ Зводу законів США «Урядові організації та службовці». Він був здебільшого присвячений закладам у системі виконавчої влади, зокрема й адміністративним.

Згідно з Конституцією США проблеми *кримінальних правовідносин* практично повністю вирішуються на рівні штатів. Джерелами сучасного кримінального права США є Конституція

США та конституції штатів, статuti і прецеденти. Крім того, майже у 40 штатах джерелом визнається і Модельний Кримінальний кодекс (1962). Він є важливим незалежним і самостійним джерелом принципів кримінального права. Його розробили й опублікували завдяки зусиллям Американського інституту права. Модельний кодекс не є обов'язковим для застосування в усіх штатах, втім, більше половини штатів ввели до власних кримінальних кодексів статuti, які запозичили положення або концепції Модельного кодексу.

Кроком на шляху до гуманізації кримінально-правової сфери стало запровадження у 1967 році мораторію на смертну кару. Було запроваджено поняття «*пробації*» як альтернативи позбавленню волі. Наразі у кримінальному праві США найбільш поширеними є *три види покарання*: тюремне ув'язнення, смертна кара і накладення грошового штрафу. Однак кримінальні кодекси окремих штатів можуть передбачати й інші види покарань.

У цілому можна погодитися з думкою дослідника М. Прудникова, який вважає, що американському праву новітнього часу притаманні такі риси:

- а) дворівнева правова система, за якої паралельно й одночасно взаємодіють правові системи федерації і штатів;
- б) здійснення Верховним судом судового контролю за конституційністю законів;
- в) поєднання збереження пріоритету судової практики з інтенсивним розвитком галузевого законодавства і консолідацією нормативно-правових актів;
- г) уніфікація права у масштабі федерації; федеративний устрій США ставить на порядок денний питання щодо єдності правової системи країни;
- д) «рухливість» прецеденту – Верховний суд США і верховні суди штатів не пов'язані своїми прецедентами, під час розгляду конкретної справи суд має право переоцінити факти застосовуваного прецеденту, віднесені до основних обставин⁵¹.

⁵¹Прудников М. История государства и права зарубежных стран : учебник. М. : Юрайт, 2013. С. 649.

Судова система США впродовж останнього століття не зазнала істотних змін. Продовжує діяти *Судовий кодекс*, який було ухвалено ще у 1911 році. Саме в ньому були закріплені основні принципи американського правосуддя. Центральне місце у ньому належить *Верховному суду США*. Найчастіше він виступає у ролі апеляційної інстанції. Також існує *інститут незалежних прокурорів*, які не підпорядковані міністру юстиції. Останній, у свою чергу, поєднує окремі функції як генерального прокурора, так і державного адвоката.

Усі американські суди дотримуються єдиної правової політики. Це досягається тим, що нижчі суди під час винесення вироків беруть до уваги правові принципи, сформульовані у вирокках, винесених вищими судами з аналогічної категорії справ. Суди штатів, як правило, дотримуються вказівок вищих судів свого штату, а федеральні суди – вказівок вищих судів федерації.

§ 7.2. Канада

Особливості державно-політичного розвитку. З 1867 року Канада мала *статус домініону Великої Британії*. Це надавало їй право формувати власний уряд, формально залишаючись у складі Британської імперії. У Першій світовій ця країна брала участь на боці Антанти і зазнала суттєвих втрат (60 тис. було вбито, 173 тис. поранено).

Велике значення для подальшого розвитку канадської державності мав *Вестмінстерський статут 1931 року*, який підтверджував, що жоден закон британського Парламенту не поширюється на територію Канади без згоди її Уряду. Компетенція останнього була суттєво розширена, як у міжнародних відносинах, так і на внутрішньополітичній арені.

У роки Другої світової війни Канада перебувала серед країн антигітлерівської коаліції. Як і у сусідніх США, війна сприяла потужному економічному підйому, спричиненому надходженням замовлень на виробництво військової продукції. Англійські впливи на внутрішньополітичний розвиток країни поступаються

американським. Станом на 1945 рік Канада мала одну з найбільших у світі армій та другу за міцністю економіку, поступаючись лише США.

У 1949 році Британська імперія остаточно трансформувалась у *Співдружність націй*, що надала фактичну незалежність Канаді, втім, Конституція останньої ще визначалася Лондоном. Упродовж 1950–60-х років до Канади продовжували прибувати мігранти, істотно змінюючи її демографічне обличчя.

Після низки конституційних конференцій, Конституцію Канади нарешті було передано у 1982 році з Лондону місцевій владі. Одночасно було ухвалено *Хартію прав і свобод* як складову частину *Конституційного акту 1982 року*. Вона мала на меті юридичне забезпечення захисту прав канадських громадян від антигромадських вчинків, політики і законів федерального і провінційних урядів та об'єднання канадців навколо сукупності цінностей, що втілюють ці права. Зауважимо, що до ухвалення Хартії у Канаді особисті права і свободи громадян не мали належного конституційного захисту.

Однією з найбільш суттєвих проблем повоєнного розвитку Канади став націоналістичний рух у найбільшій за площею та другій за населенням переважно франкомовній канадській провінції Квебек. Протягом 1960–70-х років там відбувалася так звана *«тиха революція»*, яка змусила переглянути характер взаємовідносин між англоканадцами та франко-канадською спільнотою. У 1980 та 1995 роках проводились *референдуми* щодо надання суверенітету Квебеку, але обидва рази ця пропозиція не отримувала більшості.

У 1997 році Верховний суд країни ухвалив, що односторонній вихід провінції з Конфедерації буде неконституційним. Після цього було ухвалено закон, де викладалися умови проведення переговорів щодо виходу з Канадської Конфедерації. У листопаді 2006 року тогочасний Прем'єр-міністр Канади С. Харпер запропонував Палаті громад *постанову про визнання жителів провінції Квебек відокремленим народом (nation)*, але у межах єдиної Канади. Вона отримала підтримку Палати громад.

Отже, на сучасному етапі Канаду розділено на *10 провінцій і три території*, які відрізняються за ступенем своєї автономії. Влада провінцій відповідає за реалізацію більшості соціальних програм, зокрема таких, як охорона здоров'я, освіта тощо. Узагалі всі провінції разом узяті отримують більше прибутку, ніж федеральний уряд – це унікальна структура серед федерацій у всьому світі. Усі провінції мають виборні й однопалатні законодавчі збори, підзвітні лейтенант-губернатору, а політично – Прем'єр-міністру.

Канада і сьогодні є членом Співдружності націй, тому формально *головою держави є британська королева*. Її представником у Канаді є *генерал-губернатор*, який призначається королевою після консультацій з Прем'єр-міністром. З жовтня 2017 року на цій посаді перебуває жінка, канадська інженерка, фахівець в аерокосмічній галузі *Ж. Паєтт*. До компетенції генерал-губернатора віднесено призначення сенаторів, але після погодження їх кандидатур з Прем'єр-міністром.

Водночас у Канаді склалася *парламентарна федеративна система*. Законодавчу владу представлено *Парламентом*, складовими якого є монарх, представлений, у свою чергу, генерал-губернатором, Сенат і Палата общин. Верховним носієм виконавчої влади є королева, вона її символічно реалізує за допомогою Таємної ради, члени якої призначаються генерал-губернатором. Натомість реальні важелі управління державою зосереджено у *Кабінету міністрів Канади* на чолі з *Прем'єр-міністром*. Як правило, на цю посаду призначають лідера партії, яка отримала більшість під час виборів до нижньої палати Парламенту – *Палати общин*. З жовтня 2015 року на цій посаді перебуває лідер Ліберальної партії *Д. Трюдо*.

Правова система та судочинство. У Канаді, як і у Великій Британії, *під конституцією розуміють низку об'єднаних конституційних актів*, а також інших документів, що можуть мати вигляд письмових текстів або усних традицій та угод. Останнім за часом у цій серії є вже згаданий *Конституційний акт 1982 року*, який інколи називають також Конституцією Канади. Слід відзначити, що він так і не був ратифікований у Квебеці.

У більшості канадських провінцій, крім Квебеку, правова система ґрунтується на *британському Загальному праві* (англ. Commonlaw), а у Квебеці – на *французькому Цивільному кодексі*. Кримінальні закони перебувають виключно у компетенції федерації і, таким чином, мають однакову юридичну силу по всій території Канади. Забезпечення виконання законів є завданням провінційної юрисдикції, так само, як належать до цієї юрисдикції і самі кримінальні суди, однак у більшості провінцій цим займається орган федеральної поліції – *Королівська канадська кінна поліція*. Тільки провінції Онтаріо та Квебек мають власні підрозділи провінційної поліції.

Структура та повноваження *судової системи* Канади були визначені ще *Конституційним актом щодо Британської Північної Америки*, виданим у 1867 році. Судова влада належить королеві і королівським судам. Усі провінційні та федеральні суди мають *чотирьохрівневу структуру*. Вищою судовою інстанцією у країні з 1875 року є *Верховний суд Канади*. Тільки він може виносити остаточний державний вирок. До його компетенції можуть бути віднесені суперечки з будь-якої галузі права. Верховний суд контролює *Федеральний апеляційний суд*, а також усі провінційні апеляційні суди. Нижче Верховного суду перебувають *Федеральний суд, Канадський податковий суд*, а також вищі суди загальної юрисдикції у провінціях і територіях. Найнижчою ланкою судової системи є *провінційні суди*.

§ 7.3. Бразилія (Федеративна Республіка Бразилія)

Особливості державно-політичного розвитку. У 1888 році у Бразилії було скасовано *рабство*, але це не врятувало владу імператора Педро II, й у листопаді 1889 року внаслідок військового заколоту монарх позбувся трону, а у країні було проголошено *встановлення республіканського ладу*.

У жовтні 1917 року Бразилія вступила у Першу світову війну на боці Антанти. Її участь у війні виявилася здебільшого символічною. Наприкінці 1920-х років Бразильська республіка

перебувала у стані економічної та політичної кризи. У політичному житті країни домінували представники двох штатів – Сан-Паулу та Мінас-Жерайс. Це не влаштувало опозиційно налаштованих політиків, які об'єдналися навколо Ж. Варгаса, і у 1930 році саме він став Президентом Бразилії, що поклало край політичній системі *Першої бразильської республіки*.

У 1934 році було ухвалено нову *Конституцію Бразилії*, яка суттєво лібералізувала виборче право, зокрема воно було вперше поширене на жінок. Також було задекларовано незалежність судової влади й гарантовано громадські права та свободи. Щоправда, з другої половини 1930-х років у правлінні Ж. Варгаса дедалі чіткіше почали проступати авторитарні риси, що зробило неможливим практичну реалізацію багатьох прогресивних положень Конституції 1934 року. У 1937 році Ж. Варгас видав спеціальний декрет, розпустивши Конгрес та наділивши себе надзвичайними повноваженнями.

Під час Другої світової війни після деяких вагань у серпні 1942 року бразильський диктатор усе ж таки обрав бік антигітлерівської коаліції, і Бразилія стала єдиною латиноамериканською країною, яка надіслала своїх воїнів для участі у бойових діях на території Європи.

Після завершення війни на тлі підйому демократичних настроїв у суспільстві Ж. Варгас був змушений погодитися на проведення президентських виборів. У 1946 році Президентом було обрано Е. Дутре, який ініціював ухвалення *нової Конституції*, яка відкрила період *Другої бразильської республіки* (1946–1964). 1950-ті роки минули під знаком економічного зростання, але на початку 1960-х років країна знову потрапила у період соціально-політичної нестабільності, поглибленої економічною кризою. У результаті цього навесні 1964 року відбувся *державний заколот*, що призвів до встановлення у Бразилії *військової диктатури*.

Політичний режим, який існував у 1964–1985 роках, відрізнявся *авторитарністю* (дещо пом'якшеною починаючи з 1979 року). За цей період у Бразилії змінилося п'ять президентів, і всі вони були генералами. Уряд кілька разів видавав *інституційні*

акти, що фактично були президентськими декретами. Разом із поправками до Конституції ці акти суттєво обмежували колективні й особисті права, зокрема, під заборону потрапили страйки і демонстрації. Широке повноваження отримала політична поліція – *Департамент політичного та соціального порядку*. З початку 1980-х років відбулася активізація рухів за демократизацію країни.

У 1984 році масового характеру набули народні виступи, мета яких полягала у проведенні прямих президентських виборів. На тлі цих подій у січні 1985 року Колегією виборщиків Президентом було обрано цивільну особу – кандидата від опозиції Т. ді Алмейду Невіса. Через хворобу він не зміг розпочати виконання своїх обов'язків, проте ці вибори поклали край періоду військової диктатури.

У другій половині 1980-х років у країні відбувався процес поступової лібералізації (прямі вибори Президента, скасування цензу грамотності для виборщиків тощо). Зміни у суспільстві вимагали розроблення *нової Конституції*. Вона була ухвалена у *жовтні 1988 року*. На межі століть пріоритетним завданням влади було подолання соціальної нерівності та розбудова громадянського суспільства. З кінця ХХ ст. доволі серйозною проблемою стала *активізація сепаратистських рухів* на півдні країни та у найбільш економічно розвинутому штаті Сан-Паулу.

Суттєвою перешкодою для реалізації багатьох урядових програм залишається *високий рівень корумпованості* вищих ешелонів бразильської влади. Так, через корупційні скандали внаслідок оголошення імпічменту від влади було відсторонено у 1992 році Президента Ф. Коллор ді Меллу, а у 2016 році – першу жінку-президента Д. Русеф. У 2017 році 9,5 років ув'язнення за корупційні дії отримав Л. да Сілва, який перебував на посаді Президента Бразилії у 2003–2011 роках.

На сучасному етапі Бразилія є *президентською республікою*. Президент є головою держави, головою виконавчої влади та головнокомандувачем. Він обирається прямим загальним голосуванням один раз на чотири роки. З 2019 року на цій посаді перебуває *Ж. Б. Болсонару*. Вища законодавча влада належить

двопалатному Національному конгресу, де Федеральний Сенат – вища палата, а Палата депутатів – нижча. Верховний Федеральний суд уособлює вищу судову владу країни та розглядає питання щодо правильності тлумачення та застосування норм бразильської Конституції.

Бразилія є *федеративною республікою*, яка складається з 26 *штатів* та *Федерального округу*. Уряд окремих штатів будується за структурою аналогічною з федеральним урядом і наділяється усіма повноваженнями (вони закріплені у конституціях штатів), за винятком тих, які є виключною компетенцією федерального уряду чи належать до функцій *муніципальних рад*. На рівні штатів виконавчу владу очолює *губернатор*. Його обирають шляхом прямого голосування виборців раз на чотири роки. *Законодавча асамблея* і *судова влада* штатів також є подібними до федеральних зразків. Головою виконавчої влади на рівні муніципалітетів є *префект*, якого також обирають раз на чотири роки. На законодавчому рівні інтереси населення муніципалітетів представляють *Палати депутатів*. Органами місцевого самоврядування є *Муніципальні ради*.

Забезпечення *правопорядку* у країні покладено на Федеральну поліцію, Федеральну дорожню поліцію, Федеральну залізничну поліцію, а також Військову й Цивільну поліцейські служби.

Правова система. Правову систему з деякими зауваженнями можна віднести до *романо-германської правової сім'ї*, а саме до її латиноамериканської групи. Найбільшу роль у формуванні бразильського права відіграла юридична культура колишньої метрополії – Португалії, що ґрунтується на традиціях римського права. Конституційне право значною мірою наслідувало модель США, кримінальне право зазнало впливу французького та італійського зразків, а цивільне було кодифіковано під впливом німецького законодавства.

Найважливішим етапом у розвитку бразильського права стало ухвалення демократичної *Конституції 1988 року*. Вона зберегла колишню президентську форму правління, але водночас значно розширила перелік традиційних прав і свобод особи за рахунок низки соціальних і трудових прав, зокрема права на працю, на

відпочинок, освіти, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, соціальний захист та права на допомогу дітям і безпритульним.

Основним **джерелом права** виступає законодавство федерації і штатів. У виключно федеральній компетенції перебувають цивільне, торгове, кримінальне, процесуальне, виборче, аграрне, морське, повітряне і космічне право. До конкуруючої юрисдикції федерації, штатів і федерального округу належить трудове, виправне й економічне право, деякі питання щодо бюджету, освіти, культури, спорту тощо. У цих сферах федерація встановлює лише загальні принципи, а детальне регулювання здійснюється на рівні штатів та органів місцевого самоврядування.

Судова практика у Бразилії ґрунтується на принципах *континентальної системи*, згідно з якими суди займаються виключно правозастосуванням, а не правотворчістю. За рішеннями *Верховного суду* визнається значення джерела уніфікованого трактування двозначно сформульованих правових норм.

Контрольні питання

Здійснення яких заходів передбачав «новий курс» Ф. Рузвельта?

Які правові наслідки мала боротьба у XX ст. афроамериканського населення за свої громадянські права?

Які зміни у міграційному законодавстві США відбулися за часів президентства Д. Трампа?

Укажіть характерні риси, притаманні американському праву новітнього часу.

Яке значення для державно-правового розвитку Канади мав Конституційний акт 1982 року?

В якій канадській провінції існують сепаратистські настрої?

Яким чином у Бразилії було покінчено з періодом військової диктатури?

На які органи покладено здійснення правопорядку у Бразилії?

Рекомендована література

Основна:

1. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 730 с.

2. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. П. Глиняний. – Київ : Істина, 2005. – 832 с.
3. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – Київ : Атіка, 2006. – 680 с.
4. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Київ : Ін Юре, 2002. – Т. 2. – 716 с.

Додаткова:

1. Бельсон Я., Ливанцев К. История государства и права США / Я. Бельсон, К. Ливанцев. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1982. – 167 с.
2. Варунц Л. Особливості конституційно-правового статусу глави держави у Канаді / Л. Варунц // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2017. – № 3. – С. 28–31.
3. Василенко А. Канадська багатокультурність та становлення етнополітичного права / А. Василенко // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 55–59.
4. Иванян Э. История США / Э. Иванян. – М. : Изд-во МГУ, 2005. – 548 с.
5. Іваницька О. Країни Латинської Америки (1918–1939) / О. Іваницька. – Київ : Освіта, 2001. – 209 с.
6. Кокотов С. Становление Канады как суверенного государства: от доминиона к королевству / С. Кокотов // Сервис в России и зарубежом. – 2015. – № 1. – С. 134–147.
7. Конституція Бразилії : від 05.10.1988 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.krugosvet.ru/enc/gosudarstvo-i-politika/braziliya-konstitutsiya>.
8. Кравчук М. Правова система США / М. Кравчук. – Київ : Норма-Друк, 2004. – 136 с.
9. Ларин Е. История Латинской Америки. Вторая половина XX века / Е. Ларин. – М. : Наука, 2004. – 607 с.
10. Мелкумов А. Канадский федерализм: теория и практика / А. Мелкумов. – М. : Экономика, 1998. – 220 с.
11. Мишин А. Конституция США: история и современность / А. Мишин, Е. Язьков. – М. : Юрид. лит., 1988. – 320 с.
12. Мишин А. Принцип разделения властей в конституционном механизме США / А. Мишин. – М. : Наука, 1984. – 190 с.
13. Нестерович В. Лобювання в органах судової влади США як феномен американського конституціоналізму / В. Нестерович // Судова практика. – 2010. – № 9–10. – С. 26–35.

14. Нестерович В. Петиційна форма впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів у США / В. Нестерович // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 3. – С. 96–102.

15. Окунева Л. С. Бразилія: особливості демократического проєкта. Страницы новейшей политической истории латиноамериканского гиганта (1960-е – 2006 г.) / Л. С. Окунева. – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 823 с.

16. Ригіна О. Історія держави і права Сполучених Штатів Америки: новітній час (1914–2008 рр.) : курс лекцій / О. Ригіна. – Дрогобич : Коло, 2011. – 325 с.

17. Фридмэн Л. Введение в американское право / Л. Фридмэн. – М. : Прогресс, 1992. – 286 с.

Розділ VIII

**ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО
РОЗВИТКУ ОКРЕМИХ КРАЇН АЗІЇ
В НОВІТНІЙ ЧАС**

(В. Є. Кириченко, Л. О. Зайцев)

За своєю цілісністю, масштабом і значущістю новітній час як останній період історії людства має особливий вимір. Фундатор цивілізаційної теорії А. Тойнбі (англ. Arnold Joseph Toynbee) доводив, що всесвітня історія як єдиний процес розпочалась у ХХ ст. Саме за цей відтинок часу виникли фактори тривалого глобального впливу та посилення взаємозв'язків між локальними суспільствами з їх подальшою інтеграцією. У житті втілювалися вчення видатних мислителів минулої доби, тим самим генерувалась унікальна духовна ситуація. Усі ці чинники залишили по собі відчутний слід в історії, яка відтепер сприймалася справді як всесвітня.

Промислова та буржуазні революції періоду нової історії забезпечили економічний примат європейських країн у світовому співтоваристві, що примусило змінюватись і держави Сходу, але ця транзитивність відбувалася вже завдяки проникненню колоніального капіталу, попервах у торговельній, а згодом і у промисловій сферах. Слід пам'ятати, що ця нова колонізація неєвропейських земель провідними європейськими країнами була зовсім іншою за своєю природою, ніж антична чи то середньовічна. Її особливість полягала в тому, що колонізатори опановували не вільні землі, а приходили в країни з тисячолітньою культурою і тривалою традицією державності. Розпочавшись як торговельна, експансія супроводжувалася брутальним вторгненням,

територіальними анексіями, встановленням політичного та економічного контролю, а також масовим поневоленням людей (работоргівля). Проте у підґрунті цих відносин перебувала все ж таки торгівля. Утім, уже перехід до колоніальної експансії промислового капіталізму докорінно змінив картину світу – метрополії швидко перетворили країни Сходу на залежні колонії, які почали використовуватись як ринки збуту промислових товарів та як джерело корисної сировини, конче необхідне для європейської промисловості. Як наслідок руйнувалась традиційна економіка цих країн, зазнавали змін звичайні норми буття, посилювались політичні кризи, що призводили до послаблення державної влади, тощо.

§8.1. Іран (Ісламська Республіка Іран)

Із початку XVI ст. в ісламському світі осередком шийтської опозиції став шахський Іран (у західному світі цю країну до 1935 р. називали Персією), який послідовно обстоював власну самобутність і в умовах розгулу колоніалізму всіляко намагався чинити опір втручанням в його справи ззовні, особливо Британській та Російській імперіям, які докладали чимало зусиль, спрямованих на перетворення цієї країни на власну колонію. Традиційна структура Ірану бурно реагувала на ці зовнішні виклики й була вимушена пристосовуватись до зовнішніх змін.

Саме на прикладі Ірану Л. С. Васильєв наочно ілюструє відому тезу про пробудження Азії під впливом російської революції 1905 р. На межі XIX–XX ст. ст. численні іранські заробітчани, особливо з іранського Азербайджану, працювали на підприємствах російського Закавказзя. До прикладу, лише у Баку їх налічувалось понад 7 тис. Звісно, вони потрапляли під потужний вплив російських революціонерів і, повертаючись додому, несли із собою нові радикальні ідеї, які знаходили благодатний ґрунт серед зголоднілих селян. Загострення продовольчої проблеми в Ірані на початку XX ст. стало приводом для голодних бунтів і демонстрації народного спротиву та сприяло формуванню

революційної ситуації. Для соціального вибуху потрібен був лише привід, і його не довелось довго чекати. Жорстоке побиття за наказом влади старого-сеїда (сеїди – нащадки пророка) було сприйняте мешканцями Тегерану як наруга на вірою та вершина несправедливості. Тисячі містян, підтримані шийтським духівництвом, незадоволеним шахською адміністрацією, вийшли на протест із вимогою покарати винних та заснувати «будинок справедливості». Під останнім розумівся справедливий суд, що чиниться відповідно до загального для всіх закону. Наляканий шах Мохамед Алі спочатку погодився на вимоги містян, проте згодом розпочав репресивні заходи. Відповіддю стала нова, ще більша, хвиля протестів улітку 1906 р. 5 серпня 1906 р. шаха примусили видати указ про впровадження в країні конституційного режиму та скликання *Меджлісу* – представницького органу, члени якого повинні були обиратися за куріальною системою в два етапи.

Обраний восени того ж року Меджліс ухвалив низку невідкладних законів, включно із законом про максимальну ціну на хліб. Втім, основні зусилля представницького органу були спрямовані на розроблення Основного закону, який також невдовзі було ухвалено. Ухвалена Меджлісом та підписана шахом Конституція передбачала обмеження влади шаха представницьким органом, насамперед у питаннях, що торкаються фінансів та економіки країни, а також стосунків з іноземцями. Восени 1907 р. Меджліс ухвалив зміни до Основного закону, доповнивши його основними громадянськими правами та свободами, а також запровадивши поряд із релігійними і світські суди. Шийтський іслам залишав за собою статус державної релігії, а вищим духовним сувереном усіх іранських шийтів визнавався дванадцятий прихований імам. Шах Мохамед Алі залишався лише головою виконавчої влади.

Революційні зміни відбувались і на місцях. Насамперед вони були пов'язані з появою революційних «енджуменів» (утворень, подібних до рад), які встановлювали контроль над місцевими представниками влади, слідкували за ціноутворенням у районі, засновували школи й видавали газети. Такий потужний

місцевий рух, з одного боку, був міцною підтримкою Меджлісу, а з іншого – створював відповідний тиск на депутатів, змушуючи їх ухвалювати нові революційні закони, як-то скасування умовних земельних володінь, скорочення непомірного пенсійного утримання можновладців, відсторонення від посад реакційних губернаторів, боротьба з хабарництвом тощо.

У квітні 1907 р. Меджліс легалізував статус енджуменів, хоча і трохи обмежив їх втручання у політичні справи. Такий утиск не сподобався на місцях, особливо моджахедам – борцям за віру. Їхній рух почав ширитися країною, що супроводжувалось висуванням різноманітних вимог до влади, переважно радикального змісту.

Радикалізм моджахедів викликав занепокоєння не лише у шахської влади, а й у депутатів Меджлісу. Проте ще більше правлячу верхівку налякала британо-російська угода 1907 р. щодо розподілу сфер впливу в охопленому революцією Ірані. Саме ці внутрішні й зовнішні чинники сприяли об'єднанню зусиль шаха та Меджлісу, що посилило позиції шаха в країні. Зазнав спаду і революційних рух. За таких умов шах спромігся вдатися до контрреволюційних заходів. Улітку 1908 р. Персидській козачій бригаді (гвардії шаха) було віддано наказ розігнати Меджліс та енджумени в столиці.

Втім, отримати контроль над усією країною шахові не вдалося. Епіцентр революційних подій змістився до столиці іранського Азербайджану Тебризу, де позиції радикальних рухів були достатньо потужними. Тебризці у жовтні 1908 р. вигнали з міста прибічників шаха та висунули вимогу відновити дію Конституції та скликати Меджліс. На початку 1909 р. весь північний Іран повстав проти шаха. На півдні, в Ісфагані, повстанців підтримали загони бахтіарських ханів. Занепокоєні революційними подіями, британці на півдні, а росіяни на півночі ввели свої війська та взяли під свій контроль окремі міста, зокрема Тебриз. Втім, шаху це не допомогло. Повстанці під проводом Сепакдара-Азам (Мохаммад Вали-хан Толекабоні) та бахтіарські загони увійшли до Тегерану та усунули шаха Мохаммада Алі від влади, після чого той утік до Росії. Престол перейшов до

сина шаха-втікача Ахмеда Каджара, а Уряд очолив Сепакдар-Азам. У листопаді 1909 р. новий одинадцятирічний шах скликав черговий Меджліс, який хоча й був правіше першого, втім разом з Урядом намагався зміцнити революційну владу в країні.

Економіка країни перебувала у кризовому стані, а фінанси – в занепаді, проте звертатися по допомогу до англійців або росіян новий Уряд не хотів. Було обрано третій шлях – на допомогу запросили американців. Але ані Британія, ані Росія не хотіли посилення американських позицій у регіоні. Обидві держави, використавши надуманий привід – конфлікт податкової адміністрації, що керувалась американськими консультантами, з уповноваженими Російської імперії в Тегерані, оголосили Ірану ультиматум щодо висилки американських радників. Після того як Меджліс цей ультиматум відхилив, війська обох імперій установили контроль над країною. Революцію придушили, Меджліс та енджумени було розпущено, газети було закрито. У лютому 1912 р. новий шахський Уряд офіційно визнав британо-російську угоду щодо розподілу сфер впливу в Ірані в обмін на фінансову допомогу з боку імперій.

Втім, напередодні Першої світової війни став досить відчутним вплив кайзерівської Німеччини в її намаганнях привернути увагу до своїх інтересів в самому Ірані. Певною мірою Німеччині це вдалося. Окупація Ірану з перших днів війни британо-індійськими військами під приводом охорони стратегічно важливого району Персидської затоки призвела до підйому національно-визвольного руху. У країні протягом кількох років не вщухали повстання. На цьому тлі більшість депутатів Меджлісу і представники Демократичної партії Ірану стали відвертими германофілами. Окупація восени 1915 р. російськими військами Тегерану призвела до формування національного уряду в Керманшахі, який з 1916 р. був окупований Туреччиною і цілковито потрапив під німецько-турецький вплив, звідки й надходили кошти на підтримку повстанського руху.

Лютнева революція 1917 р. в Росії призвела до послаблення російської присутності в регіоні, а виведення радянським урядом військ з Ірану у березні 1918 р. сприяло встановленню

англійського контролю над усією територією держави, що було оформлено кабальною англо-іранською угодою 1919 р. За цією домовленістю Велика Британія встановлювала повний контроль над військовою та економічною сферами життя в Ірані. Утім, ця угода лише сприяла посиленню національно-визвольного руху, внаслідок якого 21 лютого 1921 р. за підтримки англійців до влади прийшов полковник Реза-хан Пехлеві – командир уже згадуваної Персидської козачої бригади. На чолі 3000 персидських козаків він безкровно захопив Тегеран і призначив новий Уряд для відновлення порядку в країні. Себе Реза-хан для початку призначив міністром оборони.

Новий військовий міністр жорстко придушив осередки повстань і здійснив ефективну реорганізацію армії. Попри вимушену співпрацю з англійцями, Реза-хан ураховував антибританські настрої населення та використовував їх для послаблення позицій Англії. Саме заради цього Іраном було укладено договір з Радянською Росією 1921 р., за яким радянська сторона хоча й виводила свої війська з території держави, але залишала за собою право втручатися з метою забезпечення безпеки своєї країни в тих випадках, коли ця безпека опиниться під загрозою.

У лютому 1925 р. Реза-хан змусив Меджліс обрати себе Верховним головнокомандувачем, формально усунувши із цієї посади Ахмед-шаха, якому нічого не залишилося, крім як виїхати за кордон. Після цього, спираючись на засновану ним партію «Таджеддод», Реза-хан провів через Меджліс рішення щодо усунення від влади династії Каджаріві скликання Установчих зборів. У грудні 1925 р. Установчі збори вирішили долю країни: Резухана було проголошено новим шахом нової династії – Пехлеві.

Новий шах Ірану відразу розпочав масштабну модернізацію країни. За взірць було взято досвід М. Кемалю Ататюрка. Зазнали змін земельні відносини й фінансова система, докорінно реформовано було судову систему. Був створений Національний банк Ірану. Прискореними темпами за рахунок казни будувались нові підприємства і залізні дороги. У 1931 р. була запроваджена державна монополія на зовнішню торгівлю. Намагаючись обмежити англійський вплив, новий шах охоче приймав фінансову допомогу від Німеччини.

Не залишилися без змін освіта та культура. Почали засновуватися світські школи, й був ухвалений закон щодо обов'язкової початкової освіти. Розбудовувалася мережа середніх і вищих навчальних закладів. У 1934 р. засновано Тегеранський університет.

Що стосується зовнішньої політики, то Реза-шах шукав союзників, які могли б допомогти послабити британську присутність. Такою силою виявилась нацистська Німеччина, яка напередодні Другої світової війни значно наростила свій вплив в Ірані, розглядаючи його як плацдарм для військових операцій на Середньому Сході.

Вторгнення гітлерівської Німеччини в СРСР докорінно змінило геополітичну ситуацію навколо Ірану. Спираючись на умови радянсько-іранського договору 1921 р., Радянський Союз у серпні 1941 р. увів свої війська на територію Північного Ірану. Одночасно британці окупували південь країни. За цих умов зовнішньополітичні сподівання Рези-шаха та його орієнтація на Німеччину не виправдались. Він був заарештований англійцями, і вже у вересні йому довелося зректися від престолу на користь свого сина Мохаммеда Рези. Уже в січні 1942 р. Мохаммед Реза був змушений підписати договір із СРСР та Великою Британією, за яким територія Ірану на період війни надавалась у розпорядження союзників.

У післявоєнний період національний уряд продовжив політику лавірування між державами, що брали участь у так званій «Великій грі», а саме Великою Британією та Радянським Союзом, які конкурували за домінування в Центральній та Південній Азії. У нових умовах шахському урядові довелося переорієнтуватися з Німеччини на Сполучені Штати. Утім, співпраця із США не дала відчутних результатів з огляду на шалену протидію, яку чинила Велика Британія. Економічний стан країни продовжував погіршуватись, а разом із тим погіршувалося становище пересічних іранців. На тлі процесів деколонізації, що відбувались у сусідніх Індії та Пакистані, зростало національне обурення експлуатацією країни англійцями.

У березні 1951 р. Меджліс ухвалив закон щодо націоналізації нафтової промисловості, а вже у квітні очільником Уряду

став М. Мосаддик, який енергійно взявся за втілення цього закону. Усі нафтопромисли та нафтоперегінні заводи були взяті під урядовий контроль, і, попри англійський опір та спроби втрутитися через Раду Безпеки ООН і Міжнародний суд у Гаазі, націоналізацію було здійснено, а англійських фахівців, що працювали в Англо-іранській нафтовій компанії, видворено з країни. Наслідком цих рішучих дій став розрив дипломатичних стосунків з Великою Британією.

Водночас зростання популярності М. Мосаддика і зосередження в його руках влади дуже налякали шаха та його найближче оточення. Унаслідок державного перевороту, що стався у серпні 1953 р., уряд М. Мосаддика було повалено. Формальним приводом для указу шаха про відсторонення від посади М. Мосаддика став розпуск останнім Меджлісу після проведення референдуму, на якому 99,9 % іранців віддали свої голоси за надання Прем'єр-міністру необмежених повноважень, що було сприйнято як диктаторський акт. Утім, практично державний переворот став результатом спецоперації ЦРУ, після того як Британії вдалося переконати нового Президента США Д. Ейзенхауера у радянській загрозі, що нависла над Іраном.

Шах Мохаммед Реза Пехлеві, який під час перевороту змушений був переховуватись у Римі, повернувся звідти у супроводі директора ЦРУ А. Даллеса. Прем'єр-міністром було призначено Ф. Захеді. Новий уряд Ф. Захеді не лише відновив дипломатичні стосунки з Великою Британією, а й погодився створити Міжнародний консорціум для управління нафтовим господарством країни, де Англо-іранська компанія отримала 40 відсотків акцій. Такий крок був вимушеним, бо в державі не вистачало фахівців, а головне у такій спосіб забезпечувалося залучення зовнішніх інвестицій.

По поверненню шах розпочав модернізацію країни, яка отримала назву «Біла революція». Він викупив землю у великих землевласників та продав її у розстрочку 4 мільйонам дрібних фермерів за ціною, на третину нижчою за ринкову. Було заборонено багатошлюбність та укладення шлюбу з дітьми, а жінкам надавалися громадянські права. Робітники отримали можливість брати

участь у розподілі прибутків підприємств завдяки їх акціонуванню, з подальшою передачею частини акцій робітникам. У цей час економіка Ірану вийшла на пік свого розвитку, найбільше розвинулися телекомунікаційна, нафтопереробна й автомобільна промисловість, було налагоджено виробництво металу та електроенергії. У зовнішній політиці найбільш тісні зв'язки склалися зі Сполученими Штатами. Іран першим на Близькому Сході визнав державу Ізраїль. Шаху також вдавалось підтримувати дружні зв'язки з Радянським Союзом, який брав активну участь в електрифікації Ірану.

Проте не всі поділяли гордість шаха щодо Білої революції. Швидкі радикальні перетворення, що відбувалися на очах одного покоління, за 20 років вибили із століттями налагодженого укладу життя десятки мільйонів людей, змушених пристосовуватись до змін у країні. Наприклад, багато іранців, отримавши якісну освіту, працевлаштувались так і не змогли. Цим самим влада власноруч створила опозиційно налаштований прошарок інтелектуалів. До того ж пересічним іранцям було не до вподоби запровадження західних моральних цінностей та обмеження щодо духівництва з одночасною концентрацією влади в руках шаха.

У 1975 р. шах заснував власну партію Растохез (Відродження) та запровадив однопартійну систему в державі. У зверненні до народу Ірану він зазначав, що всі, хто підтримує монархію, Конституцію та Білу революцію, повинні згуртуватись в одній партії, а тим, хто не бажає у неї вступати й не підтримує її цінності, місце у в'язниці або в екзилі, тому що це не іранці, а люди без нації, і їхня діяльність є незаконною та підлягає переслідуванню. І це не було просто словами – політична поліція шаха САВАК з переслідуваннями не забарилась. Станом на 1978 р. в країні налічувалось щонайменше 2 200 політичних в'язнів. Держава не мала спеціальних поліцейських сил щодо протидії масовим заворушенням, і ці функції покладалися на армію. Через це багато демонстрацій завершилося трагічно.

До головних прорахунків шаха Мохаммеда Рези можна віднести ставку на голу силу та зневагу до духівництва, яке в суспільстві мало величезний вплив. Замість того щоб налагодити

стосунки з шіїтськими лідерами, шах вступив у відкриту конфронтацію з ісламським духівництвом. Секуляризація земель духівництва позбавила його представників доходів, але не ослабила їх, а навпаки, налаштувала проти шахської влади. Провідники шіїтського духівництва вдало скористалися помилками та прорахунками шаха і розгорнули проти нього тотальну боротьбу.

Отже, склалася ситуація, коли, з одного боку, був усім ненависний тиран, до того ж який формально не мав права панувати над правовірними, бо у шіїтів очільник держави не має сакрального освяченого права на владу, а з іншого – поругане духівництво і вибитий зі звичного ритму життя народ. І головне – відсутність зрозумілої для людей ідеї, яка змогла б пояснити народу необхідність модернізаційних змін.

Низка подій, що призвела до ісламської революції, розпочались 23 жовтня 1977 р. з неочікуваної смерті сина духовного лідера – аятоли Хомейні. Із цього дня розпочалися протести, наслідком яких стали людські жертви, що спровокувало ще більший супротив. Коли не вистачало природніх заворушень, їх створювали активісти – прибічники Хомейні, як сталося з підпалом кінотеатру «Рекс» у м. Абадан у серпні 1978 р., коли під час пожежі загинуло 422 людини.

8 вересня 1978 р. стало відоме в світі як «Чорна п'ятниця», коли військові у Тегерані відкрили вогонь по демонстрантах, які виступили проти запровадження воєнного стану. У ту п'ятницю загинуло 88 людей, хоча тоді засоби масової інформації повідомили про п'ятнадцять тисяч. Цю подію визнають як точку неповернення на шляху до ісламської революції. І вже після цього всі поступки, на які йшов шах, сприймалися як слабкість, а лідер революції закликав правовірних на боротьбу до перемоги. У грудні 1978 р. в протестах узяло участь понад 9 млн людей, а вже 16 січня наступного року шах призначив Прем'єр-міністром Ш. Бахтіяра, одного з лідерів опозиції, сподіваючись, що це йому дозволить узяти ситуацію під контроль і не допустити встановлення ісламської держави. Сам Мохаммед Рези Пехлеві вилетів до Каїру «на відпочинок», щоб дочекатись рішення референдуму – стане Іран республікою чи залишиться монархією.

За підсумками народного волевиявлення 1 квітня 1979 р. було проголошено створення Ісламської Республіки Іран, а у грудні того ж року відбулось ухвалення нової Конституції країни, яка визначала, що абсолютна влада над світом належить Аллахові. На чолі держави стоїть духовний лідер – аятола (валі-е факіх-е ірон, або рабхар, захисник-богослов), який виконує намісницьку функцію доти, доки 12-й імам, прямий потомок пророка Мохаммада, не відкриється світові. Рабхар стоїть над трьома гілками влади та наділений необмеженими повноваженнями. У його праві навіть усунути з посади всенародно обраного Президента. Духовний лідер проголошує війну, укладає мир, проводить мобілізацію і є верховним головнокомандувачем Збройних сил Ірану. Першим валі-е факіх-е іроном став великий аятола імам Хомейні.

Що стосується цивільної політичної влади, то вона здійснювалась Президентом, Парламентом (Меджлісом) та Прем'єр-міністром. Для здійснення контролю над Парламентом було створено Спостережну раду – Раду стражів Конституції та ісламських норм, яка складається з 12 членів (факихів), з яких 6 богословів призначає рабхар, а 6 юристів – Меджліс. Стражі повинні були стежити, щоб закони, ухвалені Парламентом, відповідали положенням ісламу та Конституції.

Економіка нової республіки спиралася на державну, кооперативну та приватну власність. Втручання західних держав у справи республіки визнавалось недопустимим. Країна відкидала і капіталістичний, і комуністичний шляхи розвитку, а проголошувала свій власний – ісламський.

Найбільш складним періодом в іранській історії після ісламської революції стала восьмирічна війна з Іраком, в якій Ірану все ж таки вдалося вистояти. Лише несподіване та масове застосування Іраком створених ним таємно від всього світу ракет середньої дальності та хімічної зброї, а також виснаження ресурсів самого Ірану схилили аятолу Хомейні до рішення завершити війну та примиритись з Іраком. За підрахунками експертів ООН, ця війна обійшлась Ірану у 102–103 млрд доларів.

Право. Як було зазначено вище, Іран є однією з небагатьох мусульманських держав, які уникнули прямої європейської

колонізації. Проте, як і інші держави, Іран не перебував осторонь від процесу вестернізації політичної та правової систем. Формально він розпочався у 1906 р. з ухвалення Конституції, яка була розроблена за франко-бельгійською моделлю. Надихались розробники також і французькими зразками. Утім, модернізація судової системи та кодифікаційні роботи (розроблення торговельного, кримінального, цивільного і цивільно-процесуального кодексів) розпочались лише наприкінці 20-х років.

Наслідком реформ 20–30-х рр. стало суттєве звуження сфери дії мусульманського права. Фікх, мусульманська правова доктрина джафарітського толку, зберіг свої позиції лише в галузі особистого статусу та визначення правового положення «вакфів» – виключеного з обігу майна, призначеного для благодійних цілей.

Нові зусилля щодо подальшої вестернізації Ірану, до яких шахська влада вдалась у 60–70-х рр. в умовах загострення соціальних суперечностей, призвели до так званої Ісламської революції 1979 р. під проводом радикального шіїтського духівництва.

Новий режим, що розпочав перетворення Ірану на ісламське суспільство і теократичну державу, не міг обійтися без ісламізації всієї правової системи. Конституція Ісламської Республіки Іран 1979 р. містила положення щодо обов'язкової відповідності шариату всіх законів держави, тому законодавці орієнтувались у своїй діяльності на закріплення в нормах законів загальних принципів джафарітської школи мусульманського права. Що стосується основної маси вже кодифікованого на європейський зразок законодавства, то воно було лише скориговане відповідно до ісламських правових приписів.

Отже, принципи та норми шариату в Ірані чинять глибокий вплив на конституційне законодавство й усі інші без винятку галузі права, забезпечують підпорядкування ісламським нормам усіх складових суспільного та особистого життя, дотримання не лише юридичних, а й моральних норм, що стосуються одягу й форми проведення дозвілля мусульман.

Основним джерелом права в Ірані визнано закон, за умов, що відповідно до статті 4 Конституції всі цивільні, кримінальні,

фінансові, економічні, адміністративні, культурні, військові, політичні та інші правові норми ґрунтуються на ісламських нормах. Ця стаття має пріоритет над іншими конституційними нормами, законами та постановами, а висновок щодо відповідності законів ісламським нормам роблять факіхи Ради стражів Конституції та ісламських норм.

Також джерелом права визнаються норми звичаєвого права, які склалися в державі на ґрунті давніх звичаїв (адатів) та відбивали основні риси й особливості наявних у суспільстві економічних, соціальних, політичних та побутових відносин. Проте співвідношення між нормою закону та нормою звичаю встановлювалось з урахуванням пріоритетності законодавства. Суддя був зобов'язаний застосувати норму закону навіть тоді, коли, на його думку, вона вступає у суперечність зі звичаєм, і лише в разі відсутності законодавчої норми застосовувалась звичаєво-правова.

Формально судова практика не визнається джерелом права, і суддя зобов'язаний ухвалювати рішення на підставі закону, до того ж таке рішення не може бути сформульоване як загальна норма. Проте судові рішення, що постановляються Верховним судом, фактично сприймаються як обов'язкові для нижніх судових органів.

Цивільній галузі права в Ірані притаманний змішаний характер. Шлюбно-сімейні та спадкові відносини регулюються виключно мусульманським правом, решта ж інститутів належить до романо-германської правової сім'ї, переважно у французькій традиції. Рецепція інститутів романо-германського цивільного права розпочалась у 20-х роках ХХ ст. Основним джерелом цивільного законодавства Ірану є Цивільний кодекс, що був чинним з 1929 по 1935 рр. і зазнав суттєвого впливу мусульманського права шіїтського толку, хоча в цілому був побудований на запозиченнях із Кодексу Наполеона 1804 р.

За часів вестернізації прискореними темпами розвивалось торговельне та економічне законодавство, запозичуючи практику європейських держав. Регулюючи економічні процеси в країні, шахський уряд намагався перетворити Іран на індустріальну

капіталістичну державу. Після повалення шахського режиму в 1979 р. під гаслами боротьби із західним імперіалізмом зовнішньоекономічне співробітництво було значною мірою згорнуто. Проте вже у 80-х роках іранський уряд усвідомив потребу в залученні інвестицій. Було створено низку вільних торговельних і промислових зон, де було дозволено функціонувати іноземним банківським установам. Що стосується зовнішньої торгівлі, то довелось повернутися до нормативної бази, створеної в 30-х роках, хоча й із суттєвою ревізією у суворій відповідності до ісламських принципів, що ставить загальне благо вище приватних інтересів. Забороняються монополізм, лихварство, спекуляція, нераціональне використання ресурсів, купівля-продаж некультивованих земель та інших природних ресурсів тощо

Зазнало кодифікації і трудове законодавство. Перший в історії країни Ісламський кодекс праці було ухвалено у 1990 р. У цілому і Ірані було використано модель трудового права, притаманну багатьом постколоніальним країнам, але з урахуванням специфіки, зумовленої роллю ісламу в житті іранського суспільства. У системі трудових відносин особливу роль відіграють ради з труда, які вважаються представниками інтересів трудового колективу. Членами рад можуть бути виключно громадяни Ірану, благочестиві мусульмани. Без згоди ради не може відбутися жодне звільнення працівника. Хоча страйки офіційно і не були заборонені, у разі виникнення трудових конфліктів застосовується примусовий арбітраж, який виключає можливість страйкової боротьби.

Гене́за кримінального права відбувалась у загальному контексті модернізації країни. У 20–30-х рр. відбувалося поступове скорочення дії мусульманського деліктного права завдяки ухваленню Кримінального кодексу 1926 р. Як і з Цивільним кодексом, під час розроблення кримінального за взірцем було взято Кримінальний кодекс Франції 1810 р. Новий кодекс передбачав, що в разі скоєння злочину, передбаченого мусульманським правом, відповідальність може наставати за санкціями, передбаченими кримінальним кодексом. Утім, судова практика йшла іншим шляхом. До утворення у 1979 р. Ісламської республіки

Іран перевага віддавалась нормам кодексу, але ісламська революція повернула все назад. Кримінальний кодекс 1926 р. було скасовано, а суди почали застосовувати мусульманське деліктне право шийтського толку. Конституція 1979 р. встановила, що кримінальні закони країни повинні відповідати принципам ісламу, а під час визначення відповідальності за кримінальні злочини слід застосовувати норми шаріату. Додатковими джерелами кримінального права під час вирішення кримінальних справ стали праці авторитетних шийтських правознавців, а також фетви духовного лідера Ірану аятоли Хомейні та положення, що містилися в його працях з мусульманського права. Саме використовуючи цю джерельну базу, суди почали виносити вироки за слухання легкої музики, азартні ігри (навіть за гру в шахи), а також за носіння одягу, що не відповідає мусульманській традиції.

У квітні 1981 р. набув чинності ісламський Закон про кісас (відплату), який передбачав покарання за вбивство та тілесні ушкодження. Наступним був Закон про худуд (нормоване покарання), що передбачав покарання за порушення подружньої вірності, вживання алкоголю, розбій та крадіжки. Усі ці нормативно-правові акти ґрунтувались на приписах шаріату. Утім, влада на цьому не зупинилась, реформування тривало, і його наслідком стало ухвалення Кримінального кодексу 1988 р. Кодекс охопив усі три різновиди правопорушень за шаріатом – кісас, худуд і тазір. Кримінальний процес також відповідно до Конституції слідував мусульмансько-правовій концепції. Водночас Кримінально-процесуальний кодекс 1988 р. визнавав і окремі загальнодемократичні принципи кримінального судочинства. Кримінальні справи розглядалися кримінальними судами та ісламськими революційними судами. Під юрисдикцію останніх підпадали всі злочини проти внутрішньої та зовнішньої безпеки держави, незаконна торгівля наркотичними засобами, розкрадання громадського майна та спекуляція. Що ж стосується судової системи в цілому, то відповідно до Конституції судова влада визнається незалежною та функціонує на засадах ісламських норм і звичаїв.

Отже, правова система Ірану являє собою сукупність взаємопов'язаних норм права, частина з яких ґрунтується на положеннях,

джерелом яких є приписи шіїтського ісламу джафарітського толку, а інша частина була створена звичними для сучасних демократичних держав владними органами, наділеними законодавчими повноваженнями, а саме Парламентом, Кабінетом міністрів і Президентом. У правовій ієрархії норми, створені на релігійній основі, є домінуючими та базисними для творення інших правових норм. Правова система Ірану поєднує в собі риси як мусульманської, так і романо-германської правових сімей. За основу було взято форму, породжену романо-германською системою, – закон як основне джерело права, кодифікаційний спосіб систематизації законодавства і його галузевий поділ, але ця форма наповнилася релігійним змістом, суть якого полягає в тому, що будь-який нормативний акт не може суперечити ісламським нормам. Також треба враховувати, що серед джерел іранського права продовжує існувати фетва, яка є релігійно-правовим феноменом.

§ 8.2. Ізраїль (Держава Ізраїль)

14 травня 1948 року Ізраїль проголосив свою незалежність. Упродовж кількох тисячоліть єврейський народ унаслідок важкої історичної долі був розпорошений по різних країнах світу, зберігаючи намагання повернутися в Ерец Ізраель. Саме так на івриті іменується ця країна в історичних сповідях, де йдеться про походження євреїв як етносу, тобто територія, на якій осіли дванадцять ізраїльських колін після їх вторгнення на терени Ханаану на зламі XIV–XIII ст. до н. е. Прагнення єврейського народу до повернення на прабатьківщину отримало назву Шиват Ціон (Повернення до Сіону), і ще в сиву давнину воно було здатне об'єднати десятки тисяч євреїв діаспори. Бо не минуло й півстоліття після вавилонського полону, як частині юдейських полонених не лише вдалося повернутися до місць споконвічного мешкання, а й відбудувати релігійний центр в Єрусалимі та відновити внутрішню політичну незалежність.

Утім, впритул до кінця XIX ст. повернення євреїв на «землі біблійських предків» переважно мало характер релігійних

переконань, а від початку християнської ери навіть ніколи не набувало масових масштабів. У 1895 р. журналіст і драматург Т. Герцль («хрещений батько» сіоністського руху) у брошурі «Єврейська держава – спроба сучасного вирішення єврейського питання» запропонував створити в Палестині, на ті часи провінції Османської імперії, «конституційну монархію» або «аристократичну республіку». Двома роками пізніше у м. Базель (Швейцарія) за його ініціативою «Рух за відродження єврейського народу на своїй історичній батьківщині», або сіонізм, отримав організаційне оформлення – було проведено перший конгрес Всесвітньої сіоністської організації. На конгресі ухвалили програму, в якій йшлося про головне завдання сіонізму – збирання євреїв на Землі Ізраїлю. Було постановлено рішення перетворити «Святу землю» на «Землю Сіону» та заснувати в Палестині «єврейський національний осередок», а потім і державу, населену виключно євреями.

Лідери сіоністського руху чітко усвідомлювали, що реалізувати ідею колонізації Палестини без підтримки «сильних світу цього» неможливо. Унаслідок зближення сіоністів із правлячою верхівкою Великої Британії з'явилася так звана «декларація Бальфура 1917 р.» (лист британського Міністра закордонних справ А. Бальфура до лорда Ротшильда, фінансового спонсору сіоністського руху), в якій зазначалось, що Уряд Її Величності з прихильністю розглядає питання щодо створення в Палестині національного осередку для євреїв. Цікаво, що до зазначеної декларації міжнародне право взагалі не знало такого юридичного терміна, як «осередок» (англ. «a national home»). А один із професорів Сорбонни – Д. Басдеван, коментуючи зміст декларації, зауважив, що Велика Британія не мала права здійснювати компетенцію над іншими територіями та народами, а Палестинська земля ніколи не була англійською вотчиною.

Утім, Велика Британія все ж таки спромоглася «узаконити» свої права на Палестину. 25 квітня 1920 р. на конференції Ліги Націй у Сан-Ремо Велика Британія отримала мандат, за яким офіційно перед світовим співтовариством узяла на себе тягар усіляко сприяти міграції євреїв до Палестини. Проте під час

Другої світової війни стало зрозумілим, що Британія як країна-мандатор уже не в змозі здійснювати контроль у цьому регіоні, й арабо-єврейське протистояння лише загострювалося. Нездатність вирішити палестинське питання змусила Уряд Великої Британії передати його на розгляд в ООН.

29 листопада 1947 р. Генеральна Асамблея ООН своєю резолюцією № 181/11 скасувала британський мандат на управління, надала згоду на розділення Палестини і погодилась на утворення на її території двох держав – арабської та єврейської. Відповідно до резолюції однією з головних умов утворення двох держав було ухвалення ними постійних конституцій, лише після цього вони будуть визнані незалежними і самостійними суб'єктами міжнародного права. У ніч з 14 на 15 травня 1948 р., в останній день дії британського мандату щодо Палестини, в м. Тель-Авіві Д. Бен-Гуріон на засіданні Народної ради зачитав Декларацію про незалежність, яка сповіщала про створення Держави Ізраїль.

Єврейські поселення в Палестині – *йшув* – палко підтримали рішення ГА ООН, втім арабське співтовариство, зокрема Верховний арабський комітет, не погодилися з рішенням про розділення Палестини. Лідери арабської громади повідомили світове співтовариство про те, що палестинські араби розпочинають війну з євреями і вестимуть її доти, доки ООН не знайде справедливого рішення.

Відразу по створенню Держави Ізраїль армії сусідніх арабських країн вторглися на єврейську територію, відведена ООН. Так розпочався перший арабо-ізраїльський військовий конфлікт. Ізраїльській армії не лише вдалося відбити напад, а й захопити 6,7 тис. км², території, відведеній під арабську державу. На початку 1949 р. відбулись переговори під егідою ООН, де були досягнуті домовленості про припинення вогню. Унаслідок Палестинської війни 1948–1949 рр. 750 тис. палестинських арабів змушені були залишити свої домівки та стати біженцями в інших арабських країнах.

Після завершення першого арабо-ізраїльського військового конфлікту розпочався процес формування основ державності.

Процес створення інститутів державної влади відбувався шляхом реорганізації органів управління ішува, а точніше шляхом їх перейменування. Практично всі члени Тимчасового уряду отримали міністерські портфелі у першому Уряді Ізраїлю. Збори депутатів, зазнавши незначних змін, перейшли у статус ізраїльського Парламенту – Кнесету. Отже, можна говорити про спадкоємність законодавчих і виконавчих органів ішуву та Держави Ізраїль.

Становлення Держави Ізраїль проходило в умовах перманентних війн із сусідніми арабськими країнами. За кілька десятиліть незалежного розвитку Ізраїль перетворився на країну з потужним військово-промисловим комплексом, який щорічно освоює понад 70 % державного бюджету та забезпечує зайнятість 30 % трудового населення.

Попри те, що перший Президент Ізраїлю Д. Бен-Гуріон був проти політизації армії, реальна політика призвела до того, що на початку 60-х років у державі склалась система, яка у світовій практиці отримала назву «система дверей, що обертаються». Така система передбачає швидку змінюваність офіцерського корпусу і делегування відставлених вищих чинів армії на посади в Уряд, державні та приватні компанії, адміністративні установи, університети тощо, тому на початок арабо-ізраїльської війни 1967 р. позиції відставних військових в Уряді та Кнесеті були дуже сильними. Саме під їх тиском 1 червня 1967 р. Прем'єр-міністром було обрано М. Даяна, а вже через три дні Ізраїль розпочав широкомасштабні військові дії проти сусідніх арабських держав. Війна, що тривала шість днів, радикально змінила ситуацію на Близькому Сході. За цей час Ізраїль збільшив свою територію в чотири рази й анексував весь Синайський півострів, Газу, Голанські висоти та Західний берег річки Йордан і взяв під свій контроль Єрусалим, трохи пізніше проголошений «вічною та неподільною столицею». Війна також продемонструвала і нездатність ООН щодо протидії арабо-ізраїльському конфлікту.

Головною особливістю Держави Ізраїль є те, що, попри вже згадане рішення ГА ООН, від самого початку проголошення

незалежності держава не має постійної конституції. Її державний устрій регулювався низкою законів, ухвалених в різні часи, які й заміщають собою конституцію. До них належать Декларація незалежності 1948 р., Закон про повернення 1950 р., Закон про громадянство 1954 р., Основний закон про Кнесет 1958 р., Основний закон про Президента 1964 р., Основний закон про Уряд 1968 р., Основний закон про цивільні суди 1984 р. та ін.

Попервах сподівались, що Основний закон буде ухвалено Кнесетом першого скликання у 1949 р., проте його проєкт було поховано низкою запеклих дискусій.

За своєю суттю Ізраїль є національною єврейською державою. У Декларації незалежності записано: «Держава Ізраїль буде відкритою для репатріації об'єднання в ній розсіяних світом євреїв», що отримало підтвердження та деталізацію у Законі про повернення 1950 р. та Законі про громадянство 1954 р. Втім, закони не давали визначення того, а кого ж вважати євреєм, і лише у 1970 р. поправка до закону про повернення визначила, що євреєм є той, хто народився від матері-єврейки та не перейшов в інше віросповідання, а також той, хто прийняв іудаїзм.

За формою правління Ізраїль – це парламентська республіка, яку очолює Президент. Вищим законодавчим органом країни є Кнесет. Вищим виконавчим органом є Уряд на чолі з Прем'єр-міністром. Уряд підпорядковується Кнесету, а судова влада є незалежною від законодавчої та виконавчої влад.

В Ізраїлі запроваджено пропорційну виборчу систему виборів до Парламенту, відповідно до якої вся країна є єдиним виборчим округом, а депутати балотуються за партійними виборчими списками, тому в Парламенті представлено весь політичний спектр країни, за винятком тих партій, що набрали менше 1 % голосів. Наслідком цієї системи є неможливість на виборах отримати абсолютну більшість та сформувати однопартійний Уряд. Саме тому всі без винятку кабінети будувались на коаліційній основі.

Функції Уряду є складними та багатограними, проте вони мало чим відрізняються від функцій урядів інших країн. Як і в усіх парламентських республіках, в Ізраїлі головну роль відіграє

Прем'єр-міністр, який несе відповідальність за всі сторони діяльності Уряду та вирішує всі, навіть дрібні та приватні питання.

Перше десятиліття державної незалежності для ізраїльської моделі політичного устрою відзначилось певною слабкістю законодавчої влади та її залежністю від Уряду. Взаємовідносини між Парламентом та Урядом склались у такий спосіб, що дуже сильно відрізнялися від того, що було виписано в законі. Коаліційні угоди, що укладались після кожних виборів між партіями, які сформували Уряд, багато в чому визначали порядок денний Кнесету до наступних виборів. Запозичений в англійців принцип колективної відповідальності, який означав, що рішення Уряду є обов'язковим для всіх міністрів, які входять до нього, призвів до того, що під час голосування в Кнесеті депутати від партій, що входять до коаліції, могли проголосувати проти більшості в Уряді лише за умов, що вони були готові залишити коаліцію та бути відстороненими від участі у владі. Отже, створення широких коаліцій, що об'єднували більшість представлених у Парламенті партій, призвело до того, що на практиці виконавча влада домінувала над законодавчою. Таким чином, саме Уряд, що спирався на більшість депутатів Кнесету, ухвалював найважливіші рішення.

Якщо такі конституційні органи, як Кнесет та Уряд, були засновані ізраїльськими законами, то *судова система та відповідні галузеві кодекси* не були охоплені основними законами та залишалися незмінними з часів британського мандату.

Вищою судовою інстанцією Ізраїлю є Верховний суд, що утворюється з 10 членів (за часів мандату він підпорядковувався англійській Таємній раді). Його вирoki виступають прецедентами для всіх нижчих судових інстанцій. Верховний суд може опротестувати будь-яке рішення Уряду, якщо воно суперечить законодавству.

Згодом Кнесет удосконалив та розширив систему судочинства, хоча суттєво і не змінив її. Так, на низовому рівні діяли 23 мирових суди, 6 муніципальних та 11 мирових судів для неповнолітніх. Середній рівень було представлено 5 окружними судами. Діяли також військові суди та суди з трудових конфліктів.

До особливостей судової системи Ізраїлю можна віднести те, що в її складі присутні релігійні суди, юрисдикція яких поширюється на питання, пов'язані з особистим статусом громадян, як-то шлюбні питання, аліменти, опіка тощо. Діють рабинські суди для ортодоксальних євреїв та суди інших офіційно визнаних релігійних громад – мусульманської, християнської і друзьської. Юридичною колізією є те, що в країні відсутній інститут цивільного шлюбу, оскільки це питання перебуває в юрисдикції рабинських судів, тому громадяни, які належать до різних віросповідань, не мають можливості взяти шлюб в Ізраїлі, а роблять це за кордоном.

Право. Первинно ізраїльська правова система ввібрала в себе елементи єврейського релігійного права – Галахі (хоча в жодному разі не можна ототожнювати ізраїльське право з релігійним правом), оттоманської (бо Палестина тривалий час перебувала у складі цієї імперії), а згодом і британської мандатної правової практики. Саме під час британського панування в Палестині було оприлюднено «Указ короля в Раді» (The Palestine Order in Council 1922 р.), відповідно до якого джерелами права підмандатної Палестини визнавались у пріоритетному порядку укази Верховного комісара Палестини, укази короля в Раді та закони британського Парламенту; отаманське право, що діяло до завоювання Палестини Великою Британією; релігійно-правові норми щодо особистого статусу, що перебувають у компетенції релігійних громад; а правові прогаліни слід було заповнювати британським загальним правом і доктриною справедливості.

Після проголошення незалежності 15 травня 1948 р. запровадив принцип, відповідно до якого чинний у Палестині нормативно-правовий порядок зберігає свою силу в тому разі, якщо чинні норми не суперечать ізраїльським законам, що почали виникати, а їх застосування не завдає шкоди державі.

За цих умов вагоме місце в правовій системі Ізраїлю посідала Межелъ або Маджала (тур. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye) – османська кодифікація 1869–1876 рр. Цю кодифікацію створювали з використанням догм ісламу під відчутним впливом Цивільного

кодексу Наполеона 1804 р. Проте її використання викликало певні труднощі у зв'язку з тим, що офіційний текст, викладений турецькою, розуміла лише невелика кількість юристів, а використання неофіційних перекладів породжувало постійні спори та колізії. До того ж ця кодифікація із часом знецінилася, втім, правова її цінність була не меншою, ніж у британського загального права, саме тому, що в часі її дія була більш тривалою. Саме тому Закон про скасування межель було ухвалено лише у 1984 р.

Отже, в перші роки існування держави Ізраїль законодавець обмежився лише внесенням невідкладних поправок до чинних нормативно-правових актів різних галузей права. Що стосується радикальних змін, то вони почали відбуватись лише у ХХІ ст. Унутрішньополітичний стан справ в Ізраїлі не сприяв швидкому ухваленню власного стабільного законодавства, бо існували суттєві розходження у правових питаннях між партіями та політичними силами, тому успадкований правовий порядок було модернізовано й адаптовано до нових реалій та неоднорідного ізраїльського суспільства поступово й планово. З плином часу створювана ізраїльська правова система позбувалася запозичених інститутів, ураховуючи й англійське право.

На відміну від інших країн, що перебували під британським впливом, Ізраїль не ввійшов до Співдружності націй та обрав власний шлях правового розвитку, а Закон про основні права 1980 р. остаточно закріпив незалежність ізраїльської правової системи від англійської. Відповідно до цього закону, який містив всього лише дві статті, скасовувались рішення британської влади щодо привілейованого статусу англійського законодавства та встановлювався алгоритм, за яким мав діяти суддя у спірних ситуаціях. А саме: якщо суд не згоден із нормою, що регулює ухвалення рішення, та не знаходить жодної відповіді ані в писаному праві, ані в судовій практиці взагалі, він повинен під час постановлення вердикту виходити з принципу свободи, справедливості, рівності й миру який закладено в «спадщині єврейського народу». І ця згадка про спадщину єврейського народу була не випадковою, бо ізраїльський суддя завжди зобов'язаний пам'ятати про єврейські моральні цінності й не

повинен блукати в хащах єврейського закону з його відгалуженнями.

Загалом єврейське право відіграє важливу роль у тлумаченні норм законів, навіть у тих питаннях, які не віднесено до виключної компетенції релігійних судів. І не лише «право рабинів», яке попри тягар традицій, залишається часто вживаним у сучасному житті, але й Біблія, а точніше її найбільш давня частина – П'ятикнижжя Мойсееве – продовжує використовуватись як джерело права.

Що стосується інших джерел ізраїльського права, то вони обумовлюються особливостями створення ізраїльської держави. Народ, розсіяний по світу, об'єднався на ґрунті ідей світського суспільства та держави, тоді як окремі елементи класичного національного суверенітету в нього були відсутні. Від самого початку сіоністські очільники багато уваги приділяли правовим засадам розвитку свого руху. І ідеологічний контраст між сіонізмом, який за своєю суттю є світським політичним рухом, та ортодоксальними релігійними колами, пройнятими месіанською ідеєю, тим не менш, не виключав співробітництва між ними в справі створення ізраїльської правової системи.

§ 8.3. Китай (Китайська Народна Республіка)

Початок ХХ ст. в Китаї відзначився масовим революційним піднесенням. У провінціях не вщухали виступи селян і ремісників, які доповнювались хвилями бойкоту товарів американського виробництва. Країною ширився процес виникнення революційних товариств, набирала обертів антиурядова агітація. Координацією створення нових революційних інституцій займався «Союз відродження Китаю». Саме за його ініціативою у 1905 р. розрізнені революційні угруповання було об'єднано в політичну партію – Китайський революційний об'єднаний союз. Президентом Союзу було обрано Сунь Ятсена.

Політична програма новоствореної партії ґрунтувалась на трьох народних принципах, проголошених Сунь Ятсеном, –

«націоналізм», «демократія», «народний добробут» та передбачала усунення маньчжурської династії, проголошення республіки і зрівняння в правах на землю.

Намагаючись утримати ситуацію під контролем, маньчжурський уряд пообіцяв підданам провести реформи та запровадити конституційну монархію. У вересні 1906 р. був оприлюднений імператорський указ, який передбачав низку підготовчих заходів щодо запровадження конституційного правління. Улітку 1908 р. Уряд розпочав реалізацію програми заходів щодо скликання Парламенту, розраховану на дев'ять років. Уже в жовтні 1910 р. імператор дозволив зібрання загальнокитайської конституційної палати для обговорення майбутньої конституції. Утім, ці заходи не зупинили зростання незадоволеності в імперії.

У 1911 р. (за шестидесятирічним циклічним китайським календарем – 48-й рік Металевої свині, «сінь-хай») восени відбулись заворушення в артдивізіоні поблизу м. Учань. Учанський намісник придушив повстання підпорядкованих йому військ і запровадив військовий стан. 10 жовтня 1911 року саперний батальйон, до якого долучились два піхотних полки та артдивізіон, захопили м. Учань, а через два дні – і всю провінцію Учань. Військових підтримало місцеве населення, а всім провінціям було запропоновано приєднатися до повстання. Так розпочалася Сінхайська революція. 25 грудня 1911 р. з еміграції повернувся Сунь Ятсен, якого 29 грудня того ж року у м. Нанкіні представники 17 революційних провінцій обрали тимчасовим Президентом, а Китай проголосили республікою.

Проте країна була розділена, і в ній тривала громадянська війна. Табір контрреволюції очолював головнокомандувач імператорських військ генерал Юань Шикай. З метою припинення громадянської війни та уникнення іноземного вторгнення сторони досягли компромісу. Сунь Ятсен у лютому 1912 р. відмовився від посади Президента на користь Юань Шикая, а маньчжурська династія Цін залишила престол, зберігши за собою майно. Новий Президент перевів Уряд до Пекіну і встановив режим особистої диктатури, підтриманий ліберальною буржуазією та фінансово – іноземними державами.

10 березня 1912 р. Національні збори ухвалили тимчасову Конституцію, за якою Китай проголошувався республікою на чолі з Президентом.

Об'єднаний союз під проводом Сунь Ятсена за участю частини ліберальних сил 25 серпня 1912 р. оголосив про створення нової політичної партії – Китайської націоналістичної партії (Гоміньдан). На виборах до Парламенту ця партія отримала більшість і висунула вимоги щодо обмеження влади Президента. У відповідь Юань Шикай розпочав переслідування гоміньданівців, а Сунь Ятсен закликав китайський народ до «другої революції». Утім, повстання було придушено, діяльність Гоміньдану заборонено, а Парламент достроково розпущено. Юань Шикай ініціював внесення змін до Конституції, які поширили повноваження Президента, забравши їх у Парламенту, з подальшим наміром відновити монархічну форму правління і проголосити самого Юань Шикая богдиханом. Цим задумам не судилося збутися, бо південні провінції розпочали «третю революцію», що змусило Юань Шикая відмовитися від намагання реставрувати монархію. У червні 1916 р. Юань Шикай пішов із життя, а його на посаді заступив віце-президент Лі Юаньхун, який і сповістив про відновлення Конституції 1912 р.

Отже, під час Сінхайської революції було покінчено з пануванням маньчжурів і взагалі з монархічною формою правління. Ця революція була свідомим загальнонаціональним демократичним рухом із певною революційною програмою. Революційні події в Китаї відбувалися під проводом національної буржуазії, зорганізованої у політичну партію Китайський революційний об'єднаний союз. Власне революція посприяла революційній активності китайського народу, налаштувавши його на подальшу боротьбу за національну незалежність. Варто врахувати, що Сінхайській революції був притаманний перманентний і незавершений характер. Докорінних змін, які б змінили феодальну сутність країни, так і не сталося. У національно-визвольному аспекті революції також не вдалося позбавитись від зовнішнього керування та впливу з боку іноземних держав.

За часів Першої світової війни в Китаї продовжував розвиватися національний капіталізм, а отже, відбувалась і розбудова

національної промисловості, що породжувало конфлікт з іноземним капіталом, який до цього посідав ключові позиції в економіці країни.

Завершення Першої світової війни дало можливість китайській спільноті сподіватися на звільнення від панування чужинців у державі. Але цього не сталося, натомість невинуваті сподівання дали поштовх до масових заворушень по всій країні. 4 травня 1919 р. на демонстрацію в Пекіні вийшли студенти, яких підтримало студентство в інших містах. Упродовж червня студентські хвилювання переросли в потужний революційний рух, до якого приєдналися робітники, містяни та значна кількість національної буржуазії. У країні почала поширюватись комуністична ідеологія, а в 1921 р. було створено Комуністичну партію Китаю (далі – КПК).

У 1924 р. комуністи під впливом радників із Радянського Союзу об'єдналися із Гоміньданом, тим самим створивши Перший об'єднаний фронт двох партій, фронт спільної національної боротьби з іноземним імперіалістичним капіталом, яка відбувалась у формі громадянської війни, під час якої вирішувались завдання буржуазно-демократичної революції. Втім, надмірна активізація народного руху та поширення комуністичної ідеології викликали занепокоєння у буржуазії. Саме тому праві крило Гоміньдану під проводом генерала Чан Кайши – голови Центрального виконавчого комітету зайняло контрреволюційну позицію. Протягом 1927 р. контрреволюційні сили брали під контроль провінцію за провінцією. Зрештою перша громадянська революційна війна 1924–1917 рр. завершилась перемогою контрреволюції. Змінився і сам Гоміньдан, який тепер об'єднував велику буржуазію та поміщиків. Верховна влада в країні перейшла до з'їзду Гоміньдану, а між його скликаннями владою керував Центральний Виконавчий Комітет, який призначав Уряд та здійснював за ним поточний контроль.

Проте в серпні 1927 р. розпочалася друга громадянська революційна війна, яка проходила в умовах іноземної інтервенції – вторгнення японських військ у Північно-Східний Китай.

Особливістю цієї війни було створення революційних баз на окремих територіях. На початку 1930 р. виникла нагальна

потреба у політичному об'єднанні цих баз під проводом центрального органу влади. 7 листопада 1930 р. розпочав свою роботу I з'їзд Рад робітничих та селянських депутатів – усіх революційних баз Китаю. Тимчасова конституція, ухвалена цим з'їздом, наголосила, що вся влада належить радам робітників, селян, червоноармійців і всіх трудящих. Були ухвалені закони про землю, про працю та про основи економічної політики. З'їзд обрав перший Центральний уряд революційних районів Китаю під проводом Мао Цзедуна.

Уряд Мао Цзедуна оголосив війну Японії та звернувся з пропозицією до Гоміньдану припинити громадянську війну та об'єднатися задля відсічі агресору. Пропозиція була проігнорована, і лише у 1937 р. внутрішню боротьбу було припинено, а всі сили об'єднано в єдиний національний антияпонський фронт. Проте час було втрачено, і за три роки війни японська армія окупувала значні території на півночі та сході Китаю. У 1939 р. Японо-китайська війна набула нової якості, ставши складовою світової війни.

Поразка Квантунської армії в 1945 р. та звільнення Північно-Східної території країни радянськими військами змінили співвідношення сил на користь Народної армії. Під проводом Комуністичної партії було звільнено значну територію Китаю. Гоміньдановський уряд здійснив чергову спробу завадити наступу Народної армії та розв'язав нову громадянську війну, яка тривала протягом 1946–1949 рр. Гоміньдану цій війні зазнав поразки, і його війська під проводом Чан-Кайші відступили на острів Тайвань і в Бірму.

21 вересня 1949 р. розпочала свою роботу перша сесія Народної політичної консультативної конференції. Конференція була визнана як така, що створила єдиний фронт в країні. Вона ухвалила Загальну програму, яка стала основним законом КНР до ухвалення Конституції, а також закон «Про організацію Центрального народного уряду Китайської Народної Республіки», на підставі якого було обрано Уряд на чолі з Мао Цзедуном. 1 жовтня 1949 р. було урочисто проголошено про створення Китайської Народної Республіки (далі КНР).

Загальна програма визначала, що КНР є державою нової демократії, яка веде боротьбу проти імперіалізму, феодалізму й бюрократичного капіталу та виступає за незалежність, демократію, мир, єдність і створення квітучого та сильного Китаю. В Основному законі визначалось, що нова державна влада є демократичною диктатурою народу, яка ґрунтується на союзі робітників та селян під проводом робітничого класу. Керівна роль робітничого класу реалізовувалась через Комуністичну партію Китаю, яка відтепер визнавалася правлячою партією.

Вищим органом державної влади Загальна програма проголосувала Центральну народну урядову раду, яка формувала інші центральні державні органи: Державну адміністративну раду (вищий виконавчий орган), Народну революційну військову раду, Верховний народний суд та Верховну народну прокуратуру. Усі ці органи разом склали Центральний народний уряд. Його головою став Мао Цзедун, який за сумісництвом очолював також Центральну народну урядову раду та Народну революційну військову раду. Також за Мао Цзедуном залишилась посада очільника ЦК КПК.

Розпочався відновлювальний період, протягом якого було остаточно вирішено завдання демократичної революції. У 1953 р. Комуністична партія Китаю визнала соціалістичний напрям генеральною лінією розвитку держави.

15 вересня 1954 р. у м. Пекіні відкрилась перша сесія Всекитайського зібрання народних представників, яка і ухвалила Конституцію КНР. Перша Конституція юридично закріпила генеральну лінію Комуністичної партії. У ній також отримали закріплення соціально-економічні права громадян, їх політичні свободи та обов'язки. Змінена була і структура державних органів влади. Так, вищим владним органом стало Всекитайське зібрання народних представників, а в міжсесійний період – його постійний комітет.

У травні 1958 р. КПК бере курс на дострокову побудову соціалізму, який отримав назву «Великого стрибка». Уже в серпні цього ж року Політбюро Центрального комітету КПК зорієнтувало партію і трудящих на пришвидшення трансформації

виробничих відносин з метою прискореного переходу до комунізму. Політика «Великого стрибка» поширилася на промисловість, сільське господарство, культуру, науку та освіту.

Проте стрибок не задався, і в середині 60-х у керівництві Комуністичної партії виникли суттєві суперечності з питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Мао Цзедун та його соратники з метою позбутися своїх супротивників розпочали кампанію тотального очищення партії, органів влади та громадських організацій від інакомислячих, яка отримала назву «культурної революції». У 1975 р. відбулося законодавче закріплення політики «культурної революції» в новій Конституції КНР. Виходячи з тези про загострення класової боротьби під час розбудови соціалізму, були здійснені зміни, що торкнулися державного устрою, прав і свобод громадян. Зазнали обмеження повноваження Всекитайського зібрання народних представників, було запроваджено принцип призначення депутатів замість їх обрання. Під час формування місцевих органів влади в національних районах перестали враховуватись місцеві особливості.

Нова Конституція 1978 р. частково відновила положення першої Конституції. Було активізовано законотворчу діяльність, завдяки чому була ухвалена низка законів щодо вдосконалення системи державних органів влади, а також проведена кодифікаційна робота.

Чергову Конституцію було ухвалено у 1982 р., вона визначила сутність держави як демократичної диктатури народу, яка за своєю суттю є диктатурою пролетаріату. Основний закон установлював багатокладність в економіці, поряд із державною власністю виникла приватна, а також сумісна – державно-приватна. Дозволялася діяльність приватно-капіталістичних підприємств. Зміни торкнулися і державного устрою: була відновлена посада Голови КНР як очільника держави, Постійний комітет Всекитайського зібрання народних представників отримав рівні права із самим зібранням, яке залишилося вищим органом влади в КНР, було створено Центральну військову раду, а перебування на деяких посадах стало обмеженим в часі. Центральним виконавчим органом було визначено Державну

раду КНР, підзвітну як Всекитайському зібранню народних представників, так і його Постійному комітетові.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. Комуністична партія Китаю (і це відображено в партійних матеріалах і документах) засудила «культурну революцію» під проводом Мао Цзедуна, визнавши всі рішення щодо неї суцільною помилкою, а саму революцію – національною бідною.

Отже, внаслідок Сінхайської революції 1911 р. в імперському Китаї була скасована монархічна та запроваджена республіканська форма правління. Утім, досягнення революції були частковими, феодальна форма володіння землею залишилася незмінною. Спроба довести справу до кінця відбулась під час революційних подій 1915–1917 рр., але також була жорстко придушена та закінчилась невдачею. По завершенню Другої світової війни в країні утворилось двовладдя. Частина території перебувала під контролем партії Гоміньдану, а решта контролювалась Комуністичною партією. У 1950 р. громадянська війна поставила крапку в цьому протистоянні, яке завершилось перемогою комуністів та проголошенням створення Китайської Народної Республіки. Було взято курс на прискорений економічний розвиток, здійснення «великого стрибка» та проведення «культурної революції». По смерті Мао Цзедуна лідерство в партії отримав Ден Сяопін. Він розпочав «Пекінську весну», спрямовану на подолання наслідків «культурної революції», і започаткував проведення економічних реформ та побудову соціалізму з китайською специфікою. В останнє десятиліття ХХ ст. тоталітарний політичний устрій та панівна роль державного сектору в економіці Китаю гармонічно поєдналися з розвитком ринкових відносин і зовнішньоекономічною відкритістю країни.

Право. Революційні зміни в державі, зокрема запровадження в Китаї республіканської форми правління, запустили процес модернізації традиційного права з орієнтацією на західні взірці, без яких була неможлива розбудова буржуазних відносин. Розпочатий після Сінхайської революції процес кодифікації дав свої перші результати. У 1912 р. було ухвалено Кримінальне

уложення, яке у 1928 р. набуло форми Кримінального кодексу. Цей кодифікований акт увібрав у себе прогресивні досягнення тогочасного кримінального законодавства Японії, Франції, Німеччини, Бельгії та Нідерландів. Більшість запозичених інститутів були новими для Китаю. Законодавець відмовився від призначення покарання за аналогією, а також позбавився від невизначених санкцій та ліквідував тілесні покарання. Отримали ґрунтовну розробку такі інститути, як суб'єктивна сторона злочину, співучасть і дострокове звільнення від відбування покарання.

Що стосується цивільно-правових відносин, то в цій частині продовжувало діяти Уложення (звід державних, кримінальних, адміністративних і цивільних законів) Цінської династії Дацин люйлі. Разом із тим капіталістичний вектор розвитку країни вимагав нових законів, які б регулювали майнові відносини у сфері підприємницької діяльності. Тому у 1914 р. запроваджується Гірничопромисловий статут, а в наступному році – Лісний.

Особливістю правотворчої діяльності тих часів є активна участь у цьому процесі Верховного суду. Саме він своїми рішеннями пристосовував законодавство Цінської династії до нагальних потреб китайської буржуазії, заповнюючи численні лакуни в цивільному законодавстві, виходячи з принципів права, в умовах відсутності відповідних звичаїв і законів. Звісно, що в цих випадках джерелом принципів ставала європейська буржуазна правова доктрина, яка була дуже позитивно сприйнята в індустріально розвинутих приморських провінціях. Більш віддалені провінції Китаю, де капіталістичні відносини ще не набули такого поширення, жили традиційним укладом, і судді звершували суд відповідно до звичаєвого права та цінського законодавства.

Процес модернізації традиційного права з орієнтацією на західні взірці тривав до середини 30-х років, втім цей етап було завершено, і в кодифікаційних роботах запанувало прагнення до врахування національної правової культури та правосвідомості китайського народу. Наслідком цих змін стало впровадження в законотворчу діяльність суто китайських правових понять та інститутів.

Поряд із розвитком торговельного права, а саме законів про торгівельні товариства, купецькі гільдії і біржи, про страхування та патентування, під тиском робітників почали розроблятися норми гомінданівського законодавства про працю. Підсумком законотворчої гомінданівської діяльності стала Повна книга шести законів (Люфа цюаньшу), яка об'єднала норми шести галузей права: конституційного, цивільного, цивільно-процесуального, кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного. Проте під тиском вестернізації тисячолітні традиції нікуди не поділися. Законодавчі нововведення застосовувались лише тоді, коли відповідали народному відчуттю справедливості та пристойності. На практиці закони, що порушували традиційність, ігнорувалися – частково тому, що люди були необізнані в своїх правах, а частково – через небажання отримати осуд з боку суспільства. За таких умов повернення до конфуціанства сприймалося позитивно навіть очільниками громадської думки, до того ж гомінданівська правова система не охоплювала своєю дією весь Китай. Ще до утворення у 1949 р. КНР директивою ЦК КПК дія гомінданівських законів була скасована на території звільнених районів. Замість цього державним інституціям і судам пропонувалось використовувати нормативні акти нової демократії, а в разі їх відсутності – політичні настанови.

Із проголошенням КНР передбачалось відновити правову систему за радянським зразком та запровадити принцип законності. Протягом 1950–1951 рр. було ухвалено закони про шлюб, про профспілки, про аграрну реформу і про судоустрій. На Верховний Суд покладалось керівництво всіма новоствореними судами. Хоча і з труднощами, обумовленими відсутністю відповідного законодавства, але було створено прокуратуру. Була сформована кодифікаційна комісія щодо розроблення кодексів.

У ці часи розвиток правової системи комуністичного Китаю відбувався в умовах відсутності різниці між політичними деклараціями та юридичними нормами. Виникла велика кількість нормативних актів, виданих різними владними інституціями, що призводило до партикуляризму в законодавстві; продукувалися

численні тимчасові та експериментальні правові приписи. У цей модернізаційний період виникли нові закони в галузі кримінального права, кримінального та цивільного процесів, закони про громадянство, патенти, господарські дотації, змішані підприємства й іноземні підприємства, що відобразили нові реалії транзитивних змін у суспільстві.

Ухвалення Конституції КНР 1954 р. та конституційних органічних законів створило підстави для ухвалення низки нормативно-правових актів, що приводили правову систему держави у відповідність до конституційних норм. Проте ця відповідність досягалась переважно за допомогою адміністративних актів Державної ради, і за цей час не було ухвалено жодного кодифікованого акту.

Варто відзначити й нігілістичне ставлення китайців до права та закону, яке почало формуватися під час кампанії з боротьби проти «правих буржуазних елементів», якій передувала «незвичайна весна» 1957 р. Саме тоді пролунали заклики «безбоязно» піддавати критиці помилки та недоліки в роботі партійно-державного апарату. Вимоги до посилення законності в діяльності державних інституцій почали сприйматися як прояв «буржуазного правового світогляду», спроби обмежити диктатуру народу. Замість законів суддям пропонувалося керуватися у своїй діяльності настановами, що містилися в промовах Мао Цзедуна. Правовий нігілізм ще більше посилювався під час «Великого стрибка», а право почало сприйматися виключно як знаряддя гноблення, необхідне лише для боротьби з ворогами народу.

Власне, під час «культурної революції» свавілля та беззаконня були санкціоновані владою. У ці часи сформувалася практика «судів мас», у яких брали участь десятки тисяч глядачів, зібраних для заслуховування та отримання згоди щодо заздалегідь винесених приговорів.

У подальшому «культурна революція» була офіційно визнана приголомшливим жахливим лихом для китайського народу. Відновлення правової системи КНР розпочалося з ухваленням нової Конституції КНР 1978 р. У цьому ж році на Всекитайській нараді з питань законодавчого будівництва була оприлюднена

правова програма, що передбачала як пріоритетні нормативні акти в галузі господарської та природоохоронної сфер, охорони громадського порядку та організації органів державної влади.

Уже з наступного 1979 р. ця програма почала швидко втілюватися в життя, було ухвалено низку нормативно-правових актів щодо охорони навколишнього середовища.

Зазнала радикальних змін і правоохоронна сфера. Державна рада КНР у 1990 р. ухвалила Положення щодо місць попереднього ув'язнення, а у 1994 р. – Закон КНР про тюрми, в яких відбилась загальна тенденція щодо гуманізації системи виконання покарань, зокрема утримання ув'язнених. Нова система відмовилась від виправно-трудоих таборів, обмежившись лише в'язницями та виправними установами для неповнолітніх. Але залишалися виховно-трудоі установи, які не були віднесені до місць ув'язнення, а вважалися формою ізоляції від суспільства правопорушників, що не підлягали кримінальній відповідальності. Ізоляція здійснювалася в адміністративному порядку і була не безстроковою, тобто до «перевиховання», а максимум на чотири роки.

Значна частина змін відбулась завдяки ухваленню не нових актів, а нових редакцій уже чинних законів, які при цьому суттєво змінювали свій зміст. Так у 1996 р. було ухвалено нову редакцію Кримінально-процесуального кодексу. У такий само спосіб було оновлено і Кримінальний кодекс, з якого прибрали склад контрреволюційного злочину та посилили новими складами злочинів розділ про економічні злочини.

Підсумовуючи, варто зазначити, що після Сінхайської революції та встановлення республіканської форми правління в Китаї розпочали модернізацію традиційного права, взявши за взірць західні правові системи. Утім, досить швидко законодавець відмовився від цього вектору розвитку, проявивши тяжіння до національної правової культури та відновлення давніх традицій конфуціанства.

Після проголошення КНР розпочалася нова доба розвитку китайського права. У ці часи революційна доцільність у регулюванні суспільних відносин стала панівною. У правозастосовній

діяльності, крім законів, керувалися програмами та політичними настановами нової демократії. Перше післявоєнне десятиліття законотворча діяльність спиралась на досвід Радянського Союзу, проте вже після початку «культурної революції» правовий нігілізм став нормою, і лише із середини 70-х років ХХ ст. в державі почалося повернення до забутих канонів давньокитайської школи легістів, у якій закон проголошувався вищою нормою державного життя. Після ухвалення Конституції КНР у 1979 р. розпочався черговий етап розбудови національного законодавства з огляду на розвиток ринкових відносин.

§ 8.4. Японія (Держава Японія)

Єдиною країною Сходу, де період колоніалізму не наклався на гостру внутрішню кризу, а навпаки, збігся із стрімким внутрішньополітичним піднесенням, була Японія. Цей феномен пов'язують із подоланням кризових явищ під час подій, що отримали назву реставрації Мейдзі. Японці практично без будь-якого втручання ззовні, проте користуючись запозиченнями, необхідними для швидкої модернізації країни, змогли наростити темпи економічного зростання, реформувати принципи та методи промислового виробництва, запровадити нововведення в політичних інституціях, праві, цивільних свободах, освіті та культурі. Ці революційні зміни проходили без радикального зламу усталених традицій, без болючої відмови від звичного способу життя, навпаки, відбувались гармонійне сприйняття логічної трансформації принципів та цінностей минулого, конче ефективний синтез власного та чужинського, старого й нового. Усе це перетворило Японію на унікальний феномен Сходу, який утримує цей статус і сьогодні та який і досі залишається повною мірою не пізнаним.

Як і цінський Китай, Японія була закритою для колоніальних імперій. Як і в Китаї, японське купецтво було слабким і політично безправним, а владуці зверхники, якими в Японії були самураї під проводом сьогуна, не були зацікавлені в посиленні

зв'язків із колоніальними державами. До того ж примусово нав'язувана іноземна торгівля була економічно не вигідною, бо порушувала фінансовий баланс, виводячи з країни дорогоцінні метали та підриваючи режим сьогунату. Якщо в Китаї реакція традиційних інституцій на зміни, викликані втручанням колоніалізму, набула форми селянської війни тайпінів, то в Японії вона сталася у формі революції 1868 р., внаслідок якої влада перейшла від сьогуна до 15-річного імператора Муцухіто (Мейдзі). Це була революція не лише за формою, а і за змістом, яка призвела до радикальних змін в країні.

Від початку 80-х років XIX ст. у державі розгорнувся потужний рух за ухвалення Конституції та за обстоювання прав і свобод народу – «мінкенундо». До Європи було відряджено спеціальну місію першого Прем'єр-міністра Японії Іто Хіробумі з метою ознайомлення з європейським конституційним досвідом. З'ясувалось, що найбільш привабливим і зіставним є конституційний досвід напівфеодальної Пруссії, яка під проводом Отто фон Бісмарка досягла помітних успіхів у конституційному будівництві.

За наказом імператора Муцухіто текст першої японської Конституції було оприлюднено в 1889 р. Відповідно до Основного закону імперія набувала форми конституційної монархії із залишенням за імператором широких повноважень. Було проголошено демократичні свободи та права підданих, що створювало умови для швидкого розвитку капіталізму і правове підґрунтя для реалізації ініціатив молоді японської буржуазії. Утім, дуже швидко, як для східної країни, темпи політичної, економічної та соціальної транзиції негативно відбивались на нижчому стані суспільства – селянах, які позбавлялись земель і змушені були змінювати свій соціальний стан, перебиратися до міст і там, уже в новій якості – як робітники – зазнавати нещадної експлуатації. Цей процес був притаманний усім країнам, які ставали на шлях капіталістичного розвитку, але особливість Японії полягає в тому, що тут він відбувався дуже швидко, прискорюючи розвиток робітничого руху та його організаційних форм – профспілок. Варто відзначити й таку особливість японської

капіталістичної моделі, як запровадження підприємцями патерналістських традицій у відносинах з власними робітниками на основі гармонії труда й капіталу, що призвело до відсутності гострого протистояння і потужного страйкового руху, які були в країнах Старого та Нового світів.

Саме на початку ХХ ст. склались основні риси й особливості японського капіталізму, серед яких варто відзначити потужний і згуртований капітал, який постійно жваво еволюціонує, проявляючи неабияку здатність конкурувати на міжнародному ринку з провідними капіталістичними державами. У свою чергу, японський капітал і створена завдяки йому промислова база стали підґрунтям для вибудовування подальшої політики й особливої для її зовнішнього вектору.

Хоча самураї після революції Мейдзі були позбавлені своїх прав і привілеїв та втратили свій статус провідного стану в державі, дух і культура самурайства нікуди не поділись. Розбудова потужної армії, а особливо воєнно-морського флоту стала пріоритетним завданням держави та її адміністрації. Звісно, після її реалізації у японського імперіалізму з'явилися можливості для реалізації своєї експансіоністської політики, а її об'єктами стали сусіди – спочатку Корея, а потім і Китай. Ці зовнішньополітичні успіхи призвели до того, що на початку ХХ ст. Японія за своїм економічним потенціалом та агресивністю своєї політики стала однією з провідних імперіалістичних держав світу. Достатньо пригадати, що вона була у складі восьми держав, що влаштували інтервенцію в Китаї в 1900 р., скориставшись повстанням «іхетуаней». Уже у 1902 р. Японія уклала військовий союз з Великою Британією, який посилив її позиції на континенті та дозволив виступити у лютому 1904 р. проти Російської імперії.

Безславна поразка російських військ у Російсько-японській війні 1904–1905 рр. призвела до того, що південна Маньчжурія та Корея перейшли під протекторат Японії. Японський капітал швидко створив на захопленій континентальній території плацдарм для подальшої агресії острівної держави проти імперського Китаю. Роки, що передували Першій світовій війні, стали десятиліттям стрімкого промислового розвитку Японії. Цей

економічний бум супроводжувався зростанням активності робітничого руху та поширенням соціалістичних ідей, які в націоналістичному мілітаристському угарі, що панував у країні, швидко зійшли нанівець. Населення країни майже без винятку було інтегровано до глобальної воєнно-бюрократичної структури, яка була покликана організовано підготувати населення до війни.

Ураховавши геополітичну ситуацію, що склалася з початком світової війни, японці вирішили посунути позиції Німеччини в Китаї. Японський експедиційний корпус у вересні 1914 р. окупував території на півострові Шаньдун, що належали Німеччині. Наступним кроком стало ультимативне висунення Юань Шикаю «21 вимоги», значну частину яких Китаю довелося виконати. І хоча після завершення війни на Вашингтонській конференції 1921–1922 рр. Японія була змушена відмовитись від анексованих у 1914 р. територій, її позиції в Китаї дедалі більше зміцнювались. Державно-політичний розвиток Японії відзначився подальшим зростанням впливу виконавчої влади, насамперед Центрального уряду, його міністерств і відомств. Це посилення впливу Уряду було обумовлене загальними особливостями соціально-політичної ситуації, що склалася в державі, а саме високим авторитетом монархії та особливим впливом на державне життя військових кіл.

Економічна криза 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. вкрай загострила соціально-економічні суперечності в японському суспільстві. Її вирішення бачилось у зовнішній експансії, що призвело до агресивної зовнішньої політики, а отже, й до посилення в політичному житті блоку військових та великих монополістів. Почали виникати екстремістські шовіністичні організації «Молоді офіцери» («Сакуракай»), «Школа любові до рідної землі» («Айкедзюку»), «Товариство імператора Дзимму» («Дзиммукай») та багато інших.

«Сакуракай» під гаслом захисту імператора від банкірів та промисловців виступила проти Парламенту та за скасування буржуазно-демократичних свобод. Путч очолив генерал Мадзакі. І хоча путч вдалось придушити, вирішення всіх державних справ опинилось під контролем військового керівництва. Невдовзі

було ухвалено низку законів, що обмежували владу Парламенту й забороняли демонстрації, скасовувалось загальне виборче право. Улітку 1940 р. «саморозпустилися» буржуазні партії, а на їх базі утворилася Асоціація допомоги трону, метою якої проголошувався «меморандум уряду Танакі» – завоювання Японією світового панування. У ці часи чітко окреслилася тенденція щодо зрощування адміністративного, поліцейного та військового апарату, що сприяло посиленню тоталітарного режиму.

На нараді в імператора, що проходила 4–5 вересня 1941 р., військові, ігноруючи спротив імператора Хірохіто, ухвалили рішення щодо вступу Японії у Другу світову війну, і 8 грудня 1941 р. без оголошення війни Японія здійснила напад на базу американського флоту в гавані Перл Харбор на о. Охау на Гаваях. Цей інцидент надав можливість Президентові США Ф. Рузвельту обійти позицію Конгресу, який був проти війни, й оголосити вступ у війну. Японська вояччина стратегічно програла цю війну, і на середину 1945 р. її положення було безнадійним.

6 та 9 серпня 1945 р. США скинули атомні бомби на міста Хіросіму та Нагасакі. Наслідком цього нелюдяного акту залякування стала загибель понад 200 000 цивільного населення. Попри тиск, який чинила верхівка військових очільників, імператор Хірохіто звернувся до нації щодо беззаперечної капітуляції. Будучи справжніми самураями, військовий міністр та очільники армії і флоту, загалом понад 500 вищих офіцерів, здійснили харакірі – самогубство. 2 вересня 1945 р. у Токійській затоці на борту американського лінкора «Міссурі» представниками Японії, Великої Британії, СРСР і США було підписано акт про безумовну капітуляцію Японії.

Повоєнний режим Японії було визначено союзною угодою, укладеною на Потсдамській конференції (17 липня – 2 серпня 1945 р.). Виконання потсдамських домовленостей покладалося на американську окупаційну владу. Для контролю над реалізацією цих рішень у Токіо було утворено Союзню раду, в яку ввійшли представники США, СРСР, Великої Британії та Китаю. Японія була демобілізована, а її військові установи розпущені, мілітаристські організації були заборонені. Відбувся суд над вій-

ськовими злочинцями та була здійснена люстрація державного апарату. Почали функціонувати політичні партії та профспілки.

Тягар підготовки конституційного законопроекту узяв на себе штаб американських окупаційних військ під проводом генерала Д. Макартура. Американські фахівці творчо використали окремі принципи англосаксонського права, риторичку Декларації незалежності, нові тенденції в розвитку світового конституційного права, як-от соціально-економічні права громадян і приватний проєкт конституції, розроблений японськими авторами на основі Веймарської Конституції Німеччини 1919 р. Наслідком цієї спільної праці стала поява нового Основного закону держави (так званий «проєкт Сідехари»), який ще більшою мірою, ніж перший, зазнав впливу західної політичної та правової думки, як її розумів Держдеп США. Порівняно з попереднім октройованим Основним законом Мейдзі Конституцію 1947 р. слід вважати значно радикальнішою і спрямованою в майбутнє.

Втручання американців у конституційну реформу призвело до виникнення в суспільстві гострої дискусії щодо відмови від творіння янкі. Поразка у війні, принижена національна гідність і «втрата обличчя» надихали ревізіоністів, проте рекламнопропагандистська кампанія, ініційована американцями та проведена спеціально створеним комітетом Імперського парламенту під головуванням Х. Асіді, пройшла успішно, й у середині 1950-х рр. дискусія щодо перегляду нав'язаної Конституції під натиском громадської думки почала згортатися. Японці, отримавши загальне виборче право, юридичне оформлення власних прав і свобод та стабільну політичну систему, захищену від повернення ультра націоналістичних і мілітаристських кіл, не вважали за доцільне позбуватися західних інституцій, що виявились добрими.

Отже, досвід Японії містить два унікальних випадки запозичення західних конституційних моделей. Обидва рази це відбувалося під зовнішнім тиском, утім, якість впливу була різною. Уперше причиною змін виявились геополітичні обставини, які примусили націю самостійно розпочати конституційний процес. Удруге, після капітуляції, окупаційна адміністрація на свій роз-

суд обрала напрям конституційного розвитку країни. Отже, попри різні обставини, що призвели до появи конституцій, – добровільні та примусові, в підсумку ми бачимо перемогу західної політико-правової думки. Важливим є і те, що запозичення отримало критичне осмислення, яке супроводжувало конституційний процес і народжувало японську конституційну традицію. Сьогодні японська конституційна модель, власне, сама може бути взірцем для запозичень, являючи собою приклад позитивного результату непростого процесу конституційного будівництва.

Основний закон проголошував Японію демократичною державою із збереженням монархії. На відміну від попередньої Конституції, в новій передбачалося скорочення прерогатив імператора, який ще у 1946 р. публічно відмовився від свого «божественного походження», втім імператор залишався духовним лідером держави та символом нації.

Владним центром було проголошено двопалатний Парламент, що складався з палати представників і палати радників. Перша обиралася на чотири роки, друга – на шість із переобранням половини радників через кожні три роки. Прем'єр-міністра – голову виконавчої влади – призначав імператор, за умов, що той отримує довіру Парламенту. На чолі судової системи стояв Верховний суд, судді якого призначались Кабінетом міністрів, а Головного суддю призначав особисто імператор.

Уперше в історії Японії Конституція зафіксувала відмову держави «навечно» від війни, а також «від загрози застосування збройної сили як засобу вирішення міжнародних спорів». Задля досягнення цієї мети Японія відмовлялася від створення сухопутних, військово-морських і військово-повітряних сил, як і від інших засобів ведення війни. За Конституцією максимальний розмір військових витрат держави становив 1 % валового національного продукту на рік. Це дозволило державі спрямувати всі кошти на розвиток промисловості.

Післявоєнні реформи в Японії заклали основи правової держави. Демократичний режим дозволив народові у найкоротший термін здолати розруху та відновити господарство. Втручання держави в підприємницьку діяльність стало мінімальним, голо-

вним чином воно зводилось до контролю за якістю продукції. Ця максимальна підприємницька свобода, поєднана з демократичним режимом і національним традиційним укладом, створили «економічне японське чудо». Із середини 50-х років ХХ ст. розпочався більш ніж п'ятнадцятирічний період феноменального зростання японської економіки. За своїми темпами зростання обсягу валового національного продукту Японія обійшла Францію, Велику Британію та ФРН. У подальшому темпи розвитку загальмувались, що призвело до зниження авторитету правлячої Ліберально-демократичної партії. Влада перейшла до інших партій, частіше почали відбуватися зміни урядів. Протягом чотирьох років (2006–2010 рр.) змінилося шість прем'єр-міністрів. Проте з 2012 р. ЛДП Японії знову відновила свої домінуючі позиції у владі.

Елементи західноєвропейської політичної системи, впроваджуючись у японське середовище, не зберігали своєї первозданності. Японська самобутність значною мірою трансформувала їх під час зіткнення з місцевими традиціями, і навпаки. Це не означає, що трансформація політичної системи держави зруйнувала японську традицію, навпаки, синтез новацій і традицій народжував нову сутність, здатну продуктивно функціонувати задля досягнення позитивного результату.

Право. У новітній час право Японії зазнало значних змін. Воно рухається в своєму розвитку унікальним шляхом, поєднуючи принципи західноєвропейського законодавства із традиційними японськими інститутами. Правова система Японії складалася переважно в період Мейдзі, але до неї додалися потужні запозичення із французького та німецького права. Відповідно до традицій романо-германської правової сім'ї, Японія сприйняла поділ права на публічне і приватне, хоча японські правники завжди звертали увагу на складність і певну умовність виокремлення публічної та приватної складових правової системи.

Разом із тим варто відзначити й національну самобутність японського права. На його формування помітно вплинули синтоїзм, буддизм та конфуціанство. Саме із синтоїзмом пов'язане становлення японської державності, що спирається на культ

імператорської династії та емоційну єдність нації, а за допомогою окремих положень буддизму здійснювались структуралізація та обґрунтування ієрархічності суспільного ладу. Конфуціанство заклало фундамент соціальної етики. У підґрунтя японської правосвідомості, яка формувалася під впливом цих релігійних течій, покладено поняття «ва» – дух гармонії. У цьому принципі втілюється притаманне японській культурі уявлення про ієрархію та гармонію. «Ва» вимагає уникати критики, а якщо і вдаватися до неї, то лише у завуальованій формі, щоб підданий критиці «не втратив свого обличчя». Також дух гармонії передбачає полюбовне вирішення спірних питань.

Поразка Японії у Другій світовій війні та її семирічна окупація США призвели до суттєвих змін у праві, а саме на розвиток японського права почала відчутно впливати англо-американська правова сім'я. Найбільш відчутно це виявилось у конституційному, цивільному, торгівельному та кримінально-процесуальному праві.

З початком новітньої доби в Японії діяло цивільне законодавство кінця XIX ст. Втім, після Другої світової війни цивільне право зазнало суттєвої модернізації. Разом із трансформацією старих цивільних уложень значну роль у регулюванні суспільних відносин почали відігравати нові узагальнюючі законодавчі акти, так звані Основні закони: про освіту (1947 р.), про сільське господарство (1961 р.), про захист інтересів прав споживачів (1968 р.) та інші. Основні інститути цивільного права зазнавали змін у бік дедалі більшого врахування інтересів суспільства у цілому. Зі сфери цивільно-правової регламентації виокремились і повною мірою заявили про себе нові галузі права, такі як трудове та соціальне. Конституційна норма щодо рівності членів подружжя та особистої свободи у шлюбі призвела до суттєвих змін у сімейному та спадковому праві. Було скасовано інститут глави сім'ї та кланової сім'ї у цілому. Укладення шлюбу стало вільним, лише для неповнолітніх була потрібна згода батьків. Права чоловіка та дружини зрівнялися. Змінився і зміст батьківської влади стосовно дітей – вона була визнана за обома батьками. Втім, зберігались і деякі традиційні норми, зокрема за батьками

залишалися права обирати професію дитині, піддавати покаранню за провину тощо. Зберігались звичаї старої патріархальної сім'ї і у спадковому праві.

Постійно змінювались і вдосконалювались норми адміністративного права. Так, на кінець ХХ ст. в Японії налічувалось понад півтори тисячі законів, дві третини з яких припадали на сферу державного управління та адміністративного права. Серед них – закони про Кабінет міністрів, про організацію державного управління, про державних службовців, про місцеве самоврядування та інші. Ціла низка законів визначала статус окремих міністерств і відомств, їх структуру, штатний розпис, завдання органів публічної адміністрації, механізми міжвідомчої координації та галузевого регулювання тощо.

На відміну від цивільного законодавства, адміністративне не зазнало кодифікації, його норми були зібрані у Збірку чинних законів і постанов, яка видається Бюро юридичних досліджень при Міністерстві юстиції Японії.

Знавало змін та вдосконалювалось і кримінальне законодавство. Ухвалене на зразок німецького Кримінальне уложення 1907 р. закріпило німецький вплив на японське кримінальне законодавство аж до закінчення Другої світової війни. Найбільш суспільно небезпечними визнавалися злочини проти імператорської фамілії та будь-яка «бунтівницька» діяльність. Досить широко використовувався суддівський розсуд, запроваджувались інститути умовного засудження та умовного звільнення. Дозволялось пом'якшувати покарання на розсуд суду. Під час визначення розміру покарання суд міг обирати між верхньою та нижчою межами санкції, а в окремих випадках і вийти за встановлені межі, особливо коли йшлося про рецидив.

Кримінальне уложення 1907 р. діяло протягом усього довоєнного періоду, хоча його окремі положення постійно зазнавали змін, доповнень та уточнень. Кардинальних змін Уложення зазнало вже в процесі правової реформи, проведеної після Другої світової війни, коли авторитет монархії значно ослаб. У 1947 р. з Уложення прибрали злочини проти імператорського дому, було декриміналізовано сімейно-моральні злочини на кшталт

порушення подружньої вірності. Також було додано склади військових злочинів, злочинів проти миру і людяності тощо.

Загалом японське кримінальне право впродовж всього ХХ ст. будувалось на принципах Уложення 1907 р., а деякі його положення є чинними і сьогодні.

Вплив зарубіжного досвіду на японське право теж не був всеосяжним. Зокрема, вплив Сполучених Штатів на японську правову систему виявився недостатнім, щоб залучити японське право до сім'ї англосаксонського права. Більшість інститутів основних галузей японського права продовжувала спиратись на традиції романо-германської правової сім'ї. Прогнозуючи майбутнє японського права, Р. Давід зазначав, що навіть якщо японські правові інститути будуть повністю вестернізовані, а юридична техніка модернізована, застосування права все одно відчуватиме на собі живучість і дієвість традиційних принципів цієї країни.

Попри певну схожість японської системи права та судочинства із західною, японській правовій системі притаманна низка інститутів, напрацьованих власною японською практикою і досвідом. Традиційні японські витоки виявляються насамперед у специфіці праворозуміння. Японцям притаманні висока ступень корпоративізму та вірнопідданства й байдужість до свободи особистості. Вони намагаються уникати судового вирішення спорів і віддають перевагу посередництву третіх осіб щодо вирішення колізійних ситуацій. Їм властивий високий ступінь відповідальності під час виконання зобов'язань, і звернення до суду, з погляду японської етики, – вчинок, вартий осуду, бо будь-який спір можна вирішити полюбовно.

§ 8.5. Індія (Республіка Індія)

На початку ХХ ст. Індія залишалась «перлиною в британській короні». Це була країна, що об'єднувала сотні народів різних рас та віросповідань. Традиційне суспільство було вкрай різномірним за національним, соціальним, кастовим, класовим

та релігійним складом. Яскраво свою неоднорідність індійське суспільство демонструвало в конфесійному плані. З давніх давен індіюсти, що сповідували брахманізм, ворогували з мусульманами, а разом вони утискали буддистів і християн. Сікхи, чия релігія утворилась як мікс з індієстських та ісламських традицій, пропагували «священну війну» з іновірцями. Втім, основою цього суспільства залишався варновий (кастовий) устрій. Британське колоніальне панування гальмувало соціально-економічний розвиток країни і сприяло консервуванню феодальних відносин. Більшість населення перебувала у злиднях, середня тривалість життя була низькою, безграмотність панувала серед мільйонів індусів. У суспільстві визрівали протестні настрої та зміцнювалось бажання звільнитися від колоніальної залежності.

Свого організаційного оформлення рух національного спротиву набув у 1885 р., коли було створено Індійський національний конгрес (ІНК) – партію, що об'єднала ліберальних діячів і представників національної інтелігенції. Конгрес створювався з дозволу британців, які сподівались у такий спосіб узяти під контроль національно-визвольний рух. Але задуми колоніальної адміністрації не виправдались. Партія намагалась об'єднати розрізнені прошарки індійського суспільства навколо ідеї незалежності. Англійська влада піддавалась критиці за зловживання, робився наголос на розвитку індійської економіки. У своїй боротьбі ІНК використовував лише мирні засоби: засоби масової інформації, організацію мирних демонстрацій та протестні акції на кшталт відмови купувати іноземні товари. Розпочалися страйки робітників, які ширилися, паралізуючи цілі провінції. На площах міст запалали багаття з іноземних товарів.

Обізнані у мистецтві управління колоніями, англійці вдалися до принципу «поділяй та владарюй». 1905 р. віце-король Індії лорд Дж. Керзон поділив найнеспокійнішу провінцію Бенгалію на західну – індієстську та східну – мусульманську провінції. Мусульманські очільники, що зорганізувалися за допомогою англійської протекції у Мусульманську лігу (МЛ), підтримали рішення колоніальної влади, тоді як індіюсти були проти. Відо-

мий по всій країні як Локаманья («Той, якого поважає народ») Бал Гангадхар Тилак став першим ватажком простого люду, який, на відміну від ІНК, що орієнтувався на інтелігенцію країни, підіймав на боротьбу весь індійський народ. Каральна міць колоніального апарату не змогла приборкати протести за допомогою репресій, і їй довелось іти на поступки та проводити косметичні реформи. У 1909 р. вже новий віце-король Індії лорд Дж. Мінто скасував поділ Бенгалії та запровадив реформу Морлі-Мінто, що збільшила участь індусів у провінційних законодавчих радах при губернаторах. Також були розширені дорадчі функції законодавчих рад. Але водночас було сформовано відокремлену мусульманську курію. Завдяки цим заходам англійці намагались повернути на свій бік «поміркованих» лідерів індусів, яких влаштовувала автономія під проводом Британської імперії.

У роки Першої світової війни становище індійців значно погіршилось, було збільшено податковий тягар, продовольство конфіскувалось для військових потреб з ігноруванням потреб голодуючого населення. За цей час від голоду й епідемій загинуло близько 12 млн індійців. Саме в цей важкий для індійського народу період розпочався новий етап його визвольної боротьби. Його пов'язують з ім'ям видатного сина індійського народу – Мохандаса Карамчанда Ганді (відомого як Махатма Ганді – «велика душа»), який очолив боротьбу індійців за незалежність і самоврядування шляхом бойкоту британської колоніальної адміністрації. Як основний спосіб досягнення цієї мети Ганді запропонував політику ненасильницького супротиву – «сатьяграхі» (стійкість в істині), неспівробітництва та громадянської непокори.

Махатма Ганді закликав індусів відмовитись від силових акцій і не відповідати силою на силу, бо насильство породжує лише насильство. Він зазначав, що від тих, хто помирає за свободу, вимагається значно більше мужності, аніж від тих, хто в її ім'я вбиває.

У липні 1918 р. колоніальна адміністрація оприлюднила план реформ щодо управління Індією. Пропонувалось у центрі та на містах створити виборні законодавчі органи з представ-

ників корінного населення. План було реалізовано, у 1919 р. Парламент Великої Британії ухвалив закон «Про управління Індією», що отримав назву «реформа Монтегю-Челмсфорда». Новий двопалатний Парламент, створений при генерал-губернаторові, складався з Державної ради та Законодавчих зборів. Втім, до виборів було допущено лише 1 % населення. Також цим законом було модернізовано управління в провінціях. При губернаторах створювались законодавчі ради й уряди. Частина міністрів перебувала у підпорядкуванні губернатора, а частина підпорядковувалась законодавчій раді. На місцях до виборів допускалося вже 3 % населення. Також закон дозволяв колоніальній адміністрації ув'язнити будь-кого підозрюваного в антиурядових настроях.

У 1919 р. у священному місті сикхів Амритсарі провінції Пенджаб відбулись трагічні події. Англійські війська під командуванням генерала Дайера відкрили вогонь по мирній двадцятитисячній демонстрації, вбивши 1000 та поранивши 2000 демонстрантів. Амритсарська бійня спричинила гнів не лише в Індії, а й у самій метрополії. ІНК розпочав по всій країні кампанію мирної непокори. Мільйони індусів відмовлялися працювати на колонізаторів і купувати англійські товари, оголошували страйки та проводили демонстрації. Авторитет Національного конгресу та його чисельність постійно зростали, на середину 30-х років партія налічувала вже 5 млн членів. Це була потужна політична сила, яка отримала більшість на виборах до місцевих законодавчих зібрань. Утім, об'єднати зусилля індуїстів, мусульман та послідовників інших релігій так і не вдалось. Очільники Мусульманської ліги виступили з відозвою, що Індія складається з двох націй з різною історією, релігією, культурою тощо, і їх ворогом є не британська колоніальна адміністрація, а ІНК, який виражає інтереси лише індусів. Саме після цього вперше на порядку денному постало питання щодо утворення Пакистану, або «Країни чистих» – окремої мусульманської держави на території Індії.

В Індії Велика Британія використовувала складну модель колоніального управління, яка передбачала пряме управління з Лондону й опосередковане через місцеву адміністрацію. Країну

було поділено на Британську колонію Індію, що складалася з 16 провінцій і керувалася безпосередньо з метрополії, та протекторат, який об'єднував понад 500 феодалних князівств, які управлялись через місцеву адміністрацію.

Як частина Британської імперії Індія у вересні 1939 р. була втягнута у Другу світову війну. Повторювався сценарій минулої війни. У країні зросли податки, влада встановила заборону на страйки та демонстрації. Але спротив лише посилювався, а вимога незалежності залунала з новою силою. Проте Уряд У. Черчіля навіть не міг припустити думки про те, що імперія втратить таку перлину. Саме тому у відповідь на вимогу-гасло ІНК «незалежність невідкладно» лідери Конгресу та 100 тис. їх прибічників були ув'язнені. Завершення Другої світової війни лише посилило національно-визвольний рух, і уряд метрополії був змушений піти на поступки та пообіцяти передати владу в руки місцевого уряду, а також розділити країну на дві держави – індієтську та мусульманську. Останнє повідомлення щодо поділу країни призвело до погромів і сутичок, під час яких індуси та мусульмани вбивали одне одного. Лише силою авторитету Махатми Ганді, який оголосив голодування на знак протесту проти погромів, удалося зупинити цю криваву бійню.

Не сподіваючись на обіцянки колоніальної влади, індійській народ продовжував вимагати незалежності та налаштувався отримати її навіть революційним шляхом. Навесні 1946 р. розпочалося повстання індійських військових моряків у Бомбеї. Бунтівників підтримали судна індійського військово-морського флоту, окремі сухопутні військові частини та численні демонстрації трудящих. Британський уряд був змушений спрямувати для перемовин з лідерами ІНК місію Петика-Лоуренса. 16 травня 1946 р. було оприлюднено проект Конституції, за яким Індія набувала статусу домініону.

2–3 червня 1947 р. останній британський генерал-губернатор Індії лорд Л. Маунтбеттен провів конференцію семи лідерів, якими були Дж. Неру, В. Патель, Крішна Кріпалані (від ІНК), М. Джинна, Л. Алі-хан, А. Р. Ніштар (від МЛІ) та Балдев Сінгх (від сикхів). Генерал-губернатор повідомив лідерів трьох полі-

тичних сил, що влада буде передана, виходячи зі статусу домініону, з тим, щоб індійці самі вирішили питання щодо виходу зі складу Британського Співтовариства. Після того як «план Маунтбеттена», або «план 3 червня», було схвалено лідерами трьох партій, він був проголошений у Британській Палаті общин, яка дійшла висновку, що оскільки домовитися про Індію як про єдину державу не вдалося, розділу не уникнути, тож, владу індійцям буде передано 15 серпня 1947 р.

Відповідно до плану Маунтбеттена країна поділялась на індійську частину – Хіндустан (Індійський союз) та мусульманську – Пакистан. Після розітнення країни було створено уряди новостворених держав. Уряд Індії сформував ІНК на чолі з Дж. Неру, уряд Пакистану – Мусульманська ліга під проводом одного з її членів – Л. Алі-хана. Штучне розділення країни призвело до тяжких наслідків. Протести продовжились. 30 січня 1948 р. Махатма Ганді, зморений голодуванням, виступаючи на мітингу та закликаючи індуїстів і мусульман до об'єднання, був смертельно поранений пострілом із револьвера членом індуїстської реакційної організації Н. Годзе. Так обірвалося життя людини, яка доклала багато зусиль для звільнення Індії від британського колоніального панування.

Відповідно до постанови ІНК Установчими зборами була розроблена та ухвалена 26 листопада 1949 р. Конституція Республіки Індія. Остаточне набуття державної незалежності було оформлене актом від 26.01.1950 р. У ньому Індія проголошувалась суверенною та демократичною державою. У цей же день набула чинності Конституція 1949 р.

Основний закон Індії є досить складний за своєю структурою, що обумовлено численним народонаселенням, багатьма народностями зі своїми мовами, різним рівнем розвитку та релігійними уподобаннями. Усі ці особливості треба було врахувати в конституційних нормах. Конституція позиціонувала Індію як миролюбну республіку та проголошувала курс на розбудову «соціалістичного» суспільства. Основний закон закріплював демократичні права та свободи, визнавав рівність громадян незалежно від каст і релігії, до яких вони належать. Запроваджувалося все-

загальне виборче право, зокрема й для жінок, активне – з 21 року, пасивне – з 25 років.

За своєю національно-територіальною організацією Індія визнавалась федеративною державою і на момент проголошення незалежності складалась із 14 штатів і 6 територій, які залежно від рівня розвитку поділялись на три групи. У штатах, віднесених до групи «А», діють парламенти, а губернатори призначаються Президентом. Штати групи «В» були сформовані з колишніх князівств, і тому саме князі обирали «раджпрамукха», який за своєю суттю і був губернатором штату, і, нарешті, штати групи «С» мають найбільші повноваження, власний законодавчий орган та уряд.

За формою правління Індія була конституційована як парламентська республіка, а її державний устрій будувався на принципах народного суверенітету, розподілу влади, верховенства права та свободи особистості. Проте реалізація цих принципів через національні, мовні, релігійні та варнові відмінності мала свою специфіку, а саме, вищі органи державної влади формувались з представників вищих каст.

Законодавча влада належала Парламенту, який за британським зразком складався із трьох інституцій: Президента Індії як глави держави, верхньої палати – Ради штатів, яка представляла інтереси суб'єктів федерації, та нижньої палати – Народної палати, в якій було представлено весь індійський народ.

Рада штатів не мала значних повноважень. Виконуючи контрольну функцію, вона наділялася правом відкладеного вето на законопроекти нижньої палати строком на шість місяців, окрім фінансових законів.

Головна парламентська робота відбувалась у Народній палаті, яка обиралася прямими виборами строком на п'ять років. Від загальної кількості депутатських мандатів частина резервувалась за найбільш відсталими прошарками населення – племенами та варнами, зареєстрованими у виборчих списках. Президент за порадою Прем'єр-міністра мав право достроково розпустити палату. Очолював роботу палати спікер, який обирався зі складу палати та на час головування призначував своє членство у влас-

ній партії. Спікер мав доволі широкі повноваження, навіть накладання дисциплінарних стягнень на депутатів.

Президент обирався на п'ять років колегією виборщиків, яка створювалась із депутатів федерального Парламенту та парламентів штатів. За Конституцією Президент є главою держави, главою виконавчої влади, а також вищим посадовцем, що очолює весь державний апарат. Він призначає Прем'єр-міністра, губернаторів штатів і членів Верховного суду, його наділено правами розпуску Народної палати, накладення вето на законопроекти й видання указів, що мають силу закону (у проміжках часу між сесіями Парламенту). Важливим є положення про те, що Президент діє за рекомендаціями Уряду. Останній є відповідальним лише перед Парламентом, який може позбавити його довіри та відправити у відставку. Передбачається і процедура імпичменту за звинувачення у скоєнні тяжкого злочину.

Вице-президент обирається також на п'ять років на спільному засіданні обох палат Парламенту. Він головує в Раді штатів, допомагає Президентові та заступає його в разі тимчасової або постійної нездатності виконувати свої повноваження.

Виконавча влада належить урядові – Раді міністрів, яка складалась із Прем'єр-міністра та міністрів. Уряд відіграє ключову роль у здійсненні політичної влади. Відповідно до Конституції Президент зобов'язаний призначити Прем'єр-міністром лідера партії, що перемогла на парламентських виборах. Таким чином, Уряд має підтримку парламентської більшості. Міністри призначаються зі складу депутатів палат Парламенту.

Державні органи штатів за Конституцією мають однакову структуру, побудовану на принципі парламентської республіки. Законодавчим органом штату є двопалатний парламент, який формує уряд штату у кількості до 12 осіб. Гарантом інтересів федерації в штаті є губернатор, який призначається Президентом та має широкі повноваження. Втім, за формальної однаковості економічна, культурна та релігійна неоднорідність Індії породжують потужний сепаратний рух в окремих штатах, що обумовлює наявність численних важелів федеральної влади

щодо втручання в справи окремого штату. До них можна віднести інститут надзвичайного стану, президентське правління тощо.

Що стосується представницьких інститутів, то в Індії існує розгалужена партійна система. Найбільш авторитетною політичною партією є Індійський національний конгрес. Опозиційною до неї виступає права партія Бхаратияджаната, що обстоює принципи індійського націоналізму та варнової відокремленості, яку підтримують середні прошарки населення, дрібні підприємці та землевласники. Партія сповідує ліберальну політику та виступає за обмеження державного втручання в економіку, свободу ринкової конкуренції та посилення позицій приватних власників.

Що стосується лівого політичного спектру, то він представлений насамперед комуністичними та соціалістичними партіями. Цікавою є історія виникнення Комуністичної партії Індії, яку спочатку було створено в 1920 р. в Ташкенті, а в 1925 р. в Канпурі відбулася перша конференція індійських комуністів, яка закінчилася створенням партії вже в самій Індії. Проте єдності в її лавах не спостерігалося. Остаточний розкол відбувся у 1962 р. в зв'язку з індо-китайським збройним конфліктом. Прорадянська фракція встала на бік індійського уряду, а прокитайська підтримала КНР як соціалістичну державу, що вступила у конфлікт з капіталістичною Індією. Отже, у підсумку з'явилися дві комуністичні партії Індії – одна «марксистська», а інша «маоїстська».

Також важливе місце в політичній системі сучасної Індії посідають профспілки та релігійні організації.

Після набуття незалежності Індія занурилася у модернізацію. Відбулась земельна реформа, почався розвиток важкої індустрії, всі ці заходи здійснювались Урядом з метою подолання економічної відсталості та розбудови сучасної індустріальної держави. Було взято курс на побудову індійського соціалізму, де відмінності між людьми були б незначними, а суспільне життя ґрунтувалося б на співпраці.

У 1967 р. посаду Прем'єр-міністра обійняла Індіра Ганді – донька першого Прем'єр-міністра Індії Джавахарлала Неру.

Вона оголосила радикальну програму боротьби з бідністю і навіть досягла на цьому шляху певних успіхів. Проявилась тенденція до підвищення життєвого рівня населення і його грамотності, зросла тривалість життя індійців. Проте випереджаючі темпи зростання кількості населення зводили нанівець соціальні досягнення Уряду. Індійське суспільство, чисельність якого нині перетнула 1,4 млрд, залишається традиційним, набуваючи індустриальних ознак, зокрема в освоєнні космосу, ядерних озброєннях і розвитку it-технологій.

Із часом концепція розбудови суспільства соціального зразка була скоригована у контексті західної теорії соціальної держави. І сьогодні за своєю суттю в Індії реалізується програма соціального примирення зі збереженням приватної власності та розвитком державного сектора економіки. Країна йде шляхом розбудови світського суспільства, вільного від релігійних і кастових упереджень, а в державі проводиться соціальна політика, спрямована на подолання бідності, безграмотності та безробіття.

Право. Кодифікація індійського законодавства другої половини ХІХ ст. заклала загальні принципи правового регулювання суспільних відносин у доіндустріальній країні, й поряд з творчим запозиченням індійським законодавцем позитивного досвіду західних держав це призвело до формування у ХХ ст. оригінальної системи індійського права.

Так, Цивільно-процесуальний кодекс 1859 р. було замінено на новий у 1908 р. Закон «Про передання власності» 1882 р. у 1929 р. було оновлено. У цілому було збережено англійську концепцію загального тлумачення принципів «справедливості та совісті». Відбувалось творче втілення британських законів, використовувався законотворчий досвід Франції та Сполучених Штатів. Утім, сліпого копіювання не було, наприклад, така англійська інституція, як суд присяжних, в Індії не прижилася.

До проголошення незалежності право Індії і за своєю концепцією, і за технікою залишалось загальним правом, традиційні індійські норми майже завжди поступались англійським приписам. Широкого вжитку зазнало прецедентне право, і британська колоніальна адміністрація взяла на себе тягар щорічно друкувати

збірки прецедентних судових рішень. У таких умовах судова влада набувала неабиякого значення, а отже, значна увага приділялася процесу. Так, індійське право не мало поділу на приватне та публічне, суди здійснювали загальний нагляд за всім, без урахування приватних та адміністративних особливостей.

Набуття статусу незалежної держави не призвело до відмови від правових концепцій і принципів, за якими була розбудована правова система Індії. Конституція Індії 1950 р. підтвердила, що створене раніше право залишається чинним. Індія подібно до Сполучених Штатів, напрацьовуючи власну правову систему, залишалась у сім'ї загального права.

Значна територія, численне населення зі складною структурою – це ті чинники, які надали можливість повністю централізувати судову систему. Над місцевими судами перебувають суди дистриктів із цивільних справ та сесійні суди з кримінальних справ. Наступною інстанцією є високі суди, які поширюють свою юрисдикцію на кілька штатів і територій. Вищою судовою інстанцією виступає федеральний Верховний суд. Він складається з голови та 13 членів, які призначаються Президентом, і такі призначення не потребують згоди Парламенту. Верховний суд покликаний передусім здійснювати контроль за дотриманням Конституції, визначати конституційну відповідність законів федерації та штатів. До Верховного суду можна звернутися за захистом порушених конституційних прав та оскаржувати рішення за цивільними позовами, сума яких перевищує 20 тис. рупій. Верховний суд приймає скарги на рішення всіх судів, окрім військових трибуналів. Власний регламент Верховний суд готує сам та отримує на нього згоду Президента. Рішення Верховного суду стають прецедентами для інших судів.

Попри те, що у 1947 р. частина Індії перетворилась на окрему мусульманську державу – Пакистан, 10 % населення світської за своїм статусом Індії сповідують мусульманство, тому в країні продовжує діяти мусульманське право – шаріат – сукупність норм, джерелом яких є «божественні одкровення», яких повинен дотримуватись правовірний мусульманин. Ісламське право як «право Господнє» є правом незмінним. Мусульманській

юриспруденції не притаманний історичний підхід до права, що враховує зміни, які відбуваються у повсякденному житті. Вважається, що право було дароване суспільству Аллахом раз і назавжди, а отже, суспільство повинно дотримуватись права, а не творити його.

Утім, більшість населення держави (80 %) – це індуїсти, і норми індуїстського права продовжують регулювати суспільні відносини понад одного мільярда індуїстів, що мешкають переважно у Республіці Індія. Джерелом індуїстського права є Веди – одна з найдавніших правових систем світу. Веди містять у собі розгорнуту систему гімнів, піснеспівів і молитов, створених на межі II тисячоліття до н. е. Проте, на відміну від Корану, Веди як боже одкровення – «шруті» (почуте) під час формування індуїстського права застосовувалося творчо, раціонально переломлюючись у юридичних трактатах – «сміті» (те, що запам'ятав). На підставі сміті були розроблені «дхарма-сутри» – кодекси релігійно-правових норм, на основі яких було розроблено «дхармашастри» – збірки норм поведінки, найбільш відомою з яких є Манава дхармашастра, більш відома як Закони Ману.

На середину XIX ст. колоніальна влада вже пристосувалась до роботи з індуїстським правом, значну кількість дхармашастр було перекладено на англійську, й було напрацьовано систему судових прецедентів, щоб за зразком англійського судочинства дотримуватись раніше ухвалених рішень. Змінився і нормативний зміст дхармашастр. Судді в разі необізнаності з індуїстськими нормами почали ухвалювати рішення за аналогію та відповідно до принципу «справедливості», поступово формуючи так зване «англо-індуїстське» право.

Поступово зростала значимість закону та кодифікації, що сприяло розвитку правової системи Індії та правосуддя. З набуттям незалежності індійський Уряд спрямував до Парламенту проект кодексу індуїстського права для створення єдиної законодавчої основи сімейного та спадкового права. Цей законопроект критично сприйняли майже всі політичні сили, проте з різних причин. Уряд змушений був піти іншим шляхом, численні законопроекти виносились на громадське обговорення,

внаслідок чого вдалося досягти компромісу. У 1955 р. набув чинності індуїстський закон про шлюб, який уніфікував сімейне право індуїстів і привів його у відповідність до сучасних вимог. Після 1956 р. було ухвалено ще три закони: про неповнолітніх та опіку, про успадкування та усиновлення та про аліменти. По суті вони завершили кодифікацію значної частини індуїстського права.

Норми цивільного та кримінального процесів в Індії ґрунтуються на загальному праві, включно з принципами слідування, прецедентами, розсудом судді та особливою роллю адвоката, що у сукупності створило доволі ефективну систему правосуддя.

Уніфікована система індійського права забезпечує політичну єдність індійського народу в умовах численних мовних, расових, релігійних і культурних відмінностей.

Контрольні питання

Які західні країни проявляли найбільшу активність у боротьбі за колонії?

Чому колоніальні країни долучались до світової економічної системи?

Які фактори впливали на модернізацію державного життя сучасних країн Азії?

Досвід яких країн запозичувався в процесі модернізації країн Азії?

Як мусульманське право пристосовувалось до сучасних умов в Ірані?

Яку роль відіграла публічна влада в Ірані під час вестернізації правової системи держави?

Назвіть основні джерела права Ісламської Республіки Іран.

Назвіть основні умови виникнення держави Ізраїль.

У який спосіб була створена держава Ізраїль?

Якими є особливості конституційно-правового регулювання в Ізраїлі?

Що визнавалось джерелами права на момент створення держави Ізраїль?

Які джерела права діють у сучасному Ізраїлі?

Як відбулось падіння монархії в Китаї?

Охарактеризуйте наслідки громадянської війни в Китаї.

Якими були основні етапи Сінхайської революції?

Як відбулось утворення Китайської Народної Республіки?

Як відбулись на розвитку КНР політика «великого стрибка» та «культурна революція»?

Яким є державний устрій КНР за Конституцією 1982 р.?

У чому полягає суть розбудови «соціалізму з ринковою економікою»?

Охарактеризуйте судову систему КНР.

Якими були особливості державно-правового розвитку Японії у першій половині ХХ ст.?

Якими були причини і наслідки встановлення нацистсько-мілітаристського режиму в Японії?

Як вплинув на розвиток повоєнної Японії американський окупаційний режим?

Охарактеризуйте форму правління та державного режиму Японії за Конституцією 1947 р.

Охарактеризуйте державний устрій Японії.

Які зміни відбулись у правовій системі Японії в новітній час?

Охарактеризуйте судоустрій та судочинство в Японії.

Назвіть етапи індійського національно-визвольного руху.

Охарактеризуйте державний устрій Індії за Конституцією 1950 р.

Якими є особливості форми правління і територіального устрою в Республіці Індії?

Як розвивалась індійська правова система в колоніальний період?

Назвіть основні джерела індійського права.

Охарактеризуйте систему судоустрою Індії.

Рекомендована література

Основна:

1. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 730 с.
2. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. П. Глиняний. – Київ : Істина, 2005. – 832 с.
3. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – Київ : Атіка, 2006. – 680 с.
4. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / М. М. Страхов. – Київ : Ін Юре, 2003. – 416 с.

Додаткова:

1. Воробьев В. П. Государство Израиль: правовые основы возникновения и статус личности / В. П. Воробьев. – М. : Нац. обозрение, 2001. – 319 с.
2. Гейзель З. Политические структуры государства Израиль / З. Гейзель. – М. : ИИИиБВ, 2001. – 391 с.

3. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Междунар. отношения, 1967. – 399 с.
4. Инако Ц. Современное право Японии / Ц. Инако ; пер. с япон. В. В. Батуренко. – М. : Прогресс, 1981. – 272 с.
5. Крашенинникова Н. А. Индусское право: история и современность / Н. А. Крашенинникова. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1982. – 192 с.
6. Крымский А. Е. История мусульманства / А. Е. Крымский. – М. : Кучково поле, 2003. – 464 с.
7. Лозо В. И. Государство и право древней, средневековой и современной Индии : учеб. пособие / В. И. Лозо. – Харьков, 1998. – 118 с.
8. Муромцев Г. И. Источники права в развивающихся странах. Система и влияние традиций / Г. И. Муромцев. – М. : Изд-во УДН, 1987. – 152 с.
9. Норман Г. Возникновение современного государства в Японии / Г. Норман ; пер. с англ. – М. : Изд-во восточ. лит., 1961. – 296 с.
10. Примаков Д. Я. Становление израильского права глазами израильских правоведов / Д. Я. Примаков // Правоведение. – 2010. – № 6. – С. 144–156.
11. Сагагдар М. И. Основы мусульманского права / М. И. Сагагдар ; отв. ред. О. А. Жидков. – М., 1968. – 159 с.
12. Сакер Г. М. Формирование Израильской республики / Г. М. Сакер. – Иерусалим, 2002. – Вып. 194. – 215 с.
13. Юрьев М. Ф. История стран Азии и Северной Америки после Второй мировой войны (1945–1990) : учеб. пособие / М. Ф. Юрьев. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1994. – 234 с.
14. Dworkin R. A. «Natural» Law Revisited / R. A. Dworkin // University of Florida Law Review. – 1982. – No. 34. – Pp. 165–188.
15. Rivlin E. Israel as a mixed jurisdiction / E. Rivlin // McGill Law Journal. – 2012. – No. 57 (4). – Pp. 781–790.
16. Rivlin E. Thoughts on Referral to Foreign Law, Global Chain-Novel, and Novelty / E. Rivlin // Florida Journal of International Law. – 2009. – No. 21. – Pp. 1–27.

Розділ ІХ

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД УТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

(Д. В. Швець, А. В. Войціховський, О. С. Устименко)

§ 9.1. Європейська інтеграція, передумови створення єдиної Європи

Ідея створення єдиної Європи існувала в думках багатьох європейських політиків у різні часи, однак лише у другій половині ХХ ст. вона знайшла своє практичне втілення.

Процес інтеграції став одним із найбільш динамічних напрямів діяльності європейських держав, про що свідчать зміни, які відбуваються в її змісті під впливом трансформації цілей і завдань, форм, методів, способів, засобів і результатів реалізації процесу міждержавного об'єднання. Інтеграція передбачає постійний пошук гнучких, але водночас переконливих і довгострокових засад, здатних переорієнтувати відносини між колишніми суперниками чи навіть ворогами зі стану конфлікту на лояльне, а в ідеалі – на партнерське ставлення. Регіональна інтеграція виступає однією із сучасних загальних тенденцій суспільного розвитку, що передбачає трансформацію державно-правових систем.

Термін «інтеграція» походить від латинського «integer» та означає: а) стан пов'язаності окремих диференційованих частин у ціле; б) процес відновлення цілісності, взаємного зближення та утворення взаємозв'язків, який призводить до такого стану. Такий підхід до визначення цієї категорії дозволяє тлумачити її зміст у широкому діапазоні. Крім того, аналіз літератури з

проблем інтеграції дозволяє дійти висновку, що «інтеграція» належить до понять, яким властиво з часом змінювати зміст.

У сучасних умовах розвитку міждержавних відносин під **європейською інтеграцією** слід розуміти процес політичної, юридичної, економічної, соціальної та культурної інтеграції європейських держав у єдине ціле.

Європейська інтеграція є складним та суперечливим соціально-економічним процесом налагодження тісного співробітництва європейських держав. Вона є одним із проявів провідної тенденції сучасного історичного розвитку – намагання посилити всебічну взаємозалежність держав, передусім в економічній сфері, та досягти подальшого зближення цивілізаційно споріднених національних спільнот.

Фактори, що лежать у підґрунті європейської інтеграції, почали складатися задовго до заснування Європейського Союзу, ще в середньовіччі. Разом узяті, вони утворюють комплекс історичних передумов, які підготували і зумовили появу на світ Європейського Союзу й успішність здійснюваних ним перетворень.

Вирішальну роль відіграли зміни в економічному базисі, що не применшує значення інших передумов – політичних, культурних та ідеологічних.

Передумови європейської інтеграції (створення єдиної Європи)

1. Економічні. Економічні передумови утворення Європейського Союзу полягають у процесі інтернаціоналізації господарських зв'язків, у результаті чого відбувається формування міжнародного ринку та його головних складових, транснаціональних корпорацій і банків, міжнародної кооперації та поділу праці, закордонних інвестицій капіталу і валютних операцій, міграції робочої сили тощо.

Вихід господарських зв'язків за межі державних кордонів порушив питання про формування ще більшої політичної організації народів Європи. Нею і стали Європейські Співтовариства, першим великим започаткуванням яких послужило створення саме спільного ринку (за допомогою скасування всіх національних бар'єрів на рух товарів, робочої сили й інших факторів і результатів виробництва).

Національні держави в межах Європейського Союзу не ліквідуються, але поступово добровільно обмежують свій суверенітет на користь цього наддержавного формування. При цьому інтеграція в економіці поступово втягує в цей процес і інші сфери суспільного життя: політичну, інформаційну, соціальну, культурну тощо, які з часом також переходять до сфери відання ЄС.

2. *Політичні.* Політичні передумови інтеграційного процесу сформувалися ще в середньовіччі. Залежно від територіальної сфери дії їх можна поділити на дві групи – внутрішні і зовнішні, хоча терміни в цьому разі є умовними.

Внутрішні політичні передумови характеризують особливості відносин європейських країн одна з одною, зовнішні – визначають положення Європи, перш за все, західної її частини, відносно інших (неєвропейських) країн і регіонів планети. Внутрішні та зовнішні передумови можна з легкістю побачити, поглянувши на політичну карту Європи і світу в цілому. Перше, на що спрямовується увага, – наявність на відносно невеликій території значної кількості держав, кожна зі своїми кордонами, органами влади, законодавством, армією, поліцією тощо.

Співіснування на вузькій ділянці безлічі країн створює сприятливе підґрунтя для територіальних конфліктів між ними, зокрема військових, які впродовж попередніх століть (особливо в ХХ ст.) забрали життя мільйонів європейців, не кажучи вже про збитки, завдані економіці, культурі, добробуту і психічному здоров'ю населення.

Мирні договори, пакти про ненапад або про «вічний мир», які укладалися між окремими країнами, неодноразово порушувалися, і немає жодної гарантії, що вони будуть дотримуватися в майбутньому.

Потреба у припиненні конфліктів між державами – не єдиний фактор політичного порядку, який підштовхує народи Європи до об'єднання і створення спільних органів управління. Протягом усієї європейської історії значну роль відігравали також зовнішні фактори, зокрема об'єднання перед можливим агресором, спільним зовнішнім ворогом.

Уперше таку думку найбільш чітко висловив великий німецький філософ ХVІІІ ст. І. Кант, який писав не лише про європейську,

а й про всесвітню федерацію як про спосіб встановлення «загального миру».

Уже в ХХ ст. ця ідея отримала конкретне вираження в проєкті створення Сполучених Штатів Європи за зразком США. Ця ініціатива вперше з'явилася ще в середині ХІХ ст. і була популяризована великим французьким письменником і громадським діячем В. Гюго. На ІІІ Міжнародному конгресі з миру в Парижі 21 серпня 1849 р. В. Гюго презентував проєкт нового устрою в Європі, в якому порівнював діяльність Сполучених Штатів Америки із Сполученими Штатами Європи. У своїй промові він заявив, що «Сполучені Штати Європи і Сполучені Штати Америки співпрацюватимуть, скріпивши рукостискання через океан».

Ідея В. Гюго знайшла своїх прихильників, і невдовзі в Європі з'явилися регіональні об'єднання, діяльність яких була спрямована на розвиток міжнародного співробітництва у сфері європейської інтеграції. У Берні був налагоджений випуск інформаційного журналу під однойменною назвою – «Сполучені Штати Європи». У 1867 р. в Женеві була заснована організація «Міжнародна ліга миру і свободи». До неї ввійшли представники різних країн і суспільних верств, серед яких найбільш помітними постатями були В. Гюго, М. Бакунін, М. Огарьов, Дж. Мілль, Дж. Гарібальді тощо. Саме В. Гюго виступив ініціатором створення такої організації, запропонував свої послуги щодо підготовки ідеологічної основи та 4 вересня 1868 р. у відкритому листі заявив, що республіка «Сполучені Штати Європи» вже існує з юридичної точки зору. Подальшим планам завадила війна між Пруссією і Францією 1870–1871 рр. У розумінні В. Гюго оновлена Європа в недалекому майбутньому могла б виглядати таким чином: форма правління буде обрана, виходячи з того, яка держава стане основою для майбутніх Сполучених Штатів Європи (якщо Пруссія – імперіалістичний, якщо Франція – республіканський лад), відсутність внутрішніх кордонів, бездефіцитний бюджет, вільне внутрішнє переміщення жителів, свобода слова та віросповідання.

Палким прихильником створення «Сполучених Штатів Європи» був імператор Німецької імперії Вільгельм ІІ. На його

думку, такий союз зміг би стати противагою Сполученим Штатам Америки. Великобританія, Франція і Туреччина охоче б підтримали цю ідею і приєдналися б до створення оборонно-наступального союзу. Згодом у Вільгельма II з глобальної ідеї єдиної Європи дозрів план створення Троїстого союзу – між Німеччиною, Францією і Великобританією. Цими ідеями він поділився з австрійським міністром закордонних справ графом Л. Берхтольдом, і навіть після 4 серпня 1914 р. ідея об'єднання Європи все ще здавалася кайзеру реальною.

Сама ідея об'єднаної Європи набула широкої популярності в роки Першої світової війни. Вважалося, що це дієвий спосіб вирішити суперечності між європейськими державами на ті часи. Пропонувалося досягти миру, перетворивши повоєнні європейські країни на щось подібне до штатів Північної Америки.

Скептичну позицію щодо створення об'єднаної Європи зайняв лідер більшовиків В. Ленін. Він і його партія заявляли про мирне об'єднання капіталістичних країн у політичному маніфесті ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія», опублікованому в газеті «Соціал-демократ» від 1 листопада 1914 р. У статті стверджувалося, що гасло «Сполучені Штати Європи» є безглуздом і брехливим, доки за допомогою революції не будуть позбавлені влади німецькі, австрійські та російські монархи. У наступній статті «Про гасло Сполучених Штатів Європи» від 23 серпня 1915 р. у тій самої газеті В. Ленін прямо зазначав, що за капіталізму в Європі таке об'єднання є або неможливим, або реакційним. Л. Троцький виступив із заявою, що по закінченню війни він бачить Європу, відтворену не дипломатами, а пролетаріатом. На його думку, має бути створено Федеративну республіку Європи. При цьому економічна еволюція вимагає скасування національних кордонів. Лише Федеративна республіка Європи може дати світові мир.

Одним із прихильників створення Сполучених Штатів Європи був чехословацький філософ, політичний діяч і в майбутньому перший Президент Чехословаччини Т. Масарик. Об'єднання Європи було для нього головною метою діяльності. Він бачив «Нову Європу» співдружністю великих і малих держав,

де жодна нація не повинна використовувати іншу націю як засіб для своїх цілей. У жовтні 1918 р. Т. Масарик заснував у США Центральноєвропейську унію, метою якої передбачалася координація зусиль на звільнення пригноблених народів. Навколо себе Т. Масарик згуртував політиків-емігрантів, що представляли одинадцять народів Центральної і Південно-Східної Європи. Зрештою його погляди трансформувались, перейшовши із глобального масштабу в локальний. Він акумулював свої зусилля на створення в Центральній та Східній Європі Сполучених Штатів Східної Європи. Цей проєкт обговорювався у грудні 1918 р. в Парижі разом із румунським міністром закордонних справ і грецьким Прем'єром-міністром. Ішлося про федерацію тринадцяти держав, розташованих між Німеччиною та Російською імперією, яка б із півночі на південь охоплювала країни від Фінляндії до Греції. Зрештою представники вищезгаданих країн відмовилися надавати підтримку реалізації цього задуму, і єдиним результатом стало створення у серпні 1920 р. Малої Антанти. Із часом і сам Т. Масарик залишив сподівання на успішну реалізацію своїх задумів.

Після закінчення Другої світової війни з пропозицією заснувати Сполучені Штати Європи виступив В. Черчилль. У своїй відомій промові, яку він виголосив в університеті Цюріха 19 вересня 1946 р., британський політик (на той момент – лідер опозиції) закликав «поновити європейську сім'ю» та забезпечити її новою структурою. Саме Сполучені Штати Європи можуть надати європейським країнам можливість жити й розвиватись в умовах миру, безпеки та свободи. При цьому «друзями і гарантіями нової Європи» повинні були виступити три найбільші на той момент держави планети: США, Великобританія і СРСР. Під час цього з'їзду в Цюріху лідери Руху опору та європейські федералісти сформували такі завдання для реалізації нового європейського союзу: забезпечення миру і безпеки в Європі, ліквідація кордонів між країнами Європи, оздоровлення економіки країн Європи та симетрична відповідь на об'єднання країн Східної Європи під керівництвом Радянського Союзу.

До середини ХХ ст. європейські країни так і не наважилися об'єднатися в єдину Європу. Серед головних перепон на цьому

шляху можна вказати такі: страх європейців перед змінами та відмовою від національної самоідентичності й патріотизму, намагання не допустити возвеличення та гегемонії Німеччини, мовне різноманіття, політична воля та ідеологія, спрямована більше на самоізоляцію, аніж на співтовариство, культурна різноманітність, відсутність релігійної одноманітності та явний поділ Європи на Західну і Східну за релігійними вподобаннями.

Однією з найважливіших тенденцій розвитку після Другої світової війни було прагнення до економічної, політичної і військової інтеграції. У ній знайшли своє вираження об'єктивно наявна історична тенденція до інтернаціоналізації господарського життя, політики, науки й культури та прагнення народів до взаємного зближення і співпраці.

Французький уряд, бажаючи модернізувати свою важку промисловість, зрозумів, як багато підприємств на сході його країни залежить від наявності великих запасів вугілля Німеччини. Завдання забезпечення стабільних поставок вугілля підштовхнуло його до ідеї формування співтовариства для врегулювання цього питання. Ця ідея знайшла своє вираження в так званій «Декларації Шумана».

Автором «плану Шумана» був тоді ще невідомий широкому загалу французький фінансист Ж. Монне, який на сьогодні вважається головним архітектором Європейського Співтовариства. Навесні 1950 р. він розробив план, який вплив у створенні Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). У 1955 р. Ж. Монне заснував спеціальну організацію – Комітет боротьби за Сполучені Штати Європи. Членами цього комітету, який існував до 1975 р., були провідні європейські політики і державні діячі, такі як канцлери ФРН В. Брандт і Г. Шмідт, Президент Франції В. Жискард' Естен тощо. Однак Ж. Монне став свідком багатьох неуспішних спроб об'єднати Європу і дійшов висновку, що намір створити нову європейську інституцію є нездійсненним.

Згодом Ж. Монне зрозумів, що його план може стати реальністю, якщо її підтримає якийсь впливовий політик. Згодом текст плану був переданий Р. Шуману (французький дипломат, міністр закордонних справ Франції, один з «батьків-фундаторів»

європейської інтеграції), який погодився його обстоювати в політичних колах. Так, 9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Р. Шуман запропонував ідею щодо об'єднання металургії, залізної руди та вугільної промисловості Франції та Західної Німеччини.

Близько року зайняла робота над доведенням проєкту до стадії конкретної угоди, і лише в 1951 р. було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Своєю метою об'єднання проголосило сприяння економічному розвитку країн-членів шляхом утворення спільного ринку для продукції вугільної і металургійної промисловості.

Завдяки створенню ЄОВС державами-членами була реалізована функціоналістична модель європейської інтеграції. Федералістські спроби форсувати процес політичної інтеграції виявилися невдалими, тому початком процесу реальної європейської інтеграції заведено вважати створення Європейського об'єднання вугілля і сталі, в межах якого держави-члени вперше на добровільних засадах передали частину своїх функцій наднаціональному органу.

Зважаючи на те, що сам проєкт щодо створення Сполучених Штатів Європи так і не був реалізований, він усе ж таки позбавляв спокою багатьох європейських політиків у наступні десятиліття. До початку 2001 р. намагання щодо створення Сполучених Штатів Європи було закріплено в програмних документах Європейської народної партії, яка з 1999 р. мала найбільшу фракцію в Європейському парламенті. Пізніше ця ідея була замінена терміном «Федеративний Європейський Союз».

У 2002 р. колишній Президент Франції В. Жискар д'Естен презентував перший проєкт доповіді «Конвенції про майбутнє Європи». У своєму документі він запропонував перейменувати Європейський союз в Сполучені Штати Європи або навіть у Єдину Європу. Передбачалася трансформація структури ЄС у конфедерацію держав із розширенням до 30 членів і подальшим перейменуванням. Усі громадяни повинні були визнати себе європейцями і мати подвійне громадянство: отримати європейське і зберегти своє національне. У проєкті доповіді також

пропонувалася ідея створення Конгресу народів Європи, в який увійшли б члени Європейського парламенту та національні парламентарі. Цей орган не був би наділений законодавчою владою, але його завданням став би контроль за стратегічним напрямом розвитку. Було прямо вказано на можливість створення постійної посади Президента Ради Європи, президентів держав конфедерації і глав урядів. Доповідь В. Жискар д'Естена була підтримана такими країнами, як Велика Британія, Франція та Іспанія.

У 2006 р. з новим закликком до створення Сполучених Штатів Європи виступив Прем'єр-міністр Бельгії Г. Верховстадт, який опублікував спеціальну книгу під назвою «Сполучені Штати Європи». Якщо Європа хоче і надалі відігравати роль на світовій арені, – зазначалося в ній, – то їй доведеться ще більше інтегруватися. Лише могутні Сполучені Штати Європи здатні прийняти ці виклики і відповісти на очікування співгромадян.

У 2017 р. лідер соціал-демократів Німеччини М. Шульц закликав створити Сполучені Штати Європи до 2025 р. Згідно з його пропозицією договір про заснування повинен бути наданий державам-членам ЄС для ратифікації, а супротивники цієї ідеї повинні автоматично залишити її склад. Реалізація на 2025 р. була вибрана не випадково – саме на цей рік припадає сторіччя з моменту, коли соціал-демократи вперше висловилися за цю ідею. У 2017 р. під час вибіркових опитувань населення різних країн Європи не підтримало ідею створення Сполучених Штатів Європи.

3. *Культурні передумови європейської інтеграції.* Чималу роль у створенні єдиної Європи відіграють спільні культурні традиції, які зберігають своє значення, незважаючи на всю різноманітність національних культур. Ці традиції мають багато складових, у тому числі релігійну. Ще в 1306 р. французький юрист П. Дюбуа запропонував створити в Європі «Християнську республіку». У своєму трактаті він викладає ідею європейської єдності, яка зробила б хрестові походи успішними. Необхідною умовою для цього є встановлення і підтримання миру між християнськими націями Заходу. Для реалізації цього завдання

європейським політичним утворенням слід створити конфедеративну «Християнську Республіку». Вищим органом цього об'єднання мала стати асамблея, до складу якої ввійшли б володарі всіх частин конфедерації. Головним завданням цього органу було б забезпечення миру шляхом запровадження принципів християнства. Ця ініціатива П. Дюбуа вважається історично першим проєктом у межах «європейської ідеї».

4. *Ідеологічні передумови.* Велику роль у становленні Європейського Союзу відіграла загальноправова і конституційна культура, яка багато в чому ґрунтується на «рецепції римського права» (запозиченні). Доповняє ці процеси практика численних запозичень юридичних досягнень і політико-правових інститутів європейських країн одна в одній. Європейці спромоглися об'єднатися навколо концепції «європейської ідеї», тобто ідеї конституціоналізму, прав людини і поділу влади, які разом утворюють той фундамент, на якому здійснюється функціонування політичних установ як у межах окремих європейських держав, так і всього Європейського Союзу. Це не лише призвело до відносної базової однорідності європейського правового простору, але і створило сприятливі умови для подальших політичних та економічних процесів.

Історико-правове дослідження спеціалізованої наукової літератури дозволило виокремити також *додаткові передумови європейської інтеграції*.

1. *Необхідність протидії цілковитому домінуванню США у світовому господарстві.* Створена після Другої світової війни система міжнародних валютних та інших економічних відносин, а також мережа міжнародних економічних організацій – МВФ (Міжнародний валютний фонд), МБРР (Міжнародний банк реконструкції та розвитку), ГАТТ (Генеральна угода з тарифів і торгівлі, у 1995 р. перейменована в СОТ) – були побудовані таким чином, щоб зміцнити економічне становище і вплив США, які також домінували у таких політичних союзах, як НАТО (Організація Північноатлантичного договору) й АН-ЗЮС (Пакт про взаємну оборону між США, Австралією і Новою Зеландією). Жодна країна Західної Європи поодиноці не

могла бути рівноправним партнером чи опонентом для США чи Радянського Союзу, для цього потрібен був могутній, стійкий і довгостроковий економічний союз, єдиний економічний простір, який міг би протистояти національній економіці США.

2. *Необхідність взаємного порозуміння між країнами, зокрема між Німеччиною та Францією.* Після багатьох років правління націоналістичних урядів у Європі настав час нової якісної європейської політики – час спільного функціонування та співіснування всіх народів Європи.

3. *Потреба в мирі та безпеці.* Нова Європа та європейські країни повинні були гарантувати, що більше ніколи не повториться жорстокість обох світових воєн. Спільне ухвалення рішень мало стати перешкодою для появи нових конфліктів, а тісна політична та економічна співпраця мали стати успішним бар'єром перед комунізмом, який набирал усе більших обертів, а також перед економічною експансією США в Європі.

4. *Сподівання на економічний розвиток і добробут.* Співпраця в межах об'єднаної Європи мала забезпечити її мешканцям економічну стабільність та успіх. Утворення спільного ринку мало оптимізувати економічну діяльність і розвиток торгівлі в межах цілого континенту. Спільний ринок мав бути також гарантією вільного руху осіб, капіталу, товарів та послуг.

5. *Утримання економічного та політичного значення на міжнародній арені.* Європейці добре розуміли, що обидві світові війни значно ослабили позиції європейських країн у світі. Лише тісна співпраця цих країн у цьому напрямку допомогла б повернути той вплив, який вони втратили.

§ 9.2. Основні етапи формування Європейських Співтовариств і Європейського Союзу

Європейська інтеграція активно почала розвиватися з початку 50-х років ХХ ст. Її початок поклала реалізація «плану Маршалла» (програма економічної допомоги Європі після Другої світової війни, презентована в 1947 р. Держсекретарем США

Джорджем К. Маршаллом, яка почала діяти в квітні 1948 р.). Однією з цілей програми була протидія поширенню впливу СРСР і соціалістичних ідей на країни Західної Європи. Згідно з цією програмою було створено Адміністрацію економічного співробітництва, що загалом надала західним державам-учасникам допомоги у вигляді 13,3 млрд доларів США.

Для допомоги у керівництві здійсненням «Плану Маршалла» щодо економічної реконструкції Європи після Другої світової війни у квітні 1948 р. було створено Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС). Пізніше список держав-членів Організації розширився завдяки неєвропейським країнам (нині він об'єднує 35 держав-членів), а в 1961 р. ОЄЕС було реорганізовано в Організацію економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Починаючи з моменту свого створення, ОЕСР ставить за мету посилювати економіку держав-членів, розвивати ринкову економіку, представницьку демократію та вільні ринки і сприяти зростанню як розвинутих країн, так і тих, що розвиваються.

Перехід від простого міжнародного європейського співробітництва до справжнього наднаціонального співтовариства розпочався 9 травня 1950 р., коли Р. Шуман, як уже вище зазначалося, виступив з ініціативою, оприлюднивши план, розроблений Ж. Монне щодо створення галузевого об'єднання – Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), а вже 18 квітня 1951 р. представниками Бельгії, Західної Німеччини, Італії, Люксембургу, Нідерландів та Франції був підписаний Паризький договір про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), який набув чинності в липні 1952 р.

Дату оголошення «плану Шумана» (9 травня 1950 р.) почали відзначати як «День Європи» (офіційне свято Європейського Союзу).

Наступним кроком формування Європейських Співтовариств і Європейського Союзу стало підписання 25 березня 1957 р. Договору про заснування Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) (один із Римських договорів 1957 р.) з

метою створення економічної спільноти, що ґрунтується на ширшому спільному ринку.

Одночасно згідно з Римськими договорами 1957 р. було створено Європейське співтовариство з атомної енергії (ЄСАЕ), або «Євроатом». Метою Євроатому є сприяння розвитку та дослідженням з атомної енергетики, створенню спільного ринку ядерного пального, контролю за ядерними виробництвами та розвитку атомних технологій у мирних цілях у межах єдиних стандартів безпеки.

У другій половині 60-х років ХХ ст. відбулося об'єднання структур Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейського співтовариства з атомної енергії (ЄСАЕ) задля створення єдиних органів (Ради, комісій, Суду тощо).

У 1968 р. був сформований єдиний митний союз. Це така форма регіональної торгово-економічної інтеграції, яка передбачає створення єдиної митної території, всередині якої скасовуються торгівельні бар'єри, не застосовуються мита й інші економічні обмеження, а на зовнішньому кордоні встановлюються однакові митні тарифи. Держави-учасники такого союзу втрачають свій митний суверенітет і діють як єдиний суб'єкт. Створення митного союзу стало першочерговим завданням після підписання Римського договору. Спільні митні процедури та правила були зібрані до купи в єдиному адміністративному документі, який замінив усі попередні нормативні акти. У митний союз входять усі держави-члени ЄС, а також кандидат у члени ЄС Туреччина і карликові держави, які межують з ЄС, – Андорра, Монако і Сан-Марино.

Наступною важливою подією стало підписання Єдиного європейського акту (ЄЄА), що відбулося 17 лютого 1986 р. Він набув чинності 1 липня 1987 р. Назва цього акту не є випадковою, адже він містив у собі положення, які передбачали внесення змін в установчі договори та міжурядову співпрацю у сфері зовнішньої політики. У підґрунтя ЄЄА була покладена Біла Книга. Так, відповідно до статті 13 ЄЄА «Співтовариство повинно вжити необхідних заходів з метою створення внутрішнього

ринку за період до 31 грудня 1992 р. Внутрішній ринок повинен становити простір без внутрішніх кордонів, у якому буде забезпечено вільний рух товарів, людей, послуг, капіталів у відповідності до Договору».

Крім того, держави-члени Європейського економічного співтовариства у травні 1992 р. уклали угоду з Європейською асоціацією вільної торгівлі (ЄАВТ) про створення Європейського економічного простору (ЄЕП).

Угода про Європейський економічний простір, сторонами якої є всі держави-члени ЄС і ЄАВТ (Ісландія, Ліхтенштейн і Норвегія), набула чинності 1 січня 1994 р. Мета цієї угоди полягає у встановленні динамічного й однорідного європейського економічного простору (ЄЕП), що ґрунтується на спільних правилах і справедливих конкурентних умовах. Угода регулює питання вільного руху робочої сили та капіталу, але передбачає вищий ступінь регіональної інтеграції, ніж зона вільної торгівлі товарами і послугами.

6 лютого 1992 р. у Маастрихті (Нідерланди) держави-члени Європейського економічного співтовариства підписали Маастрихтський договір (формально, Договір про створення Європейського Союзу), також відомий як Договір про Європейський Союз (ДЄС), який набув чинності 1 листопада 1993 р. Це призвело до створення Європейського Союзу як міждержавного утворення. Маастрихтський договір став великим кроком у розвитку європейського інтеграційного процесу. Він заклав нові напрями європейської інтеграції, які передбачали створення економічного, валютного й політичного союзів та подальше реформування правового механізму Європейських Співтовариств. Важливим здобутком цього договору було те, що була створена нова інтеграційна організація – Європейський Союз – яка охопила всі основні сфери суспільного життя.

Ратифікація Маастрихтського договору вивела Європейське Співтовариство на рівень політичної інтеграції. Держави-члени стали на шлях об'єднання зусиль у реалізації спільної зовнішньої політики й політики безпеки, європейського громадянства, гармонізації юридичних і політичних устроїв держав-членів у

просторі без кордонів. Маастрихтський договір сприяв якісному прогресові євроінтеграції, спрямовуючи динаміку співтовариства на розбудову економічного й валютного союзу, введення єдиної валютної одиниці, а також посилення соціально-економічного згуртування. Функціонування співтовариства стало водночас більш ефективним і більш демократичним у соціально-економічній сфері, однак у політичному секторі все ж таки домінують міжурядові структури.

2 жовтня 1997 р. було підписано Амстердамський договір, який набув чинності 1 травня 1999 р. і вніс зміни та доповнення до Маастрихтського договору 1992 р., Договору про заснування Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейського співтовариства з атомної енергії (ЄСАЕ) 1957 р. Ці зміни торкнулись повноважень і напрямків діяльності, а також привели інституційні механізми до цілей, визначених Маастрихтським договором.

Важливим етапом у формуванні ЄС стало підписання Шенгенської угоди – Угоди про скасування паспортного та митного контролю між країнами Європейського Союзу. Відповідно до угоди, підписаній у містечку Шенгені (Люксембург) 14 червня 1985 р., держави-учасниці погодилися поступово скасовувати контроль на спільних кордонах і запроваджувати свободу пересування для всіх громадян держав-членів ЄС, які підписали цю угоду, інших держав-членів та громадян третіх країн.

Шенгенська угода спочатку була підписана п'ятьма європейськими державами (Бельгією, Нідерландами, Люксембургом, Францією і Німеччиною). Ті ж п'ять країн підписали 19 червня 1990 р. Конвенцію про набуття чинності Шенгенською угодою і її застосування, якою було передбачено створення Шенгенської зони з повним скасуванням регулярного паспортного контролю, уніфікацією візової політики для власників звичайних паспортів та поліцейською і судовою співпрацею. Угода набула чинності в 1995 р. для восьми країн (до первинних учасників приєдналися Італія, Іспанія та Португалія). Це було зроблено в межах підготовки «Договору про утворення Європейського Союзу», який вводив поняття громадянства Європейського Союзу.

Шенгенська угода набула чинності 26 березня 1996 р. і діяла до 1 травня 1999 р., коли вона ввійшла як складова частина до законодавства ЄС – нові члени Шенгенської угоди не підписують окремих договір, а беруть зобов'язання виконувати Шенгенські правила як частину законодавства ЄС. 15 березня 2006 р. був ухвалений Шенгенський кодекс про кордони, що призвів до змін положень Шенгенської конвенції.

Нині до Шенгенської зони входять держави-члени ЄС, окрім Ірландії, три країни Європейської економічної зони (Ліхтенштейн, Норвегія та Ісландія) і Швейцарія.

26 лютого 2001 р. був підписаний Ніццький договір, який вніс зміни в механізми інституційного розвитку Європейського Союзу з огляду на його майбутнє розширення. Зокрема, квоти представництва в інституціях ЄС були перерозподілені з урахуванням потенційної участі у них нових членів.

Найбільшим апогеєм інтеграційних процесів у ЄС стало підписання Договору про запровадження проєкту Конституції для Європи з 29 жовтня 2004 р. Розробники, назвавши новий уніфікований документ саме Конституцією для Європи, тим самим виразили високі амбіції стосовно ще більш інтегрованого майбутнього ЄС, адже, як визначається, поняття «конституція» – це фундаментальне право суспільства, або Основний Закон держави, що визначає характер та концепцію державної влади й затверджує основні принципи, згідно з якими функціонує суспільство, закріплює юридичні гарантії прав людини та основних свобод, компетенцію вищих органів державної влади, а також установлює межі її реалізації.

У тексті проєкту Конституції для Європи явно спостерігається те, що вона виходить за межі класичного міжнародного договору, насамперед тому, що дедалі відвертіше ставиться під сумнів Вестфальська система міжнародного права, що діяла три з половиною століття, з її основними принципами, закріпленими в статуті ООН, які перейшли до конституцій держав, а саме принципами державного суверенітету, невтручання у внутрішні справи держави і непорушності кордонів.

Конституція для Європи – це об’ємний документ принципово нової для ЄС якості. Текст Конституції для Європи написано на 21-й офіційній мові розширеного Європейського Союзу.

За структурою Конституція для Європи поділяється на частини, які, в свою чергу, складаються із розділів та підрозділів. Договір про запровадження Конституції для Європи складається з Преамбули, 448 статей, викладених у чотирьох частинах, і додаткових протоколів. У частині I визначено основні елементи конституційного устрою ЄС: цінності та цілі Союзу, розподіл повноважень між державами-членами та Союзом, а також окреслено процедури ухвалення рішень в інституціях ЄС. Окрім цього, у I частині містяться положення щодо громадянства Союзу, а також визначаються принципи демократії та його фінансової політики. «Хартію основних прав Союзу», проголошену в грудні 2000 р., викладено у II частині Конституції для Європи. У частині III Конституції для Європи в цілому закріплено положення Договору про ЄС, що визначають засади внутрішньої та зовнішньої політики Європейського Співтовариства, а у частині IV окреслено положення щодо порядку набуття чинності та внесення до неї змін і прикінцеві положення Конституції для Європи.

Проте новопідписану Конституцію для Європи очікувало неабияке випробування – ратифікація в державах-членах ЄС. Як виявилось, процес її ратифікації виявився досить складним і непередбачуваним. Усі спроби її ухвалити так і не досягли успіху.

23 липня 2007 р. у Лісабоні (Португалія) відбулася міждержавна конференція, яка мала на меті просування реформ та пошук альтернативи конституційному договору. Через відсутність консенсусу серед держав-членів щодо положень конституційного договору було ухвалене рішення розробити новий міжнародний договір.

13 грудня 2007 р. глави держав-членів ЄС підписали Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європейський Союз і Договір про заснування Європейської Спільноти, який набув чинності 1 грудня 2009 р. після ратифікації всіма державами-членами ЄС відповідно до їхніх конституційних процедур. Відмінність між Конституційним договором та Лісабонським договором полягає у тому, що якщо Конституція мала на меті

замінити собою згадані договори про ЄС, то Лісабонський договір лише доповнював та вносив до них зміни (так само, як Амстердамський договір 1997 р. та Ніщцький договір 2001 р.).

Лісабонський договір містить положення про інституційну реформу в Європейському Союзі. У документі передбачається створення посади Президента ЄС, скорочення кількості єврокомісарів і депутатів Європейського парламенту тощо. Європейські керівні інституції отримали більше повноважень щодо вирішення загальних питань, до яких відносять безпеку, боротьбу зі зміною клімату та міграційні проблеми. Усі дипломатичні функції опинилися в руках Верховного Представника ЄС із зовнішньої політики.

Лісабонський договір не вніс суттєвих змін у реалізацію політики розширення ЄС: процедура та критерії вступу до ЄС залишилися незмінними. Головною метою договору були збалансування інституційної рівноваги між національним і наднаціональним рівнями ЄС та ефективний розподіл компетенцій між ними.

Формально новий договір не є Конституцією – в ньому немає згадки про гімн чи прапор як державні символи, але цей документ став новим етапом у житті ЄС і зберіг усі ключові постанови про реформи, що були в первинному документі – Конституції ЄС.

§ 9.3. Європейський Союз як нова організація політичної влади в Європі

Європейський Союз являє собою економічний та політичний союз 27 незалежних держав-членів, розташованих в Європі.

Наразі Європейський Союз займає площу близько 4 233 255 км² (7-ме місце в світі) з населенням близько 445 млн. людей (3-тє місце). Його територія простягається з північного сходу Фінляндії до південного заходу Португалії та з північного заходу Ірландії до південного сходу Кіпру. Загальний номінальний валовий внутрішній продукт становить більше 17 трлн доларів США (2-ге місце), за паритетом купівельної спроможності –

21 трлн доларів США (2-ге місце). ЄС наразі не має власних збройних сил, але сприяє військовому співробітництву його держав-членів, більшість яких є членами НАТО. Завдяки великому політичному та економічному глобальному впливу Європейський Союз розглядають як одну з потенційних наддержав.

Юридично в ЄС не виділено столиці, але де-факто такою є місто Брюссель (Бельгія), де базується більшість інституцій Союзу.

Європейськими символами є прапор ЄС і Гімн ЄС, які використовуються як символи міждержавного утворення.

Прапор ЄС – це синє полотнище з 12 жовтими зірками, які створюють коло посередині (мал. 1)

Історія створення прапору ЄС почалася в 1955 р. Тоді Європейський Союз існував лише у вигляді Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС), до якого входило шість країн. Однак на той момент існувала окрема організація з ширшим представництвом – Рада Європи, яка була заснована 5 травня 1949 р. для захисту прав людини та пропагування європейської культури. Тоді Рада Європи підбирала собі емблему. Після активних обговорень було затверджено нинішній варіант прапора – коло з 12 золотих зірок на блакитному тлі. Кількість зірок не має нічого спільного з кількістю держав-членів організації. У різних традиціях «12» є символічним числом, що означає абсолютну досконалість. Це також і кількість місяців у календарному році, і кількість цифр на циферблаті годинника, тоді як коло є ще й символом єдності. Так народився європейський прапор, який втілює ідеал об'єднання народів Європи. На ньому сяє дванадцять зірок як символ довершеності, повноти та єдності. Прапор залишається незмінним протягом років, незважаючи на розширення ЄС.

Пізніше Рада Європи закликала інші європейські установи прийняти той самий прапор, і в 1983 р. його затвердив Європейський Парламент. Усі європейські інституції використовують його з початку 1986 р. Відтоді європейський прапор став символом загального політичного проєкту, який об'єднує всіх європейців.

Європейський прапор – це єдина емблема Комісії ЄС, виконавчого органу ЄС. Інші європейські установи й органи додають до прапора свою власну емблему.

Рисунок 1 – прапор ЄС

Гімн ЄС – це один із символів об'єднаної Європи. У широкому розумінні – це гімн не лише ЄС, але й усієї Європи. Музику гімну взято з Дев'ятої симфонії, яку Л. Бетховен написав у 1823 р. У фінальній частині своєї симфонії Л. Бетховен поклав на музику «Оду до радості», написану у 1785 р. Ф. Шиллером. У цьому вірші відобразилася ідея братання народів, яку поділяв і Л. Бетховен. У 1972 р. Рада Європи (той самий орган, який розробив дизайн європейського прапора) схвалила бетховенську тему «Оди до радості» в ролі свого гімну. Відомому диригенту Г. Караяну було доручено написати три інструментальні аранжування – із соло для фортепіано, для духових інструментів і для симфонічного оркестру. Без слів, універсальною мовою музики, гімн виражає ідеали свободи, миру та солідарності, на яких тримається Європа.

У 1985 р. гімн було схвалено президентами та главами урядів держав-членів ЄС як офіційний гімн Європейського Союзу. Цей гімн не має на меті замінити наявні національні гімни дер-

жав-членів ЄС. Гімн ЄС – це утвердження спільних цінностей та їх єднання в усьому розмаїтті національних відмінностей.

Для з'ясування сутності Європейського Союзу як окремого типу об'єднання незалежних держав необхідно з'ясувати саму правову природу такого Союзу. Із цього приводу сучасна правова наука вирізняє три основні **теорії пояснення правової природи ЄС**, за якими Європейський Союз – це:

- 1) особливий різновид міжнародної міждержавної організації;
- 2) специфічне державне утворення, різновид конфедерації або федерації;
- 3) новий тип політико-правового утворення.

Європейський Союз – це дещо зовсім нове, що не має прецедентів в історії. Його політична система безперервно еволюціонувала із середини ХХ ст. і ґрунтується на системі міжнародних угод.

Європейський Союз – це родина демократичних європейських країн, які зобов'язалися одна перед одною працювати заради миру і процвітання. ЄС – не держава, створена для того, щоб замінити собою наявні держави, так само це не якась організація міжнародного співробітництва. ЄС – справді унікальне утворення, адже його держави-члени заснували спільні інституції та делегували їм певну частку свого суверенітету з тим, щоб можна було демократично, на загальноєвропейському рівні ухвалювати рішення з конкретних питань, які становлять спільний інтерес.

Європейський Союз є результатом міжнародної солідарності, зміцнілої в контексті післявоєнних (Другої світової війни) подій у міждержавних відносинах та усвідомлених зусиль створити своєрідну єдність у Західній Європі.

Деякі науковці розглядають ЄС як нову форму наднаціональної політичної організації, що прийшла на зміну міжнародній системі суверенних національних держав. ЄС разом із його державами-членами визначається як «компонентна (багаторівнева) конституційна система», «консоціативна федерація» тощо. Такі міркування ґрунтуються на тому, що легітимність Союзу має два джерела – волю держав-членів і громадян ЄС.

На сьогодні серед науковців переважає думка, що з погляду міжнародного права ЄС є міжнародною міждержавною організацією, хоча і досить специфічною. Це об'єднання є міжнародно-правовим, оскільки його створено шляхом укладання державами міжнародних договорів, що регулюються міжнародним публічним правом; ці договори становлять основу, на якій ґрунтуються інституційна структура та внутрішнє право ЄС. Держави-члени залишаються суверенними, незважаючи на передання деяких своїх суверенних повноважень, здійснене добровільно та без порушення міжнародного права.

Специфіка Європейського Союзу як міжнародної організації проявляється в таких аспектах:

- метою діяльності є інтеграція держав-членів;
- інституційна структура забезпечує представництво не лише держав-членів (через Європейську Раду та Раду ЄС), а й різних суспільних сил та інтересів (через Комісію ЄС – загального інтересу, Європейський Парламент – інтересу громадян, Суд ЄС – правових цінностей);
- існують розвинуте внутрішнє право, аналогічне за обсягом і системою внутрішньодержавному, верховенство та пряма дія права ЄС у правопорядках держав-членів, передання Союзу компетенції з питань, що традиційно охоплюються суверенними повноваженнями держав.

Отже, можемо стверджувати, що на сьогодні *Європейський Союз* є міжнародною міждержавною організацією регіонального характеру інтеграційного й наднаціонального типу, якій притаманні риси федеративної держави та міжнародної організації.

У межах Європейського Союзу здійснюється інтеграція держав-членів – їх поступове зближення через передання дедалі більших повноважень у регулюванні суспільного життя і вплив на рівень всього інтеграційного об'єднання, яке зростає у сфері економіки, охорони здоров'я, транспорту, телекомунікації, енергопостачання, індустріальної політики, освіти, культури, охорони навколишнього середовища, наукових досліджень і розвитку технологій, соціальної політики тощо.

Основними цілями Європейського Союзу є:

- підтримка своїх цінностей та добробуту своїх народів;
- надання своїм громадянам простору свободи, безпеки та правосуддя без внутрішніх кордонів, на якому забезпечено вільний рух осіб разом з належними заходами, пов'язаними із контролем на зовнішніх кордонах, притулком, імміграцією та запобіганням і боротьбою зі злочинністю;
- створення внутрішнього ринку;
- сприяння розвитку науково-технічного прогресу;
- протидія соціальній нерівності та дискримінації;
- підтримка соціальної справедливості та забезпечення рівності жінок і чоловіків, захисту прав дитини;
- підтримка економічної, соціальної і територіальної єдності держав-членів та солідарності між ними;
- повага до власного культурного та мовного розмаїття, забезпечення захисту й подальшого збагачення культурної спадщини Європи;
- заснування економічного та валютного союзу із єдиною європейською валютою «євро»;
- підтримка та поширення своїх цінностей у міждержавних відносинах за межами ЄС;
- підтримка миру, безпеки та сталого розвитку всієї планети, солідарності та взаємної поваги народів і вільної торгівлі, викорінення бідності та захист прав людини, а також суворе дотримання і розвиток міжнародного права, зокрема дотримання принципів Статуту ООН.

У червні 1993 р. на засіданні Європейської Ради у Копенгагені було визнано право кожної європейської держави вступати до Європейського Союзу після визнання ними низки вимог за трьома критеріями (політичні, економічні і членські).

До **«Копенгагенських критеріїв»**, які висувають до держав-кандидатів на вступ до ЄС, належать такі:

- стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин (політичні критерії);

- наявність дієвої ринкової економіки і здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС (економічні критерії);
- здатність взяти на себе зобов'язання, що випливають з членства в ЄС, включно із суворим дотриманням цілей політичного, економічного, валютного союзу тощо.

Політичні критерії

Членство в ЄС під кутом зору політичних стандартів вимагає від держави-кандидата стабільності інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, поважання і захист меншин. Союз ґрунтується на принципах свободи, демократії, поваги до прав людини й основних свобод і верховенства права.

Держави, які бажають стати членами ЄС, повинні не лише закріпити принципи демократії і верховенства права у своїх конституціях, але й втілювати їх у повсякденне життя. Конституції держав-заявників мають гарантувати демократичні свободи, включно з політичним плюралізмом, свободою слова і свободою совісті. Вони встановлюють демократичні інститути й незалежні органи правосуддя та органи конституційної юрисдикції, що створює умови для нормального функціонування державних установ, проведення вільних і справедливих виборів, періодичної зміни правлячої парламентської більшості, а також визнання важливої ролі опозиції у політичному житті.

З метою оцінювання виконання державами-кандидатами умов членства Комісія ЄС у кожному своєму Висновку виходить за межі формального опису політичних інститутів і відносин між ними. На підставі низки детальних критеріїв вона оцінює, чи має демократія реальний характер. При цьому перевіряється, як захищаються конституційні права і свободи, зокрема свобода слова в діяльності політичних партій, неурядових організацій і засобів масової інформації тощо.

Економічні критерії

Відповідно до Копенгагенських критеріїв вимоги до членства у сфері економіки полягають у наявності як дієвої ринкової

економіки, так і здатності витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС.

Таблиця 1

Хронологія розширення ЄС (станом на 1 квітня 2020 р.)

Рік	Країна	Загальна кількість членів
1957	 Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Франція, ФРН	6
1973	 Велика Британія, Данія, Ірландія	9
1981	 Греція	10
1985	 Гренландія (автономна територія Данії) вийшла із Союзу	10
1986	 Іспанія, Португалія	12
1990	 НДР (об'єдналась із ФРН, надалі – єдина Німеччина)	12
1995	 Австрія, Фінляндія, Швеція	15
2004	 Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія	25
2007	 Болгарія, Румунія	27
2013	 Хорватія	28
2020	 Велика Британія (вийшла із Союзу)	27

Наявність дієвої ринкової економіки характеризується такими елементами: рівновага між попитом і пропозицією як результат вільної взаємодії ринкових сил; лібералізація цін і торгівлі; відсутність перешкод для доступу на ринок і виходу з нього; наявність достатньої правової бази, включно з регулюванням права власності, виконанням законів і контрактів; досягнення

макроекономічної стабільності, включно з ціновою рівновагою, стабільність державного фінансування та платіжного балансу; суспільний консенсус щодо найважливіших питань економічної політики, достатня розвиненість фінансового сектору для спрямування збережень на інвестування виробництва тощо.

Критерій здатності витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС передбачає: наявність дієвої ринкової економіки з достатнім рівнем макроекономічної стабільності, що дає змогу суб'єктам ринку ухвалювати рішення в атмосфері стабільності й передбачуваності; достатня кількість людських і матеріальних ресурсів, включно з інфраструктурою (енергопостачання, телекомунікації, транспорт тощо), рівень освіти і дослідницької діяльності; ступінь впливу урядової політики і законодавства на конкуренцію шляхом проведення торговельної політики, політики конкуренції і надання державної допомоги; рівень і темпи інтеграції держави в ЄС перед його розширенням; достатня частка малих підприємств у структурі економіки, оскільки малі підприємства отримують вигоду від спрощеного доступу на ринок.

Членські критерії

Рада ЄС дійшла висновку, що держави-кандидати мають бути здатними брати на себе зобов'язання щодо членства в ЄС у контексті відповідності цілям Договору про Європейський Союз, включно з політичним, економічним і валютним союзом.

Спільна зовнішня політика і політика у сфері безпеки є головними складовими політичного союзу ЄС.

Важливим сегментом ЄС є європейський економічний і валютний союз. Однак слід розрізняти участь у валютному союзі, обов'язковому для всіх держав-членів ЄС, і введення в обіг «євро» як єдиної валюти. Від нових членів не вимагається прийняття «євро» як єдиної валюти, навіть якщо вони беруть участь в економічному і валютному союзі. Участь у ньому сприятиме розвитку держав-кандидатів, введенню у перспективі «євро» як єдиної валюти для всіх держав-членів ЄС.

§ 9.4. Організаційна структура Європейського Союзу

Реалізація завдань і цілей Європейського Союзу та поширення його цінностей покладається на систему інститутів ЄС. Діяльність інститутів спрямовано на служіння інтересам Союзу, його громадян і держав-членів та на гарантування узгодженості, ефективності й послідовності політики і дій Союзу.

Основними рисами, які характеризують інституційний механізм ЄС, є такі.

1. Поєднання інститутів двох типів – міждержавних і наднаціональних. Особи, що належать до органів першого типу, діють як офіційні представники держав-членів. Члени органів іншого типу також призначаються кожною державою, проте діють як незалежні особи, не зв'язані жодними інструкціями своїх урядів. Такий подвійний принцип формування особового складу сприяє підтримці балансу між інтересами окремих держав-членів та інтересами Союзу в цілому.

2. Гнучкий розподіл компетенції між органами ЄС та національними урядами.

3. Побудова системи інституцій не за принципом поділу влади, а за принципом збалансованого поділу функцій на законодавчу, виконавчу та судову.

Система управління ЄС є складною внутрішньою організаційною структурою, складовою якої є інститути, органи та установи. Як правило, вони є колективними органами, що створюються державами-членами добровільно для вирішення конкретного завдання (завдань) шляхом делегування їм частини свого державного суверенітету. Між органом і державою виникають правовідносини, за допомогою яких орган наділяється якостями суб'єкта міжнародного права. У підґрунті їх діяльності лежать договірні норми, в яких формулюються цілі органу, принципи та повноваження, виконавчі та законодавчі інститути.

Інститути ЄС – це керівні органи, які здійснюють найбільш важливі та широкі повноваження ЄС. Вони є відносно відокремленим, але водночас складовим підрозділом апарату ЄС, що бере участь у здійсненні (реалізації) його повноважень і

функцій, діє від імені й за дорученням ЄС, має визначені компетенцію і структуру, а також наділяється завдяки установчим договорам владними повноваженнями. На інститути покладено обов'язок щодо представлення і забезпечення спільних інтересів держав-членів ЄС, поширення цінностей Союзу, реалізації цілей Союзу, служіння інтересам Союзу, його громадян і держав-членів та гарантування узгодженості, ефективності й послідовності політик і дій Союзу.

У процесі європейської економічної інтеграції сформувалися сім *основних інституцій*, які мають статус органу і відображаються в установчих документах ЄС: Європейський парламент, Європейська рада, Рада Європейського Союзу, Комісія Європейського Союзу, Суд Європейського Союзу, Рахункова палата та Європейський центральний банк.

1. Європейський парламент. Разом із Радою ЄС Парламент складає двопалатну законодавчу гілку влади ЄС. До його складу входять сімсот п'ятдесят громадян Союзу та Голова, які обираються строком на п'ять років на засадах прямого загального виборчого права шляхом вільного таємного голосування. Представництво громадян є дегресивно-пропорційним з мінімальним порогом із шести представників від держави-члена. Жодна держава-член не може отримати більше ніж дев'яносто шість місць. Члени Європейського парламенту обираються у кожній державі-члені за пропорційною системою.

До функцій Європейського парламенту належать *законодавча* (Парламент поділяє законодавчі функції з Радою ЄС, спільно ухвалюючи регламенти, директиви або рішення за пропозицією Комісії ЄС, наділеною правом законодавчої ініціативи), *бюджетна* (разом із Радою ЄС формують бюджетну комісію, завданням якої є формування бюджету ЄС) і *контрольна* (здійснює контроль над діяльністю Комісії ЄС і Ради ЄС).

Парламент розробляє пропозиції щодо встановлення положень, необхідних для обрання його членів шляхом прямих загальних виборів згідно з уніфікованою процедурою в усіх державах-членах або згідно з принципами, спільними для всіх держав-членів; спільно з Радою ЄС установлює правила щодо діяльності

політичних партій на європейському рівні, обирає Європейського омбудсмена, заслуховує звіт Комісії ЄС про її роботу, заслуховує Європейську раду та Раду ЄС згідно з умовами, встановленими Регламентами, проводить обговорення річного загального звіту, що подається йому Комісією ЄС, тощо.

Місце розташування Європейського парламенту – м. Страсбург (Франція), м. Брюссель (Бельгія), м. Люксембург (Бельгія).

2. *Європейська рада* (вищий політичний орган). До її складу входять глави держав або урядів держав-членів, Голова Європейської ради та Голова Комісії ЄС. У її роботі також бере участь Верховний представник Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки. Голова Європейської ради очолює Раду та керує її роботою, а також забезпечує на своєму рівні зовнішнє представництво Союзу з питань спільної зовнішньої та безпекової політики.

Європейська рада визначає основні стратегічні напрямки розвитку ЄС і за згодою Голови Комісії кваліфікованою більшістю призначає Верховного представника Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки.

Європейська рада збирається двічі на рік, її скликає Голова. Рішення Європейської ради мають характер політичної директиви та є обов'язковими до виконання.

Місце розташування Європейської Ради – м. Брюссель (Бельгія).

3. *Рада Європейського Союзу*. Разом з Європейським парламентом Рада ЄС є одним із двох законодавчих органів ЄС. Рада ЄС є ключовим органом, відповідальним за ухвалення рішень і координацію в галузі економічної політики ЄС. Вона відіграє центральну роль у визначенні зовнішньої політики ЄС і політики безпеки.

До її складу входить один представник від кожної держави-члена на рівні міністрів, що може брати зобов'язання та голосувати від імені уряду держави-члена, яку він представляє. Представництво залежить від рівня обговорюваного кола питань.

Рада ЄС засідає за скликанням Голови за його власною ініціативою або на запит Ради, одного з членів Ради або членів Комісії Європейського Союзу.

Рада ЄС відіграє ключову роль у тих галузях європейської інтеграції, де ухвалення рішень відбувається на міжурядовому рівні. Найбільш компетентною вона є в сфері спільної зовнішньої політики і політики безпеки, а також співпраці з внутрішніх питань.

Місце розташування Ради ЄС – м. Брюссель (Бельгія).

4. Комісія Європейського Союзу (орган виконавчої влади).

Вона обстоює загальний інтерес Союзу та висуває належні ініціативи в цьому напрямку. Комісія працює як Кабінет Міністрів, до її складу входять представники держав-членів, які неофіційно іменуються комісарами.

Комісія формується кожні п'ять років. Її члени обираються на підставі їхньої загальної компетенції та відданості європейській справі з осіб, чия незалежність є поза сумнівом. Вони обираються з громадян держав-членів на основі системи суто рівномірної ротації між цими державами, що відображає демографічний та географічний масштаб усіх держав-членів ЄС. Голову Комісії обирає Європейський парламент.

Комісія ЄС виконує такі функції: координаційну (направляє роботу органів виконавчої влади всіх держав-членів ЄС), виконавчу (забезпечує виконання бюджету ЄС, здійснює спільно з Рахунковою палатою нагляд за належним використанням фондів ЄС тощо), управлінську (ініціює щорічне та багаторічне планування діяльності Союзу з метою досягнення міжінституційних домовленостей) і законодавчу (вносить законопроекти на розгляд Європейського парламенту).

Комісія ЄС у своїй діяльності забезпечує виконання договорів та заходів, які ухвалюються установами, здійснює керівництво програмами та щорічно оприлюднює загальний звіт про діяльність Союзу.

Місце розташування Комісії ЄС – м. Брюссель (Бельгія).

5. Суд Європейського Союзу. Суд ЄС є інститутом судової влади ЄС, який охоплює всю судову систему ЄС у сукупності і містить у собі:

- 1) вищу ланку судової влади – Суд ЄС;
- 2) суд загальної юрисдикції;

3) спеціалізовані суди.

Суд ЄС (далі – Суд) наділено компетенцією щодо: ухвалення рішень у справах за позовами, які подають держава-член, установа, фізична або юридична особа; на звернення судів або трибуналів держав-членів виносить попередні рішення щодо тлумачення законодавства Союзу або чинності актів, ухвалених установами; ухвалення рішень в інших справах, як передбачено договорами.

Суд ЄС покликаний забезпечити однакове розуміння і застосування права ЄС. Діючи в межах своєї юрисдикції, він сформулював багато життєво важливих для розвитку інтеграційного процесу концептуальних положень, а також сформулював основні кваліфікаційні ознаки права ЄС. За допомогою судового тлумачення він заповнив багато прогалин та уточнив зміст деяких положень установчих договорів і актів вторинного права.

До складу Суду ЄС входять судді (по одному від кожної держави) та генеральні адвокати, роль яких полягає в тому, щоб публічно, безсторонньо і незалежно надавати мотивовані висновки у справах, які відповідно до Статуту Суду ЄС вимагають їхньої участі. Судді та генеральні адвокати Суду добираються з осіб, чия незалежність є поза сумнівом і які володіють кваліфікацією, необхідною для призначення на найвищі судові посади в їхніх державах, або які є юристами визнаної компетентності; вони призначаються за спільною згодою урядів держав-членів строком на шість років.

Значення Суду не обмежується лише ухваленням правозастосовних актів. Значна його заслуга полягає у формулюванні принципів і концепції побудови правової системи ЄС, які не знайшли свого закріплення в установчих актах.

Суд загальної юрисдикції наділено компетенцією щодо: розгляду у першій інстанції позовів та ведення провадження у справах, за винятком тих, які Статутом закріплено за Судом; розгляду касаційних позовів та здійснення провадження, ініційованих фізичними особами, кампаніями і в деяких випадках державами; розгляду і винесення рішення у питаннях щодо отримання попереднього рішення в певних сферах, визначених

Статутом. На практиці це означає, що він переважно має справу з порушенням законодавства про конкуренцію, державної допомоги, торгівлі, сільського господарства і торговельних марок.

Члени Суду загальної юрисдикції добираються з осіб, чия незалежність є поза сумнівом та які володіють кваліфікацією, необхідною для призначення на найвищі судові посади. Вони призначаються за спільною згодою урядів держав-членів строком на шість років. Кількість суддів Суду загальної юрисдикції визначається Статутом Суду ЄС.

До компетенції *спеціалізованих судів* віднесено окремі категорії правових спорів (службові, у сфері інтелектуальної власності тощо). Ця ланка уповноважена розглядати справи в межах своєї юрисдикції у першій інстанції.

Регламент, яким створено кожен спеціалізований суд, встановлює правила організації суду та надані йому обсяги юрисдикції. Рішення, винесені спеціалізованими судами, можуть бути предметом права оскарження лише з питань права або, якщо це передбачено в регламенті, що створює спеціалізований суд, права оскарження по суті в Суді загальної юрисдикції.

Члени спеціалізованих судів добираються з осіб, чия незалежність є поза сумнівом, і які володіють кваліфікацією, необхідною для призначення на судові посади.

Місце розташування Суду ЄС – м. Люксембург (Бельгія).

6. Рахункова палата. Цей орган створено для аудиторської перевірки бюджету ЄС та його установ. До складу палати входять представники держав-членів ЄС (по одному громадянину від кожної держави-члена з осіб, що належать або належали у своїх відповідних державах до органів зовнішнього аудиту або мають спеціальну кваліфікацію для таких осіб), які є цілком незалежними у виконанні своїх обов'язків у спільних інтересах Союзу.

До повноважень Рахункової палати належать: перевірка звітності про всі надходження і видатки Союзу та всіх органів, служб та агенцій, заснованих Союзом, тією мірою, якою відповідний установчий документ не виключає таку перевірку; надання Європейському парламенту та Раді ЄС висновку про достовірність звітності та правомірність і правильність усіх транзакцій,

що є основою звітності; контроль за якістю управління фінансами, складання річних звітів після завершення кожного фінансового року, надання допомоги Європейському парламенту та Раді ЄС у виконанні ними повноважень щодо контролю за виконанням бюджету.

Місце розташування Рахункової палати – м. Люксембург (Бельгія).

7. *Європейський центральний банк*. Разом із національними банками держав-членів Європейський центральний банк створює Європейську систему центральних банків.

Відповідно до визначеної мети головними завданнями Європейського центрального банку є такі: формування і реалізація грошово-кредитної політики в зоні євро, проведення операцій з іноземною валютою, управління офіційними іноземними резервами країн зони євро (управління портфелем) і забезпечення безперебійної роботи платіжних систем.

Найвищим органом Європейського центрального банку є Керівна рада, до якої входять члени Правління цього банку та керівники центральних банків держав-членів, національною валютою яких є євро. Правління Європейського центрального банку очолює Президент (Голова), якому підпорядковуються віце-президент та чотири заступники.

Європейський центральний банк направляє річний звіт про свою діяльність і про монетарну політику як попереднього, так і поточного року до Європейського парламенту, Європейської Ради, Ради ЄС і Комісії ЄС.

Місце розташування Європейського центрального банку – м. Франкфурт (Німеччина).

Окрім основних інституцій, до системи управління ЄС належать органи й установи, які допомагають досягненню цілей Союзу. З-поміж них можна вирізнити такі: *дорадчі* – Європейський соціально-економічний комітет (висловлює позицію громадянського суспільства, працедавців і працівників із соціальних та економічних питань), Комітет регіонів (репрезентує регіональні та місцеві органи влади), *фінансові* – Європейський інвестиційний банк (фінансує інвестиційні проекти у сфері економічного розвитку ЄС і за його межами), *міжінституційні* –

Європейська служба з питань зовнішньої діяльності, Статистична служба ЄС, Європейська школа управління, Європейське бюро з підбору персоналу тощо, Європол та інші.

Офіційними мовами Європейського Союзу є мови всіх держав-членів.

§ 9.5. Україна в процесах євроінтеграції

Здобуття Україною незалежності стало чинником нових внутрішньополітичних і зовнішньополітичних векторів, спрямованих, зокрема, на європейську спільноту. Специфіка формування геополітичних орієнтирів України значною мірою була обумовлена тим, що наша країна опинилася в епіцентрі двох інтеграційних хвиль – європейської та євразійської, які є кардинально різними за цілями, умовами і природою. На вибір зовнішньополітичного курсу держави вплинули як інерція радянської спадщини та складні соціально-політичні процеси всередині країни, так і потужні зовнішні впливи. За таких умов в українському суспільстві поступово формувалося і зміцнювалося ядро прихильників євроінтеграційного курсу.

На сьогодні інтеграція України в Європейський Союз не лише остаточно визнається одним із стратегічних напрямів державної політики, але й стала переконанням більшості громадян України. Євроінтеграційна ідея стала свідомим і природним стратегічним вибором українського суспільства, підтвердженим багатьма випробуваннями. Окрім цього, значна кількість нормативно-правових документів, що регулюють відносини України з європейськими інституціями, динаміка й трансформація їх взаємозв'язків і наявність спільних напрацювань свідчать про незворотний характер європейських інтеграційних процесів в Україні.

Геополітичні наслідки східного розширення Європейського Союзу мають безпосередній стосунок до України. Насамперед нова геополітична ситуація на європейському континенті вимагає радикальних структурних змін із боку ЄС стосовно розвитку міжнародних відносин нового формату. Саме в цьому контексті особливо важливого значення набуває розроблення принципово нової

стратегії східної політики Європейського Союзу й нової філософії міжнародних відносин у центральноєвропейському регіоні.

Відносини між Україною та Європейським Союзом були започатковані в грудні 1991 р., коли Міністр закордонних справ Нідерландів як представник головної в ЄС країни у своєму листі від імені Союзу офіційно визнав незалежність України.

З проголошенням незалежності Україна обрала стратегічний курс проєвропейського спрямування. Постанова Верховної Ради УРСР від 25.12.1990 р. «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин» доручила Уряду «спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі УРСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах». У такий спосіб були визначені основні засади зовнішньої політики України. Для підтвердження цього курсу держави на міжнародній арені 2 липня 1993 р. була ухвалена Постанова Верховної Ради України «Основні напрями зовнішньої політики України», де одним із пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності визначено розширення участі у європейському регіональному співробітництві.

Саме цей період характеризується обранням Україною європейського шляху розвитку й налагодженням відносин з Європейським Союзом, тобто фактично закладанням фундаменту для подальших дій щодо української євроінтеграції.

На початку 90-х років минулого століття Європейський Союз ухвалив Спільну стратегію щодо України, в якій відзначив демократичний характер Всеукраїнського референдуму (був проведений 01.12.1991 р. щодо проголошення незалежності України) і закликав нашу державу підтримувати з ЄС відкритий і конструктивний діалог, а також розробив основні засади і межі укладення угод про співробітництво з колишніми радянськими країнами.

Як підсумок спільних зусиль Європейський Союз та Україна 14 червня 1994 р. підписали основний рамковий документ для регулювання двосторонніх відносин – Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та їх державами-членами, яка набула чинності 01 березня

1998 р. Підписання і ратифікація Угоди засвідчили офіційне визнання Україною європейського вибору як стратегічного курсу зовнішньої політики держави і, таким чином, було висловлено бажання отримати статус повноцінного члена ЄС.

Традиційно Європейський Союз, як уже зазначалося, висуває певні вимоги до держав-кандидатів. Найважливішими з них слід визнати правові, що передбачають адаптацію національного законодавства до правових стандартів, що становлять спільне правове надбання держав-членів ЄС.

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994 р., що є невід'ємною складовою вітчизняного законодавства, зобов'язує національні нормотворчі органи і передусім Парламент ухвалювати у більш ніж двадцяти пріоритетних сферах нові нормативно-правові акти з урахуванням вимог первинного і вторинного законодавства ЄС, а також привести у відповідність до них чинне українське законодавство.

Правовий масив ЄС, який держави-кандидати мають ухвалити, складається з декількох десятків розділів, що охоплює економічну, політичну і соціальну сфери, внаслідок чого процес його імплементації у кожній країні має довготривалий характер. Слід підкреслити, що без здійснення адаптації законодавства марно сподіватися на успішне просування у проведенні реформ економічного, соціального й політичного характеру, оскільки вона виступає базисом для останніх.

Адаптація законодавства України до законодавства ЄС забезпечить поступове приведення у відповідність до європейських стандартів митного, трудового, фінансового та податкового законодавства, законодавства про інтелектуальну власність, охорону праці, охорону життя та здоров'я, навколишнє природне середовище, захист прав споживачів, технічні правила і стандарти, транспорт тощо. Таке зближення із сучасною європейською системою права призведе до розвитку політичної, підприємницької, соціальної і культурної активності громадян України й економічного розвитку держави і сприятиме поступовому зростанню добробуту громадян і наближенню його до європейського рівня.

Головною метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є створення повноцінної правової бази для подальшої євроінтеграції України. Політико-правові засади цього зовнішньополітичного курсу держави отримали нормативне визначення у Стратегії інтеграції України до ЄС від 11.06.1998, яку було схвалено Указом Президента України 11 червня 1998 р. Стратегія визначила основні напрями інтеграційного процесу, як-то: адаптація законодавства України до законодавства ЄС, забезпечення прав людини, поглиблення торгівельних відносин між Україною та ЄС, економічна інтеграція, поглиблення співпраці України та ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки, адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС, освітня і науково-технічна інтеграція, галузева співпраця і співробітництво в галузі охорони довкілля.

Викладені в ній пріоритети набули розвитку і конкретизації у Програмі інтеграції України до ЄС від 14.09.2000, яка була схвалена Указом Президента України від 14.09.2000 р. Програма підпорядкувала собі процес проведення внутрішніх реформ у контексті імплементації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994 р. загальному політичному завданню досягнення «Копенгагенських критеріїв» (вимог до держав-кандидатів на вступ в ЄС) та щорічних Планах дій щодо реалізації пріоритетних положень цієї Програми.

У відповідності до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами членами 1994 р., сторони встановили і підтвердили намір про регулярний політичний діалог, зокрема проводити переговори на найвищому політичному рівні в межах самітів; для спостереження за впровадженням Угоди було створено Раду з питань співробітництва, яка проводить засідання на міністерському рівні щонайменше раз на рік. Раді з питань співробітництва у виконанні нею її обов'язків допомагає Комітет з питань співробітництва. Політичний діалог на парламентському рівні здійснюється в межах Комітету парламентського співробітництва.

Згідно із зазначеною Угодою Рада з питань співробітництва може ухвалювати рішення про створення будь-якого іншого спеціального комітету чи органу з метою надання допомоги у виконанні її обов'язків, і вона ж визначає склад та обов'язки таких комітетів або органів і порядок їх діяльності.

На підтримання європейського курсу розвитку України в 1993 р. в Києві було відкрито Представництво Комісії ЄС, а в липні 1995 р. у Брюсселі – Представництво України при ЄС.

Для Європейського Союзу розширення на схід є однією з рушійних сил власного розвитку. Саме тому ЄС у цілому і провідні держави-члени ЄС у питанні щодо налагодження більш тісних стосунків зі своїми східними сусідами завжди керуються не стільки економічними розрахунками, скільки політичними інтересами. Так, 11 грудня 1999 р. на саміті у Гельсінкі Європейська Рада ухвалила власну Спільну стратегію щодо України, в якій чітко окреслила такі стратегічні цілі щодо України: сприяння створенню стабільної, плюралістичної демократії; підтримання стабільно функціонуючої ринкової економіки; співпраця з Україною в питанні підтримання стабільності та безпеки в Європі; розширення співробітництва з Україною в політичній, економічній та культурній сферах, а також у сфері юстиції і внутрішніх справ. У Стратегії особливий наголос було зроблено на тому, що успіх інтеграції України в економіку Європи й утвердження нею своєї європейської ідентичності безпосередньо залежать від повноцінного виконання цієї угоди.

Новий етап у розвитку відносин України з Європейським Союзом розпочався після чергового розширення Союзу в 2004 р., внаслідок чого ЄС і Україна отримали спільний кордон і як сусіди зобов'язані були посилити свою політичну й економічну взаємодію. Обом сторонам здавалося, що ця ситуація надасть змогу розвивати якомога тісніші відносини, що призведуть до поступової економічної інтеграції та поглиблення політичного співробітництва.

Додаткової впевненості в цих сподіваннях надавала перемога на президентських виборах проєвропейськи налаштованого В. Ющенка. Програма діяльності Кабінету Міністрів України

«Назустріч людям», що була розроблена на основі його перед-виборчої програми, визначала реалізацію європейського вибору як пріоритет зовнішньої політики держави. Взаємне порозуміння сторін щодо необхідності поглибити співпрацю між Україною та Європейським Союзом і розширити її зміст дозволило сторонам підписати в 2005 р. «План дій Україна – ЄС» (Європейська політика сусідства) на період 2005–2009 рр.

План дій Україна – ЄС – двосторонній політичний документ, який дав змогу суттєво розширити двостороннє співробітництво України з Європейським Союзом без внесення змін до чинної договірно-правової бази. За своїм змістом План дій містить перелік конкретизованих зобов'язань України у сфері зміцнення демократичних інституцій, боротьби з корупцією, структурних економічних реформ та заходів щодо розвитку співпраці з ЄС у секторальних сферах. Серед ключових здобутків у розвитку відносин протягом терміну Плану дій надання Україні статусу країни з ринковою економікою в межах антидемпінгового законодавства ЄС, надання Україні права приєднуватися до зовнішньополітичних заяв і позицій ЄС, укладення Угоди про спрощення оформлення віз та Угоди про реадмісію осіб, поширення на Україну фінансування Європейського інвестиційного банку (Рамкова угода між Україною та Європейським інвестиційним банком), поглиблення секторальної співпраці, започаткування переговорів щодо укладення нового базового договору на заміну Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами членами 1994 р.

Підтримка курсу на інтеграцію до Європейського Союзу традиційно надається і на рівні Верховної Ради України, зокрема відповідні положення містяться в таких постановях Верховної Ради України, як «Про рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом» від 28.11.2002, «Про Заяву Верховної Ради України “Про започаткування переговорів Україною та ЄС щодо укладення нового базового договору”» від 22.02.2007, «Про рекомендації парламентських слухань на тему: “Про стан та

перспективи розвитку економічних відносин України з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом”» від 19.05.2011.

Політика України щодо розбудови відносин з Європейським Союзом впроваджується на основі Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010. Відповідно до частини 2 ст. 11 цього закону однією з основоположних заasad зовнішньої політики України є «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС».

5 березня 2007 р. Україна та Європейський Союз розпочали переговорний процес щодо укладення нової угоди між Україною та ЄС. Уже 9 вересня 2008 р. на Паризькому саміті Україна та ЄС досягли політичної домовленості про укладення майбутньої угоди в форматі угоди про асоціацію, яка будуватиметься на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції. Відповідно до домовленостей, досягнутих у процесі Паризького саміту Україна – ЄС, у 2009 р. сторонами був розроблений і схвалений Порядок денний асоціації, який замінив «План дій Україна – ЄС» та поставив собі за мету слугувати орієнтиром для проведення реформ в Україні у процесі підготовки імплементації майбутньої угоди про асоціацію.

На 15-му саміті Україна – ЄС, що проходив у Києві 19 грудня 2011 р., переговори щодо майбутньої угоди про асоціацію завершилися, а вже 30 березня 2012 р. текст майбутньої угоди був парафований главами переговорних команд України та ЄС.

13 березня 2014 р. Верховна Рада України схвалила Постанову «Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі», якою підтверджується незворотність курсу України на європейську інтеграцію, метою якої є набуття членства в ЄС. Було відзначено, що Україна як європейська держава, яка поділяє спільну історію та цінності з державами-членами ЄС, має право подати заявку на набуття членства у ЄС відповідно до статті 49 Договору про Європейський Союз. Цією Постановою Верховна Рада України передбачила низку першочергових кроків у сфері європейської інтеграції, передусім у контексті укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Згодом, 21 березня 2014 р., було підписано політичну частину Угоди про асоціацію, а 27 червня 2014 р. – її економічну частину. Верховна Рада України та Європейський Парламент 16 вересня 2014 р. синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка набула чинності 1 вересня 2017 р.

Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014 р. є міжнародно-правовим документом, який на договірно-правовому рівні закріплює перехід відносин між Україною та ЄС від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції.

З підписанням і подальшою ратифікацією цієї Угоди відносно між Україною та Європейським Союзом почали розбудовуватися в якісно новому форматі політичної асоціації та економічної інтеграції. Під час підписання Угоди про асоціацію та під час її ратифікації було зроблено відповідні заяви, що Україна розглядає укладення Угоди про асоціацію як черговий крок на шляху до досягнення кінцевої мети європейської інтеграції – набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі.

Підтвердженням цього напрямку зовнішньополітичної діяльності нашої держави стало те, що 7 лютого 2019 р. Верховною Радою України був ухвалений Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)». Метою запропонованих ним змін є законодавче закріплення в Конституції України цивілізаційного вибору – європейської ідентичності українського народу та незворотності стратегічного курсу держави на набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі.

Вважається, що розвиток діалогу між Україною та Європейським Союзом сприятиме утвердженню таких процесів, як гарантування політичної стабільності в нашій державі та на всьому Європейському континенті, забезпечення мирного розвитку і плідного співробітництва всіх європейських націй, зміцнення демократичних засад в українському суспільстві.

У контексті стратегії України на європейську інтеграцію *політичну консолідацію* слід розглядати у двох площинах – зовнішньополітична консолідація і внутрішньополітична консолідація.

Зовнішньополітичну консолідацію спрямовано насамперед на зміцнення європейської безпеки. З одного боку, вона передбачає всебічне входження України в європейський політичний (у тому числі у сфері зовнішньої політики і політики безпеки), правовий, економічний, інформаційний і культурний простір. З іншого – ідентифікацію політики Європейського Союзу щодо України. У цьому контексті важливим є співробітництво з Комісією ЄС, Європейським парламентом та іншими загальноєвропейськими інституціями, а також поглиблення відносин з окремими державами-членами ЄС. Істотною складовою зовнішньополітичної консолідації слід вважати згоду ЄС на поступове залучення України до регіональних ініціатив ЄС, а також відповідних форм політичного діалогу, партнерства та співробітництва ЄС із державами – асоційованими членами ЄС та іншими державами. Одним із реальних внесків у зближення політичних позицій України та Європейського Союзу було б досягнення згоди щодо спільної позиції з глобальних міжнародних питань, залучення України до спільних дій ЄС, а також вироблення і схвалення спільних позицій та здійснення спільних дій України та ЄС.

Внутрішньополітична консолідація ґрунтується на виборі, зробленому українським суспільством на користь інтеграції до Європейського Союзу. Вона передбачає насамперед зміцнення демократії та верховенства права в державі. Європейська інтеграція сприятиме становленню громадянського суспільства в Україні та подальшому формуванню української політичної нації як повноправного члена сім'ї європейських націй. Важливим елементом внутрішньої консолідації є формування у суспільстві прихильності до ідеї набуття у майбутньому членства в ЄС як реальної можливості забезпечити гідне майбутнє для України та її громадян.

Не менш важливим є *економічний чинник* як передумова європейської інтеграції України. Глобалізація світового господарства, уніфікація національних економік на засадах СОТ (Світової

організації торгівлі), економічні тенденції в європейських державах і потенційна взаємовигідність вільної торгівлі є важливими факторами економічної інтеграції та розвитку торгівлі між Україною і ЄС.

Питання реалізації *політики безпеки* також є важливим елементом інтеграційних процесів. Безпека України у контексті загальноєвропейської безпеки ґрунтується на тому, що розвиток і зміцнення Європейського Союзу поглиблюють загальноєвропейську безпеку в усіх її вимірах.

Принцип неподільності європейської безпеки є однаково важливим як для України, так і для Європейського Союзу і його повноправних та асоційованих держав-членів. Кооперативна безпека має стати для України гарантією власної безпеки.

Розвиток співпраці України з Європейським Союзом у межах Спільної зовнішньої політики і політики безпеки та Спільної європейської політики з питань безпеки та оборони сприятиме також зміцненню конкурентоспроможності української оборонної промисловості, впровадженню принципів, правил і механізмів, що забезпечують відкритість та прозорість доступу продукції цієї галузі на внутрішньому ринку ЄС і запобігають її дискримінації; прискореному виходу на європейський ринок і закріпленню українських виробників товарів та послуг у пріоритетних міжнародно-спеціалізованих галузях і секторах економіки та значній диверсифікації військово-технічних і науково-технічних зв'язків. Розвиток такого співробітництва надасть змогу зберегти орієнтацію на сучасні системи загальноєвропейського виробництва. Провідним напрямом реалізації експортного потенціалу України у відносинах з державами-членами ЄС може стати перетворення виробництв, безпосередньо пов'язаних з науково-технічними досягненнями, в яких Україна займає провідні позиції, на пріоритетні галузі, орієнтовані на експорт.

Безперечно важливим є також *соціальний напрям* співпраці України з Європейським Союзом. Адаптація соціальної політики України полягає у реформуванні систем страхування, охорони праці, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, політики зайнятості та інших галузей соціальної політики відповідно до

стандартів ЄС і поступовому досягненні загальноєвропейського рівня соціального забезпечення і захисту населення. Цей напрям інтеграційного процесу повинен здійснюватися у межах загальнодержавної програми реформ з активним залученням інституцій і програм Європейського Союзу та його держав-членів і першочерговим спрямуванням технічної допомоги ЄС саме на адаптацію соціальної політики.

Серед напрямів європейської інтеграції *культурно-освітній та науково-технічний* посідають особливе місце, що зумовлюється потенційною можливістю досягти вагомих успіхів в інтеграційному процесі саме на цих напрямках. Вони охоплюють галузі середньої і вищої освіти, перепідготовку кадрів, науку, культуру, мистецтво, технічну і технологічну сфери.

Інтеграційний процес у відповідному напрямі полягає у впровадженні європейських норм і стандартів в освіті, науці й техніці, поширенні власних культурних і науково-технічних здобутків у Європейському Союзі. У кінцевому результаті такі кроки спрацьовуватимуть на підвищення в Україні європейської культурної ідентичності й інтеграцію до загальноєвропейського інтелектуально-освітнього та науково-технічного середовища.

Важливою для України є *галузева співпраця*, що являє собою координацію і взаємодію з Європейським Союзом у конкретних галузях і сферах господарської діяльності. Вона охоплює такі сфери, як магістральні газо- та нафтопроводи, електроенергетичні й інформаційні мережі, співробітництво у галузі юстиції і протидії злочинності, у митній справі, науково-дослідницькій, промисловій та сільськогосподарській сферах тощо. Окремим і винятково важливим напрямом галузевого співробітництва є співробітництво в галузі використання атомної енергії в мирних цілях.

Україна та Європейський Союз визначають охорону навколишнього середовища як один із головних напрямів співпраці й актуальну проблему для України, зумовлену не лише наслідками аварії на ЧАЕС, але й загальним станом довкілля в Україні. У результаті співробітництво в галузі охорони навколишнього

середовища має призвести до створення безпечного і сприятливого для людини загальноєвропейського екологічного простору.

Створення умов для набуття Україною членства в Європейському Союзі означає насамперед необхідність проведення відповідних реформ з поступовим досягненням відповідності «Копенгагенським критеріям».

Головні напрями досягнення відповідності «Копенгагенським критеріям» є такими:

- демократія та верховенство права (реформування судових органів, прокуратури, Служби безпеки України тощо);
- права людини і захист національних меншин (питання щодо статусу державної мови, міграційна політика і відповідні інституції, приєднання до основоположних міжнародних конвенцій у зазначеній галузі тощо);
- економічна політика (подолання бідності, сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх, створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям, забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва тощо);
- здатність виконувати зобов'язання, що випливають із членства в Європейському Союзі (внутрішній ринок, економічні та бюджетні питання, політика розвитку галузей, економічна та соціальна взаємодоповнюваність, якість життя та охорона навколишнього середовища, юстиція та внутрішні справи, зовнішня політика тощо).

«Копенгагенські критерії» є незмінними для кожної з держав-кандидатів на вступ до Європейського Союзу і з урахуванням євроінтеграційних прагнень України є обов'язковими і для неї. Кожен із цих напрямів охоплює, у свою чергу, значну кількість конкретних заходів, які мають забезпечити повноцінне виконання Україною зобов'язань, пов'язаних з її майбутнім повноцінним членством у ЄС.

Зрозуміло, що вступ України до Європейського Союзу – це питання перспективи, яке залежить від багатьох факторів, зокрема як від ефективності внутрішніх реформ, так і від трансформаційних

процесів усередині ЄС. Отже, у найближчій перспективі Україну на євроінтеграційному шляху очікує повсякденна, кропітка робота з імплементації Угоди про асоціацію, що рухає країну на шляху до ЄС. Однак, що найважливіше, можна стверджувати, що Україна пройшла етап вибору між європейським і євразійським векторами розвитку держави.

Наразі для нашої держави вступ до Європейського Союзу залишається метою, задля досягнення якої здійснюється активна діяльність у політичній, правовій, економічній та інших сферах. Задля цього Україна повинна скористатися досвідом центральноєвропейських країн і країн Балтії в питанні здійснення адаптації законодавства. Президент, Верховна Рада і Кабінет Міністрів України повинні в цьому питанні працювати на випередження, не чекаючи від Європейського Союзу перших кроків щодо поглиблення інтеграції, самостійно здійснювати процес адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС. Україна повинна не лише реалізовувати конкретні вимоги ЄС, використовувати запропоновані ним інструменти співпраці, але й висловлювати ідеї та розробляти власні стратегії щодо досягнення цілей, до яких вона прагне, а також строки їх реалізації.

Необхідною умовою є забезпечення політичної стабільності у державі, що має принципове значення для будь-якої країни, яка намагається стати членом ЄС. Слід усвідомити, що політична культура Європейського Союзу – це культура компромісів, взаємних поступок і досягнення порозуміння на багатьох політичних рівнях. На відміну від Європи, політична культура України все ще визначається нездатністю до досягнення злагоди, схильністю до конфронтаційних механізмів вирішення конфліктів. Нестабільна політична ситуація створює негативний імідж, який стає перепорою для налагодження більш продуктивного діалогу з ЄС.

Реалізація цих і пов'язаних із ними вимог сприятиме наближенню України до правових, економічних і соціальних стандартів, а отже, до реалізації її стратегічної мети щодо вступу до Європейського Союзу.

Контрольні питання

Охарактеризуйте зміст терміна «євроінтеграція».

Назвіть основні передумови європейської інтеграції.

Сформулюйте основні ідеї, які існували щодо створення «об'єднаної Європи».

Розкрийте основні етапи формування Європейських Співтовариств і Європейського Союзу.

Дайте історико-правову характеристику Конституції для Європи.

Назвіть символи ЄС.

Розкрийте зміст теорії пояснення правової природи ЄС.

Дайте визначення поняття «Європейський Союз».

Укажіть на основні цілі Європейського Союзу.

Охарактеризуйте зміст «Копенгагенських критеріїв».

Визначте хронологію розширення Європейського Союзу.

Розкрийте внутрішню організаційну будову Європейського Союзу.

Сформулюйте основні риси, які характеризують інституційний механізм Європейського Союзу.

Розкрийте зміст процесу адаптації законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Визначте роль і значення «Плану дій Україна – ЄС» у досягненні євроінтеграційних цілей України.

Рекомендована література

Основна:

1. Аракелян М. Р. Право Європейського Союзу : підручник / М. Р. Аракелян, М. Д. Василенко. – Одеса : Фенікс, 2012. – 390 с.

2. Баймуратов М. О. Модифікації державного суверенітету в умовах європейської інтеграції в контексті взаємовідносин Європейського Союзу з державами-членами : монографія / М. О. Баймуратов, Ю. С. Хоббі. – Суми : Університет. книга, 2013. – 300 с.

3. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник / А. В. Войціховський. – Харків : Харків. нац. ун-т внут. справ, 2020. – 544 с.

4. Даниленко Л. І. Перспективи та виклики євроінтеграційних процесів для України : навч.-метод. матеріали / Л. І. Даниленко, І. В. Поліщук. – Київ : НАДУ, 2013. – 132 с.

5. Дахно І. І. Право Європейського Союзу : навч. посіб. / І. І. Дахно. – Київ : Центр учб. літ., 2018. – 415 с.
6. Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції : монографія / за заг. ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Київ : Ред. журн. «Право України» ; Харків : Право, 2013. – 336 с.
7. Європейське право: право Європейського союзу : у 4 кн. / О. М. Лисенко, В. І. Муравйов, О. В. Святун та ін. – Київ : Ін Юре, 2015. – Кн. 1: Інституційне право Європейського союзу. – 312 с.
8. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу : монографія / за заг. ред. І. В. Яковюка. – Київ : Ред. журн. «Право України», 2012. – 208 с.
9. Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС : монографія / Т. В. Комарова. – Харків : Право, 2018. – 528 с.
10. Мальська М. П. Основи європейської інтеграції / М. П. Мальська. – Київ : ЦУЛ, 2015. – 320 с.
11. Основи права Європейського Союзу : підручник / за ред. Т. Л. Сироїд. – Харків : Право, 2018. – 456 с.
12. Право Європейського Союзу : підручник / за ред. Р. А. Петрова. – Київ : Істина, 2017. – 384 с.
13. Тетарчук І. В. Європейське право (право Європейського Союзу) : навч. посіб. для підготовки до іспитів / І. В. Тетарчук. – Київ : ЦУЛ, 2016. – 158 с.
14. Тюшка А. В. Договір про Конституцію для Європи: генезис, юридична природа, політична цінність / А. В. Тюшка. – Київ : К.І.С., 2007. – 228 с.

Додаткова:

1. Бондарчук Л. В. Європейський Союз та основні етапи його створення, наслідки та механізм взаємодії / Л. В. Бондарчук, Л. В. Литвинюк, А. В. Дорох // Молодий вчений. – Серія: Економічні науки. – 2018. – № 5 (57). – С. 681–684.
2. Основні напрями зовнішньої політики України : Постанова Верховної Ради України від 02.07.1993 № 3360-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-V>. – Втратила чинність.
3. План дій «Україна – Європейський Союз» (Європейська політика сусідства) : схвал. Розпорядженням Кабінету Міністрів України

від 12.02.2005 № 36-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693.

4. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України від 07.02.2019 № № 2680-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19>.

5. Про започаткування переговорів Україною та ЄС щодо укладення нового базового договору : Заява Верховної Ради України від 22.02.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-V>.

6. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>.

7. Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі : Постанова Верховної Ради України від 13.03.2014 № 874-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/874-18>.

8. Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин : Постанова Верховної Ради УРСР від 25.12.1990 № 581-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581-12>.

9. Про рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом : Постанова Верховної Ради України від 28.11.2002 № 299-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299-15>.

10. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 04.02.2005 № 115 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-05>.

11. Програма інтеграції України до ЄС : затв. Указом Президента України від 14.09.2000 № 1072/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00>.

12. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України, схвалена Європейською Радою 11 грудня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_492.

13. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу : затв. Указом Президента України від 11.06.1998 № 615/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98>. – Втратила чинність.

14. Угода про асоціацію між Україною, з однією сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони : від 27.06.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

15. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами : від 14.06.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012. – Втратила чинність.

ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

А

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ – різновид одноосібної форми правління, за якої вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади концентрувалася в руках спадкового глави держави.

АВІЛУМИ – особлива група вільного населення Стародавнього Вавилону, наділена певними перевагами та привілеями.

АВТАРКІЯ – політика держави, спрямована на створення замкнутого національного господарства, відокремленого від економіки інших країн.

АДАПТАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА – процес приведення нормативно-правових актів певної держави у відповідність до вибраного стандарту. Адаптація законодавства є окремим випадком правової інтеграції і виявом діалогу правових культур.

АДВОКАТ – повірений у судових справах, захисник. Первісне значення слова взято з лат. – «юрист, який все знає». У Римській республіці адвокатом називали кваліфікованого юриста, якого запрошували на засідання для пояснення спірних юридичних колізій. Пізніше, за доби імперії, адвокат став захисником у суді.

АВТОРИТАРИЗМ – державний лад, що ґрунтується на необмеженій особистій владі; самовладдя.

АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ – державно-правовий режим, що ґрунтується на сліпому, беззаперечному підкоренні владі, диктатурі.

АГЕНТ – особа, уповноважена установою чи підприємством на виконання службових або ділових доручень; людина, що діє в чийсь інтересах.

АГРЕСІЯ (від лат.) – «протиправне застосування сили однією держави проти іншої».

АДМІНІСТРАЦІЯ – орган управління виконавчої влади, а також влада взагалі; посадові особи управління.

АКТ – закон, указ державних органів чи постанова громадських організацій; документ, складений однією чи кількома особами, що підтверджує установлені факти чи події.

АКТ НОРМАТИВНИЙ – офіційний письмовий документ, який ухвалюється уповноваженим органом, встановлює, змінює чи скасовує норму права.

АКТ ПІДЗАКОННИЙ – офіційний документ, ухвалений компетентним органом державної влади чи уповноваженим державою іншим суб'єктом на підставі закону, відповідно до закону і в порядку його виконання.

АЛЮД – подарована знаті королівська земля, що ставала успадкованою власністю, яка могла вільно відчужуватися (Держава франків).

АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ – застосування правової норми до схожих відносин, не врегульованих правом.

АНЕКСІЯ – насильницьке приєднання всієї країни або її частини до іншої держави. Грубе порушення норм міжнародного права.

АНТИЧНИЙ ПОЛІС – община, що складалася з формально рівних громадян, які володіли виключним правом власності на основний засіб виробництва – землю; місто з околицями.

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ – рабовласницькі держави Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

АМНІСТІЯ (від гр. *amnestia* – «прощення, забуття вини») – часткове або повне звільнення від судового покарання певної категорії осіб, яке здійснюється верховною владою.

АПАРАТ – сукупність установ, органів чи осіб, які виконують певні функції державного управління.

АПЕЛА – народні збори у Стародавній Спарті.

АПЕЛЯЦІЯ – оскарження рішення суду до вищої судової інстанції з метою перегляду справи.

АРБІТРАЖ – вирішення спірних питань арбітрами, третейськими суддями; державний орган, що займається такими справами.

АРЕОПАГ – орган управління Афін, який обирав архонтів і контролював їх діяльність.

АРИСТОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА – форма правління, де формальне право брати участь у виборах найвищих органів влади належить лише певним верствам населення (Спарта, Рим та ін.).

АРИСТОКРАТІЯ – найвищий родовитий прошарок панівно-го класу, привілейована частина класу або інших соціальних груп.

АРХАГЕТИ – найвищі посадові особи у Стародавній Спарті.

АРХОНТИ – виборні найвищі посадові особи Стародавніх Афін.

АТИМІЯ – вид покарання в Афінській державі, який полягав у позбавленні правопорушника громадянських прав.

Б

БАЗИЛЕВСИ – племінні вожді Стародавньої Греції. Згодом цим терміном іменували архонтів, які займалися питаннями релігійних культів і відали судочинством у кримінальних справах.

БАЛЬЯЖІ – адміністративні одиниці, на які була поділена територія домена короля Франції.

БАНДИТИЗМ (від італ. banda – «загін») – організація озброєної групи (банди) з метою нападу на державні чи громадські установи або на окремих осіб, а також участь у такій банді або у вчиненому нею нападі.

БЕНЕФІЦІЙ – земельні ділянки разом із селянами, які надавалися франкським королем у довічне користування феодалу за службу.

БЕРЕЗНЕВІ ПОЛЯ – щорічні військові огляди народного ополчення Держави франків. Пізніше – феодалні з'їзди.

БІЛЛЬ – в Англії, США, Ірландії, Канаді та ін. законопроект, що виноситься на розгляд законодавчого органу. Ухвалений закон.

БОЙКОТ – засіб політичної та економічної боротьби. Слово утворилося від власного імені англійця, капітана Бойкота, який, будучи управителем одного з маєтків в Ірландії, жорстоко поводився з орендарями. На знак протесту останні в 1880 р. припинили з ним будь-які стосунки.

БРАХМАНИ – жрецька знать та їх родичі в Стародавній Індії.

БУЛЕ – Рада 500, законодавчий орган Афін (її члени називалися «булевлетами»).

БЮДЖЕТ – кошторис доходів і витрат держави чи підприємства. Походить від англ. budget – «гаманець, сумка», пізніше – портфель, у якому англійський міністр казначейства носив до Парламенту гроші та свій звіт.

БЮРО – від фран. «стіл, покритий сукном». Пізніше – контора, в якій письмовий стіл і стілець були специфічними меблями.

БЮРОКРАТИЗМ – система управління, за якої діяльність органів влади ускладнюється тяганиною, спрямована головним чином на забезпечення відомчих чи особистих інтересів на шкоду інтересам усього суспільства.

В

ВАЙШ'І – селяни-общинники та дрібні торговці в Стародавній Індії.

ВАРВАР (давньогрецьке *barbaros* – чужоземець, який «бурмоче щось собі під ніс», тобто розмовляє незрозумілою мовою) – зневажлива назва іноземця в Стародавній Греції та Стародавньому Римі.

ВАРНИ – особливі соціальні групи вільного населення Стародавньої Індії, нерівні за своїм суспільним становищем, правами та обов'язками; замкнуті соціальні стани.

ВАСАЛ – землевласник-феодал, який перебував у залежності від свого пана (сюзерена) і був зобов'язаний йому різними повинностями (головним чином службою).

ВАСАЛІТЕТ – система взаємовідносин між феодалами, за якої сеньйор (вищий феодал) мав верховенство над меншим феодалом (васалом).

ВЕДИ – релігійні книги у Стародавній Індії.

ВЕКСЕЛЬ – цінний папір, борговий документ, який зобов'язував боржника сплатити кредитору суму грошей у встановлений термін.

ВЕРБАЛЬНІ КОНТРАКТИ – усні договори, що набували юридичної чинності в разі дотримання певної словесної форми.

ВЕРГЕЛЬД – грошовий штраф, що сплачувався за вбивство родині потерпілого (Салічна правда).

ВЕРДИКТ – рішення судового органу, а згодом – присяжних засідателів про винуватість або невинуватість звинуваченого.

ВЕРШНИКИ – соціальна верства Стародавнього Риму, що складалася з чиновників, купців і лихварів.

ВЕТЕРАН (від лат. *veteranus* – «старий») – у Стародавньому Римі це було звання воїна, який прослужив під знаменами 20 і більше років.

ВЕТО (від лат. *veto* – «забороняю») – право відхилення главою держави ухваленого парламентом закону.

ВИБОРИ – передбачена конституцією чи іншими документами форма волевиявлення народу з метою формування органів державної влади чи місцевого самоврядування.

ВИБОРЧЕ ПРАВО – система правових норм, що регулюють виборчі відносини в державі.

ВИБОРЧИЙ ЦЕНЗ – спеціальні умови надання громадянам виборчих прав (наприклад, володіння майном, рівень освіченості, термін проживання в державі або на певній території тощо).

ВИДИ ПОКАРАНЬ – установлений законом обов'язковий перелік покарань за ступенем їх тяжкості чи за іншим принципом.

ВИМОРОЧНЕ МАЙНО – майно, яке залишилось після власника без спадкоємця.

ВИГИ – партія промислової буржуазії, яка обстоювала принципи лібералізму.

ВІЛЛАНИ – особисто вільні селяни (Франція).

Г

ГАНА – родова община у Стародавній Індії, яка згодом трансформувалась у територіальну общину.

ГЕЛІЕЯ – суд присяжних в Афінах, який володів законодавчими повноваженнями, остання інстанція законодавства.

ГЕНЕРАЛЬНІ ШТАТИ – загальнофранцузьке зібрання представників трьох станів суспільства доби станово-представницької монархії.

ГЕНОЦИД – знищення окремих груп населення або цілих народів за расовою, національною чи релігійною ознакою.

ГЕОМОРИ – дрібні землероби (Афіни).

ГЕРУСІЯ – збори старійшин найсильніших і найвпливовіших родів Спарти, головний орган державної влади, до складу якого входили 28 геронтів із віковим цензом 60 років та два архагети.

ГЕРЦОГСТВО – велике територіальне прикордонне об'єднання, що складалося з кількох округів (Держава франків).

ГЕТЕРА – освічена неодружена жінка в Стародавній Греції, яка вела вільний, незалежний спосіб життя.

ГІЛЬДІЯ – купецька або ремісничка корпорація (об'єднання).

ГРАФ – посадова особа, призначена франкським королем для управління округом.

ГРОМАДЯНСТВО – політико-правовий зв'язок держави та особи, який, з одного боку, поширює на особу державну владу; а з іншого – забезпечує здійснення прав особи та її обов'язків як на території держави, так і за її межами.

Д

ДВІЧІ НАРОДЖЕНІ – у Стародавній Індії представники трьох вищих варн, над якими здійснювався спеціальний обряд «другого народження», що надавало їм особливого привілейованого становища у суспільстві.

ДЕКЛАРАЦІЯ – офіційна або урочиста програмна заява, назва деяких офіційних документів з повідомленням якихось даних.

ДЕКРЕТИ – судові рішення, винесені римським імператором (джерело римського права). Пізніше – один із видів нормативно-правових актів, які видавалися органами державної влади.

ДЕКУМ, ЛУБУТТУМ – командні посади в армії вавилонського царя.

ДЕЛІКТ – будь-яке правопорушення, тобто вчинення дії, що суперечить закону.

ДЕМИ – територіальні одиниці в Афінах, на які поділялися *філи*.

ДЕМІУРГИ – ремісники (Афіни).

ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА – форма правління, за якої право участі у виборах органів влади належить усім громадянам країни (Афіни).

ДЕНАРІЙ – срібна монета Держави франків, що дорівнювала 1/40 соліда (Салічна Правда).

ДЕНОНСАЦІЯ – повідомлення однією стороною іншої про припинення дії укладеного між ними договору.

ДЕПАРТАМЕНТ – відділ міністерства або найвищої державної установи; адміністративно-територіальна одиниця у Франції.

ДЕРЖАВА – суверенна, територіальна організація влади, яка володіє спеціальним апаратом примусу і здатна завдяки праву робити свої веління загальнообов'язковими для всього населення країни, здійснювати управління в соціально неоднорідному суспільстві.

ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ – система державних органів, призначених виконувати певні визначені їм функції і забезпечувати роботу державного механізму.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА – авторитетна сила, здатна відповідними засобами і методами чинити вплив на поведінку людей у суспільстві.

ДЕРЖАВНА ЗРАДА – один із злочинів проти держави, який полягав у зумисному вчиненні діянь, що заподіяли чи можуть заподіяти шкоду суверенітету, територіальній цілісності чи безпеці держави.

ДЕЦИМАЦІЯ – особлива процедура покарання солдатів у римській армії, яка полягала у покаранні смертю кожного десятого з підрозділу.

ДЖАТІ (ЧАТІ) – найвища посадова особа у Стародавньому Єгипті.

ДЖЕНТРИ – нове дворянство в Англії.

ДИКТАТОР – найвища посадова особа в Римі, якій вручалась влада за надзвичайних обставин. Особа, якій надано необмежену владу в певній галузі управління.

ДИКТАТУРА – нічим не обмежена, не заборонена жодними законами влада, що спиралася на пряме насилля.

ДИРЕКТИВА – керівна вказівка, розпорядження, наказ.

ДИСКРИМІНАЦІЯ – обмеження в правах, позбавлення рівноправ'я.

ДІСТА – в Афінах щоденна плата учаснику судового засідання, яка дорівнювала денному заробітку середнього афінянина.

ДОКИМАСІЯ – перевірка перед буле або судом громадян Афін, які обиралися на державну посаду (магістратуру), щодо їх відповідності критеріям, необхідним для того, щоб обіймати цю посаду.

ДРАХМА – срібна монета в Стародавній Греції.

ДАВНЬОСХІДНА ДЕСПОТІЯ – форма правління, яка характеризувалась: а) необмеженою владою монарха; б) зосередженням у його руках релігійної влади; в) наявністю централізованого розгалуженого чиновницького апарату; г) визнанням монарха верховним власником землі.

ДХАРМАШАСТРИ – збірники релігійно-правових приписів – дхарм у Стародавній Індії.

Е

ЕВОКАЦІЯ – право королівської юстиції Франції брати до свого розгляду будь-які справи з некоролівського суду.

ЕВПАТРИДИ – панівна верхівка в Афінах, знать.

ЕДИКТИ – публічні оголошення правил, які обнародували консули, претори та інші магістрати під час вступу на посаду в Стародавньому Римі.

ЕДИЛИ – посадові особи у Стародавньому Римі, які виконували поліцейські функції.

ЕККЛЕСІЯ – народні збори в Афінах та інших грецьких полісах.

ЕН – титул вождя-жреця Стародавнього Вавилону мирного часу.

ЕНСИ – правителі окремих міст і територій Стародавнього Вавилону.

ЕПОНІМ – перший архонт Стародавніх Афін, наділений судовими повноваженнями у питаннях шлюбно-сімейних та спадкових відносин.

ЕФОРАТ – орган державного управління у Спарті (5 осіб), який здійснював контроль за діяльністю герусії та архагетів, а також виконував судові функції.

ЕХИНИ – глиняні або мідні посудини, у які клались і запломбовувалися докази до закінчення попереднього розслідування.

Є

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ – процес політичної, юридичної, економічної, соціальної та культурної інтеграції європейських держав.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ – міжнародна міжурядова організація регіонального характеру інтеграційного й наднаціонального типу, якій притаманні риси федеративної держави та міжнародної організації.

Ж

ЖУРИ (мале і велике) – суд присяжних (Англія).

З

ЗАГАЛЬНЕ ПРАВО – однотипні норми права, які склались на основі практики королівських роз'їзних судів Англії і застосовувались в усій державі.

ЗАКОН – нормативний акт, що регулює найважливіші відносини в державі й має найвищу юридичну силу щодо актів інших державних органів та організацій.

ЗАКОНОДАВЕЦЬ – орган або особа, що встановлює закони.

ЗВИЧАЇ – правила поведінки людей, що склалися у процесі їх співжиття і закріпилися внаслідок довготривалого їх застосування.

І

ІЄРАРХІЯ – порядок підпорядкування нижчих чинів чи посад вищим.

ІЛКУ (ІЛЬК) – земля, будинки та інвентар, надані чиновнику або воїну за службу в Стародавньому Вавилоні. Ця власність не могла відчужуватися (продаватися, заповідатися, даруватися тощо).

ІЛОТИ – поневолені Спартою жителі провінцій, які вважалися колективною власністю держави. Ілотія була специфічною формою рабства.

ІМПЕРАТИВ – безумовна, категорична вимога, повеління.

ІМПЕРІЯ – складна багатонаціональна держава, що утворилася в результаті приєднання (добровільного чи примусового)

нових територій, і в якій є абсолютною залежність її складових частин від верховної влади.

ІМПІЧМЕНТ – вираження недовіри однієї з гілок влади іншій, яка має своїм наслідком вихід останньої у відставку. Бере свій початок з Англії кінця ХІХ ст. Таку процедуру запровадив Парламент з метою підпорядкування своєму контролю органів державного управління. Процедура полягала у порушенні палатою громад перед палатою лордів (як найвищим судом держави) звинувачення проти певної посадової особи, яка підозрювалася у зловживанні владою.

ІМУННІ ГРАМОТИ – офіційні документи, які видавалися королівською владою світським земельним магнатам, монастирям та церквам і вилучали відповідну територію з-під дії судової, поліцейської, фінансової та ін. юрисдикції державної влади.

ІНКВІЗИЦІЯ – особлива церковна установа, слідчий і каральний орган, метою якого було здійснення організованого терору щодо противників церкви.

ІНКРИМІНУВАТИ – висунути комусь звинувачення в чомусь.

ІНСИНАУЦІЯ – наклепницька вигадка з метою запламування, зганьблення будь-кого.

ІНСТИТУТ ПРАВА – певна галузь права, яка містить у собі правові норми, що регулюють якісно однорідні або тотожні суспільні відносини.

ІНТЕНДАНТИ – особливі уповноважені королівського уряду на місцях, які керували місцевою адміністрацією і судом (Франція).

ІНТЕРВЕНЦІЯ – збройне втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої країни.

К

КА – міра ємкості (0,84 літра) в Стародавньому Вавилоні.

КАЗУЇСТИЧНА ФОРМА ПРАВА – викладення правових норм не у загальному, абстрактному вигляді, а у формі конкретних випадків (казусів).

КАМЕРАРІЙ – чиновник у Франції, завідувач королівською казною.

КАНОНІЧНЕ ПРАВО – сукупність правових і релігійних норм, створених церквою для регулювання відносин усередині церковної організації, а також між церквою та світськими особами.

КАНЦЛЕР – найвища посадова особа у Франції доби станово-представницької монархії, яка здійснювала поточне управління державою і контроль за діяльністю чиновників.

КАПТУЛЯРІЇ – законодавчі постанови королівської влади (Держава франків).

КАСТИ – особливі замкнуті суспільні групи населення в Стародавній Індії, які розрізнялися за своїми професійними заняттями і місцем в економічному житті держави.

КВЕСТОРИ – помічники консулів у Римі, що відали попереднім слідством у кримінальних справах, управляючи казначейством та архівами.

КВОРУМ – певна кількість учасників зібрання чи засідання, достатня для визнання його правомочним.

КЛЕР – земельна ділянка разом з рабами (ілотами), яка надавалась у користування громадянину Спарти та не могла відчужуватися.

КЛІЄНТ – людина, що перебувала в особистій залежності від повновладного члена римської общини – римського громадянина.

КОЛЕГІЯ – група посадових осіб, які утворюють адміністративний, дорадчий чи розпорядчий орган.

КОЛЕГІЯ СТРАТЕГІВ – державна установа в Афінах, що складалася з 10 осіб і відала військовими справами.

КОЛОНИ – суспільний прошарок залежного населення Риму періоду імперії, орендатори земельних ділянок.

КОМЕНДАЦІЯ – добровільне самовіддання селянина під покровительство патрона (захисника).

КОМПЦІЇ – народні збори в Римі (куріатні, трибутні, центуріатні).

КОМПОЗИЦІЯ – система штрафів, які сплачувалися родичам убитого замість кровної помсти.

КОМУНА – орган місцевого самоврядування (Франція).

КОНСТИТУЦІЇ – у Стародавньому Римі законодавчі акти загальнодержавного значення, які видавались принцепсами та імператорами.

У сучасній науці конституційного права термін «конституція» застосовується у двох значеннях.

Конституція юридична – система правових норм, які регулюють найбільш важливі політико-правові відносини, що визначають форму держави та основи правового статусу особи. Вони мають найвищу юридичну силу і змінюються в ускладненому порядку.

Конституція фактична – це відображення реального стану системи фундаментальних суспільних відносин, що характеризують процес здійснення публічної влади в державі.

КОНСТИТУЦІЯ ЄС – міжнародний договір, покликаний відігравати роль конституції Європейського Союзу і замінити всі колишні установчі акти ЄС. Конституція ЄС була підписана в Римі 29 жовтня 2004 р., однак чинності не набула.

КОНСУЛИ – магістрати в Стародавньому Римі, які володіли найвищою владою (військовою, судовою тощо).

КОНТРАСИГНАТУРА – особлива процедура, яка полягала в тому, що всі акти виконавчої влади, крім підпису короля, мали підписуватися відповідним міністром.

КОПЕНГАГЕНСЬКІ КРИТЕРІЇ – визначені вимоги, що висувуються до держав-кандидатів на вступ до Європейського Союзу.

КОПГОЛЬДЕРИ – нащадки колишніх кріпаків, які за користування своїми земельними ділянками продовжували виконувати феодалні повинності (Англія).

КОРОЛІВСЬКА КУРІЯ (Велика рада) – загальнодержавний орган державної влади і управління феодалної Франції, з'їзд найбільших феодалів країни.

КОРУПЦІЯ – підкуп державних, політичних або громадських діячів, посадових осіб державного апарату, вчинений особою в певних інтересах.

КУТЮМИ – місцеві звичаї (Франція).

Л

ЛАТИФУНДІЯ – велике землеволодіння, помістя.

ЛЕГАТИ – посадові особи, що очолювали провінції у Стародавньому Римі.

ЛЕГІСТИ – королівські юристи, освічені люди, що оволоділи курсом римського права. Найбільш впливова група посадових осіб при французькому королі доби середньовіччя.

ЛЕН – у середньовіччі земельне володіння, надане васалу; право на таке володіння надавалося взамін на виконання повинностей васала перед сеньйором.

ЛІТЕРАЛЬНІ КОНТРАКТИ – договори, укладені в письмовій формі в Стародавньому Римі.

ЛІТИ – категорія залежних людей (Держава франків).

ЛІТУРГІЯ – повинності на користь держави, що накладалися на заможні верстви Афінської держави.

ЛУГАЛЬ – військовий вождь Стародавнього Вавилону, згодом – вавилонський цар.

ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРИАТ – соціальний прошарок населення Стародавнього Риму, що складався зі збіднілих, розорених верств, позбавлених засобів виробництва.

М

МАГІСТРАТУРА – сукупність посадових осіб Римської республіки, її магістратів.

МАЙОРАТ – система успадкування, що зародилася за феодалізму, за якої нерухоме майно переходить до старшого сина або старшого у цьому роду.

МАНДАТИ – інструкції, які римський імператор видавав своїм чиновникам чи республіканським магістратам.

МАНТРИПАРИШАД – зібрання царських сановників в Стародавній Індії, дорадчий колегіальний орган при раджі.

МАРКА – територіальна сільська община (Західна Європа).

МАРШАЛ – у Державі франків начальник кінного королівського війська.

МЕДИМН – міра ємкості для зерна – 52,4 л (Афіни).

МЕТЕКИ – іноземці, що переселилися до Афін з інших держав Греції. Позбавлені політичних прав.

МІНІСТЕРІАЛИ – найвищі посадові особи Держави франків.

МІСДИМІНОР – проступки, незначні правопорушення (феодална Англія).

МОНАРХІЯ – форма правління, за якої верховна влада в державі повністю чи частково здійснюється однією особою, що належить до правлячої династії.

МУНІЦИПАЛІТЕТ – орган місцевого самоуправління.

МУШКЕНУМИ – група вільного населення Стародавнього Вавилону, яка зазвичай була позбавлена власних засобів виробництва і жила за рахунок оренди землі.

Н

НДІТУМ, ЕНТУМ – жриці вавилонського храму.

НАВКРАРІЇ – округи Афіньського полісу. Їх громадяни були зобов'язані спорядити за власні кошти корабель та укомплектувати його екіпажем.

НАРОДНІ ТРИБУНИ – плебейська установа влади в Стародавньому Римі, яка мала «право вето» на рішення будь-якої посадової особи чи сенату.

НАТУРАЛІЗАЦІЯ – набуття в індивідуальному порядку іноземцем громадянства іншої країни за його заявою.

НЕКСУМ – договір, пов'язаний із самозакладом боржника в Стародавньому Римі.

НОМАРХ – глава ному (адміністративно-територіальної одиниці Стародавнього Єгипту), що уособлював найвищу судову та адміністративну владу на місцях.

НУБАНДА – найвищий чиновник Стародавнього Вавилону, доглядач царського палацу.

О

ОВАЦІЯ – урочиста церемонія в'їзду до Риму полководця, під час якої в жертву приносилася вівця.

ОКУПАЦІЯ – тимчасове насильницьке зайняття території іншої держави без набуття суверенних прав на неї.

ОКТРОЮВАННЯ (франц. – жалувати, дарувати) – одноосібний акт, яким монарх закріплює або змінює державний лад, умови здійснення політичної влади.

ОЛІГАРХІЯ – політичне й економічне панування аристократичної верхівки держави.

ОПТИМАТИ (НОБЛІ) – найвищий соціальний прошарок населення Стародавнього Риму періоду імперії, власники латифундій.

ОРДАЛІЯ – система випробувань певної особи (звинувачуваного, свідка), за результатами якої вона визнавалася винуватою або виправданою, а її свідчення – правдивими чи брехливими.

ОРДОНАНС – королівський указ (феодална Франція).

ОСТРАКІЗМ – процедура публічного вигнання небезпечної для наявного ладу в Афінах людини (на 10 років) за допомогою голосування остраконами (глиняними черепками).

П

ПАТИ – адміністративно-територіальні округи Держави франків.

ПАЙОК – спеціальні гроші, які видавались афінянам за відвідування театру.

ПАЛАТИНИ – радники французького короля, виконавці його особливих доручень.

ПАРЦЕЛЛА – невелика ділянка землі, яка здавалася в орєнду дрібним виробникам і вільновідпущеникам.

ПАТРИЦІЇ – повноправні громадяни Риму, члени римської общини.

ПАТРИЦАТ – привілейована верхівка міського населення держав Західної Європи.

ПАТРОН – повноправний громадянин Стародавнього Риму, покровитель клієнта.

ПЕКУЛІЙ – земельна ділянка, яка надавалася у користування рабам у Стародавньому Римі.

ПЕРЕГРИНИ – «чужаки», жителі завойованих Римом земель, іноземці.

ПЕРІЕКИ – «сусіди», жителі периферійних гірських районів Спарти, позбавлені політичних прав.

ПЛАН ДІЙ «Україна – ЄС» – двосторонній політичний документ, який дав змогу суттєво розширити двостороннє співробітництво України з Європейським Союзом без внесення змін до чинної договірно-правової бази.

ПЛАН МАРШАЛЛА – програма економічної допомоги Європі після Другої світової війни, презентована в 1947 р. держсекретарем США Джорджем К. Маршаллом, яка почала діяти в квітні 1948 р. Однією з цілей програми була протидія поширенню впливу СРСР і соціалістичних ідей на країни Західної Європи.

ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ – санкціоноване державою звичаєве правило поведінки загального характеру.

ПРЕВОТАЖІ – округи, на які поділялися бальяжі (феодална Франція).

ПРЕКАРІЙ – система закабалення селян у державі франків, яка полягала у переданні селянинові певної частки землі у користування.

ПРЕТОРИ – заступники консулів у Стародавньому Римі. Командували легіонами, керували загонами поліції, здійснювали правосуддя.

ПРИВАТНЕ ПРАВО – сукупність правових норм, спрямованих на врегулювання і захист особистих інтересів індивідуума.

ПРИНЦЕПС – формально найвищий республіканський магістрат у Стародавньому Римі, наділений надзвичайною владою та довічним управлінням.

ПРОВІНЦІЇ – підкорені Римом держави й території, значно віддалені від центру.

ПРОВОКАЦІЯ – апеляція на смертні вироки, винесені диктатором у Стародавньому Римі.

ПРОКУРАТУРА – група особливо довірених осіб французького короля – прокураторів, офіційно уповноважених стежити за дотриманням інтересів корони під час судового розгляду загальнодержавних, місцевих і навіть приватних справ. Згодом почали виступати як обвинувачі у судах.

ПРОМУЛЬГАЦІЯ – обнародування певного державного акта.

ПРОТЕКТОРАТ – форма залежності, за якої слабша країна, формально зберігаючи свій державний устрій і деяку самостійність у внутрішніх справах, фактично підпорядковувалася сильнішій державі.

ПРОТЕКЦІОНІЗМ – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

Р

РАБСТВО – стан повної залежності однієї людини від іншої, за якої залежна особа (раб) стає власністю свого господаря – рабовласника. За своїм статусом раб є не суб'єктом права, а лише його об'єктом.

РАХІНБУРГИ – виборні судді, знавці звичаїв та законів у франків V–VIIIст.

РЕВАНШИЗМ – політика, орієнтована на помсту іншій державі за поразку у війні.

РЕГЕНТ – тимчасовий правитель монархічної держави.

РЕКВІЗИЦІЯ – примусове вилучення на користь держави майна власника з подальшим відшкодуванням його вартості власнику.

РЕСКРИПТ – відповідь римського імператора на запитання приватної особи або магістрату, що мала силу закону.

РЕСТИТУЦІЯ (у міжнародному праві) – повернення за мирним договором майна, неправомірно вилученого під час війни однією державою з території іншої держави.

РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРАВА – процес запозичення і засвоєння римських юридичних концепцій, поглядів, понять і конструкцій, що розпочався у середньовічній Європі. Рецепцією в праві називають запозичення однією державою більш розвинутого права іншої держави, тобто правову акультурацію.

РІДДА – відступництво, віровідступництво.

РОБЕРІ – в англо-американському праві пограбування з насильством або розбій (залежно від обставин).

РОЯЛІСТ – прихильник королівської влади, монархіст.

С

САТЕЛІТ – озброєний слуга-охоронець у Стародавньому Римі.

СЕКВЕСТР – заборона на користування майном, яка накладається органом влади.

СЕНАТ – головний орган влади і значною мірою орган безпосереднього управління в республіканському Римі.

СЕНУЛОМА – норма з галузі сімейного права Законів Ману, яка допускала шлюб чоловіка вищої варни з жінкою нижчої сусідньої варни.

СЕГРЕГАЦІЯ – одна із крайніх форм расової дискримінації, що полягає у примусовому відокремленні всіх рас від європеїдної (у США була узаконена до кінця 1950-х рр., у ПАР – до початку 1990-х рр. у формі апартеїду; за сучасним міжнародним правом належить до найтяжчих міжнародних злочинів).

СЕПАРАТИЗМ – прагнення до відокремлення, відособлення.

СЕРВИ – особисто залежні від сеньйора селяни у феодальній Франції.

СЕРВИТУТИ – особливі визначені законом права користування чужою власністю.

СИКЛЬ – одиниця ваги в Стародавньому Вавилоні, що дорівнювала 8,4 г (1/60 міни).

СИНКРЕТИЗМ ПРАВА – внутрішня неподільність права, поєднання його з іншими соціонормативними регуляторами (звичаями, традиціями, релігійними віруваннями, обрядами, мораллю тощо).

СИНОЙКІЗМ – злиття кількох територіальних общин в одне місто-поліс (Стародавня Греція).

СИСТЕМА СЮЗЕРЕНІТЕТУ-ВАСАЛІТЕТУ – ієрархічна система підпорядкування соціальних прошарків класу феодалів від нижчого до вищого.

СІКОФАНТИ – особи в Афінах, які промишляли підготовкою і направленням до відповідних органів доносів на громадян. За донос одержували грошову винагороду або частку конфіскованого майна.

СІСАХФІЯ – реформа боргового рабства в Афінах, що призвела до його ліквідації.

СОЛІД – золота монета у франків (Салічна правда).

СТАНОВИЙ ПОДІЛ НАСЕЛЕННЯ – полягає у закріпленні особливого юридичного місця в державі для кожної соціальної верстви чи класу.

СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА МОНАРХІЯ – форма правління, яка являла собою союз королівської влади і містян (бюргерства) для боротьби проти феодалної анархії та уособиці.

СТАТУТНЕ ПРАВО – сукупність законодавчих актів короля, ухвалених спільно з Парламентом (Англія).

СУВЕРЕН – носій верховної державної влади.

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ – основний принцип загального права, який полягав у тому, що індивідуально-правове рішення вищого суду є обов'язковим під час розгляду аналогічних справ таким самим або нижчим судом (Англія).

СУПЕРФІЦІЙ – право користування спорудою, зведеною на чужій земельній ділянці (римське право).

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ФОРМАЦІЯ – це людське суспільство на певному етапі історичного розвитку, якому притаманні відповідний економічний лад, певний спосіб виробництва та єдність продуктивних сил і виробничих відносин.

Т

ТАЛІОН – своєрідна система покарань за принципом «око за око». Головна її відмінність від кровної помсти полягала у тому, що покарання за системою таліону здійснювалося не самим потерпілим чи його родичом, а посадовими особами держави.

ТАМКАР – великий торговець Стародавнього Вавилону, який користувався певними привілеями і покровительством з боку царської влади.

ТЕОКРАТІЯ – форма правління, за якої глава духовенства (церкви) є одночасно главою держави.

ТИРАН – правитель у Стародавній Греції, який незаконно (тобто не за обранням) захопив владу.

ТОКСОТИ – афінські раби, з яких склались загони міської поліції.

ТОРІ – партія земельної аристократії та фінансової верхівки, яка обстоювала консервативні позиції (Англія).

ТРИЗН – «зрада», вид кримінального злочину (середньовічна Англія).

У

УЗУРПАТОР – особа, що незаконно захопила владу або привласнила собі певні чужі права чи заслуги.

Ф

ФАРАОН – верховний правитель Стародавнього Єгипту.

ФЕЛОНІЯ – тяжкий кримінальний злочин за феодалним правом Англії.

ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА – політична організація класу феодалів, за допомогою якої він здійснював свою владу щодо інших верств населення.

ФЕОДАЛЬНА РЕНТА – економічна основа реалізації феодалної власності (відробіткова, натуральна та грошова).

ФЕОДАЛЬНЕ ПРАВО – зведена в закон воля класу феодалів; його основним завданням було юридичне оформлення і врегулювання монопольного права власності феодалів на землю та неповної власності на залежних селян для забезпечення політичного й економічного панування феодалів.

ФЕТИ – незаможні верстви афінського суспільства.

ФЛА – територіальний округ в Афінах.

ФОРУМ – площа в Стародавньому Римі, на якій скликалися народні збори, ярмарки і здійснювався суд. Центр політичного життя Риму. Згодом цим терміном називали місце публічних виступів і висловлювань, широкі представницькі збори (конференції, конгреси, з'їзди тощо).

ФРИГОЛЬДЕРИ – власники землі (феодална Англія), що володіли нею довічно або спадково на підставі вільного держання. Земельні володіння фригольдерів могли вільно відчужуватися.

ФРУМЕНТАРІЙ – агенти таємної поліції в Римі.

Х

ХАКЕР – особа, яка чинить незаконні дії в сфері інформатики.

ХАРТІЯ – грамота, політичний документ з основними вимогами широкого загалу чи окремих верств населення країни.

ХОЛОКОСТ – знищення єврейського населення внаслідок нацистської політики геноциду (1933–1945 рр.)

Ц

ЦЕРЕМОНІЯ – офіційний урочистий акт, який здійснюється за попередньо розробленим планом (протоколом) за певними правилами або традиціями.

ЦЕНЗИВА – спадкове володіння земельною ділянкою з обов'язком виконувати суворо фіксовані звичаєвим правом повинності на користь сеньйора (феодална Франція).

ЦЕНЗОРИ – посадові особи в Римі, які відали переписом населення і визначенням майнового цензу, стежили за дотриманням громадянами правил поведінки та моралі.

ЦЕХ – союз ремісників певної професії.

Ч

ЧАНДАЛИ – «недоторканні», відкинуті суспільством – найнижчий прошарок населення Стародавньої Індії (м'ясники, кати, сміттярі, працівники кладовищ тощо).

Ш

ШАККАНАКУ – обласні правителі у Стародавньому Вавилоні, намісники царя.

ШАНТАЖ – вимагання шляхом погрози, залякування розголошенням компрометуючих чи ганебних відомостей з метою отримання певної матеріальної чи іншої вигоди.

ШАПРУМ – окружні правителі у Вавилоні, які відповідали за підтримання порядку в округах і своєчасну сплату податків, стежили за виконанням царських та державних повинностей і відали місцевими збройними силами.

ШАРІАТ – сукупність релігійних та юридичних норм мусульманського права, що ґрунтуються на Корані та інших релігійно-богословських джерелах.

ШАХІД (у множині – «шухада»; дослівно – «свідок») – в ісламі поняття «шахід» має подвійне значення: 1) свідок на суді; 2) віруючий, який прийняв мученицьку смерть, воюючи проти ворогів.

Ю

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ – спеціальна галузь діяльності, що стосується вивчення держави та права і професійної діяльності юриста.

ЮРИСТ – фахівець у галузі юриспруденції, який має професійні, тобто фундаментальні, правові знання і використовує їх для потреб того чи іншого виду юридичної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ»

1. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс ; пер. со швед. – М. : Наука, 1996. – 395 с.
2. Аракелян М. Р. Право Європейського Союзу : підручник / М. Р. Аракелян, М. Д. Василенко. – Одеса : Фенікс, 2012. – 390 с.
3. Баймуратов М. О. Модифікації державного суверенітету в умовах європейської інтеграції в контексті взаємовідносин Європейського Союзу з державами-членами : монографія / М. О. Баймуратов, Ю. С. Хоббі. – Суми : Університет. книга, 2013. – 300 с.
4. Бачко Б. Как выйти из Террора? Термидор и Революция / Б. Бачко. – М. : Baltus, 2006. – 348 с.
5. Бельсон Я. История государства и права США / Я. Бельсон, К. Ливанцев. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1982. – 167 с.
6. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / В. Бернхем. – Київ : Україна, 1999. – 554 с.
7. Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів і до 1945 р. / С. Й. Бобилева ; за ред. Н. Є. Бойцун. – Дніпропетровськ : РВВ, 2003. – 528 с.
8. Боботов С. В. Введение в правовую систему США / С. В. Боботов, И. Ю. Жигачев. – М. : Норма, 1997. – 322 с.
9. Богоненко В. А. Кодекс Наполеона. Историко-правовой аспект / В. А. Богоненко. – Минск : А. Н. Вараксин, 2014. – 244 с.
10. Бондарчук Л. В. Європейський Союз та основні етапи його створення, наслідки та механізм взаємодії / Л. В. Бондарчук,

Л. В. Литвинюк, А. В. Дорох // Молодий учений. – Серія: Економічні науки. – 2018. – № 5 (57). – С. 681–684.

11. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Центр навч. літ., 2016. – 872 с.

12. Бостан Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – Київ : Центр учб. літ., 2008. – 730 с.

13. Василенко А. Канадська багатокультурність та становлення етнополітичного права / А. Василенко // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 55–59.

14. Велика Є. С. Види покарань у праві держав Стародавнього Сходу / Є. С. Велика // Право і Безпека. – 2010. – № 5 (37). – С. 57–61.

15. Войціховський А. В. Відносини України з Європейським Союзом у безпековій політиці / А. В. Войціховський // Юстиція, свобода і безпека як сфери європейської інтеграції України : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 3 берез. 2014 р.) / за ред. В. О. Серьогіна. – Харків : Рейтинг, 2014. – С. 17–20.

16. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник / А. В. Войціховський. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. – 544 с.

17. Войціховський А. В. Україна на шляху європейської інтеграції: сучасний стан й перспективи / А. В. Войціховський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія: Право. – 2009. – Вип. 6. – № 872. – С. 158–162.

18. Волков И. М. Законы вавилонского царя Хаммураби / И. М. Волков. – М. : Товарищество А. А. Левенсона, 1914. – 88 с.

19. Воробьев В. П. Государство Израиль: правовые основы возникновения и статус личности / В. П. Воробьев. – М. : Нац. обозрение, 2001. – 167 с.

20. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. –

перша половина VI ст. н. е.) : монографія / О. А. Гавриленко. – Харків : Парус, 2006. – 352 с.

21. Гейзель З. Политические структуры государства Израиль / З. Гейзель. – М. : ИИИиБВ, 2001. – 391 с.

22. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. П. Глиняний. – Київ : Істина, 2010. – 768 с.

23. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства : учебник / В. Г. Графский. – М. : Норма, 2000. – 744 с.

24. Грубінко А. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / А. Грубінко. – Тернопіль : ТНЕУ, 2010. – 392 с.

25. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Междунар. отношения, 1967. – 400 с.

26. Даниленко Л. І. Перспективи та виклики євроінтеграційних процесів для України : навч.-метод. матеріали / Л. І. Даниленко, І. В. Поліщук. – Київ : НАДУ, 2013. – 132 с.

27. Дахно І. І. Право Європейського Союзу : навч. посіб. / І. І. Дахно. – Київ : Центр учб. літ., 2018. – 415 с.

28. Дедурін Г. Г. Деформація правоохоронної функції держави у Німеччині внаслідок встановлення нацистської диктатури / Г. Г. Дедурін // Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : тези доп. круглого столу (м. Харків, 27 жовт. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2017. – С. 72–74.

29. Дедурін Г. Г. Історична практика застосування «сухого закону» в Росії / Г. Г. Дедурін // СРСР та США: плюси та мінуси. Формування тверезого способу життя в сім'ї та суспільстві. – Львів : ЛНМУ ім. Данила Галицького, 2016. – С. 105–110.

30. Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції : монографія / за заг. ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Київ : Ред. журн. «Право України» ; Харків : Право, 2013. – 336 с.

31. Долиновский С. Л. Становление и развитие парламентской монархии в Великобритании / С. Л. Долиновский // История государства и права. – 2008. – № 17. – С. 35–37.

32. Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер / И. М. Дьяконов. – М. : Изд-во восточ. лит., 1959. – 304 с.

33. Європейське право: право Європейського Союзу : у 4 кн. / О. М. Лисенко, В. І. Муравйов, О. В. Святун та ін. – Київ : Ін Юре, 2015. – Кн. 1: Інституційне право Європейського союзу. – 312 с.

34. Жорес Ж. Социалистическая история Французской революции : в 6 т. / Ж. Жорес. – М. : Прогресс, 1976. – Т. 1–6.

35. Загуменна Ю. О. Досвід зарубіжних країн у забезпеченні громадської безпеки / Ю. О. Загуменна // Юстиція, свобода і безпека як сфери європейської інтеграції України : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 3 берез. 2014 р.) / за ред. В. О. Серьогіна. – Харків : Рейтинг, 2014. – С. 31–34.

36. Загуменна Ю. О. Органи охорони громадського порядку в державах Стародавнього світу / Ю. О. Загуменна // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 черв. 2010 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2010. – С. 196–199.

37. Захарченко П. П. Історія держави та права України : навч. посіб. / П. П. Захарченко. – Київ : Ун-т «Україна», 2005. – 208 с.

38. Инако Ц. Современное право Японии / Ц. Инако ; пер. с япон. В. В. Батуренко. – М. : Прогресс, 1981. – 272 с.

39. Іваницька О. Країни Латинської Америки (1918–1939) / О. Іваницька. – Київ : Освіта, 2001. – 209 с.

40. Іваницька О. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002) : навч. посіб. / О. Іваницька. – Вінниця : Фоліант, 2003. – 560 с.

41. Історія держави і права зарубіжних країн (середні віки та ранній новий час) : навч. посіб / за ред. Б. Й. Тищика. – Львів : Світ, 2006. – 695 с.

42. Історія держави і права зарубіжних країн / за заг. ред. О. М. Джужи. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Атіка, 2006. – 256 с.

43. Історія держави і права зарубіжних країн / О. М. Джуджа, В. Калиновський та ін. – Київ : Атіка, 2012. – 372 с.

44. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / за ред. Л. М. Маймескулова. – Харків : Право, 2011. – 520 с.

45. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / О. М. Бандурка, Д. В. Швець, М. Ю. Бурдін та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Майдан, 2020. – 617 с.
46. Історія держави і права зарубіжних країн у схемах / уклад. С. І. Власенко та ін. – Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2007. – 35 с.
47. Історія держави та права зарубіжних країн : словник-довідник / уклад. Д. Г. Каюк. – Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС України, 2003. – 180 с.
48. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу : монографія / за заг. ред. І. В. Яковюка. – Київ : Ред. журн. «Право України», 2012. – 208 с.
49. Калашников В. М. Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607–1775 рр.) : монографія / В. М. Калашников, В. М. Малишко ; за ред. і з передмов. І. Б. Усенка. – Київ : Логос, 2015. – 406 с.
50. Карлейль Т. История Французской революции / Т. Карлейль ; пер с англ. Ю. В. Дубровина, Е. А. Мельникова. – М. : Мысль, 1991. – 575 с.
51. Ковальова С. Г. Історія держави і права зарубіжних країн: запитання та відповіді : навч. посіб. / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2009. – 222 с.
52. Кокотов С. Становление Канады как суверенного государства: от доминиона к королевству / С. Кокотов // Сервис в России и зарубежом. – 2015. – № 1. – С. 134–147.
53. Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС : монографія / Т. В. Комарова. – Харків : Право, 2018. – 528 с.
54. Конституція Бразилії : від 05.10.1988 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.krugosvet.ru/enc/gosudarstvo-i-politika/braziliya-konstitutsiya>.
55. Кравчук М. Правова система США / М. Кравчук. – Київ : Норма-Друк, 2004. – 136 с.
56. Крашенинникова Н. А. Индусское право: история и современность / Н. А. Крашенинникова. – М., 1982. – 192 с.

57. Крашенинникова Н. А. Происхождение права в Древней Индии / Н. А. Крашенинникова // Правоведение. – 1977. – № 1. – С. 85–93.

58. Крестовська Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія-практикум / Н. М. Крестовська, О. Ф. Цвіркун. – Харків : Одісей, 2010. – 488 с.

59. Кривошея І. Історія Великої Британії / І. Кривошея, О. Барвінок. – Київ : КНТ, 2017. – 208 с.

60. Крымский А. Е. История мусульманства / А. Е. Крымский. – М. : Кучково поле, 2003. – 464 с.

61. Кузьминець О. В. Історія держави і права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник) / О. В. Кузьминець, Є. С. Дурнов, Ю. В. Сокур. – Київ : НАВС, 2012. – 242 с.

62. Кучера С. Р. История, культура и право Древнего Китая : собр. тр. / С. Р. Кучера. – М. : Наталис, 2012. – 416 с.

63. Лайтфут К. Права человека по-американски: от колониальных времен до «нового курса» включительно / К. Лайтфут. – М. : Прогресс, 1981. – 287 с.

64. Ламартинде А. История жирондистов : в 2 кн. / А. Ламартинде. – М. : Захаров, 2013. – Кн. 22. – 1080 с.

65. Ларин Е. История Латинской Америки. Вторая половина XX века / Е. Ларин. – М. : Наука, 2004. – 607 с.

66. Лафитский В. И., Жидков О. А. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты / В. И. Лафитский, О. А. Жидков ; пер с англ. ; сост. В. И. Лафитский ; под ред. и со вступ. ст. О. А. Жидкова. – М. : Прогресс ; Универс, 1993. – 768 с.

67. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф ; пер с франц. ; общ. ред. Ю. Л. Бессмертного ; послесл. А. Я. Гуревича. – М. : Прогресс ; Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.

68. Логвиненко Є. С. Покарання в праві держав Стародавнього світу / Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко. – Харків : ФОП Панов А. М., 2019. – 252 с.

69. Логвиненко Є. С. Джерела дослідження інституту покарання в праві держав давньосхідних цивілізацій / Є. С. Логвиненко // Правові новели. – 2019. – № 9. – С. 34–39.

70. Логвиненко Є. С. Покарання військових в античних державах / Є. С. Логвиненко // Право і Безпека. – 2017. – № 1 (64). – С. 31–35.

71. Логвиненко Є. С. Розуміння покарання в філософських і політико-правових ученнях Стародавнього Китаю / Є. С. Логвиненко // Право і безпека. – 2019. – № 1 (72). – С. 65–71.

72. Логвиненко Є. С. Розуміння покарання у правовій думці Античної Греції / Є. С. Логвиненко // Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2018. – № 3–2 (31). – С. 17–20.

73. Логвиненко Є. С. Становлення та розвиток системи покарань у Давньоримській державі / Є. С. Логвиненко // Право і Безпека. – 2015. – № 3 (58). – С. 31–35.

74. Лозо В. И. Государство и право древней, средневековой и современной Индии : учеб. пособие / В. И. Лозо. – Харьков, 1998. – 118 с.

75. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X вв. до н. э. (памятники и исследования) / И. М. Лурье. – Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. – 357 с.

76. Льюис М. Э. Империи Древнего Китая. От Цинь к Хань. Великая смена династий / М. Э. Льюис ; пер. с англ. С. А. Беловусова. – М. : Центрполиграф, 2016. – 415 с.

77. Маймескулов Л. Н. История государства и права зарубежных стран / Л. Н. Маймескулов, В. В. Россихин, Д. А. Тихоненков. – Изд. 4-е, доп. и перед. – Харьков : ФИНН, 2010. – 816 с.

78. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / В. С. Макарчук. – 8-ме вид., доповн. – Київ : Атіка ; Харків : Право, 2015. – 624 с.

79. Мальська М. П. Основи європейської інтеграції / М. П. Мальська. – Київ : ЦУЛ, 2015. – 320 с.

80. Матьез А. Французская революция / А. Матьез ; пер с франц. К. И. Цедербаума. – Ростов н/Д. : Феникс, 1995. – 576 с.

81. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій / І. Д. Мудрак. – Ірпінь : ДПА України, 2001. – 232 с.

82. Муромцев Г. И. Источники права в развивающихся странах. Система и влияние традиций / Г. И. Муромцев ; отв. ред. О. А. Жидков. – М. : Изд-во УДН, 1987. – 152 с.

83. Нестерович В. Лобіювання в органах судової влади США як феномен американського конституціоналізму / В. Нестерович // Судова практика. – 2010. – № 9–10. – С. 26–35.

84. Нестерович В. Петиційна форма впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів у США / В. Нестерович // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 3. – С. 96–102.

85. Норман Г. Возникновение современного государства в Японии / Г. Норман ; пер. с англ. – М. : Изд-во восточ. лит., 1961. – 296 с.

86. Окунева Л. С. Бразилия: особенности демократического проекта. Страницы новейшей политической истории латиноамериканского гиганта (1960-е – 2006 г.) / Л. С. Окунева. – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 823 с.

87. Орач Є. М. Основи римського приватного права : навч. посіб. / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. – Львів : Львів. ун-т, 2000. – 238 с.

88. Орленко В. Історія держави і права зарубіжних країн : посібник для підготовки до іспитів / В. Орленко. – Київ : Ін Юре, 2015. – 244 с.

89. Основи права Європейського Союзу : підручник / за ред. Т. Л. Сироїд. – Харків : Право, 2018. – 456 с.

90. Основні напрями зовнішньої політики України : Постанова Верховної Ради України від 02.07.1993 № 3360-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>. – Втратила чинність.

91. Памятники римского права. Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.

92. Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н.э.) / Л. С. Переломов. – М. : Восточ. лит., 1962. – 243 с.

93. План дій «Україна – Європейський Союз» (Європейська політика сусідства) : схвал. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.02.2005 № 36-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693.

94. Покровский И. А. История римского права / И. А. Покровский. – Минск : Харвест, 2002. – 528 с.

95. Право Європейського Союзу : підручник / за ред. Р. А. Петрова. – Київ : Істина, 2017. – 384 с.

96. Примаков Д. Я. Становление израильского права глазами израильских правоведов / Д. Я. Примаков // Правоведение. – 2010. – № 6. – С. 144–156.

97. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України від 07.02.2019 № 2680-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19>.

98. Про започаткування переговорів між Україною та ЄС щодо укладення нового базового договору : заява Верховної Ради України від 22.02.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-16>.

99. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>.

100. Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі : Постанова Верховної Ради України від 13.03.2014 № 874-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/874-18>.

101. Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин : Постанова Верховної Ради УРСР від 25.12.1990 № 581-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581-12>.

102. Про рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом : Постанова Верховної Ради України від 28.11.2002 № 299-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299-15>.

103. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 04.02.2005 № 115 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-05>.

104. Програма інтеграції України до Європейського Союзу : затв. Указом Президента України від 14.09.2000 № 1072/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00>.

105. Ригіна О. Історія держави і права Сполучених Штатів Америки: новітній час (1914–2008 рр.) : курс лекцій / О. Ригіна. – Дрогобич : Коло, 2011. – 325 с.

106. Рогожин А. И. История государства и права рабовладельческого Китая / А. И. Рогожин, Н. Н. Страхов. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. – 91 с.

107. Рубаник В. Е. История государства и права России : учебник / В. Е. Рубаник. – М. : Юрайт, 2014. – 876 с.

108. Сакер Г. М. Формирование Израильской республики / Г. М. Сакер. – Иерусалим, 2002. – Вып. 194. – 215 с.

109. Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / отв. ред. В. М. Корецкий. – М. : Наука, 1985. – 270 с.

110. Сенченко И. А. Государство и право, история и культура Великобритании и США : пособие для подготовки к экзаменам / И. А. Сенченко. – М. : Приор-издат, 2005. – 255 с.

111. Серета А. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / А. М. Серета. – Запоріжжя, 2007. – 294 с.

112. Славин М. Эбертисты под ножом гильотины: анатомия «заговора» в революционной Франции / М. Славин. – М. : Со-веро-Принт, 2005. – 285 с.

113. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України, схвалена Європейською Радою 11 грудня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_492.

114. Стародубцев Г. С. Становление классического международного права: средние века / Г. С. Стародубцев, А. М. Осавелюк // Государство и право. – 2011. – № 4. – С. 121–123.

115. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу : затв. Указом Президента України від 11.06.1998 № 615/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98>. – Втратила чинність.

116. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / М. М. Страхов. – Київ : Ін Юре, 2003. – 584 с.

117. Тарле Е. В. Наполеон / Е. В. Тарле. – М. : Гос. соц.-эконом. изд-ва, 1939. – 352 с.

118. Тетарчук І. В. Європейське право (право Європейського Союзу) : навч. посіб. для підготовки до іспитів / І. В. Тетарчук. – Київ : ЦУЛ, 2016. – 158 с.

119. Тихоненков Д. А. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Д. А. Тихоненков. – Харків : Право, 2017. – 246 с.

120. Тищик Б. Й. Велика Британія: історія державності і права (V – початок XXI ст.) : навч. посіб. / Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 2017. – 351 с.

121. Тищик Б. Й. Історія держави і права Сполучених Штатів Америки (XVIII ст. – 1918 р.) : тексти лекцій / Б. Й. Тищик. – Львів : ЛНУ, 2008. – 157 с.

122. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. / Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 2001. – 384 с.

123. Ткаченко В. Порівняльне правознавство : підручник / В. Ткаченко, С. Погребняк, Д. Лук'янов. – Харків : Право, 2012. – 272 с.

124. Токвиль де А. Старый порядок и революция / А. де Токвиль ; пер с франц. Л. Н. Ефимова. – СПб. : Алетейя, 2008. – 248 с.

125. Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта / В. А. Томсинов. – М. : Зерцало-М, 2011. – 512 с.

126. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / Г. І. Трофанчук. – Київ : Юрінком Інтер, 2018. – 448 с.

127. Тюшка А. В. Договір про Конституцію для Європи: генезис, юридична природа, політична цінність / А. В. Тюшка. – Київ : К.І.С., 2007. – 228 с.

128. Угода про асоціацію між Україною, з однією стороною, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони : від 27.06.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

129. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами : від 14.06.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012.

130. Устименко О. С. Загальнотеоретична характеристика основних наукових концепцій походження держави / О. С. Устименко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія: Юридичні науки. – 2017. – № 2. – С. 25–28.

131. Устименко О. С. Співробітництво України з Європолом та Євроюстом / О. С. Устименко // Сучасний рух науки : тези доп. III міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (1–2 жовт. 2018 р.). – Дніпро, 2018. – С. 648–652.

132. Устименко О. С. Тенденції застосування рішень Європейського суду з прав людини в Україні / О. С. Устименко, А. В. Войціховський // Urgent problems of law on the modern stage of state hood development : Conference proceedings (October 20–21, 2017). Lublin : Baltija Publishing, 2017. Pp. 240–243.

133. Французская буржуазная революция 1789–1794 / ред. В. Волгин, Е. Тарле. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук, 1941. – 860 с.

134. Фридмэн Л. Введение в американское право / Л. Фридмэн ; пер с англ. ; под ред. М. Калантаровой. – М. : Прогресс, 1992. – 286 с.

135. Хома П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / П. Хома. – Київ : Каравела, 2015. – 480 с.

136. Хома Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Н. М. Хома. – 3-тє вид., стереотип. – Львів : Новий Світ-2000, 2008. – 480 с.

137. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Київ : Ін Юре, 1998. – Т. 1. – 504 с.

138. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – Київ : Ін Юре, 2002. – Т. 2. – 716 с.

139. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права : учебник / З. М. Черниловский. – М. : ТК Велби, 2002. – 592 с.

140. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн / О. О. Шевченко. – Київ : Вентурі, 1997. – 303 с.

141. Шевченко О. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн / О. Шевченко. – Київ : Вентурі, 1998. – 255 с.
142. Шигаль Д. А. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій / Д. А. Шигаль. – Харків : ФІНН, 2010. – 340 с.
143. Шумилов В. М. Правовая система США : учеб. пособие / В. М. Шумилов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Междунар. отношения, 2006. – 408 с.
144. Юрьев М. Ф. История стран Азии и Северной Америки после Второй мировой войны (1945–1990) / М. Ф. Юрьев. – М., 1994. – 234 с.
145. Якобсон В. А. Возникновение писаного права в Древней Месопотамии / В. А. Якобсон // Вестник древней истории. – 1981. – № 4. – С. 9–20.
146. Dworkin R. A. «Natural» Law Revisited / R. A. Dworkin // University of Florida Law Review. – 1982. – No. 34. – Pp. 165–188.
147. Rivlin E. Israel as a mixed jurisdiction / E. Rivlin // McGill Law Journal. – 2012. – No. 57. – Pp. 781–790.
148. Rivlin E. Thoughtson Referral to Foreign Law, Global Chain-Novel, and Novelty / E. Rivlin // Florida Journal of International Law. – 2009. – No. 21. – Pp. 1–27.

Навчальне видання

Бандурка Олександр Маркович
Головко Олександр Миколайович
Логвиненко Ігор Альбертович та ін.

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН**

Підручник

(Друге видання, доповнене та змінене)

Редагування: *Цвєткова-Верніченко М. В.*
Внесення правок: *Цвєткова-Верніченко М. В.*
Комп'ютерне верстання: *Сологуб К. О.*

Підпис. до друку 12.01.2021.
Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 34,7.
Обл.-вид. арк. 28,2 Тираж 350 пр. Зам. № 2020-28.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від
22.01.2008.